

HÁSKÓLI ÍSLANDS

Ph.D.-ritgerð

í landfræði

Landslag í mótun:

örnefni og ferli nafngifta í Surtsey

Birna Lárusdóttir

Mars 2026

Landslag í mótun:
örnefni og ferli nafngifta í Surtsey

Birna Lárusdóttir

Ritgerð unnin sem hluti af
Philosophiae Doctor gráðu í landfræði

Doktorsnefnd
Edda Ruth Hlín Waage, Háskóli Íslands
Björn Þorsteinsson, Háskóli Íslands
Emily Lethbridge, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

Andmælendur
Edward H. Huijbens
Kendra Willson

Líf- og umhverfisvísindadeild
Verkfræði- og náttúruvísindasvið
Háskóli Íslands
Reykjavík, marsmánuður 2026

Landslag í mótun: Örnefni og ferli nafngifta í Surtsey

Ritgerð unnin sem hluti af námi til *Ph.D.* gráðu í landfræði

Höfundarréttur © 2026 Birna Lárusdóttir

Öll réttindi áskilin

Líf- og umhverfisvísindadeild
Verkfræði- og náttúruvísindasvið
Háskóli Íslands
Tæknigarður, Dunhaga 5
107 Reykjavík

Sími: 525 4000

Skráningarupplýsingar:

Birna Lárusdóttir, 2026, *Landslag í mótun*, doktorsritgerð, Líf- og umhverfisvísindadeild,
Háskóli Íslands, 274 bls.

ORCID höfundar: <https://orcid.org/0009-0004-7544-0825>

ISBN: ISBN 978-9935-9837-9-4

Útdráttur

Markmið rannsóknarinnar er að varpa ljósi á örnefni sem hreyfanlegt og síbreytilegt afl og að draga upp mynd af því hvernig þessi hreyfanleiki hefur áhrif á landslag og sýn okkar á það. Nafngiftaferlið er í forgrunni, þ.e. að skoða hvernig örnefni og söfn örnefna verða til í tengslum við ýmsa aðra þætti. Til að draga fram inntak örnefnahugtaksins og hvernig það hefur þróast í fræðilegu ljósi eru sögu örnefnarannsókna á Íslandi gerð skil. Grafist er fyrir um viðhorf til örnefna, nafngiftaferla og örnefnasöfnunar og þar með könnuð tilurð gagna um örnefni eins og við þekkjum þau. Þá eru þekkt nafngiftaferli úr nútímanum notuð til að auka skilning á því hvernig örnefni verða til, hvernig þau endurspegla og hafa áhrif á heimsmynd okkar og varpa ljósi á menningarlegt vald yfir landfræðilegu rými og stöðum. Aðalrannsóknarefnið er örnefni í Surtsey, en hún varð til í eldsumbrotum haustið 1963. Þar gefst fágætt tækifæri til að rannsaka örnefnamyndun í nýju landi frá upphafi, en byggt er á ýmiss konar ritheimildum, vettvangskonunnun og viðtölum. Aðferðafræðilegur grunnur verkefnisins er þverfræðilegur og stuðst við nálganir úr menningarlandfræði, félagslegri örnefnafræði og heimspeki. Þannig er horft á félagslegt umhverfi örnefna og m.a. hvernig þau eru ekki alltaf hlutlausir merkimiðar heldur gildishlaðin og jafnvel hápólitísk.

Abstract

The aim of this research is to shed light on place names as dynamic and ever-changing forces, and to explore how this dynamism influences landscape and our perception of it. The naming process is in the foreground, that is how place names and collections of place names emerge in connection with various other factors. To elucidate the meaning of the concept of place names and its scholarly evolution, the history of toponymic research in Iceland is reviewed. Attitudes towards place names, naming processes, and the collection of place names are examined, thereby investigating the origins of place name data as we know them today. Contemporary naming practices are also analyzed to enhance understanding of how place names come into being, how they reflect and shape our worldview, and how they illuminate the role of cultural power in shaping geographic space and place. The main case study focuses on place names in Surtsey, an island that emerged during a volcanic eruption in the autumn of 1963. This presents a rare opportunity to study place name formation in newly created land from the outset, drawing on a variety of written sources, fieldwork, and interviews. The project is grounded in a transdisciplinary methodology, drawing from approaches in cultural geography, critical toponymy, and philosophy. This allows for an examination of the social environment of place names, considering, among other things, how they are not always neutral labels but often carry significant meaning, and, at times, are deeply political.

Formáli

Þessi rannsókn á sér langan aðdraganda, enda hafa örnefni lengi vakið forvitni mína. Furðu lostið borgarbarn sem var sent í sveit heyrði bændur tala um að nokkrir gemlingar hefðu sloppið *suður í Geilar* og því voru sýndar tóftir *Heiðarsels*. Barnið skildi ekki almennilega hvaða sel fólkið var að skoða og fékk aldrei að fara suður í Geilar en gerði sér þó óljósa mynd af því hvernig þær gætu litið út. Löngu síðar, í vinnu við fornleifaskráningu á árunum upp úr 2000, kynntist ég örnefnalýsingum við vinnu úti í feldi og örnefnin urðu sífellt forvitnilegri, ekki bara sem heimildir um minjar og landnytjar heldur gátu þau veitt aðgang að samfélögum. Fyrsti heimildarmaður minn, eldri kona í Grímsnesi, varð himinlifandi þegar hún komst að því að ég hafði lagt á minnið örnefni í námunda við bæinn þar sem hún hafði búið í áratugi. Þannig fékk ég örlitla hlutdeild í landslagi og veruleika hennar. Smám saman rann upp fyrir mér hve flókin tengsl örnefna gátu verið við landslag og samfélag: Þau gátu verið margbrotin eftir því hvaðan var horft, við hvern var rætt, hver tengsl viðkomandi voru við staðinn og hvaða heimildir voru lagðar til grundvallar. Þau höfðu líka áhrif á samband fólks við fortíðina og landið og þekking á þeim gat skipt sköpum fyrir stöðu manna innan samfélaga. Á einhvern hátt virtust þau mikilvægur hlekkur milli manns og landslags. Vorið 2013 sat ég fyrirlestra* þar sem voru m.a. reifaðar kenningar franskra heimspekinga um rými og þótt þær væru mér framandi kviknaði óljós hugmynd: Var þarna komin leið til að nálgast viðfangsefnið og draga nýjan skilning fram á sjónarsviðið? Um svipað leyti hóf ég að safna efni í grein um það hvernig Surtsey hlaut nafn sitt, en ferlið var margbrotið og umdeilt (Birna Lárusdóttir, 2017). Síðan lét eyjan mig ekki í friði, enda virtust mætast í henni ótrúlega margir þræðir sem tengdust vangaveltum mínum um örnefni og samband manns og landslags. Surtsey varð á endanum þungamiðja þessarar doktorsrannsóknar.

Það kom aldrei annað til greina en að leita fanga víða til að leita svara við þeim spurningum sem á mig sóttu og því hlaut verkefnið að verða þverfræðilegt. Þegar til kom reyndist það áskorun að tileinka sér bæði aðferðir og sýn úr fræðigreinum sem ég hafði ekki lagt sérstaka stund á fram að þessu. Að fara ótroðnar slóðir myndu sumir kannski kalla það, en sömuleiðis mætti velta fyrir sér hvort ég hafi teflt á tæpasta vað. Ég ákvað snemma að líta á verkefnið sem ferð út í óþekkt landslag í leit að stöðum sem ég hef aldrei séð áður, sem hefur jafnan reynst mér gjöfult. Á leiðinni hugsaði ég oft til Þorvaldar Thoroddsen landfræðings, sem kannaði landslag á Íslandi undir lok 19. aldar og fram á þá tuttugustu og hefur lengi verið mér mikil fyrirmynd. Þetta kemur m.a. fram í byggingu ritgerðarinnar þar sem ferðabók skipar stóran sess. Ég vona að rannsóknin sem fer hér á eftir verði lesandanum ekki torf þótt eflaust muni hún skilja eftir spurningar ekki síður en svör. Landslagið sjálft, mótað af minningum, reynslu og nöfnum – en líka af þögn og gleysku – er og verður óþrjótandi uppspretta vangaveltna og rannsókna.

---

*Annars vegar var um að ræða málstofuna *Iceland – Niceland – Disneyland: Frá verufræði til verkefna í ferðaþjónustu* sem haldin var á Hugvísindáþingi í mars 2013; hins vegar *Ylrækt risómatískra sprota I* á Hugarflugi í Listaháskóla Íslands í maí 2013.

Efnisyfirlit

Myndir	viii
Tölur	x
Þakkir	xi
1 Inngangur	1
1.1 Hvað er örnefni?	2
1.2 Dæmi um hreyfanleika og tilbrigði í örnefnasöfnum	5
1.2.1 Tilbrigði í þremur örnefnalýsingum	6
1.2.2 Nöfn á nýjum fyrirbærum (úr grasrótinni?)	7
1.2.3 Frá ímyndarsköpun til kapítalsma: Nafngiftir ofan frá	9
1.3 Bygging ritgerðar	11
2 Örnefnarannsóknir á Íslandi	13
2.1 Forsagan	14
2.1.1 Landnámabók og fornrit	14
2.1.2 Nokkur lærdómsrit miðalda, jarðabækur og danska fornleifanefndin	15
2.1.3 Lýsing Íslands og upphaf kortagerðar	17
2.2 Rómantík: Þjóðernishyggja og sögustaðafræði	19
2.2.1 Upphafið: Örnefni komast á dagskrá	19
2.2.2 Örnefni sem miðlægt umfjöllunarefni	21
2.2.3 Fornleifafélagið og vaxandi landfræðileg þekking	23
2.3 Nýir straumar í rannsóknum og söfnun (ca. 1910–1940)	26
2.3.1 Innreið málfræðinnar og örnefnaskýringar sem meginviðfangsefni – og fræðilegt viðfangsefni	26
2.3.2 Kerfisbundin söfnun allra örnefna: upphafið, herforingjaráðskortin og aukin afskipti ríkis af örnefnum	29
2.3.3 Þróun aðferðafræði og áhrif við söfnun, þáttur Fornleifafélagsins og ungmennafélaga (ca. 1910–1930/40)	32
2.3.4 Önnur áhrif: ferðamennska og fegurðardýrkun	36
2.3.5 Gildi örnefna fyrir byggðasögu, atvinnusögu og fleiri fræðigreinar	37
2.4 Árin eftir stríð	40
2.4.1 Fyrstu leiðbeiningar um örnefnasöfnun	40
2.4.2 Hans Kuhn: ný sýn á örnefni	42
2.5 Örnefnastofnun	44
2.6 Ferskur andblær í örnefnarannsóknum	50
2.6.1 Þáttur bókmenntafræðinga	50

2.6.2	Gagnrýnin sýn fornleifafræðinga	52
2.6.3	Ný sýn á fornsögur og landslag: Hetja > höfundur > landslag.....	53
2.7	Straumar og stefnur í rannsóknum erlendis	54
2.7.1	Félagsleg nafnfræði	55
2.7.2	Gagnrýnin örnefnafræði	56
2.7.3	Um tengsl staðar og merkingar.....	57
2.7.4	Nafngiftaferlið: hvernig verða örnefni og söfn þeirra til?	58
3	Kennilegur grunnur: Örnefni, landslag og mótun rýmisins	63
3.1	Þvert á hjólförin: Gagnrýnin sýn á menningararf.....	63
3.2	Landslag sem afurð menningar og sjónarhorns	65
3.3	Nafnfræði og landslag: Berkeley-skólinn og hefðin vestanhafs.....	69
3.4	Landslag: Nánar um myndmálið	69
3.4.1	Landslag sem uppskafið skinnhandrit	70
3.4.2	Ævisaga landslags	72
3.5	Aðdragandi að rákun	72
3.5.1	Rákað rými og samfelld. Að fara ótroðnar slóðir eða villast af veginum?	74
4	Aðferðafræði	79
4.1	Rannsóknarsnið	80
4.2	Gagnaöflun	81
4.2.1	Ritaðar heimildir.....	81
4.2.2	Vettvangsferð	85
4.2.3	Viðtal.....	87
4.3	Nálgun á gögn og greining gagna.....	87
4.3.1	Hvað ætti að telja sem örnefni?	87
4.3.2	Um tímaskeið.....	88
4.3.3	Gagnasafnið í landfræðilegu samhengi	89
5	Surtsey	103
5.1	Ævi Surtseyjar í tímaskeiðum	105
5.1.1	Kynning á nálgun	105
5.1.2	Tímaskeið I, 1963–1966: Landmótun, landnám og landkönnun.....	106
5.1.3	Tímaskeið II, 1966–1985: Fyrsta dvalarskeið í Surtsey	123
5.1.4	Tímaskeið III, 1985–2008: Annað dvalarskeið í Surtsey	138
5.1.5	Tímaskeið IV, 2008–2018: Fyrsta kynslóð kveður	150
5.1.6	Samanburður á tímaskeiðum – tölfræði nafna og nafnvísa	156
5.2	Ferðabók úr Surtsey	163
5.2.1	Forsagan	163
5.2.2	Dagur I.....	165
5.2.3	Dagur II.....	176
5.2.4	Dagur III	183
5.2.5	Dagur IV	189

5.2.6 Dagur V	196
6 Umræða.....	201
6.1 Örnefnahugtakið og viðhorf til þess	201
6.2 Samband landslags og örnefna í Surtsey á tímaskeiði 1–4.....	203
6.2.1 Aðdragandi	204
6.2.2 Landkönnun og landnám	205
6.3 Í Surtsey.....	207
6.3.1 Kerfi af ýmsum toga	208
6.3.2 Skynjuð staðsetning	211
6.3.3 Mannaferðir.....	213
6.3.4 Hefðir, helgir dómar og Pálsbær.....	216
6.4 Hin ósnortna eyja.....	218
6.4.1 Heim eða út úr alheiminum? Surtsey sem heterótópía	219
6.5 Horft yfir sviðið: Nafngiftaferlið.....	222
6.5.1 Mynstur hversdagslegra athafna	223
6.5.2 Samfélagsgerð.....	224
6.5.3 Þáttur örnefna í tengslanetinu	226
7 Lokaorð.....	227
7.1 Svör við spurningum og fræðilegt framlag.....	228
7.2 Kennilegur grunnur og aðferðir – endurlit.....	231
7.3 Framtíðarrannsóknir og yfirlit.....	232
Heimildir	235
Viðauki.....	261

Myndir

Mynd 1 Hluti klifurleiða í Valshamri, Eilífsdal í Kjós.	8
Mynd 2 Teikningar og skýringar með grein Sigurðar Vigfússonar um Gísla sögu	24
Mynd 3 Landslag nafna sem eiga uppruna á ólíkum tímaskeiðum.....	59
Mynd 4 Gnægtahorn Kiviniemis.....	60
Mynd 5 Tilraunir með ljós og skugga	77
Mynd 6 Sýnishorn af dagbók úr Surtsey	86
Mynd 7 Skjáskot úr gagnagrunni verkefnisins í QGIS.	90
Mynd 8 Úr leiðbeiningum fyrir skráningarkerfi NÍ	92
Mynd 9 Skýringarmynd af þremur stigum nafngiftaferlis.	95
Mynd 10 Allt gagnasafn verkefnisins sýnt í belg og biðu á sama korti.	105
Mynd 11 Skjáskot úr kvikmyndinni The Bible: The beginning.....	108
Mynd 12 Tjald Gerards Vauteys í Surtsey.	109
Mynd 13 Kort Gerards Vauteys af Surtsey.	110
Mynd 14 Hluti skopmyndar eftir Sigmund sem birtist í Morgunblaðinu	111
Mynd 15 Kort af Surtsey úr bók Ármanns Kr. Einarssonar.....	112
Mynd 16 Yfirlit yfir helstu nafnatillögur sem komu fram á fyrsta æviskeiði	115
Mynd 17 Fyrsta opinbera kortið af Surtsey.....	117
Mynd 18 Kort úr grein Sigurðar Þórarinssonar 1969.....	120
Mynd 19 Kort af öllum nöfnum og nafnvísnum sem koma fyrir á tímaskeiði 1	122
Mynd 20 Skjáskot úr kvikmyndinni Surtsey – la forme d’une île.	126
Mynd 21 Kort sem sýnir staði þar sem hitamælingar voru gerðar fyrstu árin	128
Mynd 22 Útbreiðsla háplantna í Surtsey	129
Mynd 23 Kort sem sýnir alla vaxtarstaði plantna í september 1967	130
Mynd 24 Flugvöllur, teikning úr gestabók í júní 1968.	132
Mynd 25 Yfirlitskort úr bók Sturlu Friðrikssonar.....	133
Mynd 26 Kort af öllum nöfnum og nafnvísnum sem koma fyrir á tímaskeiði 2.	137
Mynd 27 Teikning úr gestabók sem sýnir Pálsbæ standa tæpt í nánd við rofabakka	139
Mynd 28 Eldri skáli í Surtsey stóð hér um bil þar sem þríhyrningurinn er.....	139
Mynd 29 Jarðfræðikort af Surtsey 1994.....	143
Mynd 30 Kort Halldórs Halldórssonar af örnefnum í Surtsey	145

Mynd 31 Kort af öllum nöfnum og nafnvísnum sem koma fyrir á tímaskeiði 3.....	149
Mynd 32 Örnefnakort úr bókinni Surtsey í sjónmáli.....	153
Mynd 33 Kort af öllum nöfnum og nafnvísnum sem koma fyrir á tímaskeiði 4.....	155
Mynd 34 Öll nöfn og nafnvísar, litakóðuð eftir því á hvaða tímaskeiði þau birtast.....	156
Mynd 35 Hlutfall nýrra nafna/nafnvísa af heild á hverju tímaskeiði.	157
Mynd 36 Fjöldi nafna/nafnvísa á tegundum nafnbera eftir tímaskeiðum.	158
Mynd 37 Fjöldi nafnbera alls eftir tímaskeiðum.	159
Mynd 38 Kort sem sýnir á hvaða tímaskeiði nafnberar birtast fyrst.	160
Mynd 39 Skali nafna (1-3) eftir tímaskeiðum.	161
Mynd 40 Flokkun örnefnasafnsins eftir hugmyndum Tents og Blairs.....	163
Mynd 41 Stílabók keypt fyrir Surtseyjarferð.....	166
Mynd 42 Landsýn.....	169
Mynd 43 Á tanganum.....	171
Mynd 44 Rúsinan/geymirinn/tankurinn.	172
Mynd 45 Dauði fyllinn.	173
Mynd 46 Kaffibolli Sturlu Friðrikssonar.....	174
Mynd 47 Glugginn og þokan, séð úr kojunni.....	175
Mynd 48 Brauð ristað að hætti landnámsmanna.	176
Mynd 49 Þóra og Daníel skoða borkjarna.....	177
Mynd 50 Staðsetning á GPS-tæki.....	178
Mynd 51 Niðurfallið.....	180
Mynd 52 Jarðlæg vísindi í Surtsey.	192
Mynd 53 Slóðamyndun frá Pálsbæ.....	194
Mynd 54 Nöfn og nafnvísar í Surtsey í eða eftir ferð 2019.....	200
Mynd 55 Ferðir mínar um Surtsey kortlagðar í myndum sem ég tók	215
Mynd 56 Hluti af verki Rods Kitson..	227

Töflur

Tafla 1 Flokkun örnefna í QGIS, byggt á flokkun Tents og Blairs.....	99
Tafla 2 Flokkun safnsins úr Surtsey eftir aðferðafræði Tents og Blairs.	162

Þakkir

Fyrst af öllu langar mig að þakka Eddu R.H. Waage, aðalleiðbeinanda mínum, fyrir góða hvatningu og aðhald meðan á rannsókninni stóð. Hún var mér ómetanleg stoð gegnum allt ferlið og aðstoðaði mig ekki síst við að komast inn í hugtakaheim og aðferðafræði mannvistarlandfræðinnar. Við það hefur hún sýnt mikla þolinmæði og þrautseigju. Ég stend einnig í mikilli þakkarskuld við aðra sem sátu í doktorsnefnd, þau Björn Þorsteinsson, prófessor í heimspeki, og Emily Lethbridge, rannsóknardósent á menningarsviði Árnastofnunar. Öll hafa þau komið með frumlega og uppbyggilega sýn á viðfangsefni ritgerðarinnar og sýnt henni lifandi áhuga allt frá upphafi til enda. Fundir með doktorsnefndinni hafa allir verið uppörvandi og skemmtilegir og verkefnið auðgaðist mikið af ólíkum sjónarhornum og þekkingu þeirra þriggja. Auk þeirra þakka ég Orra Vésteinssyni, prófessor í fornleifafræði og mínum gamla mentor, en hann las kafla um sögu örnefnarannsókna á Íslandi í fyrstu drögum og kom með mjög glöggar og gagnlegar athugasemdir eins og hans er von og vísa. Ég þakka sömuleiðis Karli Benediktssyni, prófessor í landfræði, en það var fyrir tilstilli hans sem leiðir okkar Eddu lágu saman fyrir allnokkrum árum á kaffihúsi við undirbúning fyrir málstofu á Hugvísindapíngi.

Án fjárhagslegs stuðnings hefði verkinu miðað lítið áfram. Ég stend í ævarandi þakkarskuld við Stofnun Árna Magnússonar, þar sem ég var svo lánsöm að sitja í rannsóknarstöðu Sigurðar Nordals um þriggja ára skeið meðan unnið var að verkefninu og naut bæði fráberrar aðstöðu og félagsskapar frá samstarfsfólki. Guðrúnu Nordal færi ég sérstakar þakkir fyrir traust og velvilja. Aðrir sem veittu fjárhagslegan stuðning við verkefnið eftir að rannsóknarstöðunni lauk voru Rannsóknasjóður Rannís, en þar hlaut ég eins árs doktorsnemastyrk (styrknr. 2410526-051), og Vísinda- og rannsóknasjóður Suðurlands. Sú viðurkenning og stuðningur sem í styrkjunum fólst hafði úrslitaáhrif á framgang verksins. Þess má geta að Jonathan Peter Wright aðstoðaði mig við þýðingu á umsóknartexta til Rannsóknasjóðs og fær bestu þakkir fyrir.

Ég mun ávallt búa að því að hafa kynnst því góða fólki sem starfar á Árnastofnun og þakka því fyrir að hafa tekið mér opnum örmum, fyrst á Laugavegi 13 þar sem nafnfræðisvið var til húsa og síðar í glæsilegum húsakynnum Eddu. Að öðrum ólöstuðum vil ég þakka sérstaklega Aðalsteini Hákonarsyni fyrir ánægjulega samfylgd og samtöl og Helgu Hilmisdóttur málfræðingi fyrir skemmtilegar stundir í hádeginu og eftir vinnu, beinskeyttar og herðandi athugasemdir og andlegan stuðning. Guðný Ragnarsdóttir og Kristín Konráðsdóttir á bókasafninu verðskulda þakkir fyrir þolinmæði og greiðvikni meðan vinnuaðstaða mín var þar. Auk þessa þakka ég samnemendum og starfsfólki við námsbraut í land- og ferðamálafræði við Háskóla Íslands fyrir góð kynni. Þar er einstaklega gott, hlýlegt og öflugt samfélag sem stóð mér alltaf opið meðan á ferlinu stóð. Ég þakka samnemendum mínum í doktorsnáminu fyrir samfylgdina, ekki síst Elvu Björgu Einarsdóttur, en töluverður samhljómur var í verkefnum okkar. Þá er ég þakklát Rannsóknamiðstöð ferðamála fyrir að bjóða mér á rannsóknadag þar sem doktorsnemar í land- og ferðamálafræði fjölluðu um og ræddu rannsóknir sínar. Slík samseta er ómetanleg. Í því samhengi má einnig nefna sumarskóla ICOS (International Council of Onomastic Sciences) sem ég fékk tækifæri til að sækja í Helsinki haustið 2019, kynntist fólki víða að og lærði margt.

Rannsóknarferð í Surtsey sumarið 2019 krefst sérstakra þakkarorða. Í fyrsta lagi ber hér að nefna Þóru Pétursdóttur, prófessor í fornleifafræði í Osló, ferðafélaga minn. Við komumst að því fyrir tilviljun að við deildum áhuga á eyinni haustið 2017 þegar Þóra sendi grein inn í Árbók Fornleifafélagsins sem ég ritstýrði. Í framhaldinu ræddum við fyrirhugaðar rannsóknir, sóttum um fararleyfi og ferðuðumst saman út í Surtsey. Þóru þakka ég fyrir skemmtilega samveru og hugvíkkandi samtöl. Surtseyjarfélagið á þakkir skildar fyrir að veita okkur leyfi til fararinnar og hafa trú á rannsóknunum. Allir ferðafélagarnir áttu síðan þátt í því að gera ferðina eins ánægjulega og hugsast gat, tóku okkur opnum örmum, leyfðu okkur að dvelja með sér í Pálsbæ og skyggjast inn í tengsl sín við Surtsey. Þetta eru Erling Ólafsson, Borgþór Magnússon, Matthías S. Alfreðsson og Pawel Wasowicz, allir á Náttúrufræðistofnun, Bjarni Diðrik Sigurðsson hjá Landbúnaðarháskóla Íslands og Daniel Freyr Jónsson, sem þá var landvörður hjá Umhverfisstofnun. Erling og Borgþór lásu yfir drög að ferðabók úr Surtsey og komu með margar glöggar og gagnlegar athugasemdir. Ég þakka þeim sérstaklega fyrir að sýna verkinu velvilja og áhuga og fyrir að vera svo örlátir á tíma sinn. Öðrum starfsmönnum Náttúrufræðistofnunar færi ég þakkir, bæði Kristjáni Jónassyni og Lovísu Ásbjörnsdóttur fyrir að leyfa mér að taka við sig viðtal. Kristjáni hef ég einnig starfað með í faghópi rammaáætlunar og það var einmitt á þeim vettvangi árið 2014 sem hann sýndi mér ógleymanlega mynd af steingerðu fótspori í Surtsey sem ég gat ekki gleymt. Það var fyrir tilstilli Lovísu sem ég fékk aðgang að breytilegum strandlínunum Surtseyjar og fleiri landupplýsingum úr fórum stofnunarinnar sem voru mér algerlega ómissandi í rannsóknarvinnunni. Magnús Guðmundsson, fv. skjalavörður á Náttúrufræðistofnun, greiddi aðgang minn að gestabókum Surtseyjar og skjalasafni Surtseyjarfélagsins að fengnu leyfi frá Hallgrími Jónassyni, þáverandi formanni félagsins. Ingibjörg Smáradóttir, sem tók við starfi Magnúsar, hefur einnig reynst mér afar hjálpleg á lokametrinum. Þeim öllum færi ég bestu þakkir fyrir aðstoðina. Að lokinni Surtseyjarför kynntist ég Þorgerði Ólafsdóttur myndlistarmanni, sem stefndi þá út í eyju og hefur síðan unnið úr ferðareynslunni í margvíslegum verkum. Hún bauð mér að taka þátt í einu þeirra, bókinni *Island Fiction*, ásamt hópi öflugra kvenna, en auk Þorgerðar voru það Becky Forsythe, Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, Gunndís Ýr Finnbogadóttir og Þóra Pétursdóttir. Auk þess urðu glefsur úr viðtölum við mig og fleiri Surtseyjara viðfangsefni á sýningu þeirra Þorgerðar og Gunndísar í Gerðarsafni, en hún bar heitið *Óstöðugt land*. Þeim þakka ég öllum fyrir skemmtileg samtöl og ánægjulega samvinnu.

Ekki má gleyma samstarfsfélögum mínum á Fornleifastofnun Íslands til rúmlega tuttugu og fimm ára. Þau eiga þakkir skildar fyrir að vera ávallt til staðar og fyrir að draga mig með í felt á sumrin á ritgerðartímanum í rannsóknarverkefnum sem ég var þátttakandi í (hér standa upp úr Álftaver, Ólafsdalur, Staðarhóll og Fagurey) og bjóða mér á árshátíðir og aðrar uppákomur. Sérstaklega vil ég þakka Guðrúnu Öldu Gísladóttur, sem var í doktorsnámi í fornleifafræði á sama tíma og mitt nám stóð yfir. Við höfum deilt ýmsum reynslusögum í ferlinu, oftar en einu sinni á spjalli við Oddnýju Eir Ævarsdóttur, sem er óhætt að segja að sé glöggur hlustandi og greinandi. Elín Ósk Hreiðarsdóttir, fornleifafræðingur og harðjagl, hefur síðan ávallt reynst mér góð vinkona og stuðningsaðili í öllum hliðargötum og öngstrætum.

Síðast en ekki síst þakka ég fjölskyldu minni fyrir þolinmæði, stuðning, skilning og skemmtilegheit. Elsku frábæru Siggí, Jón Bersi og Brynhildur, án ykkar hefði ég aldrei komist í gegnum þetta!

1 Inngangur

Örnefni er gamalt og ráðsett hugtak í íslensku máli. Það er almennt skilgreint á þá leið að það merki *sérnafn á tilteknum stað* þótt það geti sýnst fornlegt eða framandi í samanburði við sambærileg hugtök í öðrum tungumálum, t.d. *stedsnavn* og *place-name*. Halda má því fram að örnefni séu eins konar brennipunktur manns og landslags – staður eða kennileiti fangað með hugsun í orði eða orðasambandi, tungumáli. Margt bendir til þess að örnefni bæði endurspegli og hafi áhrif á það hvernig við skiljum og skynjum landslag og að þau séu stundum notuð meðvitað til að hafa slík áhrif. Í lögum um örnefni eru þau skilgreind sem hluti af íslenskum menningararfí. Þar er m.a. kveðið á um verndun örnefna og nafngiftahefða og sömuleiðis settur rammi um hvaða skilyrði ný örnefni skuli uppfylla og hvernig skráningarferli skuli háttað þannig að það sé opið, gagnsætt og skilvirkt (Lög um örnefni nr. 22, 2015). Með öðrum orðum er reynt að halda örnefnum innan tiltekins ramma¹, skrá þau og halda þeim stöðugum en þrátt fyrir það hafa þau tilhneigingu til að þróast eins og bæði landslag, tungumál og samfélag; þau láta oft illa að stjórn, vekja heitar tilfinningar og valda stundum deilum og flokkadráttum, jafnvel umfram annan orðaforða.

Meginmarkmiðið með þessari rannsókn er að varpa ljósi á örnefnahugtakið og kanna hvernig örnefni sem hreyfanlegt og síkvikt afl móta landslag og sýn okkar á það. Eftirfarandi spurningar liggja rannsókninni til grundvallar:

- Hvernig vindur nafngiftaferlum fram innan samfélaga, hvað hefur áhrif á það og á hvaða hátt verða örnefni og söfn þeirra til og þróast?
- Hvernig hefur merking hugtaksins „örnefni“ þróast á Íslandi og hvernig hafa viðhorf til þess breyst?
- Hver eru tengsl örnefna og landslags?

Til að svara þessum spurningum verður byrjað á að rýna í sögu örnefnarannsókna á Íslandi til að kanna stöðu þekkingar. Sömuleiðis verður skyggst í strauma og stefnur frá útlöndum sem tengjast rannsóknarspurningum. Í framhaldinu er ferli nafngifta, afmarkað í tíma og rúmi tekið til rannsóknar og skoðað hvernig örnefni endurspegla tengsl manns og landslags með úttekt á vel skráðu tilvikum, þ.e. Surtsey. Skoðað er hvaða grunnþættir það eru sem hafa áhrif á nafngiftir og notkun örnefna, hvaða nöfn festast og/eða verða langlíf, hvernig þau eru gefin (eða verða til), hvers konar sýn á stað felst í nafngift og hverju hún tengist.

Í rannsókninni er litið svo á að örnefni séu snertipunktur milli fólks og landslags, og endurspegli ýmis gildi sem skipta máli til að varpa ljósi á þetta samband. Landslagshugtakið er miðlægt í þessari umfjöllun og þá sérstaklega sú hugmynd að landslag sé síkvikt fyrirbæri sem sé háð sjónarhorni og upplifun (Cosgrove, 1998; Wylie, 2007). Reynt er að varpa ljósi

---

¹ Yfir þetta nær hugtakið örnefnastýring sem er undirflokkur málstýringar/málstefnu (Ari Páll Kristinsson, 2010). Þá er átt við „sýnileg og meðvituð afskipti af örnefnum í tilteknu málssamfélagi“ (bls. 2).

á það hvernig maðurinn mótar rýmið eða landslagið með nöfnum, hvað hefur áhrif þar á og líka öfugt, þ.e. hvernig landslagið og nöfnin hafa áhrif á fólk og mannlegt samfélag.

Aðferðafræðilegur grunnur rannsóknarinnar er þverfræðilegur og stuðst við nálganir úr mannvistarlandfræði og heimspeki. Tengslin við nafnfræði byggja einkum á hugmyndum sem sprottið hafa úr félagslegri nafnfræði (e. *socio-onomastics*) og gagnrýnni örnefnafræði (e. *critical toponymy*). Með þessu móti má rýna í það hvernig örnefni gegna margvíslegum tilgangi í sambandi manna og landslags.

Áður en lengra er haldið er nauðsynlegt að skoða skilgreiningar á örnefnahugtakinu (kaflí 1.1). Í framhaldinu er byggt frekar undir rannsóknina með því að rekja dæmi um hreyfanleika í samhengi örnefna, en slík dæmi voru ein helsta kveikjan að rannsókninni. Að því loknu er bygging ritgerðarinnar sett fram.

1.1 Hvað er örnefni?

Í *Íslenskri orðsifjabók* er skýringin þessi: „**örnafn**, **örnefni**, **†örnafn**, **†örnefni** h. ‘nafn, heiti’. Orðið er líkl. sagnleitt af so. *uznamnian ‘nefna, kalla’, sbr. fe. *ānemnan* ‘nefna’, flþ. *irnamnōt* ‘nefndur, kallaður’.“ Eldri fræðimenn hér á landi virðast telja hugtakið merkja *frumnafn*, það er að segja hið upprunalega nafn (Ari Gíslason, 1956, bls. 279; Finnur Jónsson, 1907a, bls. 412). Í fornu máli virðist það líka haft um mannanöfn, eins og dæmi úr *Ágrip* af *Noregskonungasögum* sýnir, en handritið er talið frá fyrri hluta 13. aldar (*Ágrip af Noregskonunga sögum. Fagrskinna – Nóregs konunga tal.*, 1985, bls. 26).² Svavar Sigmundsson hefur viðrað þá hugmynd að upphaflega orðmyndin sé ‘urnafn’ og merki þá nafn sem hefur verið dregið af öðru nafni. Þannig eigi það líklega helst við um samsett nöfn (Svavar Sigmundsson, 2009).

Flestir þeirra sem fjallað hafa um viðfangsefnið og vikið sérstaklega að merkingu hugtaksins hér á landi eru í aðalatriðum sammála um að *örnefni* nái yfir alls konar sérheiti á stöðum, bæði manngerðum og náttúrulegum: Allt frá löndum, héruðum og bæjum niður í smæstu fyrirbæri á borð við börð eða steina (Hallgrímur Ámundason, 2010; Kristján Eldjárn, 1945; Svavar Sigmundsson, 2009). Örnefni er þá orð eða orðasamband af sérstöku tagi, sérnafn á ákveðnum stað sem hefur ekki lengur almenna skírskotun heldur á við um tiltekinn stað og „hefur þannig orðið nafn“ (Svavar Sigmundsson, 2010, bls. 55). Þetta er sú almenna skýring sem ratað hefur t.d. í íslenska nútímamálsorðabók og lagatexta, þótt útfærslan þar sé ítarlegri.

Einnig ber fyrir þeirri skoðun að örnefni eigi að vera gömul, sbr. skilgreiningu í *Íslenskri orðabók* þar sem segir að örnefni sé „sérnafn (oftast gamalt) á tilteknum stað“ (Árni Böðvarsson, 1983, bls. 1240). Í lögum um örnefni frá 2015 er hugtakið skilgreint nánar, þannig að það sé

nafn, orð eða orðasamband, á landfræðilegum punkti, línu eða svæði sem hægt er að setja á landakort og vísar til eins ákveðins staðar innan ákveðins samfélags; lands, héraðs, sveitabæjar, þéttbýlisstaðar, húss, götu, torgs,

---

² Í ritinu segir frá börnum sem Ólafur digri gat með Ástriði Ólafsdóttur, „en þeirra örnefni eða örferðir vitum vér eigi.“ Hér er talið að örnefni vísi í nöfn barnanna en örferðir gæti merkt örlög.

vegar, fjalls, dals, stöðuvatns, fjarðar, hafsvæðis, skers, miðs o.s.frv. (Lög um örnefni nr. 22, 2015).

Mörg dæmi eru um að orðasambönd hafi verið skrásett sem örnefni, til dæmis gömul þjóðleið á Hellisheiði, „Milli hrauns og hlíðar“ (Þorsteinn Bjarnason, e.d.), og örnefni í landi Grímsstaða á Fjöllum: „Bak við melana í Bæjarlindum“ og „Melarnir suðvestur með ánni“ (Kristján Eiríksson, 1973). Spyrja mætti hvað þurfi til að *hægt sé* að setja örnefni á landakort, samkvæmt skilningi laganna. Að minnsta kosti tvennt virðist geta komið til greina þótt ekki sé það skýrt í textanum: Staðsetning nafnsins þarf að vera þekkt og ritháttur þess e.t.v. líka og einnig má gera ráð fyrir að samfélag þurfi að hafa sammælt um tiltekið nafn á ákveðnum stað, að sátt ríki um það.

Margt bendir til þess að merking örnefnahugtaksins hafi breyst í tímans rás. Hallgrímur J. Ámundason hefur bent á orðalag í *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* frá upphafi 18. aldar, en þar örlar á þeim skilningi að örnefni sé ekki bara nafnið eitt og sér heldur fremur staðurinn sem það vísar til. Hann tekur eitt dæmi, setningu úr lýsingu Hóla í Reykjadal: „Ekki má þessi örnefni byggja, því þau eru öll í hrjóstur komin“ (Hallgrímur Ámundason, 2010, bls. 41). Fjölmörg önnur lík dæmi finnast í jarðabókinni og virðist orðanotkun sem þessi raunar langoftast vísa til staða þar sem eru rústir eða garðlög og menn telja að byggð hafi verið til forna, til dæmis í landi Vesturhúsa í Öxarfjarðarhreppi: „Gielldingatofter kallast örnefni skamt frá túninu, þar sjást leifar tófta og girðinga, og atla menn því að þar hafi í fyrndinni byggð verið“ (*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*, 11. bindi. *Þingeyjarsýsla*, 1943, bls. 311). Um stað í landi Einarsness í Borgarhreppi segir: „á þessu örnefni var hjáleiga byggð“ og í frásögn af landamerkjadeilum milli Elínarhöfða og Kalmansvíkur í Akraneshreppi segir um svonefndan Þrætumóa að deilt hafi verið um „rétt til þess örnefnis“ sem enn og aftur leiðir hugann að staðnum fremur en tiltekinni orðmynd (*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*, 4. bindi. *Borgarfjarðar- og Mýrasýsla*, 1925, bls. 368 og 107). Hugtakið felur skv. þessu í sér að *nafnið sé staðurinn*, hafi skotið rótum, sé í landslaginu eins og hvert annað jarðfast kennileiti. Notkun hugtaksins í samhengi eyðibýla rímar ágætlega við inngangsorð að ritgerð Finns Jónssonar um bæjanöfn á Íslandi sem kom út 1907–1915, en hann bendir þar á að orðið örnefni sé í daglegri ræðu notað um staðanöfn og bæjanöfn „ef bæjirnir [svo] eru í eyði, en ekki er orðið haft um byggða bæji eða ból, svo að jeg viti“ (Finnur Jónsson, 1907a, bls. 412). Þetta virðist svipað og skilningur jarðabókar – bæir í eyði eru ekkert nema örnefni, þ.e. hafi þau varðveist. Annars notar Finnur hugtakið örnefni um ýmiss konar staðanöfn (önnur en bæjanöfn) þótt hann færi þau ekki í tal í ritgerðinni, enda segir hann ókleift að fást við þau því þau séu svo mörg og hafi enn ekki verið safnað.

Annað vafamál við skilgreiningu örnefna er að ekki er alltaf ljóst hvar mörkin milli samnafna og sérnafna liggja. Svavar Sigmundsson hefur t.d. bent á að það geti verið snúið að greina á milli í eldri heimildum í fornbréfasafni þar sem hástafir eru ekki notaðir, t.d. í orðum eins og *árfar* og *ármót*, og ekki er það alltaf skýrt af samhenginu (Svavar Sigmundsson, 1997). Magnús Finnbogason, einn sá fyrsti sem fjallaði skipulega um markmið örnefnarannsókna á Íslandi á 4. áratug 20. aldar, reyndi að gera grein fyrir þessu vandamáli af praktískum ástæðum, enda var meginmarkmið hans að hvetja til söfnunar örnefna og þá þurfti að vera skýrt nákvæmlega hverju ætti að safna. Hann benti á að ekki væri alltaf hægt að draga glöggar markalínur milli samnafna og sérnafna. Sum samnöfn á borð við *dalur* og *lækur* gætu haft virkni sem sérnöfn í vitund þeirra sem búa í námunda við staðina – t.d. þegar bændur segja ‘inni á sandi’ eða ‘fram við læk’ og eiga við tiltekna staði, þótt það kunni að hljóma eins og samnöfn í hugum ókunnugra. Hann lagði til að við söfnun væri því sleppt að

skrá slík orð, að því gefnu að orðin væru lifandi samnöfn í viðkomandi byggðarlagi, jafnvel þótt tilteknir notendur litu á þau sem sérnöfn. Undantekningar frá þessu taldi hann tvær: Annars vegar ef þau táknuðu annað og meira en það sem felst í almennu merkingunni, t.d. ef Hóll eða Sandur væri bæjarnafn. Hins vegar ef fyrirbærið sem orðið vísaði til væri *breytt*, t.d. ef sandurinn væri nú uppgróinn eða Völlur orðinn að foksandi eða hrauni – með öðrum orðum ef heitið vísaði í aðra merkingu (dulda?) en þá sem lægi í augum uppi (Magnús Finnbogason, 1937). Þessi skoðun á tengslum nafns, staðar og merkingar er athyglisverð og minnir raunar um margt á kenningar sem breski fræðimaðurinn Richard Coates setti fram löngu síðar (sjá bls. 60–61). Magnús leggur áherslu á að skilgreina örnefnahugtakið, sem fáir virðast hafa leitt hugann að fram að því. Þetta endurspeglar það að þegar tiltekinn efniviður verður að sérstöku viðfangi myndast þörf á að smíða um það ramma, sem síðan kann aftur að hafa áhrif á viðfangið og afstöðu til þess. Magnús taldi hugtakið *örnefni* gott og gilt en var þó þeirrar skoðunar að merkingin væri naumast eins víðtæk og hugtaksins *staðarnafn*, sem hann notar einnig. Hann leggur til að örnefnakönnuðir noti örnefnahugtakið frekar en hitt. Ekki er fyllilega ljóst í hverju hann taldi muninn á hugtökunum felast að öðru leyti.

Þegar reynt er að grafast fyrir um örnefnahugtakið má líka velta fyrir sér dæmum þar sem tekið er fram að flokkur nafna eða tiltekið nafn sé ekki beinlínis örnefni, án þess að verið sé að skilgreina hugtakið beinlínis. Viða eru til dæmi um þetta. Kristján Eldjárn benti á að meðfram ströndum landsins væri mikið af nöfnum sem gætu ekki kallast örnefni þótt þau væru sama eðlis, „nöfn á fiskimiðum og öðru, sem við kemur atvinnugrein sjómanna“. Hann telur að þeim þurfi að safna og lýsa staðsetningum, ekki síður en örnefna, en kallar þau *fiskimiðaheiti* (Kristján Eldjárn, 1945, bls. 49). Ekki er ljóst af hverju þessi skoðun stafar en þó má segja að fiskimið byggist á annars konar hugsun, tilteknu kerfi sem miðar út afstöðu miðað við kennileiti á landi. Því bera fiskimið ekki einkenni í sjálfu sér, heldur endurspeгла fremur aðferð við að finna góðan veiðistað á yfirleitt kennileitasnauðu yfirborði hafsins, með afstöðu til áberandi og oft nafnberandi kennileita í landi að vopni. Löngu síðar nefnir Kristján allt annars konar dæmi, í örnefnalýsingu Bessastaða; segir að í eldri lýsingu sé sitthvað talið með sem í raun og veru sé ekki örnefni (Kristján Eldjárn, 1981, bls. 132). Þá eru einnig til dæmi um að fólk geri lítið úr örnefnum sem börn hafa notað eða gefið. Í örnefnalýsingu Landakots á Vatnsleysuströnd er t.d. tekið fram að börn hafi skírt moldarflög og klappir á tilteknum stað „ýmsum nöfnum, sem varla verða talin til örnefna“ (Margrét Guðnadóttir og Eyjólfur Guðnason, e.d.).³ Nýleg dæmi sýna að nöfn sem stafa af komu erlendra ferðamanna til Íslands á 21. öld hafa alls ekki átt upp á pallborðið, eins og sést af því að örnefnanefnd sendi erindi til sveitarfélaga árið 2019 þar sem var mælt til þess að reynt yrði að forðast að nöfn á borð við Diamond Beach festust í sessi. Ekki var aðeins að enskan þætti óæskileg til að miðla íslenskum menningararfi, heldur þótti nefndinni „eðlilegt að íbúar í nærumhverfi hafi frumkvæði að slíkri nafngjöf“. („Diamond Beach í stað Breiðamerkursands“, 2019). Auk þess þótti nefndinni skorta á formfestu, þ.e. að nafnatillögur væru sendar til umsagnar hjá henni og svo til staðfestingar hjá ráðherra.

Hans Kuhn, sem átti frumleg innlegg í örnefnarannsóknnum á Íslandi um miðbik 20. aldar, gerði greinarmun á því sem hann kallaði *sönn bæjanöfn*, sem hefðu verið gefin – oft til að festa tiltekna ímynd við staði, og svo hinum sem hann taldi að hefðu fest smám saman við staði. Hann gerir, líkt og sumir forverar, greinarmun á örnefnum og bæjanöfnum og sama

---

³ Um þetta efni, sjá pistilinn *Stafróf landsins: örnefni barna* (Birna Lárusdóttir, 2020).

má segja um Einar Arnórsson, sem gagnrýndi Kuhn raunar (sjá nánar á bls. 43) (Kuhn, 1951a).

Við mat á því hvað teljist örnefni er því ekki einungis um tæknileg atriði að ræða á borð við hástafi/lágstafi eða að mörk milli sérnafns og samnafns séu óljós heldur virðist orð stundum skorta einhverja þætti sem tengjast þeim sem fólk telur þurfa til að það falli í flokk örnefna. Í fljótu bragði virðast þeir oft tengjast samfélagslegum þáttum, samfélagsstöðu gefanda eða notanda, eignarhaldi eða öðrum tengslum hans við staðinn (eða nafnið) sem um ræðir. Þessi greinarmunur bendir til þess að merking örnefna og það hvort þau nái að skjóta rótum snúist ekki bara um að tengsl tungumáls og staðar/landslags uppfylli ákveðin skilyrði (eins og t.d. að örnefnið sé í samræmi við landslagið, eins og segir í 1. grein laga um örnefni) heldur líka að þau uppfylli tiltekin tengsl manns og landslags – og að vald komi þar við sögu.

Það er því ljóst að það eru ekki bara *örnefni* heldur líka nafngiftin sjálf sem þarf að huga að, það hvernig nöfn verða til og hvers vegna, viðtökur þeirra og örlög. Margir sem fjallað hafa um nafngiftir hér á landi eru sammála um ýmsa grundvallarþætti, t.d. virðist oft litið svo á að nöfn hafi verið *gefin* til að helga sér land, eins og víða greinir frá í fornritum (sjá bls. 14), eftir notagildi (Ari Gíslason, 1956, bls. 279) eða „eftir þörfum hins daglega lífs“ (Kristján Eldjárn, 1945, bls. 45) – eða að menn hafi gefið „svo að segja hverjum bletti á jörð sinni nafn“ til marks um ræktarsemi og ást á landinu (Björn Bjarnarson, 1914, bls. 9).

Hér hefur verið stiklað á stóru um hugmyndir um örnefni út frá íslenska hugtakinu en nánar er greint frá svipuðum efnivið erlendis í kafla 2.7 um stöðu þekkingar.

1.2 Dæmi um hreyfanleika og tilbrigði í örnefnasöfnum

Þrátt fyrir að oft sé litið á örnefni út frá sjónarhóli stöðlunar eða menningararfs er ekki þar með sagt að þeir sem hafa fjallað um þau eða safnað þeim hafi beinlínis gert ráð fyrir að nöfnin væru eða ættu alltaf að vera óumbreytanlegur þáttur í landslagi og tungumáli. Í íslensku samhengi hafa margir gert sér grein fyrir því að nafnaforðinn hefur tekið margháttuðum breytingum í tímans rás eða jafnvel verið margbreytilegur á sama tíma, og um það má víða finna dæmi sem rakin verða hér á eftir. Á hinn bóginn hafa fáir fjallað um breytileikann sem áhugaverðan eða rannsóknarbæran í sjálfu sér, fengist við að lýsa honum eða greina flækjustigin og hið marglaga eðli örnefna og örnefnasafna. Hér verða fyrst skoðuð nokkur dæmi í þeim tilgangi að varpa ljósi á það hvernig söfn örnefna geta á ýmsan hátt verið marglaga og flókin, bæði í tíma og rúmi.⁴ Í framhaldinu verður velt upp spurningum um hvernig greining á *framvindu* í bæði einstökum örnefnum og örnefnasöfnum geti hjálpað okkur að skilja gildi örnefna og eðli, hvernig þau endurspegla veru mannsins í heiminum og eru þáttur í lifandi tengslum manns við landslagið.

---

⁴ Hér er átt við að suma þætti breytileikans má rekja til tíma (þ.e. einu sinni hét staður x en nú heitir hann y en aðra til ólíkra sjónarhorna (x kallar staðinn a, en y kallar hann b).

1.2.1 Tilbrigði í þremur örnefnalýsingum

Þótt flestar örnefnalýsingar sem varðveittar eru á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum séu hafðar eftir einum heimildarmanni má mjög oft finna dæmi um tilbrigði/hreyfanleika í þeim og það á einnig við ef tvær eða fleiri skrár yfir sömu jörð eða svæði eru bornar saman. Stundum er t.a.m. tekið fram að nafn sé nýlegt, notað af fáum, ólíkar útgáfur nafns á sama stað eða kennileiti nefndar o.s.frv. Ekki er óalgengt að heimildarmenn eða skrásetjarar séu ósáttir við slík tilbrigði, túlki þau sem óæskilegt misræmi og reyni að afskrifa eða útskýra með því að tiltekið nafn sé í raun ekkert nafn, til dæmis af því að það hafi bara verið notað af krökkum eða ókunnugum – eða að vitað sé að annað nafnið sé eldra, sem oft gerir það rétt hærra. Einnig eru dæmi um að menn greini af samviskusemi og áhuga frá margbreytileikanum. Hér verða nefnd nokkur valin dæmi en engin sérstök rannsókn hefur verið gerð á fyrirbærinu.

Dæmi eru um að ný örnefni séu auðkennd sérstaklega. Björn Bjarnarson í Grafarholti, sem var einn af þeim fyrstu sem skrásettu örnefni á heilli jörð skilmerkilega – og það áður en aðferðafræði hafði mótast, árið 1914 – merkir t.d. við þau örnefni sem hafa myndast á undanförunum 16 árum eða svo, þ.e. á þeim tíma sem hann hefur búið á jörðinni, flest vegna breytinga á vegum, landamerkjum, færslu bæjarins o.fl. (Björn Bjarnarson, 1967). Hann skýrir frá tilurð nokkurra örnefna, t.d. var reiðhestur hans, Blámi, heygður í Blámamel; Fornufjós voru í notkun til 1898 (og kannski til marks um kaldhæðni að nefna þau Fornu-); veitingatjald stóð eitt sumar í Tjaldbrekku; smyrill hóf varp í Smyrilshöfða; Grímsteigur og Pétursteigar voru nefndir eftir þeim sem slógu þá fyrstir. Af þeim nöfnum sem hér eru talin er aðeins Grímsteigur tekið með í mun yngri skrá eftir Ara Gíslason, sem höfð er eftir Helgu Björnsdóttur frá Grafarholti – dóttur Björns (Ari Gíslason, e.d.-a). Í inngangi hennar tiltekur Ari að örnefnaskrá eftir Björn sem vísað er í í Árbók Fornleifafélagsins finnist hvergi – skráin frá 1914 hefur því verið glötuð um tíma en handritið skilað sér síðar. Þetta bendir til þess að yngri örnefni úr skrá Björns hafi almennt ekki varðveist í munnlegri geymd. Björn var alger frumkvöðull í skráningu örnefna og skrá hans ein af þeim elstu sem eru varðveittar í safninu, en þessi aðferð tíðkaðist ekki síðar.

Önnur óvenjuleg örnefnalýsing sem sýnir vel tilbrigði í safni örnefna er lýsing Árbakka í Rangárvallasýslu sem áður hét Snjallsteinshöfðahjáleiga, en nafninu var breytt um 1950 og gat varla talist réttnefni að mati Ingólfs Einarssonar frá Snjallsteinshöfða sem skráði örnefni á jörðinni, enda stendur bærinn svo fjarri ánni (Ingólfur Einarsson, 1968). Ingólfur studdist við frásagnir nokkurra heimildarmanna og einkennist lýsing hans af nákvæmni og eftirtekt. Dæmi um tilbrigði eru staðir sem bera ólík nöfn eftir því hver er spurður – eða fólk greinir á um hvort staður beri yfir höfuð nafn. Svo að örfá dæmi séu nefnd er Nýjatún líka nefnt Útseta; Stórihvammur af öðrum kallaður Fagrihvammur. Árbakkafólk kallaði mýri nokkra Heiðardælu en gamall maður taldi að eldra nafn væri Skammadæla; og Troðningar voru einnig kallaðir Slóði. Oft virðast tilbrigði ráðast bæði af aldri heimildarmanns og hvenær hann var á staðnum en einnig því hvar fólk bjó og hvaðan var horft: frá Árbakka (Snjallsteinshöfðahjáleigu) eða Snjallsteinshöfða.

Þriðja dæmi sem hér skal nefnt er örnefnalýsingar Brunngils í Óspakseyrarhreppi. Þær eru tvær og bárust Örnefnastofnun frá systkinum sama ár, 1977 (Gísli Þ. Gíslason, 1977; Guðrún Magnúsdóttir, 1977). Svo virðist sem karlinn, Gísli, (f. 1908 – dvaldi á Brunngili til 1925), hafi verið beðinn að yfirfara lýsingu sem var skráð eftir systur hans, Sigríði Gísladóttur (f. 1898 – dvaldi á Brunngili til 1919), og þá hafði nýlega verið lokið við. Í stað þess að gera athugasemdir við hana ritaði hann nýja lýsingu sem þó byggir á hinni í grundvallaratriðum.

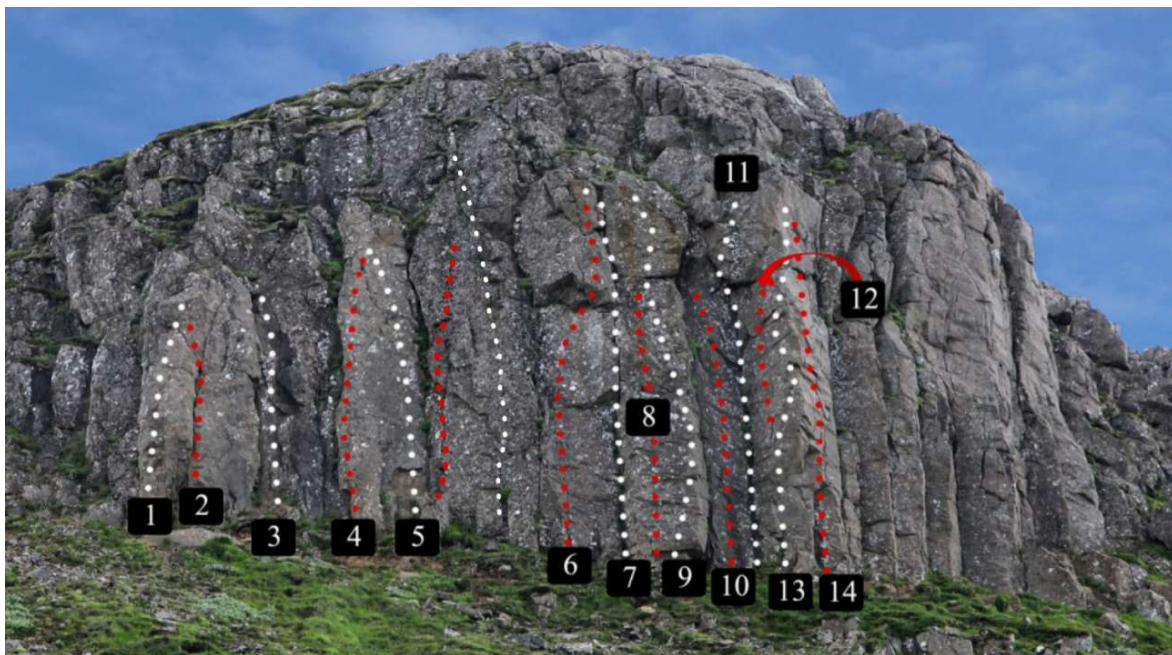
Það vekur athygli að í skrá hans er alls 121 örnefni en hún tiltekur ekki nema 88 í sinni lýsingu. Það er freistandi að rekja þennan mun til ólíkrar sýnar á landið sem grundvallast á kyni og þeim ólíku störfum sem karlar/konur unnu að jafnaði en verður þó ekki fullyrt nema að betur athuguðu máli – til að mynda með því að skoða hvers konar örnefni hann hefur umfram hana (í túni / fjær bæ – tengjast umhirðu skepna, smalamennsku o.s.frv.).

1.2.2 Nöfn á nýjum fyrirbærum (úr grasrótinni?)

Önnur leið til að skoða hreyfanleika örnefnasafna er að kanna hvernig ný örnefni verða til, hvort sem þau bætast við eða taka yfir það sem fyrir er. Algengast er að fjalla um þetta í samhengi við ný fyrirbæri sem verða til í landslagi og þykir oft óhjákvæmilegt að fá nöfn. Þetta á við um manngerð fyrirbæri, til dæmis sumarbústaði og ný menningarhús (sbr. Hof á Akureyri), en einnig náttúruleg fyrirbæri, líklega einkum þau sem verða til skyndilega eða í hamförum, eins og skriður og hraun. Nöfn á skriðum eru víða þekkt og vísa stundum til tíma eða þess hvenær þær féllu, t.d. á bænum Rauðuskriðu í Aðaldal þar sem eru m.a. Nýjaskriða, Gamlaskriða og Jólaskriða (Ari Gíslason, 1966). Þegar skriða féll í Hítardal árið 2017 ávann heitið *Skriðan* sér sess („Skriðan í Hítardal er féll í fyrra á að heita Skriðan“, 2019) en áður hafði verið stungið upp á Hrynjandi (*Íbúar leggja til heitið Bakkavatn*, 2018). Eitt nýlegt dæmi um umræður um nafn á nýju hrauni er Holuhraun sunnan Öskju þar sem gaus síðast árið 2015. Ýmsar hugmyndir komu fram um nafn á nýja hraunið og bar líklega mest á umræðum um Nornahraun, tillögu Þorvaldar Þórðarsonar jarðfræðings, sem var dregið af nornahári sem er sérstakt jarðfræðilegt fyrirbrigði úr basalti sem líkist mannshári (Svavar Hávarðsson, 2014). Ekki voru allir sammála því að það væri rétt að nefna nýja hraunið yfir höfuð, t.d. Ómar Ragnarsson, sem benti á að það hefði ekki tíðkast að nefna ný hraun úr Heklugosum þrátt fyrir að þau hefðu ótal oft runnið yfir eldri hraun (Ómar Ragnarsson, 2014). Ákvörðun var á endanum tekin á fundi sveitarstjórnar Skútustaðahrepps og úr varð að Holuhraun skyldi heita Holuhraun, en hvorki Nornahraun, Flæðahraun né Urðarbruni sem voru einnig meðal tillagna („Holuhraun fékk heitið Holuhraun“, 2015). Umræðan endurspeglar ólíka sýn á landslag: Jarðfræðingur sem fjallar um eldgos og einblínir á einstaka atburði finnur þörf hjá sér til að nefna áþreifanlegt fyrirbæri sem hefur myndast í tilteknu gosi sérstöku nafni með áherslu á atburðinn en fyrir hinn almenna málnotanda (eða hvern þann sem skynjar landslagið eða fjallar um það) er ekki endilega þörf á því. Í tilfelli Holuhrauns hefði nýtt nafn getað táknað hið nýja merkingarlag, ef svo má segja, sem var bæði áþreifanlegt og sýnilegt, nefnilega hraun sem rann yfir eldra hraun. Sú er hins vegar ekki alltaf raunin, enda getur ný merking sprottið fram af öðrum ástæðum og stundum haft í för með sér ný heiti.

Það eru ekki bara ný náttúrufyrirbæri eða atburðir sem kalla á ný nöfn. Þegar augu manna beinast að þáttum í landslagi sem hafa ekki verið í forgrunni áður spretta oft fram nöfn. Þannig má segja að nýir staðir verði til með nýju sjónarhorni – eins og dæmið um Diamond Beach hér að framan sýnir. Stundum hafa gömul nöfn þá vikið en einnig þekkist að nýju nöfnin séu einungis notuð innan afmarkaðra samfélagshópa og nái ekki útbreiðslu nema eitthvað sérstakt komi til. Dæmi um þetta er frá Djúpavík á Ströndum þar sem aðkomumenn, nánar tiltekið síldarfólk, setti mark sitt á landslagið fyrir miðja síðustu öld með nöfnum sem öll bera vott um fjörugt skemmtana- og ástálíf á borð við Kerlingarklof, Sælugjá og Eiðrofa (sem bar þá einfaldlega nafnið Djúpavíkurfoss), og spruttu af því síðastnefnda þjóðsögur sem enginn af eldri íbúum svæðisins kannaðist við (*Kjós [örnefnalýsing]*, 1974).

Algengustu dæmi um slíkt frá upphafi 20. aldar og til nútíma er það sem kalla mætti áhrif tólmstunda, þar sem ný nöfn verða til við ýmsar iðkanir sem tengjast ferðamennsku eða einhvers konar afþreyingu. Hér mætti nefna ótal dæmi. Allt frá upphafi 20. aldar hafa veiðimenn nefnt hylji og aðra veiðistaði sem áður voru margir nafnlausir, t.d. í landi Hreðavatns þar sem laxveiðimenn gáfu ný nöfn á veiðisvæðum Norðurár (*Skýringar við örnefnaskrá Hreðavatns*, e.d.). Klifurfólk nefnir klifurleiðir svo að úr verður mergð örnefna, jafnvel á tiltölulega litlum fleti þar sem áður voru engin (*Valshamar*, 2010; sjá *Mynd 1*). Á svipaðan hátt hafa orðið til ótal nöfn á hjólaleiðum víða í nágrenni Reykjavíkur (sjá t.d. *Vöflumix á Hólmsheiði í boði Maríu Agnar*, e.d.). Í öllum þessum tilvikum skapa nýtt sjónarhorn og nýjar skilgreiningar á heildum, sem á einhvern hátt má afmarka út frá ákveðnum sérkennum og sýn innan áður þekkts landslags, þörf á nýjum nöfnum. Nýtt mengi verður til, eða nýtt merkingarlag.

Mynd 1 Hluti klifurleiða í Valshamri, Eilífsdal í Kjós. Þær sem hér sjást bera m.a. nöfnin Tjakkurinn, Krús og Vaknað upp við vondan draum (Valshamar, 2010).

Fleiri nöfn hafa orðið til við annars konar merkingarsköpun. Það er engin tilviljun að ýmsir staðir á Kárahnjúkasvæðinu fengu fyrst nöfn þegar menn tóku að fara þar um í auknum mæli á árunum áður en stíflan við Kárahnjúka þaggaði niður í fossum og tæmdi árgljúfur og uppistöðulón sökktu víðernum á hálendinu. Stuðlagátt og Rauðaflúð eru dæmi um nöfn sem urðu til, líka nöfn til háðungar, eins og Sivjarspjöll, en það var Siv Friðleifsdóttir sem aflétti friðlýsingu Kringilsárrana. „Hér stunda menn örar nefningar, því tíminn er naumur,“ sagði Hallgrímur Helgason rithöfundur í grein þar sem hann fjallaði um málið og lýsti upplifun sinni af svæðinu (Hallgrímur Helgason, 2006). Sömu leiðis var Töfrafossi haldið á lofti, en það var raunar örnefni sem fyrst hafði komið fram á fjórða áratug 20. aldar (Helgi Valtýsson, 1945); áður hét fossinn Kringilsárfoss. Tvö nöfn fossins lýsa ólíkri sýn á náttúruna: Í öðru er fossinn vart nema skilgetið afkvæmi Kringilsár og skilgreindur út frá henni, en hitt nafnið lýsir upplifun og undrun þeirra sem ganga fram á fossinn við hreindýraleit.

Nafnið er táknrænt, stendur fyrir nýja sýn á náttúrufyrirbæri og ný gildi sem fólk vill halda á lofti á þeim tíma sem það er gefið (Unnur Birna Karlsdóttir, 2019). Nöfnin sem hér voru nefnd virðast annars ekki mjög gildishlaðin, en það telst þeim til aukins gildis að þau spretta

fram á vörum þekktu og nafngreindra einstaklinga sem eru áhrifavaldir í sögu hálendisins, hver á sinn hátt: Andri Snær, Páll á Aðalbóli og Helgi Hallgrímsson náttúrufræðingur gáfu Stuðlagátt nafn sitt og nafnið Töfrafoss á rætur að rekja til Helga Valtýssonar, sem stundaði m.a. rannsóknir á hreindýrum í Kringilsárrana um miðbik 20. aldar. Þessi örnefni eru því höfundarverk. Um Fögruhver, sem Guðmundur Páll Ólafsson, náttúrufræðingur og verndarsinni, barðist m.a. fyrir að yrði ekki sökkt í Hágöngulón, var m.a. sagt: „Hverirnir voru reyndar ekki fegurri en svo að engum datt í hug að gefa þeim nafn fyrr en eftir að ákveðið var að virkja“ („Reiknaðu rétt strákur!“, 1999). Finnur Ingólfsson, þá iðnaðar- og viðskiptaráðherra, mun síðan hafa stungið upp á að uppistöðulónið við Hágöngur fengi nafnið Fagralón (Gunnhildur Una Jónsdóttir, 1998).

1.2.3 Frá ímyndarsköpun til kapítalisma: Nafngiftir ofan frá

Mörg dæmi eru til um að nafngiftir eða nafnabreytingar hafi verið hluti af því að reyna á einhvern hátt meðvitað að hafa áhrif á ímynd staða eða íbúa þeirra. Nýlega hafa t.d. götunöfn orðið hluti af uppbyggingu í nýjum hverfum. Hér mætti nefna Sjálandshverfið í Garðabæ, þar sem Hallgrímur Helgason rithöfundur var árið 2003 fenginn til að nefna götur og fleiri fyrirbæri, en flest nöfnin voru sótt til Kaupmannahafnar. Þar er t.d. Strikið, Langalína, Nýhöfn og Bakkinn. Í greinargerð nefnir Hallgrímur tvær ástæður fyrir nafnavalinu og þeim tengingum sem þeim var ætlað að vekja: Annars vegar finnst honum náttúrunafnadýrkun Íslendinga orðin þreytandi og vildi tengja meira við sögu og atburði. Hins vegar er hann að kinka kolli til frændþjóðarinnar, enda er heilt hverfi í Kaupmannahöfn þar sem götur heita íslenskum nöfnum.

Á svipaðan hátt var sótt í sjóð nóbelskáldsins Halldórs Laxness þegar götur í Helgafellshverfi í Mosfellsbæ voru nefndar árið 2007. Í frétt um málið kemur fram að útfærslan hafi verið unnin af Erni Úlfari Sævarssyni íslenskufræðingi, með aðstoð Halldórs Guðmundssonar, og tekið fram að sá síðarnefndi hafi hlotið Íslensku bókmenntaverðlaunin tveimur árum fyrr fyrir ævisögu Halldórs Laxness (Ómar Friðriksson, 2007). Segja má að bakgrunnur Arnar og Halldórs veitir þeim e.k. rétt eða umboð til að nefna. Í auglýsingu um falar lóðir frá verktökum og fasteignasölum sem birtist í Morgunblaðinu þá um haustið er mynd af ungri konu sem heldur á barni og skoðar teikningar. Undir henni er tilvitnun í *Sjálfstætt fólk*: „Þegar maður á lífsblóm byggir maður hús.“ Nöfn gatnanna virðast raunar einn helsti sölupunkturinn og þeim er sérstaklega haldið á lofti, t.d. Gerplustræti, Vefarastræti, Snæfríðargötu og Sölkugötu (Helgafell, 2007). Svipuð dæmi þekkjast erlendis, þar sem ný hverfi hafa verið ímyndarvædd og markaðssett með nöfnum. Í Winterville í Norður-Karólínu er t.a.m. hverfi sem heitir Canterbury þar sem göturnar voru nefndar að frumkvæði verktaka og draga nöfn sín af fyrirbærum úr Kantaraborgarsögnum: Miller Circle, Shire Drive, Friar Drive o.s.frv. Bandaríski landfræðingurinn David Alderman tekur þetta sem dæmi um það hvernig nöfn eru notuð til að skapa anda fágunar og yfirburða (e. *sophistication and superiority*) með því að mynda tengsl við evrópska og einkum og sér í lagi breska sögu og menningu (Alderman, 2008). Athugun hans hefur raunar leitt í ljós að íbúar hverfisins tengja ekki við sögurnar beinlínis sem sögulegan bókmenntatexta en gera sér þó grein fyrir því að nöfnin eru tákn um staði sem eru fyrir útvalda (e. *place signifier of exclusivity*), sem honum þykir kaldhæðnislegt í ljósi þess að Kantaraborgarsögurnar boða í raun jöfnuð þar sem fólk af ólíkum stéttum og samfélagsstigum sameinast í pílagraímsför.

Yfirdrífustu dæmi um að ákveðnum hugmyndum sé komið á framfæri með nafngiftum eru líklega þegar stórfyrirtæki kaupa nöfn. Það kemur kannski ekki á óvart að fyrsta dæmið sem

hér er nefnt komi frá Ameríku, en nafni smábæjarins Clark í Texas var breytt í Dish árið 2005 gegn því að íbúarnir fengu ókeypis gervihnattasjónvarp í 10 ár (Alderman, 2008). Dæmi hér á landi tengjast fyrst og fremst íþróttamannvirkjum, en löng hefð er fyrir því að fyrirtæki kaupi auglýsingar á búningum leikmanna, einkum í boltaíþróttum. Sjóvárl-Almennra deildin og í framhaldinu Landssímadeildin urðu að veruleika á 10. áratug 20. aldar („Efta deild heitir Landssímadeildin“, 1998). Vodafone-höllin og Vodafone-völlurinn á Hlíðarenda komu til sögunnar árið 2007.⁵ Þetta olli nokkrum vandkvæðum þegar Síminn, styrktaraðili Iceland Airwaves, neitaði að auglýsa tónleika sem átti að halda í höllinni haustið 2014, enda fannst þeim ekki við hæfi „að halda lokatónleika hátíðarinnar í íþróttahúsi sem er nefnt eftir einum helsta keppinaut Símans“ (*Síminn vildi ekki Airwaves-tónleika í Vodafone-höll*, 2014). Það að nöfn gangi kaupum og sölum setur óneitanlega sérstakan svip á borgarumhverfið og hefur vakið deilur, t.d. nafnið á Egilshöll sem sumum þótti ekkert annað en lymnskuleg auglýsing á drykkjum („Áfengisleyfi í Egilshöll vísað aftur í borgarráð“, 2004), en ekki hefur verið rannsakað hvort þau ná nokkurri festu í daglegu tali fólks – líklega hefur oftari verið talað um Leiknisvöll en ekki Domusnovavöll, KR-völl en ekki Alvogenvöll o.s.frv.

Varla er hægt að nefna dæmi eins og þau að ofan öðruvísi en svo að í hugann komi kenningar Bourdieu um menningarlegt auðmagn. Hugmyndin er þá sú að auðmagn sé ekki einungis efnahagslegt heldur sé einnig til táknrænt, menningarlegt og félagslegt auðmagn sem allt skipti máli við að styrkja stöðu eða efla völd innan samfélaga (sjá t.d. Viðar Pálsson, 2003). Þetta hefur t.d. verið útfært í samhengi þess hvernig stórfyrirtæki nýta menningu og listir sér til framdráttar. Á Íslandi hafa m.a. verið tekin dæmi af því hvernig Landsbankinn hratt af stað auglýsingaherferð sem var tileinkuð íslenskum hátíðisdögum, keypti Kjarvalsmálverk og gerðist bakhjarl Menningarnætur; og hvernig Landsvirkjun hóf að setja upp listsýningar í stöðvarhúsum virkjana sinna (Loftur Atli Eiríksson, 2009). Í dæmunum á undan þar sem örnefni koma við sögu er auðmagnið fylgið í tilvísun nafns í höfuðskáld eða höfuðmenningu en líka í því hver ákveður eða gefur nöfn.

Öll dæmin hér að framan benda til þess að örnefni bæði endurspegli og hafi áhrif á það hvernig við skiljum og skynjum landslag og þau séu oft gefin og notuð meðvitað í því skyni. Þau tengjast mjög gjarnan ímynd staða og eru stundum valin til að veita stöðum ákveðinn blæ, búa til æskilegar tengingar og festa þær í landslaginu. Vald af ýmsu tagi hefur mikil áhrif á hvaða örnefni eru notuð eða festast; ríkið hefur t.a.m. mikil áhrif undir formerkjum stöðlunar og hreintungustefnu (ekki síst framan af 20. öld), nú meira með kortagerð og örnefnagrunni Náttúrufræðistofnunar, en hann er eitt af lögfestum verkefnum stofnunarinnar og skal lögum samkvæmt unninn í samráði við Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.⁶ Í grunninum eru nú hátt í 200.000 nöfn en giskað hefur verið á að um 500.000 nöfn séu í örnefnasafni Árnastofnunar (Aðalsteinn Hákonarson, 2024). Þess má geta að rúmlega 9.000 dæmi eru til um að tvö eða fleiri nöfn séu þekkt á sama fyrirbærinu. Þá er eitt nafn valið til birtingar í grunninum en hitt skráð sem tvínefni. Einungis tvö tilfelli eru um að bæði nöfnin séu talin jafn rétthá: Hverfjall (Hverfell) og Þverárleiti (Þverárfjall) (Bjarney Guðbjörnsdóttir, munnleg heimild, 5. febrúar 2025).

---

⁵ Fleiri dæmi mætti nefna, t.d. Vivaldi-völlinn, DHL-höllina, Alvogenvöllinn og Domusnovavöllinn.

⁶ Stofnunin hefur nýlega gert örnefnasafn sitt aðgengilegt að stóru leyti á vefnum Nafnið.is, sjá nánar [Emily Lethbridge, 2023](#).

Það skiptir máli í hvað nöfn vísa en ekki er síður þungi í nafngefandanum og vald er þar afstætt – menningarlegt auðmagn er fólgið í því að fá virtan rithöfund til að gefa nöfn í nýju hverfi og getur sérfræðipækking (t.d. jarðfræði, náttúruvernd) bæði haft áhrif á sjónarhorn á landslag og gefið fólki ákveðið tilkall til nafna ekki síður en eignarréttur. Auðmagnið (í marxískum skilningi orðsins) hefur líka áhrif á nafngiftir í borgarumhverfi nútímans og er það raunar umhugsunarvert og gefur kannski til kynna þunga nafngifta að ekki skuli talið nægja að prenta auglýsingar á treyjur leikmanna og á skilti umhverfis íþróttavelli heldur seilst í sjálft nafn staðarins eða fyrirbærisins. Þetta og sú togstreita sem oft fylgir nafngiftum gefur tilefni til að ætla að örnefni séu ekki eins og hvert annað orð í tungumálinu heldur flóknari fyrirbæri í sífelldri mótun: tengslapunktur manns, landslags, hugmynda og tungumáls.

1.3 Bygging ritgerðar

Ritgerð þessi er heildstætt verk (e. *monograph*). Í fyrsta kafla er almennur inngangur. Þar eru markmið og sýn ritgerðarinnar kynnt ásamt rannsóknarspurningum auk þess sem kveikja rannsóknarinnar og rannsóknarspurningarnar eru undirbyggðar með dæmum og örsögum af örnefnum og örnefnasöfnum. Annar kafla fjallar um sögu örnefnarannsókna og -söfnunar á Íslandi. Þar er verið staðsett í sögulegu samhengi en rannsóknarspurningar einnig hafðar að leiðarljósi og leitast við að draga fram þekkingu á nafngiftaferlum og viðhorf til þeirra. Í lok þess kafla er fjallað um nýja straua og stefnur í örnefnarannsóknum, bæði á Íslandi og erlendis. Í þriðja kafla er gerð grein fyrir kennilegum grunni rannsóknarinnar, en hann á rætur í hugmyndum um landslag og heimspekilegum kenningum um mótun rýmisins. Fjórti kafla fjallar um aðferðafræði og aðferðir sem beitt var við öflun og úrvinnslu gagna. Í fimmta kafla er Surtsey kynnt til sögunnar. Gerð er ítarleg grein fyrir örnefnum og þróun nafngiftaferla í samspili við sögu eyjarinnar eins og hún birtist í ýmiss konar rituðum heimildum, allt frá gestabókum til myndabóka fyrir almenning. Í síðari hluta kaflans er sagt frá vettvangsrannsókn í Surtsey sem gerð var í þeim tilgangi að varpa ljósi á ferli nafngifta í ljósi landslags og samfélags. Sú frásögn er á formi ferðabókar og hefur annað yfirbragð þar sem skipt yfir í fyrstu persónu frásögn. Í kafla 6 er efniviður ritgerðarinnar skoðaður í ljósi þeirra kenninga og spurninga sem lagt var upp með og í lokaorðum þess sjöunda er hringnum lokað, gerð grein fyrir meginniðurstöðum og horft á rannsóknina í baksýnispegli um leið og reynt er að skyggjast fram á veginn.

2 Örnefnarannsóknir á Íslandi

Fólk hefur lengi velt vöngum yfir örnefnum af ýmsum ástæðum þótt einhvers konar áhugi á fortíðinni skipi nær alltaf veigamikinn sess í örnefnarannsóknum – hvort sem þær tengjast könnun á sögustöðum, málsögu, landnámi eða byggðasögu, svo dæmi séu nefnd. Hér á eftir verður gerð grein fyrir rannsóknasögunni í ljósi þeirra spurninga sem voru settar fram í inngangi. Þannig verður horft sérstaklega til þess hvernig viðhorf til örnefna koma fram og þróast og lögð áhersla á að skoða hugmyndir sem komið hafa fram um ferli nafngifta og örnefnasafna.

Margt bendir til þess að örnefnarannsóknir á Íslandi séu nokkuð sér á báti. Þær eiga sameiginlegar rætur með fornleifafræði í grein sem hefur verið kölluð sögustaðfræði og á djúpar rætur í Þjóðernisrómantik 19. aldar. Eftir það teygja angar hennar sig víða og ný rótarskot spretta af ólíkum rannsóknaráhuga sem þarft er að fjalla um. Grunnrannsóknir eflast með tilkomu örnefnasöfnunar en þróun hennar og aðferðafræði hefur verið fremur lítill gaumur gefinn. Þegar að er gáð kemur í ljós að örnefnum hefur verið safnað undir áhrifum ólíkra hugmynda. Starfið hefur skilið eftir sig gríðarstórt gagnasafn, sem síðan hefur orðið helsti grundvöllur margra athugana á örnefnum. Mikilvægt er að kryfja þennan grunn til að skilja betur úr hvers konar jarðvegi safnið og hugmyndir um örnefni eru sprottnar. Rannsóknasagan getur undirbyggt vettvangsathugun í Surtsey, enda tel ég að hún geti dýpkað helstu rannsóknarspurningar verkefnisins, einkum með því að greina hvernig viðhorf til örnefna hafa þróast, í hvers konar menningarlegu eða rannsóknarlegu samhengi þau eru talin mikilvæg og hvernig notkun örnefnahugtaksins sjálfs hefur tekið breytingum, m.a. í tengslum við löggjöf og þróun hugmynda um menningararf. Þannig má komast nær því að skilja hugtakið, til hvers það vísar á hverjum tíma og hvernig allt sem á undan er komið hefur áhrif á sýn fólks á örnefni, menningararf og landslag í dag. Sýn á örnefnahugtakið hér markast af þeirri hugmynd að það sé afurð félagslegrar mótunar og ráðist þannig af ýmsum félags- og menningarlegum þáttum hverju sinni.

Áður hefur eitt og annað verið ritað um sögu örnefnarannsókna hér á landi. Svavar Sigmundsson lagði grunninn fyrir rannsóknir sínar í grein árið 1968, skömmu áður en Örnefnastofnun Þjóðminjasafns tók til starfa (Svavar Sigmundsson, 1968). Þar er m.a. gagnleg upptalning á helstu heimildum um íslensk örnefni, raktir þættir úr sögu örnefnasöfnunar og sömuleiðis farið hratt yfir sögu kortagerðar auk þess sem nýjustu rannsóknir á þeim tíma eru tíundaðar. Þung áhersla er lögð á að örnefni séu viðfangsefni málvísinda fremur en nokkurs annars fags, þótt menn úr ýmsum áttum hafi fram að því fengist við að skýra þau og túlka. Þetta er athyglisvert í ljósi þess að á þessum tíma var hafin umræða um að til þyrfti að vera sérstök stofnun sem sinnti skráningu og umsýslu örnefna, og komið hafði til tals að hún gæti t.d. verið deild annaðhvort á nýstofnaðri Handritastofnun eða innan Þjóðminjasafns (sjá nánar bls. 47) – og fyrirsjáanlegt að nálganir á viðfangsefnið gætu orðið ólíkar eftir því undir hvaða hatti stofnunin yrði. Líklega má líta á grein Svavars sem innlegg í umræðu um þetta mál. Þórhallur Vilmundarson, sem var síðan skipaður forstöðumaður téðrar stofnunar innan Þjóðminjasafns, ritaði einnig stutt yfirlit um rannsóknir í sögulegu ljósi en ekki fyrr en löngu síðar, í þemahefti norrænu nafnfræðisamtakanna (NORNA), þar sem hann rakti m.a. aðdragandann að sínum eigin rannsóknum (Þórhallur Vilmundarson, 1999). Nýlega hefur Helgi Skúli Kjartansson tekið

saman yfirlit yfir helstu áherslur í rannsóknum Þórhalls sem grein verður gerð fyrir hér á eftir (Helgi Skúli Kjartansson, 2019). Að lokum hafa mótunarskeiði örnefnafræði verið gerð skil í tengslum við umfjöllun um sögu fornleifafræði á Íslandi, en þessar greinar tengjast nánum böndum framan af eins og fjallað verður um hér á eftir (Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, 1998). Örnefni urðu tæplega sérstakt viðfangsefni fræðimanna fyrr en á 19. öld og miðast umfjöllun hér á eftir fyrst og fremst við það en byrjað verður að skyggjast lítillaga yfir sviðið fjær okkur í tíma.

2.1 Forsagan

2.1.1 Landnámabók og fornrit

Það er erfitt að gera sér í hugarlund hvernig það hefur verið að stíga niður fæti á ókunnri strönd á 9. öld. Engin forsaga var þekkt önnur en óljós munnmæli, engin örnefni eða sögur, engin vitneskja um hvað leyndist bak við fjallið eða handan við vögginn og engin sýnileg ummerki um fólk eða búsetu. Landkönnun hófst og skip streymdu til nýja landsins í norðri. Fornleifarannsóknir sýna svo ekki verður um villst að landið byggðist á tiltölulega skömmum tíma (Gunnar Karlsson, 2016, bls. 90–97; Orri Vésteinsson og McGovern, 2012). Samfélagið tók smám saman á sig mynd og það gerði landið einnig – menn hófu að skipa því niður og skilgreina m.a. eftir búsetu, landnýtingu og stjórnsýslu í jarðir, goðorð, hreppa, sóknir o.s.frv. Búseta í rúmar tíu aldir hefur skilið eftir sig margháttuð ummerki, bæði áþreifanleg og óáþreifanleg – t.a.m. mannvirkjaleifar af ýmsu tagi og vitanlega örnefni á alls konar fyrirbærum.

Vafalaust hafa nöfn tekið að festast við staði þegar við landnám; hitt vitum við lítið um hvernig vitneskja um nöfn breiddist út, hvort eða hvernig þau bárust frá manni til manns eða varðveittust milli kynslóða, breyttust eða gleymdust í heimi án skilta, korta eða útbreidds ritmáls. Ekki kemur á óvart að um þremur öldum eftir landnám – á ritunartíma margra fornrita og Landnámu – hafi margt verið á huldu um uppruna örnefna og þau sum verið skýrð með sögum sem gengu í munnmælum en önnur vakið sérstakan áhuga sagnaritara sem veltu þeim fyrir sér er þeir röktu m.a. sagnir af helgun lands og landnámu. Örnefni eru víða notuð sem heimildir í Landnámu og Íslendingasögum og örnefnasögur eru fyrirferðarmiklar – þ.e. sögur sem eiga að skýra tilurð örnefna – en sömuleiðis eru þau notuð til að sýna fram á landnám og tilvist landnámsmanna. Ekki er ósennilegt að þetta endurspegli enn almennari áhuga á þeim á miðöldum – þ.e. að hann hafi ekki verið bundinn við sagnaritara. Gísli Sigurðsson hefur bent á að örnefni hafi verið samofin flóknu tengslaneti minninga, þar sem sögur voru hluti af eins konar minnistækni í samfélagi sem byggði á munnlegri geymd – á hinn bóginn hafi þetta kerfi smám saman verið jaðarsett með tilkomu ritmáls, enda laut það öðrum lögmálum og var oftast ekki undir áhrifum valdastofnana (Gísli Sigurðsson, 2018, bls. 391–392). Mýmargar sagnir í Landnámabók greina annars frá nafngiftum og við hvers lags kringumstæður þær eru til komnar. Oft eru nafngiftir mikilvægur þáttur í frásögnum af því þegar menn helga sér land eða tengslum nafngreindra landnámsmanna við (oft) samnefnda staði. Örlygur Hrappsson, sem tók land í Örlygshöfn, nefndi þannig Patreksfjörð eftir Patreki biskupi sem hann hét á á leiðinni (*Íslendingabók. Landnámabók*, 1968, bls. 53, 55); landnámsmenn sem fara norður yfir heiðar „gáfu víða örnefni“; Hrótafjörður er nefndur svo því þar sjá menn tvo hrúta; Uni bjó í Unadal og Hrolleifur í Hrolleifsdal (sama heimild, bls. 218–220); þrælur Egils voru drepnir á samnefndum stöðum: Kóri í Kóranesi, Skorri í Skorraey og Þormóður í Þormóðsskeri (*Egils saga Skalla-Grímssonar*, 1933, bls. 241). Oft

gefa dæmin til kynna ótvíræðan áhuga sagnaritara á landslagi og örnefnum. Og örnefnahugtakið sjálft kemur nokkrum sinnum fyrir í fornritum. Eins og áður sagði fara landnámsmenn um og „gefa örnefni“ í Landnámabók; slíkt hið sama gerir Eiríkur rauði á Grænlandi (*Eyrbyggja saga. Grænlandinga sögur*, 1985, bls. 200–201). Örnefni eru höfð til vitnis um atburði sem eiga að hafa gerst, sbr. frásögn af Helgu í Bárðarsögu Snæfellsáss sem kveður vísu með fjölda örnefna sem öll eru sögð á Snæfellsnesi á ritunartíma sögunnar (*Harðar saga*, 1991, bls. 115–116). Þannig eru þau brýr á milli sögutíma og ritunartíma.

Óhætt er að segja að þessir ríkulegu textar hafi orðið einn helsti grundvöllur sögustaðfræðinnar sem fjallað verður um hér á eftir, þar sem örnefnin voru lykill að því að staðfesta og staðsetja atburði í landslagi. Í seinni tíð hafa fræðimenn þó nálgast Landnámu og önnur fornrit á gagnrýninn hátt og m.a. túlkað útbreiddan áhuga sagnaritara á örnefnum, sérstaklega þeim sem sagt er frá í tengslum við landnám og byggingu bæja, í samhengi við ýmsa aðra þætti, samfélagslega og pólitíska (sjá t.d. Barraclough, 2012; Orri Vésteinsson og Adolf Friðriksson, 2003; Sveinbjörn Rafnsson, 2008).

2.1.2 Nokkur lærdómsrit miðalda, jarðabækur og danska fornleifanefndin

Á miðöldum og síðmiðöldum er annars fátt ritað sem mætti nota til að draga stórar ályktanir um viðhorf fólks til örnefna eða nafngiftaferla á Íslandi eða hversu mikið það velti þeim fyrir sér yfir höfuð. Heimildir um örnefni, helst bəjanöfn, leynast víða í skjölum, t.d. annálum, fornbréfum og alþingisbókum, en yfirleitt eru þau ekki sérstaklega til umfjöllunar nema e.t.v. í tengslum við landamerkjамál. Elsta heildstæða skrá yfir einn flokk örnefna sem hér má telja er *Fjarðatal*, sem varðveitt er að hluta í skjali frá upphafi 14. aldar, en í því eru taldir upp firðir í landfræðilegri röð réttisælis um landið (*Íslenzkt fornbréfasafn III*, 1896, bls. 13–17). Fyrir tíma kortagerðar hefur þekking á fjörðum og röð þeirra myndað landfræðilega afmörkun um Ísland, rammað það inn og hjálpað mönnum að skilgreina landið sem heild og skipa niður einingum þess og byggðum í landfræðilegri röð. Slíkar upplýsingar hafa m.a. komið að gagni við stjórnsýslu biskupa – í samhengi við önnur gögn, sem sést til að mynda á því að fjarðatal hefur verið brætt saman við kirknatal í yngri handritum (Orri Vésteinsson, 2012).

Slitróttar vísbendingar um viðhorf til örnefna má finna í ýmsum heimildum. Arngrímur lærði hélt uppi vörnum fyrir landið í riti sínu *Brevis Commentarius* sem út kom í Kaupmannahöfn 1593 og var ætlað að leiðrétta ýmsar missagnir og mæla móti rógi erlendra höfunda um land og þjóð. Þar ræðir hann m.a. túlkun Münsters á nafni landsins, sem var sagt dregið af hafis sem loddi stöðugt við það norðanvert (Arngrímur Jónsson, 2008, bls. 85). Auk þess að sýna lærdóm sinn með því að segja sögu nafngifta á landinu (Snæland, Garðarshólmi) hrekur Arngrímur þessa fullyrðingu og bendir á að hafisinn sé hreint ekki fastur við landið allt árið (bls. 85–86).⁷ Þetta er athyglisverð heimild um að nafnið og rangtúlkun þess hafi verið talin

---

⁷ Sama áhersla sést í landlýsingu Þórðar Þorlákssonar, enda er þar margt tekið upp frá Arngrími (Þórður Þorláksson, 1982). Það að skilja nafn landsins er hér hluti af því að skilgreina staðinn, útskýra hvers konar fyrirbæri Ísland sé, samhengi landsins í tíma og rúmi (engu síður en hnattstaða, landnám o.fl.).

hafa óheppileg áhrif á ímynd landsins og íbúanna, eins og aftur var haldið fram löngu síðar.⁸ Arngrímur er m.a. þekktur fyrir að hafa fyrstur manna í *Crymogæu* bent á áhrif erlendra tungna á íslensku (Arngrímur Jónsson, 1985, bls. 33). Bent hefur verið á að hann sé einn upphafsmanna þeirrar hugmyndar að íslensk tunga væri minjar um forna menningu eða hið upprunalega tungumál sem hefði verið talað um alla Skandinavíu á miðöldum (Guðmundur Hálfðanarson, 2005, bls. 58). Í *Brevis Commentarius* beinir hann einnig spjótum að rangfærslum og nefnir þar örnefni sérstaklega til sögunnar með tilvísan í rangfærslur manna við kortagerð (Arngrímur Jónsson, 2008, bls. 153). Íslandslýsing sem kennd hefur verið við Odd Einarsson biskup er frá svipuðum tíma og rit Arngríms. Þar koma fram viðhorf hans til nafngifta við landnám, en lítið er svo á að landnámsmenn hafi gefið örnefni sem hafi lítið breyst og séu enn í munni hvers Íslendinga:

Þá gáfu þeir hverjum og einum stað ákveðið nafn, ýmist dregið af nafni þeirra sjálfra, ýmist hugvitsamlega og hnyttilega búið til í tengslum við markverðan atburð eða einhvern fyrimann. Eru nöfn þessi enn í munni hvers Íslendinga, og má með sannni segja, að varla hafi nokkurt þeirra breytzt; fjöll og dalir, hólar og skógar, þeir sem eftir eru, lindir og ár, stöðuvötn, lækir, árbakkar, strendur og hafnir, firðir og eyjar o.s.frv. halda hinum sömu heitum sem landnámsmenn gáfu þeim (Oddur Einarsson, 1971, bls. 73).

Tvenns konar viðhorf sjást í þessum texta: Í fyrsta lagi um tilurð nafna, að þau séu „gefin“ meðvitað, hugvitsamlega eða hnyttilega, sem beinir athyglinni að sjálfum nafngefandanum, og reynist oft tengjast atburðum eða fyrimönnum. Í öðru lagi að örnefni hafi lítið sem ekkert breyst frá landnámi. Þannig má ganga um landið, og í gegnum nöfnin fá beina tengingu við landnámið og landnámsmenn. Landið er þrungið sögu og merkingu og enn hægt að rekja upprunaleg spor þeirra sem ruddu brautina.

Jarðabækur eru meðal elstu heimilda um bæjanöfn á Íslandi. Skipulegar skrár yfir jarðir voru nauðsynlegar til að henda reiður á eignum manna og meta þær til skattheimtu og má sjá sem tilraun ríkisvaldsins til að búa til reglubundið kerfi úr óreiðukenndum veruleika. Árni Magnússon og Páll Vídalín söfnuðu gríðarmiklum upplýsingum um staði, bæjanöfn og örnefni við gerð jarðabókar sinnar í upphafi 18. aldar. Athyglisvert er að í jarðabókinni er oft tilgreint ef nafn bæjar eða eyðibýlis er á reiki, t.d. ef um fleiri en eina útgáfu sama örnefnis er að ræða, og almennt ekki tekin afstaða til þess hvað sé réttast eða æskilegast – sem endurspeglar kannski bæði að það hafi þótt eðlilegt að bæjaheiti kæmu fyrir í nokkrum útgáfum en einnig að ritarinn hafi verið að reyna að ná utan um breytileikann. Hér má nefna dæmi um Bárustaði sem einnig voru ritaðir Bárugstaðir, Baruksstaðir, Beggustaðir, Böggverstaðir og Böggustaðir (*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, 4. bindi. Borgarfjarðar- og Mýrasýsla*, 1925, bls. 182).⁹ Þá hefur Árni staðið í bréfaskriftum við fólk

---

⁸ Árið 1920 lagði Þorsteinn Björnsson til í grein í Eimreiðinni að nafni Íslands yrði breytt og það látið heita Sóley, enda veki nafnið Ísland „óhugð“ hjá allflestum útlingum (Þorsteinn Björnsson, 1920, bls. 336).

⁹ Þetta þyrfti raunar að skoða nánar í handritum Jarðabókar. Finnur Jónsson hefur fjallað um hina mörgu rithætti (eða framburð) og telur einmitt að Árni hafi lagt áherslu á hvað væri réttast: „Merkilegt hvað Árni að minsta kosti hefur látið sjer ant um að fá nöfnin sem rjettust; hann hefur oft sjálfur ritað við nöfnin í bókinni ... bæði hina rjettu mynd og þáverandi framburð“ (Finnur Jónsson, 1907a, bls. 414).

og óskað eftir upplýsingum um örnefni, t.d. á Helgafelli í Helgafellssveit (Einar Gíslason, 1886), þar sem hann virðist hafa verið á höttunum eftir vísbendingum um klausturhald. Til baka fékk hann m.a. upplýsingar um ábóta- og múkaörnefni (eða munku-) auk nokkurra nafna sem virtust geta verið forn. Þetta er önnur vísbending um að Árni hafi verið nokkuð á undan sinni samtíð í að grennslast fyrir um spor fortíðar. Auk þessa má nefna handrit Árna, *Chorographica Islandica*, sem inniheldur drög að riti um staðfræði Íslands og hefur líklega verið safnað til þess efnis á löngu tímabili. Í því eru einnig afskriftir af eldri lýsingum, s.s. fjarðatölum og sver það sig í ætt við slík rit, enda farið um landið réttisælis. Örnefni eru þráðurinn sem tengir þekkinguna við landið og sérstök áhersla lögð á fortíð og landmótun. Örnefni löngu horfinna byggða eru þannig víða talin upp og vísað í rústir og önnur ummerki til staðfestingar liðnum atburðum og nafngreindum persónum á borð við Kára Sölmundarson (Árni Magnússon, 1955).

Haugar fornmannanna koma enn frekar við sögu nokkrum áratugum síðar, enda fór áhugi á fortíð og minjum smám saman vaxandi. Í *Frásögum um fornaldarleifar* eru prentuð svör sóknarpresta frá árunum 1817–1823 við spurningum fornleifanefndar sem stofnað hafði verið til 1807 í Danmörku (*Frásögur um fornaldarleifar 1817–1823*, 1983). Spurt var sérstaklega um vissar tegundir fornaldarleifa, m.a. hauga fornmannanna, grettistök, dómhringa, hof og þingstaði. Alls bárust upplýsingar um u.þ.b. 700 staði og minjar (Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, 1998). Þótt ekki hafi verið spurt um örnefni sérstaklega gefa dæmi úr skýrslum prestanna dýrmætar vísbendingar um fortíðarviðhorf og -áhuga á þessum tíma og á hvaða hátt örnefni áttu þátt í því hvernig fólk túlkaði og upplifði fortíðina í landslaginu. Meintir haugar fornmannanna virðast hafa vakið sérstakan áhuga og þá einkum út af örnefnum, enda voru þeir vel rúmlega þriðjungur (250/700) af þeim stöðum sem upplýsingar bárust um og báru margir nöfn eftir þeim sem þar áttu að vera grafnir. Yfirleitt fannst ekkert í þeim þegar grafið var. Talsvert vottar fyrir áhuga á fornsögum í svörum prestanna, en þær áttu eftir að öðlast enn meiri hljómgrunn í fortíðaráhuga síðar á öldinni.

2.1.3 Lýsing Íslands og upphaf kortagerðar

Í framhaldinu færðust rannsóknir á ýmsu sem varðaði land og þjóð í vöxt. Að frumkvæði Jónasar Hallgrímssonar sendi Hið íslenska bókmenntafélag út spurningalista til íslenskra sóknarpresta í þeim tilgangi að safna efni til heildarlýsingar Íslands. Upphafsorð boðsbréfs sem sent var út til presta lýsir vel tilganginum: „Það er harla áriðandi hvörri þjóð að þekkja til hlítar land það, sem hún býr í, og ástand sjálfrar sín í öllu tilliti. En það getur hún því aðeins, að rétt og greinileg lýsing á landinu og þjóðinni hafi verið samin og sett á bækur, er síðan komi í almennings hendur“ (*Gullbringu- og Kjósarsýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1855*, 2007, bls. 5). Ekki var spurt sérstaklega um örnefni en þau koma þó talsvert við sögu, enda beðið um margháttadar lýsingar á náttúrufyrirbærum sem hlutu að kalla á að grennslast væri fyrir um þau. Vafalaust hafa báðir spurningalistarnir orðið til þess að efla áhuga á margs háttar fróðleik um landið, t.d. örnefnum og ýmsum ummerkjum um forna tíð. Heildarlýsingin varð ekki að veruleika þótt miklum fróðleik væri safnað, en hann komst ekki á prent fyrr en löngu síðar.

Árið 1831 hafði Björn Gunnlaugsson hafið mælingar vegna gerðar nýs Íslandsuppdráttar á vegum Hins íslenska bókmenntafélags en frumkvæðið mun þó hafa komið frá honum sjálfum (Þorvaldur Thoroddsen, 2005, bls. 231–232). Til voru ýmis eldri kort og uppmælingar af strandlengjunni en mikið vantaði upp á þekkingu og upplýsingar um landið sjálft: byggðir þess og landslag (fjöll, ár o.s.frv.). Björn beitti hornamælingum sem kröfðust

þess að hann ferðaðist vítt og breitt um landið og gengi á alla mælipunkta og gerði hann víðreist um landið í alls tólf sumur. Byggð svæði voru sett í forgang skv. óskum Bókmenntafélagsins en eyðibygðir og hálendi áttu að mæta afgangi og var þar að sumu leyti byggt á frásögnum kunnugra (Steinþór Sigurðsson, 1938). Því miður skildi Björn ekki eftir sig dagbækur eða landslagslýsingar og fátt virðist vitað nákvæmlega um hvernig hann hagaði örnefnasöfnun við kortagerðina – aðaláhersla var lögð á mælingar sem voru hans ær og kýr og þegar „Björn ekki mældi, var hann oftast að yrkja Njólu“, hefur Þorvaldur Thoroddsen eftir fylgdarmanni hans. Þó er vitað að hann studdist við frumuppdrætti frá staðkunnugum og vafalítið hafa verið örnefni á einhverjum þeirra. Sumir munu enn varðveittir en bíða rannsóknar – og sama má segja um vasabækur Björns sem Þorvaldur mun hafa haft í förum sínum (Þorvaldur Thoroddsen, 2005, bls. 229).

Í ritgerð sem kom út 1834 lýsir Björn sjálfur aðferðum og útfærslum við kortlagningu Íslands og færir margvísleg rök fyrir kortagerð og nytsemi hennar. Hér er áhugavert að allra fyrsta röksemdin snýst um hversu gagnleg hún sé fyrir sagn- og fornfræðinga:

Nytsemi íslenskrar staðfræði er einkum fölginn í eftirfarandi: Hún hjálpar sagn- og fornfræðingum að greina hvað er satt og hvað logið í íslensku fornsögunum, hið mögulega frá því ómögulega og sagnfræði frá skáldskap (Björn Gunnlaugsson, 1834, þýð. höf.).¹⁰

Á eftir er talið ýmiss konar gagn annað sem hafa má af kortum, t.d. fyrir jarðfræðinga: að lýsa lögun og gerð fjalla, fyrir ferðamenn: til að finna stystu leiðirnar, fyrir embættismenn o.s.frv. Söguleg þekking virðist hafa vegið þungt og líklegt er að það endurspeglast í þeim örnefnum sem koma fyrir á uppdráttunum. Í því sambandi er mikilvægt að hafa í huga að í upphafi voru gerð kort af hverjum fjórðungi, sem síðar voru sameinuð í eitt heildarkort. Þegar sá uppdráttur kom út í hinum nýja mælikvarða (1:480.000) þurfti að sleppa fjölda örnefna. Það var enginn annar en Jón Sigurðsson sem sá um prófarkalestur og að velja hvaða örnefni skyldu birt og hverjum sleppt (Þorvaldur Thoroddsen, 2005, bls. 238).

Ætla má að útgáfa svo nákvæmra uppdrátta hafi haft áhrif á sýn á landið og örnefni – en raunar er óljóst hversu víða uppdrátturinn rataði eða hve margir sáu hann raunverulega. Hann var þó t.a.m. prentaður í sögustaðariti Kålungs, en fyrri bindið kom út árið 1877, og tekið fram að hann væri „að hluta til unninn með hliðsjón af þeim örnefnum sem koma fyrir í fornsögunum“ (Kålund, 1877, inngangur, þýð. höf.).¹¹

---

¹⁰ „Den islandske Geographie i Særdeleshed har følgende Nytte: den hjælper historikeren og Antiquaren til, i de islandske Sagaer, at adskille det Sande fra det Falske, det muelige fra det umuelige, det historiske fra det fabelagtige“ (Björn Gunnlaugsson, 1834, bls. 10).

¹¹ „Til Dels med Hensyn til de i Sagalitteraturen forekommende Stedsnavne udarbejdede“ (Kålund, 1877, inngangur)

2.2 Rómantík: Þjóðernishyggja og sögustaðafraeði

2.2.1 Upphafið: Örnefni komast á dagskrá

Á 19. öld mótuðust viðhorf til margra þátta sem tengdust sérstöku þjóðerni Íslendinga. Krafa um aukið sjálfstæði þjóðarinnar vakti m.a. hugmyndir um ákveðin gildi sem fengu nýtt vægi. Auka þurfti þekkingu á landi og þjóð og sérstakt tungumál var eitt það mikilvægasta og augljósasta sem skilgreindi eina þjóð frá annarri (Guðmundur Hálfðanarson, 2005, bls. 56). Það kemur kannski ekki á óvart að íslensk tunga og miðaldabókmenntir skyldu mynda kjarna íslenskrar þjóðernisbaráttu. Þessi arfleifð, ásamt fegurð náttúrunnar, var sett í öndvegi eins og sjá má í stefnuskrá í fyrsta bindi Fjölnis, hins fræga rits forvígismanna rómantísku stefnunnar, sem kom út í Kaupmannahöfn 1835:

Því hröðugri sem Íslendingar meiga vera, að tala einhvirja elztu tungu í öllum vesturhluta Norðurláfu, er ásamt bókmentum Íslendinga og fornsögu þeirra er undirstaða þeirra þjóðheíðurs....þaðauki ættum við þegar tækifæri leifa, að leiða fyrir sjónir fegurð náttúrunnar („Fjölnir“, 1835, bls. 11).

Örnefni komust á dagskrá fyrir alvöru fljótlega upp úr þessu, enda má segja að þau hafi verið einstakur brennipunktur fyrir hugmyndir þjóðernishyggjunnar, þótt þau væru ekki skilgreind sérstaklega sem slík í yfirlýsingum framámanna: Þau voru verðugir fulltrúar tungumálsins og mörg hver talin beint frá fornöldinni þótt stundum þyrfti að túlka þau, leiðrétta eða finna þeim stað; þau afmörkuðu staði í landslagi og veittu djúpa tengingu við það og síðast en ekki síst gátu þau gefið mikilvæga innsýn í atburði liðinna tíma, einkum þá sem lýst var í Íslendingasögum, og staðfest að þeir hefðu raunverulega átt sér stað. Þá gátu þau verið vísbendingar um löngu horfnar stofnanir þjóðveldisaldar, sérstaklega hof og þing, sem voru órákur vitnisburður þess að íslenska þjóðin hefði alla burði til að stýra sér sjálf. Áhugi á örnefnum af því tagi varð fljótt mikill (sjá t.d. Adolf Friðriksson, 1994).

Árið 1841 hafði sjálfur Jónas Hallgrímsson rannsakað meintan þingstað sunnan við Elliðavatn, en þar voru tóftir sem hann taldi að gætu verið af fyrsta héraðsþingi landsins, Kjalarnesþingi, sem átti að hafa verið fyrirrennari Alþingis á Þingvöllum (*Íslendingabók. Landnámabók*, 1968, bls. 46). Á fyrsta korti Björns Gunnlaugssonar af Gullbringu- og Kjósarsýslu 1831 er nesið kallað Þingnes og Kålund telur að nafnið stafi af vangaveltum og tilgátu um staðsetningu Kjalarnesþings (Kålund, 1984, bls. 14). Fleiri dæmi eru um að fræðaiðkun á 19. öld hafi ekki einungis haft örnefni sem leiðarljós heldur einnig skilið eftir sig örnefni eða endurvakið. Frægasta dæmið er e.t.v. Lögberg á Þingvöllum, sem enginn vissi hvar hefði verið á 19. öld en Matthías Þórðarson færði fyrir því rök að það hefði verið þar sem nú blaktir jafnan fáni neðan við Almannagjá (Matthías Þórðarson, 1945, bls. 146–167).¹² Þannig var unnt að „festa horfna sögulega stofnun við afmarkaðan stað“ eins og

---

¹² Fleiri tilraunir voru gerðar til að festa niður örnefni af ýmsu tagi á Þingvöllum sem voru nefnd í eldri heimildum en óvissa ríkti um á 19. öld – allt frá nöfnum á svæðum við leiðir á Þingvöll til

Birgir Hermannsson hefur orðað það, enda geta sögulegir staðir með svo mikinn þunga „ekki þolað óvissu um hugmyndalegan og landfræðilegan miðpunkt sinn“ (Birgir Hermannsson, 2011, bls. 38–39).

Gagnvirk áhrif örnefna, landslags og rómantíkur á 19. öld falla vel að hugmyndum um minnismenningu (þ. *Erinnerungskultur*). Hún byggir á sambandi við liðinn tíma en „sprettur ekki einfaldlega upp í tímans rás heldur verður fyrst til þegar menn tengjast henni“ (Lerner, 2013, bls. 11–12). Til að þetta gerist þarf að eiga sér stað eins lags rof milli fortíðar og nútíðar (t.d. trúskipti eða pólitískar aðstæður) en minningu er síðan gjarnan haldið á lofti með einhvers konar athöfn. Nútímahugtök sem oft ber á góma minjavörslunnar, eins og *hefð* eða *varðveisla*, ná ekki utan um fyrirbærið, enda er með þeim ekki gert ráð fyrir rofi og síðan endurreisn. Lögberg er frábært dæmi um þetta, þ.e. enduruppgötvun glataðs staðar sem var miðlægur og gegndi mikilvægu hlutverki í menningu þjóðveldisaldar. Með fánastöng og íhöggnum steini var það rammlega fest í minninu og gegndi staðurinn síðan mikilvægu hlutverki á lýðveldishátíðinni 1944. Örnefni skiptu almennt miklu máli í minnismenningu þjóðernishyggjunnar og nefna mætti fjölmörg dæmi um að löngu gleymd örnefni hafi verið endurvakin og þeim fundinn staður, ýmist þegar sögur voru lesnar saman við landslagið eða við endurreisn miðstöðva sem höfðu fallið af stalli sínum. Við þau sem þegar hafa verið nefnd má bæta Tjaldanesi í Mosfellsdal, þar sem Egill Skallagrímsson átti að hafa verið heygður og Virkishól og Jólavallagarði í Skálholti (Birna Lárusdóttir, 2023). Nöfn af þessu tagi, þ.e. týnd örnefni sem var fundinn staður að nýju, kallaði Kristján Eldjárn eitt sinn *uppvakninga* (Þorsteinn Þorsteinsson, 1976, nmgr. bls. 123).

Í kjölfar útgáfu Íslendingasagna og annarra fornrita stórjókst áhugi á örnefnum og minjum. Um 1840 hóf Jón Sigurðsson vinnu við útgáfu á Íslendingabók og Landnámu fyrir Hið konunglega norræna fornfræðafélag en það var fyrsta vísindalega útgáfa þessara rita. Í kjölfarið kom út hefti með sex Íslendingasögum (Ragnheiður Mósedóttir og Gottskálk Jensson, 2021, bls. 139–140). Upp úr því má segja að áhugi á örnefnum magnist mjög þótt ekki hafi þau í sjálfu sér verið sérskilgreint rannsóknarefni fyrst um sinn heldur hluti af stærra viðfangsefni.

Áður en lengra er haldið er rétt að taka fram að áhugi á fornum fræðum var ekki eingöngu bundinn við fornsögur eða annað sem tengdist landnámi og þjóðveldisöld. Á sama tíma, árið 1839, hafði verið vakin athygli á mikilvægi munnlegra sagna af ýmsu tagi í grein í Fjölni og bent á að almennt væru slíkar sögur af alþýðu kallaðar lygasögur, babiljur og kerlingabækur („Fjölnir“, 1839, bls. 13). Undir áhrifum rómantískra strauma og Grimmsbræðra hófst söfnun ýmissa þjóðlegra fræða hér á landi og er upphafið gjarnan miðað við tillögu breska fræðimannsins George Stephens á fundi Hins konunglega norræna fornfræðafélags árið 1845 (Ögmundur Helgason, 1991, bls. 117). Þjóðsagnasöfnun miðaði að því að draga fram „andlegan menningararf alþýðunnar“ en auk þess var ýmiss konar efni öðru safnað: þjóðlögum, fornkvæðum og efni sem tengdist þjóðtrú svo eitthvað sé nefnt. Allar menjar fortíðar skyldi varðveita sem þjóðardýrindi. Mikilvægt er að hafa í huga að á þessum tíma

---

nafna á einstökum búðum. Sjá t.d. „Bréfaviðskipti Jóns Sigurðssonar forseta og Sigurðar Guðmundssonar málara“, 1929, bls. 35 og 38. Einnig: „Fylgiskjal II.-III. [með grein Matthíasar Þórðarsonar um fornleifar á Þingvelli]. Brjef frá Einari Einarsen, prófasti í Stafholti, svör hans við spurningum Sigurðar málara Guðmundssonar viðvíkjandi ýmsu á Þingvöllum“, 1922.

var ekki jafn glöggur greinarmunur gerður á fornleifum, þjóðsögum, örnefnum og náttúrufræði og nú tíðkast heldur þróaðist efniviðurinn smám saman í aðskildar greinar.

2.2.2 Örnefni sem miðlægt umfjöllunarefni

Fyrsta bindi *Safns til sögu Íslands* kom út 1856 á vegum Hins íslenska bókmenntafélags. Að baki lá hugmynd frá Gísla Brynjúlfssyni: prenta átti sögurit sem ekki höfðu verið prentuð áður, kvæði forn og ný, ritgerðir um íslenskar bókmenntir fyrr og síðar og ritgjörðir um íslenskt mál og málfræði (Jón Sigurðsson o.fl., 1856, bls. IV). Í fyrsta heftinu voru prentuð biskupatöl og -annálar, ritgerð um ævi Sturlu Þórðarsonar og önnur um tímatal í Íslendingasögum svo eitthvað sé nefnt. Margar ritsmíðar um örnefni birtust í öðru bindi ritflokksins, sem kom ekki út í heild sinni fyrr en þrjátíu árum síðar (1886).¹³ Má ætla að a.m.k. sumar þeirra megi rekja til áhrifa boðsbréfs til Íslendinga sem sent hafði verið út í nafni Hins konunglega norræna fornfræðafélags árið 1846 í framhaldi af tillögu áðurnefnds Stephens (Rósa Þorsteinsdóttir, 2020, bls. 110)¹⁴, en einn af riturum félagsins var enginn annar en Jón Sigurðsson (Guðjón Friðriksson, 2002, bls. 360). Í bréfinu er sérstaklega óskað eftir staðalýsingum, m.a. örnefnum og þvíumlíku, einkum þeim sem til eru greind í sögunum eða í máldögum („Bodsbréf til Íslendinga um fornrita-skýrslur og fornsögur.“, 1845, bls. iii–iv). Bent er á að í sögunum sé margt sem þurfi útskýringar við „og hana eiga þeir menn, sem í landinu búa, hægast með að gefa (t.a.m. um örnefni o. fl.)“. Skilgreint er nánar það sem áhugaverðast þykir, t.d. örnefni og önnur ummerki sem tengjast akuryrkju, skógum og rauðasmíði; örnefni sem kunna að vera dregin af aflögðum kirkjum eða bænhúsum; örnefni sem bendi til átrúnaðar í heiðni. Margar ritgerðanna hafa augljóslega verið hripaðar á blað talsvert löngu fyrr þótt flestar hafi ekki birst á prenti fyrr en 1886 – en þá voru flestir höfundanna gegnir á vit feðra sinna.

Þessi skrif má telja til frumkvöðlaverka í íslenskum örnefnarannsóknum. Eldra efni af svipuðum toga er vissulega til¹⁵ – t.d. hafði þýski réttarsögufræðingurinn og þjóðsagnasafnarinn Konrad Maurer ferðast um landið árið 1858 og lýst ýmsum sögustöðum ásamt því að safna fjölbreyttu efni af þjóðfræðilegum toga. Hann var reyndar mjög gagnrýnninn á frásagnir margra Íslendingasagna og er oft talinn einn upphafsmanna bókfestukenningarinnar (Maurer, 1997, t.d. bls. xxxvii, 90–91 og 369). Efasemdir um sannleiksgildi Íslendingasagna áttu almennt ekki upp á pallborðið meðal Íslendinga fyrr en á 20. öld en ferðabók Maurers var raunar ekki gefin út fyrr en löngu síðar og þá á íslensku (sama rit, bls. xiv). Sennilega hefur hann þó haft áhrif á einhverja samtíðarmenn sína sem hann stóð í bréfaskriftum við í tengslum við víðfeðmt fræðastarf.

---

¹³ Heftið kom út í nokkrum áföngum eða heftum; þannig höfðu greinar eftir Magnús Grímsson og Árna Thorlacius komið út á árunum 1860–61 og 1872.

¹⁴ Tvö dæmi má nefna um þetta: Annars vegar er ritgerð Magnúsar Grímssonar um Egils sögu samin fyrir styrk sem hann fékk frá Fornfræðafélagi árið 1848 (Hallgrímur Hallgrímsson, 1966, bls. 124); hins vegar má sjá vísbendingar í ritgerð Jóns Jónssonar í Hlíð í Hörðadal um örnefni í Snóksdalssókn, en hann skiptir henni í þrennt: Örnefni úr fornsögum; örnefni eftir alþýðusögum og örnefni eftir fornbréfum. Þetta er í samræmi við skiptingu í boðsbréfinu (Jón Jónsson, 1886).

¹⁵ Hér má nefna að ýmislegt er órannsakað hvað varðar eldra efni, til dæmis leynast ýmis skjöl sem varða örnefni í skráum yfir handritasöfn Landsbókasafns.

Flestar ritgerðirnar í Safninu eru áþekkar og fjalla um örnefni í fornritum. Í mörgum þeirra er reynt að staðsetja týnd örnefni, til dæmis með vísan í þekktar rústir eða náttúruleg kennileiti. Flestir höfundar hafa verið fróðir um tiltekinn landshluta og sögur sem þar gerast. Skrifin eru keimlík og hafa það að markmiði að kunnugir nýta staðfræðiþekkingu sína til að reyna að skýra staðsetningu og merkingu örnefna og á köflum að fella frásagnir sagna saman við staðhætti samtímans – og að fjalla um ýmislegt annað sem gæti varpað ljósi á túlkun textanna. Í flestum greinum eru örnefni einfaldlega talin upp í stafrófsröð og fjallað um hvert og eitt með áherslu á hvort það sé þekkt enn. Aðeins fáir þeirra gera grein fyrir verkinu eða ástæðu þess að þeir ráðast í það. Meðal þeirra er Sigurður Gunnarsson, sem fjallaði um landslag á stóru svæði á Austurlandi í ljósi Landnámu, Hrafnkels sögu o.fl. (Sigurður Gunnarsson, 1886). Hann virðist hafa fengið hugmyndina sjálfur mörgum árum fyrr, þar sem hann taldi þarflegt, m.a. fyrir þá sem vildu rita sögu Íslands, að til væru skýrslur um öll örnefni sem getið er í fornum sögum. Tilgangurinn var sá að sanna hvað væri rétt í sögunum, hvar örnefni gætu hafa glatast og að draga fram það sem gæti verið mishæmt. Með öðrum orðum voru örnefnin skýringartæki fyrir sögurnar, snertiflötur sagna og landslags samtímans. Með þeim mátti sjá sögur og atburði fyrir sér og auk þess gátu þau verið mælikvarði á sannleiksgildi einstakra texta, jafnvel leið til að komast nær þeim sem færði í letur.

Til að gefa dæmi um efnistöð fjallaði Magnús Grímsson, prestur á Mosfelli, m.a. um Egils sögu og reyndi að koma atburðarásinni heim og saman við staðhætti (Magnús Grímsson, 1886) og Helgi Sigurðsson fjallaði um örnefni í Bjarnar sögu Hítðalakappa. Hann bendir á að söguörnefnin séu „í víðustu merkingu, nokkurs konar fornmenjar; því þau eru, flest öll, óhræranlegir, varanlegir fornir hlutir (fornmenjar), víðsvegar um landið, og tengdir við sögurnar, sumir með mannaverkum, sumir án þeirra, og flestir upphaflega verk náttúrunnar“ (Helgi Sigurðsson, 1886, bls. 307). Helgi er annars vel þekkt kanóna í sögu minjavörslu á Íslandi, enda var hann einn forvígismanna að stofnun Þjóðminjasafns og ritaði þekktu hugvekju og hvatningu í ritið *Íslending* í marsmánuði 1863 (Helgi Sigurðsson, 1863). Þar benti hann m.a. á að allar menntaðar þjóðir hefðu „hinar mestu mætur á fornmenjunum, safna þeim ... raða þeim niður hjá sjer“. Það að sami maður skuli hafa ritað hugvekjur bæði um örnefni og minjar undirstrikar sameiginlegar rætur þessara greina, fornleifa- og örnefnafræði, og tengsl þeirra við sterkan kjarna þjóðernisrómantíkur.

Bent hefur verið á að með ritgerðum á borð við þessar hafi í raun orðið til ný bókmenntagrein innan íslenskra fræða sem hefur verið kölluð *sögustaðfræði*¹⁶ og lýst sem furðulegum blendingi af „sagnfræði, textafræði, þjóðháttafræði og jafnvel landmótunarfræði“ (Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, 1998, bls. 19). Íslendingasögur voru forsenda rannsókna og söguvið þeirra myndaði oftast ramma um athuganir.

Ritgerðir í Safninu voru raunar þegar farnar að marka spor áður en þær komu út á prenti. Danski norrænufræðingurinn Kristian Kålund hafði nokkrum árum fyrr gefið út stórvirki sitt um íslenska sögustaði í tveimur bindum á dönsku og leitaði víða fanga (Kålund, 1877, 1882). Hann byggði m.a. á fyrirliggjandi þekkingu sem lá að hluta til óútgefin í handritum, m.a.

---

¹⁶ Áður kemur hugtakið fram í inngangi Haraldar Matthíassonar sem þýddi rit Kálunds um íslenska sögustaði, en er þar raunar *sögustaðfræði* (Kålund, 1984, bls. vii) – væntanlega bein þýðing á *historisk-topografisk*.

téðum ritgerðum um fornsagnastaðfræði.¹⁷ Auk þeirra studdist hann við fleira sem var óútgefið en telst í dag til grundvallarheimilda um sögu Íslands: handrit að jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, handrit að fornminjaskýrslum eftir íslenska presta og sóknalýsingar o.fl. (Kálund, 1984, bls. xi). Í hinu yfirgripsmikla riti Kálunds er landslagi í öllum landsfjórðungum lýst út frá staðfræði Íslendingasagna og Landnámabók – þ.e. staðir sem nefndir eru í ritunum heimsóttir og þeim lýst í samhengi. Örnefni eru lykillinn að því að finna sögum stað í landslaginu og skipa þau mjög stóran sess – má eiginlega segja að þau séu brú frá texta yfir í landslag. Kálund var einn stofnfélaga í Hinu íslenzka fornleifafélagi sem kom til sögunnar um sama leyti. Mikilvægi framlags Kálunds hvað varðar örnefni er e.t.v. best lýst í orðum Björns M. Ólsen nokkrum árum síðar:

Það er dr. Kaalund að þakka að við munum innan skamms eiga safn yfir öll hin helstu íslensku örnefni í greinargóðri og glöggskyggri framsetningu. Sérhvert þessara örnefna stendur eitt og sér sem vitnisburður um liðna tíð, og rétt skýrð munu þau megna að varpa margvíslegu ljósi á mál og líf forfedra vorra (Björn M. Ólsen, 1881, þýð. höf.).¹⁸

2.2.3 Fornleifafélagið og vaxandi landfræðileg þekking

Hið íslenzka fornleifafélag var stofnað árið 1879. Marga stofnfélaga, auk Kálunds, mætti telja til menntamanna eða framámanna í íslensku samfélagi og auk þess voru þar ýmsir erlendir fræðimenn.¹⁹ Tilgangur hins nýja félags var að „vernda fornleifar vorar, leiða þær í ljós, og auka þekking á hinum fornu sögum og siðum fedra vorra“ („Lög hins íslenzka fornleifafélags“, 1881). Því hefur verið haldið fram að leiðangrar á vegum félagsins hafi verið „eitt umfangsmesta rannsóknarstarf í landinu fram til heimastjórnarára“ (Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, 1998, bls. 22). Í forgangi var rannsókn á Þingvöllum og sömuleiðis virðist strax hafa verið byrjað að rannsaka slóðir Harðar sögu og Hólmverja. Örnefni áttu strax stóran þátt í því hvar rannsóknarnamenn bar niður þó að áherslur væru nokkuð ólíkar. Sigurður Vigfússon, sem var ötulasti rannsóknamaður félagsins fyrstu árin, rannsakaði næstum eingöngu staði sem tengdust Íslendingasögum á einhvern hátt og hafði sérstakan áhuga á minjum sem tengdust stofnunum þjóðveldisaldar, t.d. meintum hofum (Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, 1998, bls. 22). Hann lét sér ekki nægja að rökstyðja hvar skyldi grafið með vísan í atburði Íslendingasagna heldur endurgerði hann þá með hliðsjón af landslagi. Fræg er til að mynda teikning hans af atburðum í Gísla sögu Súrssonar sem áttu sér stað á Einhamri í Geirþjófsfirði. Sigurður dregur upp mynd af hamrinum, bæði afstöðu- og hliðarmynd, sýnir hvar Gísli stóð, hvar sótt var að honum og fleira sem gerir lesendum auðveldara fyrir að sjá atburðina fyrir sér í landslaginu – þar á meðal örnefni (Sigurður Vigfússon, 1884) (sjá *Mynd* 2). Með teikningum á borð við þessa má kannski segja að hámarki sögustaðfræðinnar hafi verið náð. Þannig er fortíðin fönguð – hún *er* atburðir sem áttu sér stað, og staðurinn er fundinn með örnefni. Brynjúlfur Jónsson, eftirmaður

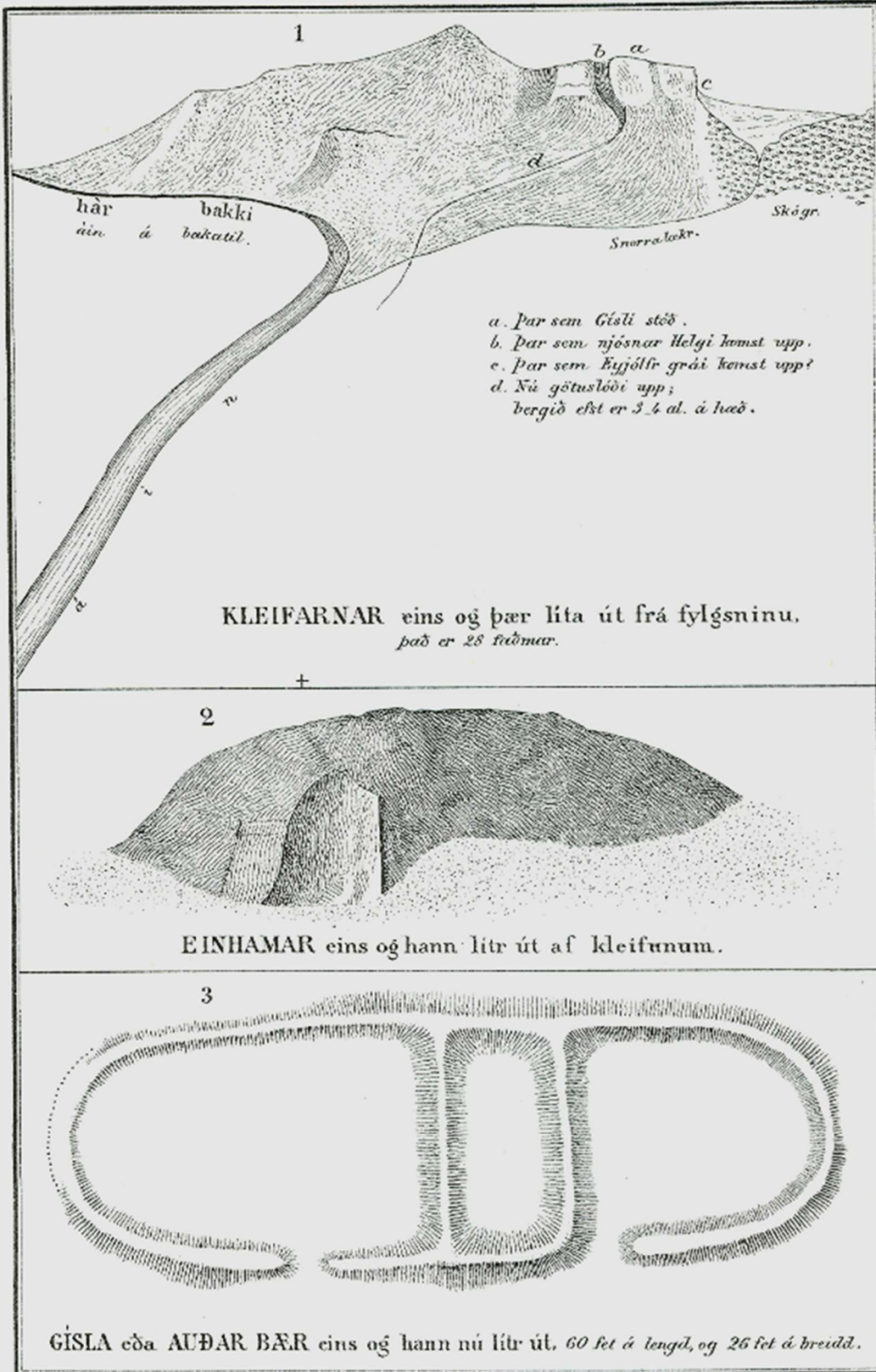
---

¹⁷ Kristján Eldjárn telur að hann hafi einnig komist yfir handrit Þorsteins Þorsteinssonar frá Upsum um örnefni í Svarfdæla sögu, sem kom ekki út fyrr en löngu síðar (Þorsteinn Þorsteinsson, 1976).

¹⁸ „Det er dr. Kaalunds store fortjeneste, at vi nu om kort tid vil have alle de vigtigste islandske stedsnavne samlede og bestemte i en overskuelig og kritisk fremstilling. Hvert af disse stedsnavne for sig staar som et vidnesbyrd om en svunden tid, og rigtig forklarede vil de bidrage til at kaste mangt et lys over vore forfædres sprog og liv“ (Björn M. Ólsen, 1881, bls. 38)

¹⁹ Hér má nefna Árna Thorsteinsson landfógeta, Williard Fiske, Hilmar Finsen landshöfðingja, Benedikt Gröndal, Björn M. Ólsen, Grím Thomsen og Jón Árnason („Félagatal“, 1881).

III

Mynd 2 Teikningar og skýringar með grein Sigurðar Vigfússonar um Gísla sögu Súrssonar í Árbók Fornleifafélagsins

Sigurðar hjá félaginu, hafði fjölbreyttara áhugasvið en fyrirrennarinn, og áhugi hans var ekki eingöngu bundinn við minjastaði sem tengdust Íslendingasögum.²⁰ Þannig gerði hann t.d. fyrstur manna rannsóknir á heilli eyðibygð, Þjórsárdal, sem síðan átti eftir að verða vettvangur fjölbýðlegra rannsókna og grunnurinn að einu helsta þema íslenskrar fornleifafræði, rannsóknum á eyðibygðum, burtséð frá söguviði Íslendingasagna (Brynjúlfur Jónsson, 1885). Grein hans um dalinn er uppfyll af örnefnafróðleik á almennum nótum án fornsagnatilvísana og minnir nokkuð á örnefnalýsingar seinni tíma, þar sem landslagi dalsins er lýst skipulega, í tengslum við örnefni, sem aftur eru útskýrð og túlkuð í samhengi við landshætti og löngu liðna atburði, svo dæmi séu nefnd. Það er einmitt úr ranni Brynjúlfs sem fyrstu heildstæðu örnefnalýsingarnar sem hafa verið skilgreindar sem slíkar í örnefnasafni koma, og snúast ekki bara um sögustaðaörnefni eins og fram kemur í kafla 2.3.2.

Jafnvel þótt margar greinar í hinum fyrstu árgöngum Árbókar Fornleifafélagsins fjalli ekki sérstaklega um örnefni heldur athugun á minjum er ljóst að örnefnin höfðu mikil áhrif á það hvar rannsóknamenn bar niður. Þetta skeið örnefnarannsókna ber ákveðin einkenni – áhugi á þjóðveldisöldinni og áhrif fornrita voru yfirgnæfandi en annað vakti takmarkaðan áhuga og málfræði var ekki mikið til umræðu. Svavar Sigmundsson hefur getið sér þess til að þetta gæti stafað af þeirri bjargföstu trú að íslensk örnefni væru svo ákaflega gegnsæ, enda hefði tungumálið breyst svo lítið frá fornöldinni (Svavar Sigmundsson, 1968).

En tími annars konar vísindaleiðangra var líka runninn upp og tengdist ekki aðeins fornum fræðum og fortíðaráhuga. Landkönnun færðist í vöxt undir lok 19. aldar. Þorvaldur Thoroddsen var brautryðjandi í rannsóknaleiðöngurum Íslendinga og safnaði gríðarlega fjölbreyttri þekkingu á landsvísu á árunum um og eftir aldamótin 1900. Þekkingin sem hann safnaði var býsna alhliða en hvað landkönnun varðar lagði hann áherslu á lítt kannaðar slóðir – hálendi Íslands og svæði á borð við Óðáðahraun og ýmsa útkjálka. Gríðarmörg örnefni koma fyrir í þessum verkum og má segja að með þeim fáiist nokkuð heildræn sýn í þokkalegri upplausn yfir stóra hluta landsins. Ekki er ljóst hvernig Þorvaldur aflaði þekkingar um örnefni á vettvangi sérstaklega en þó má gera ráð fyrir að hann hafi víða hitt staðkunnuga þar sem þeim var til að dreifa og spurst fyrir og vitað er að yfirleitt hafði hann með sér aukafylgdarmenn á öræfum sem þekktu svæðin vel úr leitum (Þorvaldur Thoroddsen, 1958, bls. 15–16). Auk þess hefur hann byggt á fyrirbyggjandi þekkingu, t.a.m. á kortum Björns Gunnlaugssonar, Kálunds o.fl. – og öllum þeim heimildum sem hann gerir skil í Landfræðissögunni.

Ein af afurðunum úr ranni Þorvaldar var nýtt jarðfræðikort af Íslandi sem kom út 1901 og byggði hann þar á grunni Björns Gunnlaugssonar, sem hann dáðist mjög að – og raunar var það eitt af markmiðum Þorvaldar að auka við Uppdrátt Íslands (Þorvaldur Thoroddsen, 1958, bls. 3). Hann bætti þar kortlagningu ýmissa lítt þekktra svæði, t.d. Veidivatna og hálendisins vestan og norðan Vatnajökuls, og koma ýmis örnefni fyrir á kortinu sem ekki höfðu sést áður. Nafnleysi staða kemur einnig við sögu í rannsóknum Þorvaldar, en vitað er að hann gaf allmörg nöfn þar sem engin voru fyrir og setti þannig mark sitt á rannsóknarsvæðin. Ögmund í Kerlingarfjölum mun hann t.d. hafa nefnt eftir Ögmundi Sigurðssyni

---

²⁰ Sem dæmi má nefna fróðleik sem hann safnaði ungur að árum eftir hvatningu frá Jóni Árnasyni og birtist í *Tillagi til alþýðlegra fornfræða* (Brynjúlfur Jónsson, 1953). Þá ritaði hann um menningarsögu Gnúpverjahrepps á 19. öld: Húsakynni, matarræði o.fl. (Brynjúlfur Jónsson, 1907).

fylgdarmanni sínum (Guðjón Jónsson, 1936, bls. 101) og Bótarfoss skírði hann í Geithellnadal (Þorvaldur Thoroddsen, 1958, bls. 82) – og mörg fleiri dæmi mætti nefna.

Síðast en ekki síst mun Þorvaldur hafi haft áhrif á það að ný kortlagning af Íslandi var hafin upp úr aldamótunum 1900. Ekki síst var hún aðkallandi vegna sjókortagerðar Dana (Þorvaldur Thoroddsen, 1922, bls. 144–145), en Þorvaldur kom oft á „Søkortarkivet“, m.a. til að aðstoða með rithátt íslenskra nafna. Áhrifa hans gætir því víða.

2.3 Nýir straumar í rannsóknum og söfnun (ca. 1910–1940)

2.3.1 Innreið málfræðinnar og örnefnaskýringar sem meginviðfangsefni – og *fræðilegt* viðfangsefni

Björn M. Ólsen nam málfræði og sögu við Kaupmannahafnarháskóla og varð síðar prófessor og fyrsti rektor Háskóla Íslands 1911. Hann birti tímamótagrein í Búnaðarriti 1910, „Um kornyrkju á Íslandi að fornu“ (Björn M. Ólsen, 1910b). Þar safnar hann saman vísbendingum um akuryrkju í öllum landshlutum, bæði úr heimildum en einnig tiltækum örnefnum. Aður hafði hann raunar ritað grein sem talin hefur verið til fyrstu fræðilegu skrifa um örnefni hér á landi (Svavar Sigmundsson, 2010), en hún var rituð á dönsku og fjallaði um bæjarnafnið Undornfell og merkingu þess (Björn M. Ólsen, 1881). Hann var heldur ekki ókunnur fornleifarannsóknum, enda tók hann þátt í uppgrefti á Hörgsdal í Mývatnssveit ásamt Daniel Bruun, en minjar þar voru túlkaðar sem fornt blóthús, sem var m.a. rökstutt með bæjarnafninu – en hörgur er blótstaður af einhverju tagi – og þar fjallað sérstaklega um orðsifjar, önnur örnefni af þessu tagi í nágrannalöndum og merkingu þeirra (Björn M. Ólsen og Bruun, 1903). Þannig tvinnnaði hann örnefnarannsóknir af því tagi sem tíðkuðust annars staðar á Norðurlöndum saman við rökstuðninginn. Í grein sinni um kornyrkju er Björn ekki jafn trúður á Íslendingasögur sem heimildir og forverar hans, gerir greinarmun á þeim og samtíðarsögum – og kemur ekki á óvart, enda var hann einn helsti forvígismaður bókfestukenningarinnar á eftir Maurer. Það hefur verið orðað svo að hann hafi hafnað náttúrulegu sambandi fornsagna við raunveruleikann (Jón Karl Helgason, 1998, bls. 180). Þótt sum af þeim örnefnum sem Björn telur upp kunni að teljast vafasamar heimildir um kornyrkju (t.d. mörg nöfn með seinni liðnum *-gerði*) er grein hans áhugaverð tilraun til að varpa ljósi á fortíðina með býsna heildstæðri athugun á fremur hversdagslegum örnefnum sem lítill gaumur hafði verið gefinn að fram að þessu – en menn gerðu sér þó grein fyrir að gætu verið vitnisburður um löngu horfinn atvinnuveg (Björn M. Ólsen, 1910b). Sama ár ritaði hann stutta frásögn um örnefnarannsóknir á Norðurlöndum í *Skírni* þar sem hann skýtur föstum skotum á landa sína fyrir að sinna því sviði lítið sem ekkert (Björn M. Ólsen, 1910a). Fyrir rannsóknum þar ytra fór hinn norsk Oluf Rygh með riti sínu um bæjanöfn og í kjölfarið fylgdu aðrar Norðurlandþjóðir – og Svíar vildu standa feti framar en Norðmenn og söfnuðu *öllum* örnefnum (ekki bara bæjanöfnum) – höfðu þá þegar gefið út fimm bindi um afrakstur örnefnasöfnunar í einu léni. Björn leggur áherslu á hversu mikið væri að græða á íslenskum örnefnum „firir íslenska tungu og íslenskt þjóðerni“, þau geymi bæði gamla orðhluta og varpi ljósi á lifnaðarhætti. „Eigum við að skerast úr leik með frændþjóðum vorum í þessu efni? Eða er alt það, sem við höfum rætt og ritað um þjóðerni okkar á síðari árum, ekki annað enn froða og reikur? Halda menn, að sjerstöku þjóðerni filgi eintóm rjettindi, enn engar skildur?“ (Björn M. Ólsen, 1910a, bls. 367). Hér er áhugi á örnefnum

almennt orðinn mælikvarði á þjóðerni – en áherslan er bæði menningarsöguleg og málfræðileg. Það þurfti ekki Íslendingasögur eða önnur fornrit til.

Hugsanlega var það fyrir áhrínisorð frá Birni að Finnur Jónsson, málfræðingur og prófessor í textafræði, lét til sín taka með langri tímamótagrein í *Safni til sögu Íslands* 1907–1915 sem má segja að marki upphaf nýrrar rannsóknaráherslu. Þar var fjallað á kerfisbundinn hátt um rúmlega 7.000 bæjanöfn, þau greind niður í flokka og skýrð (Finnur Jónsson, 1907a). Þetta var í fyrsta skipti sem sjónum var beint sérstaklega að bæjanöfnum, en þau áttu eftir að skipa stóran sess í örnefnarannsóknum hér á landi alla öldina (Birna Lárusdóttir, 2007). Áhugi Finns þarf kannski ekki að koma á óvart, en hann hafði verið mikilvirkur fræðimaður á sviði norrænna fræða, m.a. dróttkvæðaútgáfu. Hann ritaði einnig um lýsingar á hofum í fornritum (Finnur Jónsson, 1898) og tók þátt í fornleifarannsóknum með Daniel Bruun (Steindór Steindórsson, 1987, bls. 76–83). Í inngangi greinar sinnar 1907 ræðir hann möguleikann á almennri örnefnasöfnun, en telur best að 1–2 menn í hverri sveit sæju um söfnunina undir stjórn einhvers sem gætti þess að sama skipulagi væri fylgt alls staðar (bls. 412). Finni var vel kunnugt um að örnefnarannsóknir annars staðar á Norðurlöndum væru komnar lengra en hér, ekki síst í Noregi, þar sem áður nefndur Oluf Rygh vann að margra binda verki um norsk bæjanöfn. Hann hafði árið 1878 hafið mikið starf fyrir norsku örnefnanefndina (n. *namnekommissjonen*) sem yfirför um þær mundir rithátt norskra bæjanafna fyrir nýja jarðabók (n. *riksjordebok*). Starf Ryghs fólst í því að festa rithátt með því að komast að elstu ritmyndum nafna og samhliða því að túlka þau (Stemshaug, 2000). Því má segja að hvatinn hafi verið bæði stjórnsýslulegs eðlis og fræðilegs. En með hvaða hætti hafði Rygh bein áhrif á framgang mála hér á landi? Þeir Finnur Jónsson og fleiri háskólamenn höfðu sammælt um það á „litlum einkafundi“ í Kristjáníu sumarið 1896 að reyna að efla örnefnarannsóknir á Norðurlöndum (Finnur Jónsson, 1907a, bls. 413), en þá hafði þegar talsvert starf verið unnið í Svíþjóð og Danmörku, auk Noregs. Í riti Ryghs var reynt að skýra nöfnin, sem oft voru ekki gagnsæ, en Finnur greinir frá þeim reglunum sem sé á íslenskum örnefnum: Þau séu mun auðskiljanlegri en ytra þótt eitthvað sé um að þau hafi afbakast. Samkvæmt honum er slík nafnarannsókn mun mikilvægari og erfiðari í öðrum norrænum löndum en úr því að enginn annar hafi vakist upp til þess á Íslandi hafi hann ákveðið að láta til skarar skríða, flokka nöfnin og skýra en fyrst og fremst „málfræðislega“ (bls. 414). Heimildir Finns voru jarðabækur, fornrit og máldagar. Hvatinn virðist ekki vera sérstök krafa eða þörf heima fyrir heldur fyrst og fremst staða rannsókna annars staðar á Norðurlöndum og að Íslendingar vildu ekki vera eftirbátar heldur gera sig gildandi og eiga hliðstæðu við rannsóknir annars staðar. Svavar Sigmundsson hefur bent á að Finnur kunni að hafa byggt skrif sín á merkilegu handriti sr. Eggerts Ó. Brím um bæjanöfn sem hann hafði undir höndum en hann vitnar þó hvergi til þess. Svavar telur enn fremur að sr. Eggert ætti að bera titilinn „fyrsti íslenski örnefnafræðingurinn“ og hefur sömuleiðis vakið athygli á þeirri merkilegu staðreynd að handrit hans hljóti að hafa verið fært í letur áður en Rygh gaf út fyrsta bindi af verki sínu um norsk bæjanöfn, en Eggert lést sama ár og það kom út, 1893 (Svavar Sigmundsson, 2000, 2010). Þetta mál bíður frekari athugunar.

Það er óhætt að segja að Finnur hafi verið mjög hallur undir að lesa mannanöfn eða viðurnefni manna úr fyrri liðum samsettra bæjanafna, líkt og Eggert Ó. Brím, svo mikið raunar að talað hefur verið um ‘persónunafnakenningu’, þá andstætt náttúrunafnakenningu Þórhalls Vilmundarsonar, sjá bls. 47 og áfram. Þetta er einkum áberandi í kafla um staðanöfn (þ.e. nöfn eins og Grímsstaðir, Böðmódsstaðir), þar sem er langur listi yfir sjaldgæf nöfn og viðurnefni sem annars koma hvergi fyrir, til dæmis Böðmóður, Eldgrímur og Kleppur;

dratthali, lambableikur og snældubeinn (Finnur Jónsson, 1907, bls. 438 og áfram).²¹ Þetta var þrátt fyrir allt ekki séríslensk túlkunarleið, enda var Rygh hinn norski mjög gjarn á að lesa mannanöfn úr staðanöfnum líka og hefur verið bent á að þar kunni að vera tenging við danskan kollega, Steenstrup, sem taldi að einungis 3–4% forliða í slíkum nöfnum tengdust öðru en mannanöfnum (Stemshaug, 2000, bls. 37). Þrátt fyrir vafasamar kenningar á köflum var með riti Finns komin fullkomnasta skrá yfir bæjanöfn sem gerð hafði verið hér á landi, og átti hún eftir að nýtast fræðimönnum sem fetuðu í fótspor hans.

Trú Finns á að hægt væri að skýra svo mörg torskilin bæjanöfn með því að vísa í annars óþekkt nöfn og viðurnefni endurspeglar tíðarandann og ekki síður þá nýju rannsóknastefnu sem hann hafði að fyrirmynd.²² Nýjungar í ritgerð Finns fyrir hið íslenska samhengi voru allnokkrar. Í fyrsta lagi var hin vísindalega flokkun í sjálfu sér nýmæli, þ.e. að taka til umfjöllunar heilt mengi af nöfnum burtséð frá því hvort þau tengdust Íslendingasögum eða ekki. Í öðru lagi innihéldu skýringar hans afar litla tengingu við landslag og landslagssamhengi, sem er talsverð breyting frá vettvangsferðum fornfræðinganna. Í þriðja lagi var aðaláherslan lögð á að skýra það sem var torskilið og þar er eindregin persónunafnakenning eða viðurnefnakenning lögð til grundvallar. Talsverð skrif urðu í framhaldinu sem voru á einn eða annan hátt afleiðingar af niðurstöðum Finns. Orðasenna varð t.a.m. í Árbók fornleifafélagsins milli hans og Hannesar Þorsteinssonar, en Finnur sakaði hann um að hafa stolið frá sér hugmyndum í grein sem hann ritaði um leiðréttingar bæjanafna í Fasteignabókinni sem tók gildi árið 1922 (Birna Lárusdóttir, 2007). Það er athyglisvert að hvatinn á bak við öll þessi fræði er í raun ekki Íslendingasögur eða fornrit, heldur á einn eða annan hátt aukin miðstýring og þarfir stjórnsýslunnar, allt frá Rygh til Finns og Hannesar. Það að stjórnsýsluplagg á borð við Fasteignabókina skuli hafa ýtt undir frekari bollaleggingar og ýft upp óvild manna á milli er til marks um þetta. Hafa skyldi það sem réttara reyndist, forðast misræmi og almenna ringulreið og gæta þess að þegnarnir færu rétt með. Fleiri fjölluðu um örnefnaskýringar um svipað leyti, t.d. Margeir Jónsson, bóndi norðan úr Skagafirði sem ritaði um torskilin bæjanöfn þar í sveit og víðar á Norðurlandi (Margeir Jónsson, 1920), en greinar hans höfðu ekki fengist samþykktar í *Safni til sögu Íslands* (Sigurjón Björnsson, 1989, bls. 24).²³ Í deilum og hnippingum fræðimanna endurspeglast sú skoðun að örnefnaskýringar ættu að vera viðfangsefni lærðra manna, helst málfræðinga. Örnefni, sem höfðu fram að þessu helst verið áhugamál alþýðu manna eða ómenntaðra fræðinga á borð við Margeir, voru nú mörkuð sem viðfangsefni fræðimanna og málfræðikunnátta var af fræðimönnum talin nauðsynleg við að skýra þau. Margeir kom síðan mikið við sögu örnefnasöfnunar.

Leiðréttingaráherslan sem var einn helsti kjarni í umfjöllun ýmissa fræðimanna á þessum tíma snerist ekki eingöngu um málhreinsun. Til að hægt væri að nota örnefni sem heimildir, t.d. í málsögu eða til tímasetningar á byggð, var nauðsynlegt að greina orðhluta og

---

²¹ Nokkrum árum fyrr hafði komið út löng ritgerð eftir Finn um viðurnefni í íslenskum fornþekktum (Finnur Jónsson, 1907b).

²² Um sama leyti kom t.d. út fyrra bindi verks E.H. Lind um mannanöfn í norrænum miðaldaheimildum (Lind, 1905). Hið íslenska bókmenntafélag studdi útgáfuna og til þess vitna t.d. bæði Björn M. Ólsen í grein sinni um akurörnefni (Björn M. Ólsen, 1910b) og Hannes Þorsteinsson í grein um leiðréttingar á bæjanöfnum (Hannes Þorsteinsson, 1923).

²³ Hið íslenska fornleifafélag hljóp undir bagga með Margeiri, keypti tvö fyrstu heftin af riti hans um torskilin bæjanöfn og lét fylgja með Árbók sinni til félagsmanna, sjá Kristján Eldjárn, 1980, bls. 19.

orðmyndir. Þá voru örnefni nú í sífellt meiri mæli sýnileg á prenti: bæði í bókum, á kortum og skiltum, og krafa um stöðlun og stöðugleika hafði sífellt orðið ríkari, ekki síst með tilkomu fyrstu laga um bæjanöfn 1913 sem segja má að undirstriki vald ríkisins yfir þeim.

Skýringar torskilinna nafna sem rannsóknarefnis festu sig í sessi og hafa allt fram til þessa dags verið eitt helsta viðfangsefni örnefnafræðinga og margra annarra sem hafa fengist við örnefni, ekki bara á Íslandi heldur víða annars staðar. Auk þess varð mönnum sífellt ljósara að örnefni – þarna raunar einkum bæjanöfn – gátu verið mikilsverðar heimildir fyrir sögu og tungu. Á þessum mikla mótunartíma á fyrstu áratugum tuttugustu aldar gerðist þó fleira: Heildarsöfnun örnefna á tilteknum svæðum hófst. Ef til vill var það fyrir áhrif manna eins og Björns M. Ólsen eða Finns Jónssonar, sem þekktu til slíkrar söfnunar annars staðar á Norðurlöndum, eða kannski vegna þess að líkt og annars staðar var nútíminn að hefja innreið sína, gamlir búskaparhættir létu smám saman undan síga og byggð þéttist í bæjum. Í framhaldinu varð umræða um örnefni sem menningarverðmæti sem stefndu hraðbyri til glötunar sífellt meira áberandi. Áður en lengra er haldið er nauðsynlegt að skoða mótunarár örnefnasöfnunar á Íslandi, hvernig hún þróaðist og hvaða hugmyndir um örnefni lágu henni að baki – en þar kemur opinber kortagerð einnig við sögu.

2.3.2 Kerfisbundin söfnun allra örnefna: upphafið, herföngjaráðskortin og aukin afskipti ríkis af örnefnum

Elsta heildstæða örnefnalýsingin sem er dagsett og skilgreind sem slík er varðveitt í örnefnasafni Árnastofnunar. Hún var gerð að frumkvæði Brynjúlfs Jónssonar en færð í letur af Brynjólfi Bjarnasyni frá Framnesi á Skeiðum árið 1910 (Jónína Hafsteinsdóttir, 2019) og eru þar talin tæplega 40 örnefni á jörðinni af ýmsu tagi í samfelldu máli. Lýsingin er stuttaraleg og samhengi milli nafna er einkum haft með til að skýra afstöðu milli þeirra, t.d.: „Fyrir ofan þá, upp við fjallið, er Hrísluklettur. Skammt í austur er Stóristeinn, og er þá komið í mörk“ (Brynjólfur Bjarnason, 1910). Örnefnaskýringar eða -sögur fá ekkert rými. Það er athyglisvert að Brynjólfur Jónsson endurritar samfellda lýsingu nafna síns sem lista í stafrófsröð og þannig hefur hann að líkindum séð heildarsöfnun örnefna fyrir sér ef marka má margar þeirra lýsinga sem eftir hann liggja. Það er ósannað en virðist þó sennilegt að kortlagning danska herföngjaráðsins, sem hófst að ráði hér upp úr aldamótunum 1900, hafi haft áhrif á hugmyndir um skráningu örnefna í Framnesi og víðar í Árnassýslu. Flói og Skeið voru einmitt í forgangi kortagerðarinnar vegna stórfelldra áveituáforma (Ágúst Böðvarsson, 1996, bls. 97–98). Kortablað 47SV, sem nær m.a. yfir Vörðufell og Framnes, var meðal fyrstu korta til að koma út, árið 1908.²⁴ Mælingamenn voru hvattir til að fá upplýsingar frá sögufróðum og staðkunnugum, bæði til að upplýsa um eyðibýli og tóftir en einnig var staðsetning sögustaða úr fornritum ofarlega á baugi. Í ljósi þess að Brynjólfur hafði sinnt rannsóknum á þessu sviði má telja sennilegt að hann hefði verið hafður með í ráðum og þar með fengið áhuga á almennari söfnun. Hlekkurinn milli söfnunar Brynjúlfs og kortanna er þó enn óljós. Annað sem gæti skýrt áhersluatriði í örnefnasöfnun kortagerðarmanna – eða því hvað rataði á kort – er aðferðin, þ.e. þríhyrningamælingar, en mældar voru línur út frá punktum sem lágu hátt í landslagi. Mörg dæmi um slík grunnlínukort úr fótum landmælingamanna eru til á prenti og þar sýnd örnefni á sjálfum punktunum, sem oftast eru

---

²⁴ Meðal annarra þátta sem höfðu áhrif á kortagerðina eru hugmyndir um járnbraut frá Reykjavík og austur um Suðurlandsundirlendið, sjá Ágúst Böðvarsson 1996, bls. 98.

áberandi hæðir eða fjöll (Ágúst Böðvarsson, 1996, bls. 42, 43, 58–59). Þannig hafa beinar landfræðilegar forsendur einnig haft áhrif á hvaða örnefni rötuðu á kort.

Ýmsir munu hafa komið að því að aðstoða við örnefnasetningu á kortunum. Þar hafa verið nefndir til sögunnar Sigfús Blöndal og Bjarni Sæmundsson fiskifræðingur (Ágúst Böðvarsson, 1996, bls. 63); einnig mun Þorvaldur Thoroddsen hafa haft umsjón með því að örnefni á kortunum væru rétt prentuð (Bogi Th. Melsteð, 1919, bls. 145–146), en hann greindi síðar frá því hvernig hann hafði beitt áhrifum sínum í Kaupmannahöfn til að ýta landmælingunum úr vör (Þorvaldur Thoroddsen, 1922, bls. 144–147). Bogi Th. Melsteð hrósaði kortunum mjög en benti á að fleiri staðanöfn hefðu mátt vera á þeim, og telur að landsmenn hefðu mátt vera duglegri að gefa landmælingamönnum upplýsingar.²⁵ Hann vonar að uppdrættirnir „ættu nú að verða til þess að landsmenn tækju að safna staðanöfnum og leggja meiri rækt við þau en verið hefur“. Í þessu starfi ættu kortin sjálf að vera þarfaþing og mælir hann með því að sem flestir í hverri sveit eignist slík kort og skrifi svo inn á þau örnefni eða láti kunnuga sjá um það. Þetta myndi bæði tryggja varðveislu og skapa grunn fyrir rannsóknir (Bogi Th. Melsteð, 1919). Með þeim hætti má ætla að kortin hafi haft áhrif á örnefnavitund og örnefnaferli á tvo vegu: Annars vegar náðu nöfn sem voru þegar skráð festu og útbreiðslu og hins vegar opnaðist með kortunum leið til frekari skráningar. Dæmi má finna um að menn hafi eignast kortin og gert þau að stofuprýði, t.d. B.B. í Grh. (sennilega Björn Bjarnarson í Grafarholti) sem fékk sér myndina af sínu heimahéraði, „ljét ‘setja hana upp’: líma saman tíglana, ljereft undir, stengur í jaðrana, ofan og neðan, og olíubera hana. Nú er hún hin ánægjulegasta veggprýði í herbergi mínu“ (B.B., 1911).²⁶ Verðið þurfti engan að fæla frá: ein króna fyrir hvern tígul. Björn saknaði reyndar margra örnefna, sumra sögulegra, og talsvert var um rangnefni. Aðeins örfáum árum síðar varð Björn reyndar einn frumkvöðla í örnefnasöfnun (sjá bls. 32–33) og vel má vera að kortið sem hann hafði fyrir augunum hafi stuðlað að því. Athyglisvert væri annars að skoða þróun örnefna á endurútgáfum kortanna þegar fram í sótti, og sömuleiðis frumkort Herforingjaráðsins og seðlasafn sem varðveitt er að hluta á örnefnasafni og getur án vafa varpað ljósi á aðferðir og áherslur við söfnunina. Þetta hefur lítið sem ekkert verið rannsakað.

En þá aftur að Brynjúlfi Jónssyni og örnefnasöfnun hans. Þótt Brynjúlfur hafi í framhaldinu oft gert örnefnalista fremur en -lýsingar finnast þó undantekningar, t.d. örnefnalýsing Minna-Núps, en þar var hann fæddur og uppalinn. Í henni er heildstæð lýsing á landslagi og fylgdi uppdráttur með, u.þ.b. ferfalt stækkuð útgáfa af korti herforingjaráðsins, handteiknuð. Inn á það eru merktar tölur sem vísa í lista örnefna (Brynjúlfur Jónsson, e.d.). Heildstæðar lýsingar af þessu tagi eru eitt af því sem er talið mest einkennandi við safn íslenskra örnefna en umræður um aðferðir við söfnun áttu sér ekki stað fyrr en síðar (sjá kafla 2.3.3 og áfram). Formleg örnefnasöfnun var annars ekki hafin árið 1910 þegar Brynjólfur í Framnesi reið á vaðið fyrir hvatningu Brynjúlfs nafna síns, sem leitaðist við að safna örnefnum á jörðum á

---

²⁵ Hér má geta þess að í upphafi 20. aldar höfðu margir bændur aldrei séð landakort fyrr (Ágúst Böðvarsson, 1996, bls. 63) og því hefur ekki verið hlaupið að því að safna örnefnum með þau að leiðarljósi. Þorvaldur Thoroddsen greinir frá því að að Danir hafi reynt sitt besta við söfnunina en íslenskir heimildamenn hafi verið misjafnir og sumir öflugir. Því hafi mikil vinna legið í leiðréttingu hinna mörg þúsund nafna á uppdráttunum (Þorvaldur Thoroddsen, 1922, bls. 145–146).

²⁶ Þetta minnir á orð Þórhalls Vilmundarsonar í blaðaviðtali löngu síðar: „Sérhver bóndi á landinu ætti að hafa örnefnakort jarðar sinnar uppi á vegg hjá sér, það gæti orðið dýrmætara en Kjarvalsmálverk þegar til lengdar lætur“ („Gerð örnefnauppdráttar allra íslenskra jarða“, 1973).

sínum heimaslóðum, í Árnes- og Rangárvallasýslu. Erindi þess efnis virðist fyrst hafa verið borið upp á ársfundi Hins íslenska fornleifafélags 1917 (Kristján Eldjárn, 1980).

Auk mögulegra áhrifa frá kortagerð virðist örnefnasöfnun Brynjúlfs sprottin af áhuga á almennum þjóðhátum og ýmsu sem snerti daglegt líf genginna kynslóða.²⁷ Hugsanlega hefur hann orðið fyrir áhrifum frá Daniel Bruun, sem var danskur herforingi og forkólfur í rannsóknum á fornleifum og menningarsögu á Íslandi undir lok 19. aldar. Hann og Brynjúlfur störfuðu saman að vettvangsathugunum á árunum 1897–1898 og bent hefur verið á að Bruun hafi rutt brautina fyrir rannsóknir á almennri menningarsögu á Íslandi (Magnús Þorkelsson, 1987). Um þessar mundir sat líka Jónas Jónasson frá Hrafnagili og ritaði um íslenska þjóðhætti, svo að ýmislegt var í deiglu. Í svo fámennu samfélagi voru boðleiðir manna á milli oft stuttar og það er sérstaklega áberandi þegar hugað er að uppgangi þjóðernishyggju í ýmsum greinum á 19. öld: Jón Árnason, sem þá hafði um árabil starfað að þjóðsagnasöfnun, varð fyrsti umsjónarmaður forngripasafns sem var stofnað 1863; þjóðskáldið góða Jónas Hallgrímsson gerði fyrsta vísindalega fornleifauppgröft á Íslandi og starfaði einnig að nýyrðastarfi – kennari hans í Bessastaðaskóla hafði verið Hallgrímur Scheving sem var frumkvöðull í orðabókastarfi á Íslandi (Páll Valsson, 1999, bls. 22–25). Þannig liggja víða þræðir sem tengja bæði fólk og hugmyndir sem höfðu áhrif.

Ýmis lagasetning hér á landi um svipað leyti hafði sennilega áhrif á viðhorf til fortíðar og minja en er sömuleiðis til marks um að ríkið var smám saman að taka sér meira vald yfir og ábyrgð á landslagi, umhverfi og sögu. Hér má nefna lög um landamerki frá 1882 („Landmerkjalög“, 1888) og lög um skógrækt og varnir gegn uppblæstri 1907 („Lög um skógrækt og varnir gegn uppblæstri lands“, 1932) auk þess sem sama ár voru fyrst sett lög um verndun fornminja („Lög um verndun fornmenja“, 1932), bæði fornleifa og forngripa. Lög um bæjanöfn voru sett árið 1913 til að sporna gegn breytingum á nöfnum býla sem þá voru afar algengar, einkum til að losna við nöfn sem þóttu óskiljanleg eða niðrandi („Lög um bæjanöfn“, 1932; Þóra Björk Hjartardóttir, 2009). Þessi tíska þótti hrein og bein „landfarsótt“ en þó eru orð Guðlaugs Guðmundssonar þingmanns, sem var annar flutningsmanna frumvarps sem upphaflega var kennt við lög um nafnbreytingar og ný nöfn á býlum, athyglisverð af öðrum sökum („Frumvarp til laga um nafnbreytingar og ný nöfn á býlum. 24. þing, 1913“, e.d.). Í umræðu um málið á þinginu kemur ekki fram einhlítt viðhorf til bæjanafna sem menningarverðmæta eða þjóðernistákna eða áhyggjur af stafsetningu út af fyrir sig²⁸, heldur er dreginn fram sá glundroði fyrir viðskiptalíf sem skapast af breytingum bæði manna- og bæjanafna: Þeim fylgi vandkvæði fyrir bankana, póststjórnina, fátækra stjórnir og lögreglustjóra (Guðlaugur Guðmundsson, 1912). Verður ekki annað séð en að þetta sé meginástæða þess að Gunnlaugur telji lagasetningu nauðsynlega. Þessi áhugi þingmannsins er mikilvæg vísibending um viðhorf sem hefur eflst á þessum tíma: Það að hafa stjórn á örnefnum væri hlutverk ríkisins, mikilvægt tæki til að hafa taumhald á niðurskipan lands, þegnum og samfélagi. Slíkt viðhorf til fyrirbæra eins og örnefna þjónar

---

²⁷ Svavar Sigmundsson hefur haldið því fram að tilgangur Brynjúlfs með örnefnasöfnun hafi verið af fornleifafræðilegum toga, enda hafi hann ekki verið textafræðingur: „Han var inte filolog, och hans syfte med insamlandet var inte filologiskt utan först och främst arkeologiskt“ (Svavar Sigmundsson, 1968, bls. 9). Það er þó engan veginn augljóst að örnefnaáhugi Brynjúlfs einskorðist við fornleifafræði (eða fornfræði), enda var áhugasvið hans víðara en flestra samtíðarmanna.

²⁸ Stöðlun stafsetningar var einnig í umræðunni fáum árum síðar, en árið 1918 var í fyrsta skipti gefin út auglýsing um samræmda stafsetningu í skólum og á kennslubókum (Jón Aðalsteinn Jónsson, 1959, bls. 110–111).

Því pólitískum tilgangi, er dæmi um hvernig hægt er með stjórnvaldsaðgerðum að ná utan um flókin og kaotískan raunveruleika og hafa stjórn á honum (sjá t.d. Rose-Redwood o.fl., 2010, bls. 462–464). Þannig eru samfélög gerð að læsilegu og stýranlegu viðfangsefni fyrir yfirvaldið. Örnefnanefnd var sett á fót árið 1935 í því skyni að afla upplýsinga um rétt heiti og rithátt í tengslum við landmælingar og uppdráttagerð af landinu. Slíkar nefndir höfðu þá starfað lengi annars staðar á Norðurlöndum. Á hennar vegum voru m.a. samdar leiðbeiningar um val nafna á nýbýlum þar sem kveðið var á um að nöfn ættu að vera í samræmi við staðhætti. Störf nefndarinnar og þróun á starfssviði hennar hafa verið rakin í nýlegri MA-ritgerð (Hjördís Erna Sigurðardóttir, 2016).

2.3.3 Þróun aðferðafræði og áhrif við söfnun, þáttur Fornleifafélagsins og ungmennafélaga (ca. 1910–1930/40)

Saga örnefnasöfnunar hefur enn ekki verið rituð til neinnar hlítar en vert er að geta um nokkrar vörður á leiðinni fyrstu árin, meðan hefðin var að mótast, sem varpað geta ljósi á viðhorf til landslags og örnefna. Árið 1913 birtist grein um gömul örnefni í Vestmannaeyjum í Árbók fornleifafélagsins. Hún skiptist í kafla eftir umfjöllunarefni – fjallað er t.d. um búsetuminjar (býli, garða og gerði) en aðaláherslan er þó lögð á að lesa landslag og örnefni saman við frásagnir Landnámu í fremur hefðbundnum stíl (Sigurður Sigurfinnsson, 1913). Í raun er býsna jafnt fjallað um mannvistarleifar og örnefni og markmiðið virðist að varpa ljósi á elstu sögu Vestmannaeyja. Árið 1914 ritar Björn Bjarnarson, sem áður hefur verið nefndur, dálitla hugvekju um örnefni og hvatningu um örnefnasöfnun í Árbók félagsins sem er af allt öðru tagi (Björn Bjarnarson 1914). Það er margt athyglisvert við skrif Björns, ekki sist að fá hugmynd um sjónarhorn manns sem hefur vanist því að nöfn geymist fyrst og fremst í minni fólks en ekki í skráum eða á kortum. Honum er þannig eðlilegt að reikna með því að sum hafi gleymst en önnur ný tekið við – og raunar virðist Björn alls ekki hafa verið mótfallinn því að breyta nöfnum, enda gaf hann sjálfur tveimur ábýlisjörðum sínum ný nöfn, eins og tíðkaðist allvíða um þær mundir: Gröf (eða Suðurgröf) varð Grafarholt (Ari Gíslason, e.d.-a) og Reykjakot varð Reykjahvoll (Björn Bjarnarson, 1895).²⁹ Björn nefnir að örnefni séu til vitnis um ýmsa háttu og sögur sem eru hvergi skráðar, en ekki er síður áhugavert að hann telur þau til vitnis um „ræktarsemi og ást“ sem menn hafi lagt við landið. Hér gætir e.t.v. áhrifa frá nýstofnuðum ungmennafélögum.

Örnefnaskrá sú sem Björn ritar fyrir Grafarholt er um margt athyglisverð og frábrugðin því sem tíðkaðist bæði fyrr og síðar en er samkvæmt Birni sjálfum hugsuð sem sýnishorn að því hvernig slíkar skrár geti litið út. Lögð er fram aðferð sem byggir á því að raða örnefnum upp í stafrófsröð og rita tölur í dálka fyrir aftan sérhvert nafn sem gefa til kynna innbyrðis afstöðu þess til annarra örnefna á jörðinni. Þannig er komið reglu á safnið, það sett í samhengi tíma og rúms. Athugasemdir eru ritaðar aftan við heildarskrána þar sem þurfa þykir, t.d. sögur og vangaveltur um uppruna einstakra nafna. Skýringar Björns gefa til kynna að hann hafi haft áhuga á ýmsum menningarsögulegum þáttum í landslaginu, t.d. minjum, leiðum og sögum, en einnig á ýmiss konar breytingum á landslagi af manna eða náttúru völdum sem skýrt gætu örnefni. Áhugi hans er því alls ekki einskorðaður við Íslendingasögur eða landnám. Annað sem vekur athygli við lýsingu Björns er að hann kys að auðkenna ný örnefni, þ.e. þau sem

---

²⁹ Í báðum tilvikum voru byggðir upp nýir bæir á nýjum stað, sem e.t.v. hefur gefið ríkara tilefni til endurnefningar.

eru frá búskapartíð hans sjálfs í Grafarholti, frá sl. 16 árum, með stjörnu. Þar eru t.d. nöfn sem hann sjálfur á hlut í, t.d. Blámamelur þar sem heygði hest sinn, Bláma, og Smyrilshöfði þar sem smyrill varp fyrir nokkrum árum. Þannig sýnir skráin ákveðna tímadýpt í landslaginu sem stundum grillir í í síðari tíma örnefnalýsingum þótt það sé fremur fátítt að menn gangi eins skipulega til verks og Björn í að aðgreina ný örnefni frá gömlum. Ekki er vitað til þess að hann hafi sinnt frekari örnefnasöfnun, en hann ritaði þó lýsingu Kjósarsýslu 1937 þar sem nokkuð er fjallað um örnefni (Björn Bjarnarson, 1938).

Tillaga um söfnun örnefna var samþykkt á aðalfundi Hins íslenska fornleifafélags 1918 og þriggja manna nefnd sett í málið. Samþykktin er stuttur: „Loks bar formaður undir fundinn tillögu, er hann hafði áður hreyft á fulltrúafundi, um að æskilegt væri og nauðsynlegt, að fjelagið gengist fyrir því, ef auðið væri, að reynt væri að safna örnefnum um land alt og skrásetja þau. Fundurinn var því sinnandi og var kosinn [svo] 3 manna nefnd til að íhuga málið: Hannes Þorsteinsson, Jón Þorkelsson og Pálmi Pálsson“ („Skýrsla“, 1919, bls. 36). Á aukafundi félagsins árið 1929 var rætt um örnefnasöfnun á vegum félagsins og að æskilegt væri að þeim yrði safnað sem fyrst. Einnig var rætt um þörf á að leiðrétta nöfn á uppdráttum herforingjaráðsins á Íslandi og tryggja að þau yrðu sem réttust á uppdráttum sem enn væri ólokið. Í framhaldinu, með stuðningi Tryggva Þórhallssonar forsætisráðherra (sem var á fundinum og tók þátt í umræðum), var Steinþór Sigurðsson ráðinn til verksins („Skýrsla“, 1930). Styrkur fékkst til örnefnasöfnunar nokkrum árum síðar og virðist söfnun hafa verið ýtt úr vör upp úr 1930 („Skýrslur“, 1936).

Nýstofnuð ungmennafélög ætluðu líka að láta að sér kveða við örnefnasöfnun. Á sambandsþingi UMFÍ í júní 1924 var kosin þriggja manna nefnd til að kanna grundvöll fyrir söfnun örnefna („Frá sambandsþingi U.M.F.I.“, 1924). Þingið ályktaði síðan um málið og að leita skyldi aðstoðar Fornleifafélagsins (Guðm. J. frá Mosdal, 1925). Um svipað leyti skoraði þing Ungmennasambands Kjalarnesþings á öll félög innan sambandsins að safna örnefnum, hvert á sínu svæði. Áhersla var lögð á að „ná elstu nöfnum, ef um breytt nöfn er að ræða“ og sömuleiðis átti að safna í sem skipulegast form svo að efnið yrði nothæft fyrir örnefnaskrá landsins, ef af henni yrði („Útdráttur úr þinggerð U.M.S.K 25.-26. okt 1924“, 1924, bls. 84). Söfnunin virðist hafa farið hægt af stað líkt og hjá Fornleifafélaginu. Dæmi um afrakstur má þó finna, t.d. í inngangi að örnefnabók Hrófbergshrepps í Strandasýslu, en þar starfaði Ungmennafélagið Geislinn. Þar er talað um aðdraganda söfnunar og hann rakinn allt til 1928, þegar fjallað hafði verið um málið á fundi í félaginu. Örnefnasöfnunin er sett í samhengi héraðslýsinga og áttahagafræði og örnefnalýsing fyrir Gilsstaði og Kolbjarnarstaði rituð til leiðbeiningar, sem menn geta síðan farið eftir. Mikil áhersla er lögð á að nöfnin séu skrifuð upp í samhengi landslagslýsingar, eða „í frásagnarstíl“ eins og það er orðað, enda „ljúfara aflestrar heldur en þur niðurröðun með tölusetningum“ („Örnefni og sagnir“, 1928).

Nokkrum árum síðar var ákveðið að þörf væri á leiðbeiningum um hvernig staðið skyldi að verki. Guðmundur Finnbogason hafði áður haldið erindi um málið á sambandsþingum³⁰ og voru tillögur hans birtar í Skinfaxa, tímariti Ungmennafélags Íslands, árið 1928 (G.B.,

---

³⁰ Hér má nefna eina ræðu Guðmundar sem hefur verið prentuð og nefnist Ræða á Álfaskeiði. Það er brýning til ungs fólks og m.a. hvatt til þess að félagsmenn taki sveitina sína til rækilegrar rannsóknar, opni augun fyrir fegurð og unaði í kringum sig – geri sveitina að andlegri eign sinni og vaxi þannig að þroska og lífsgleði (Guðmundur Finnbogason, 1924). Þess má geta að Álfaskeið var samkomustaður Ungmennafélags Hrunamanna sunnan í Langholtsfjalli og þótt sérlega fagur og töfrandi staður, „eins og grískt hringleikahús“ (Stefán Jónsson, 1966).

1928).³¹ Aðferðin ein og sér var einföld og miðaðist fyrst og fremst við að koma nöfnum á kort – en til þess átti að nota uppdrætti herforingjaráðsins. Með þeim var nú hægt að tengja nöfnin við staðsetningu á nákvæmari hátt en Björn Bjarnarson hafði lagt til. Notast skyldi við uppdrættina, afmarka svæðið sem fengist var við og skipta því í mjóa aflanga reiti. Númer örnefna áttu svo að birtast í röð á hverri ræmu, frá norðri til suðurs, og samsvarandi nafnalisti að fylgja með. Athugasemdir og skýringar eða sögur skyldi rita á eftir skránni með samsvarandi númerum. Áhersla var lögð á að safna örnefnum á þeim svæðum sem uppdráttur herforingjaráðs náði til, enda ærið verkefni. Mjög athyglisvert er að sjá sjónarhorn Guðmundar á mikilvægi örnefnasöfnunar. Hann taldi gildið fyrst og fremst fólgið í því að hún myndi „laða unglinga betur en flest annað til þess að skygnast inn í huliðsheim horfinna daga“ (G.B., 1928, bls. 7). Örnefnasöfnunin snerist því ekki einungis um að bjarga verðmætum sem voru talin hverfandi og beita til þess krafti fjöldans; ekki heldur um Íslendingasögur, heldur féll vel að því markmiði ungmennafélaganna að efla ást á áttögum og fósturjörð og undirbyggja þjóðerniskennd ungmenna. Í inngangi að erindisorðum Guðmundar er fjallað almennt um mikilvægi örnefnasöfnunar (höf. G.B.). Þar kemur berlega fram sú sýn að örnefnin séu jafngömul þjóðinni og til vitnis m.a. um aðdánlega hugkvæmni og málsmekk fornanna. Tengsl milli vel heppnaðra nafna og náttúrufegurðar eru líka dregin fram – og er það skoðun G.B. að mörg örnefnin og náttúran bæti hvort annað upp:

mun það álit þeirra, sem best kunna fara með íslenskt mál, að fornmenn hafi valið mörg heiti svo vel, að ekki sé auðið að gera það betur. Það er fornt orðtak um kvæði Eysteins munks, að „allir vildu Lilju kveðið hafa.“ Mörgum mun koma þetta í hug þá er þeir sjá fegurstu staði landsins og hugsa um heitin fögru, sem þeir bera. Menn verða hugfangnir af meistaralegu samræmi, sem víða má finna milli náttúrufegurðar og máls, og fyllast ósjálfrátt lotningu fyrir orðfimi þeirra, sem heitin völdu (G.B., 1928, bls. 1).

Sömuleiðis eru taldar ástæður þess að þau séu nú óðum að glatast: Flestir dvelji skemur á stöðum en áður, fráfærur séu að hverfa, þjóðtrúin að breyta, áttavitar og klukkur hafi tekið við hlutverki ýmissa kennileita og eyktamarka og veiðiskapur á djúpmiðum valdi því að minna sé stuðst við mið en áður. Þessi nýi vinkill ungmennafélaganna á örnefnasöfnun og tengsl hennar við ættjarðar- og áttahaást var býsna frábrugðinn því sem áður hafði þekkt en kemur kannski ekki á óvart í ljósi andans innan ungmennafélagshreyfingarinnar.³²

Sú hugmynd að örnefnin séu til vitnis um mælgir fornanna, djúp tengsl þeirra við landið og fegurðarskynjun endurspeglast innan íslenskra fræða um svipað leyti, t.d. í orðum Sigurðar Nordal í *Íslenzkri menningu* þar sem hann tengir sum örnefni við skáldskap, þau séu órækt vitni um menn sem „bæði kunnu að sjá og lýsa því, sem þeir sáu með einu orði – hinu eina

---

³¹ Væntanlega er G.B. ritstjórinn, Gunnlaugur Björnsson.

³² Bent hefur verið á tengsl ungmennafélaganna við áttahagafélög sem spruttu upp í Reykjavík og áttu sinn blómatíma á fimmta og sjötta áratug 20. aldar. Þau sinntu því hlutverki að auðvelda aðlögun innflytjenda á mölinni og voru ágætis leið til að yfirvinna samviskubit sem stafaði af því að hafa yfirgefið heimahagana. Innan þeirra vébanda fór fram ýmiss konar söfnun á því sem tengdist lifnaðarháttum í áttögum, og m.a. var hugað að örnefnasöfnun (Eggert Þór Bernharðsson, 1990).

réttu orði“ (Sigurður Nordal, 1942, bls. 238).³³ Þarna grillir líka í hugmyndina um mikilvægi höfundarins, manninn að baki verkunum, sem var vaxandi áhugamál í breyttum lestri Íslendingasagna á þessum tíma, til marks um breytta sýn á fortíðina í kjölfar þess að fullveldið var í höfn. Hetjan hafði rutt braut fyrir sjálfstæði þjóðarinnar en höfundurinn var nú settur í öndvegi, líkt og til að „skilgreina gullöldina að nýju, sem tímabil glæsilegrar menningar og bókmenntaafreka á þrettánda öld“ (Jón Karl Helgason, 1995, bls. 5).

Örnefnasöfnun ungmennafélaga, framkvæmd og uppskera, er óplægður akur í sögu örnefnarannsókna en hér má nefna tvö eftirtektarverð dæmi til að gefa innsýn í afraksturinn: Annars vegar Örnefnabók Hrunamannahrepps eftir Ingimund Einarsson sem gerð var á vegum Ungmennafélags Hrunamanna á árunum 1941–42 (formáli ritaður 1945). Hún samanstendur af mjög vönduðum, handteiknuðum örnefnakortum af jörðum í hreppnum og er líklega heildstæðasta dæmi um örnefnasöfnun af því tagi fram að þessu. Í stuttum formála lýsir Ingimundur aðferð sinni og nefnir m.a. að vantað hafi leiðbeiningar fyrir söfnunina. Kostinn við að gera örnefnakort telur hann vera að auðvelt sé að finna hvert örnefni en gallinn sé sá að ekkert sé um örnefnin sagt (Ingimundur Einarsson, 1941). Hins vegar má nefna skrá um örnefni í Hraungerðishreppi sem gerð var á vegum Ungmennafélagsins Baldurs. Hún er með allt öðrum svip: Örnefni eru talin upp í stafrófsröð fyrir hverja jörð, þau númeruð og staðsetningu lýst stuttlega fyrir hvert og eitt en engin kort birt. Í formála handrits bókarinnar kemur raunar fram að vandi hafi verið á höndum við að festa niður aðferðir við söfnunina, sem hófst upp úr 1930. Upphaflega stóð til að fjárfesta í kortum fyrir hverja jörð, en því sýndu bændur tómleiti. Með útgáfu bókar dr. Þorkels Jóhannessonar um örnefni í Vestmannaeyjum (1938, sjá nánar á bls. 38–39) var hins vegar komin aðferð sem þeim hugnaðist og var hún lögð til grundvallar (*Örnefni í Hraungerðishreppi (Afrít)*, 1947).

Höldum aðeins aftur í tíma. Allnokkrar örnefnalýsingar voru prentaðar í Árbókum fornleifafélagsins á þriðja og fjórða áratug tuttugustu aldar og er fróðlegt að skyggjast í þær – markmið og efnistöð. 1926 birtist örnefnalýsing Dagverðarness eftir Andrés Grímólfsson í Árbók og hafði verið rituð tveimur árum fyrr. Henni fylgir stuttur eftirmáli eftir Matthías Þórðarson þjóðminjavörð, þar sem gerð er grein fyrir því að hún sé orðin til vegna umræðna í félaginu um að það beiti sér fyrir örnefnasöfnun. Andrés fór eftir tilmælum Matthíasar en formið á skránni átti að geta verið öðrum til leiðbeiningar (Andrjes H. Grímólfsson, 1926). Í kjölfarið skrifaði hann um örnefni á nokkrum eyjum á Breiðafirði (Andrjes H. Grímólfsson, 1927).³⁴ Sama ár birtist lýsing örnefna um Skálholtsland eftir Sigurð Skúlason, kornungan mann sem var fæddur í Skálholti (Sigurður Skúlason 1927). Um þær mundir voru menn teknir að renna augum til hins fallna biskupsseturs sem þótti hafa tapað miklu af fornri frægð – og þar á meðal örnefnum. Sigurður merkir nöfnin með númerum inn á mjög einfalda uppdrætti, tvo í ólíkum skala, sem hann hefur gert eftir korti herforingjaráðs. Fjallað er um nöfnin undir samsvarandi númerum, stundum sagt stuttlega frá staðsetningu út frá afstöðu við önnur örnefni en annars er ekki um samhangandi staðháttalýsingu að ræða. Að því leyti líkist lýsingin þeirri sem Björn Bjarnarson hafði áður birt og aðferðinni sem Guðmundur Finnbogason mælti með fyrir ungmennafélögin. Áhugavert er að Sigurður reynir að staðsetja

---

³³ Fjölmörg dæmi um svipað sést hjá fleirum í tengslum við örnefni, t.d. hjá Ólafi Lárussyni sem nefnir fegurðargildi örnefna og næma tilfinningu fyrir fegurð tungunnar (Ólafur Lárusson, 1944); og Guðmundi Friðjónssyni sem setur örnefni í samband við yfirburði Íslendinga og áherslu á fagurt umhverfi (Guðmundur Friðjónsson, 1930).

³⁴ Nágranni Andrésar í Arnarbæli ritaði einnig um örnefni á sinni jörð, Arnarbæli, eftir að hafa lesið skrif hans (Magnús Friðriksson, 1936).

örnefni sem koma fyrir í fornum heimildum en voru í raun glötuð. Þar á meðal er Virkishóll og Jólavallagarður. Síðan hafa örnefnið náð fótfestu að nýju (eru e.k. *uppvakningar*, sbr. skilgreiningu Kristjáns Eldjárn, sjá bls. 20) og er iðulega bent á viðkomandi staði í dag án efasemda. Þannig má segja að það að finna löngu gleymdum örnefnum stað hafi verið liður í endurreisn staðarins – líkt og á Þingvöllum.

2.3.4 Önnur áhrif: ferðamennska og fegurðardýrkun

Það kemur nokkuð á óvart að margar af fyrstu örnefnalýsingum sem birtust í Árbók fornleifafélagsins í framhaldinu fjalla um örnefni á afréttum, sem engin áhersla hafði verið á fram að þessu.³⁵ Árið 1928 birtist sú fyrsta, lýsing örnefna á Landmannaafretti eftir Guðmund Arnason, og virðist undir áhrifum ferðamennsku, í það minnsta segir höfundur: „á síðari árum hafa fjallaferðir kaupstaðarbúa og útlendinga farið í vöxt, en þeir oftast ókunnugir og freistast til að gefa ýmsum stöðum nöfn, sem geta valdið ruglingi síðar“ (Guðmundur Arnason, 1928, bls. 81). Á sömu nótum skrifar Þorsteinn Bjarnason frá Háholti um örnefni á afrétti Gnúpverja 1932 (og inn á Flóamannaafrett) (Þorsteinn Bjarnason, 1932). Hann hefur heyrt ferðamenn kvarta undan skorti á örnefnaskrá og vill bæta úr (sjá bls. 72). Báðar þessar skrár eru í samfelldu máli með allnokkrum lýsingum á staðhættum, ekki mjög nákvæmum reyndar. Þorsteinn skrifar nokkrum árum síðar um örnefni á Flóa- og Skeiðamannaafretti (Þorsteinn Bjarnason, 1936) og enn ein lýsing á afréttarörnefnum fjallar um Hrunamannaafrett (Guðjón Jónsson, 1936), og virðist höfundur hafa verið beðinn sérstaklega um að taka hana saman. Það er mjög freistandi að setja þessa áherslu í samband við upphaf ferðamennsku á Íslandi og stofnun Ferðafélags Íslands 1927, en Árbók þess hóf göngu sína árið eftir. Einn helsti tilgangur félagsins var einmitt að vekja áhuga landsmanna á ferðalögum, „...sjerstaklega [um] þá landshluta, sem lítt eru kunnir almenningi en eru fagrir og sjerkennelegir“ (Jón Þorláksson, 1928, bls. 4). Uppistaðan í þeirri bókmenntagrein sem félagið þróaði í árbókum sínum á komandi árum varð einmitt landslags- eða héraðslýsingar sem hverfast um örnefni – án þeirra hefðu þær hvorki orðið fugl né fiskur. Með þeim má segja að landslagið hafi verið skjalfest fyrir markhópin (félagsmenn), sem var að stórum hluta ört stækkandi hópur þéttbýlisfólks sem hafði rúm fyrir tómstundir og ferðalög. Félagið beitti sér fyrir byggingu sæluhúsa í óbyggðum og gekkst fyrir því að ryðja og varða fjallvegi. Meðal svæða sem fjallað var um í fyrstu árbókum félagsins, þar sem mikil áhersla var lögð á samfelldar landlýsingar og örnefni, voru Þjórsárdalur, Kjalvegur og leiðir að Fjallabaki. Marion Lerner hefur fjallað um upphaf skemmtiferða þar sem áhersla var lögð á ferðir um hálendið sem „landnám óbyggðanna“ og bent á að í raun hafi verið um nýtt viðhorf til náttúru landsins að ræða, ekki sist þess hluta sem lá utan alfaraleiða og hafði áður verið lítt þekkt land og framandi, jafnvel ógnvekjandi, heimili útilegumanna og óvætta. Þetta hafi verið leið þjóðar til að undirbyggja ættjarðarást og þjóðarstolt, finna sér jákvæða sjálfsmynd á tímum sjálfstæðisbaráttu (Lerner, 2006).

Eina örnefnalýsingu úr Árbókinni til viðbótar er vert að nefna sérstaklega, enda virðist hún blendingur fornsagnaáhuga og náttúrudýrkunar – mögulega einnig undir áhrifum frá landslagsmálverkum samtímans³⁶ enda má segja að þar sé „dregin upp“ mynd af tilteknu landslagsfyrirbæri. Þetta er lýsing Þríhyrnings í Fljótshlíð, hins íkoníska og söguþrungna

³⁵ Um þetta leyti (og raunar nokkru fyrr) hætti Fornleifafélagið að kosta rannsóknaleiðangra á sumrin í bili en sýndi mestan áhuga á örnefnasöfnun (Orri Vésteinsson, 1996, bls. 33).

³⁶ Bent hefur verið á að landslagsmálverkið hafi haft mikilvægt hlutverk á tímum þjóðernisbaráttu, í því að búa til land sem var „fagurt og frítt“ (sjá t.d. Auður Ólafsdóttir, 2001, bls. 4).

fjalls sem vakir yfir byggð í Fljótshlíð og á Rangárvöllum. Þar er ekki einungis lýst örnefnum heldur er fegurð fjallsins, „gimsteins fjallahringsins“, í forgrunni og aðdáun höfundarins, Helgu Skúladóttur á Keldum, dylst engum. Lýsingin minnir á köflum á málverk: Fjallið „...tekur dásamlegum litbrigðum eftir skúrum og skini sólar; er með dökkbláum, fjólubláum, rauðgullnum blæ, allt eftir áhrifum þeim, er falla á hann.“ Slíkar lýsingar eru ekki algengar í örnefnalýsingum. Fyrir utan sögulegt gildi (en fjallið kemur við sögu í Njálu) og fegurðargildi er fjallið „spámaður Rangárvallanna“, enda var mjög horft til þess til að meta veðurútlit. Örnefnið máttu ekki gleymast, enda „...gaman að þekkja rúnir þær, sem hann er ristur með, og geta lesið á hann eins og bók“ (Helga Skúladóttir, 1936). Helga bjó á Keldum á Rangárvöllum og er lýsingin að nokkru leyti miðuð við það sjónarhorn, þ.e. úr vestri, þótt hún hafi einnig rætt við bændur í Fljótshlíð og hafi eftir þeim örnefni. Við þessa lýsingu Helgu bætti Skúli, faðir hennar, árið eftir og auka orð hans enn á hugrenningatengsl við málverk – en Skúla virðist hafa sárnað mjög hve Þríhyrningur er tilkomulítill á landsuppdrætti frá 1907 – eins og hann er nú fallegur á „vel málaðri mynd“ (Skúli Guðmundsson, 1939, bls. 111). Þetta dregur vel fram hina nýju sýn sem kort veittu á landslag.

Þrátt fyrir að örli á nýjum straumum og stefnum sem höfðu áhrif á samhengi örnefnaáhuga, eins og hér hafa verið nefnd dæmi um, voru einnig að birtast greinar á þessum tíma um hefðbundnari efni: t.d. nöfn á eyðibýlum (Þorsteinn Konráðsson, 1932), goðkennd örnefni (Sigfús Sigfússon, 1932) og örnefni í fornsögum (Margeir Jónsson, 1939).

2.3.5 Gildi örnefna fyrir byggðasögu, atvinnusögu og fleiri fræðigreinar

Upp úr þessu mótaðist hin nýja bókmenntagrein, örnefnalýsingarnar, enn frekar í Árbók Fornleifafélagsins. Í lýsingu fyrir Saurbæ á Hvalfjarðarströnd 1930 segir höfundur sérstaklega frá fyrirmynd sinni, sem var besta lýsing af þessu tagi sem hann hafði séð, lýsing Þórunnar R. Sívertsen á Höfn í Melasveit – en hún virðist nú glötuð. Hann ritar vel skipulagðan og metnaðarfullan texta með ýmsum vangaveltum um ytra samhengi: landnám, landamerki, möguleg forn bæjarstæði, Harðarsögu og Hólmverja o.fl. (Magnús Thorlacius, 1931). Í kjölfarið birtust fleiri lýsingar fyrir einstakar jarðir, t.d. fyrir Keldur á Rangárvöllum (Helga Skúladóttir, 1939) og Hvalsnes í Lóni (Einar Eiríksson, 1936) o.fl. Uppsetning varð nokkuð stöðluð: Skrárnar ritaðar í samfelldu máli, sögulegt samhengi yfirleitt tíundað og samband við landslag er mikið. Aftan við skrárnar fylgir yfirleitt listi yfir nöfn í stafrófsröð með númerum sem vísa í heildartextann og í Keldnalýsingunni er örnefnakort, eitt af þeim allra fyrstu sem birtust á prenti. Enn voru þó skiptar skoðanir um skráningaraðferðir, eins og greint verður frá hér síðar í kaflanum.

Á sama tíma og skráning örnefna komst á fastara form tóku rannsóknir að þróast. Fornritatengingin var á undanhaldi, sem og skýringar á torskildum nöfnum, og við tók annars konar sýn, bæði byggðasögu- og menningarsöguleg, þar sem nýjar rannsóknarspurningar og söfnunarstefna vöktu áhuga manna á annars konar örnefnum. Ólafur Lárusson, prófessor við lagadeild Háskóla Íslands og síðar háskólarektor, var frumkvöðull á sviði byggðasögurannsókna og raunar um tíma eitt helsta yfirvald landsins í örnefnarannsóknum – átti m.a. kafla um íslensk örnefni í ritsafninu Nordisk kultur og birti auk þess tímamótagein um byggðasögu (Ólafur Lárusson, 1929, 1939).

Í rannsókn sinni byggði hann á bæjanafnaskrá Finns Jónssonar sem áður var getið, en þar voru alls nefnd 7.095 bæjanöfn, og bætti við kotanöfnum úr *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. Aðferð Ólafs byggir á því að flokka nöfn gróflega í flokka eftir einkennum og samsetningu. Í aðalatriðum eru flokkarnir tveir: Annars vegar þau sem lúta að byggð eða landnytjum (-staðir, land, -kot, -gerði, -sel) og hins vegar þau sem náttúran leggur til sjálf (Hóll, Nes, Dalur, Fell), sem að jafnaði voru talin eldri. Ólafur skoðaði dreifingu nafna úr fyrnefnda flokknum um landið og komst m.a. að því að nöfnum var ærið misskipt um landið. Til að mynda voru -sel allmörg í Mýrasýslu, Þingeyjar- og Múlasýslum en -gerði voru fá á Vesturlandi, engin í Strandasýslu en flest í sýslum norðan heiða: Skagafjarðar-, Eyjafjarðar- og Múlasýslu. Hann taldi að ólíkar nafngjafavenjur hefðu komist á í héruðum nokkru eftir að þau fóru að byggjast og taldi að -kot, -gerði, -hús, -sel og -búðir tilheyrðu síðara stigi í byggðasögu og væru yngri en -staðir og -bæir – og reist á stöðum þar sem áður hafði verið önnur starfsemi, jafnvel túnbleðill sem hægt var að rækta upp. Kotanöfn gátu fest við jarðir sem áður höfðu annað heiti en lögðust í eyði um tíma. Kenningum sínum til stuðnings benti Ólafur á að hjáleigunöfn og sérstaklega kotanöfnin væru ekki nefnd í fornritum en tækju að birtast í heimildum á 14. og 15. öld. Ólafur skrifaði um sögu fleiri byggða og beitti þar þeim aðferðum sem hann hafði þegar lagt grunn að. Dæmi um viðfangsefni voru saga Þjórsárdals og Seltjarnarness, þar sem nöfn byggða eða bæja voru meðal þeirra atriða sem varpað gátu ljósi á byggðasögu (Ólafur Lárusson, 1936, 1940)

Annars konar tengsl örnefna og menningarlegra þátta voru í farvatninu. Árið eftir að byggðasögugrein Ólafs birtist í Vöku, 1930, birti Þorkell Jóhannesson grein í *Samvinnunni*, þar sem var fjallað um nauðsyn þess að rita íslenska menningar- og atvinnusögu (Þorkell Jóhannesson, 1930). Vísaði Þorkell þar í rannsóknir í nágrannalöndum og taldi að skrásetja og rannsaka þyrfti m.a. byggingar og húsaskipun, sögur og kveðskap, áhöld – og í því var líka fólgin rannsókn örnefna. Greinin var sérprentuð og send út um land á vegum Sambands ungmennafélaga og hefur því vísast haft einhver áhrif – en þó ekki nóg (Kristján Eldjárn, 1944, bls. 37–38). Helsta markmiðið samkvæmt Þorkeli ætti að vera að safna öllum örnefnum og staðsetja þau á landabréfi og virðist hann reikna með svipaðri aðferð og Guðmundur Finnbogason hafði áður talað fyrir (G.B., 1928), þ.e. að hver jörð hefði sinn nafnalista þar sem nöfnin væru tölusett og samsvarandi tölur birtar á landabréfinu. Hann taldi æskilegt að hljóðrita framburð á nöfnum sem væru mögulega afbökuð og gæta þess að rétt mynd þeirra væri höfð eftir en ekki seinni tíma lagfæring. Hann fordæmir einnig breytingar á nöfnum, sem beri að vernda, t.d. (Vælugerði > Þingdalur). Þess má geta að Þorkell var undir leiðréttingaráhrifum annarra þjóða ef svo má segja, t.d. hafði hann kynnt sér störf dönsku örnefnanefndarinnar sem hafði m.a. það hlutverk að leiðrétta afbakanir og setja inn forn dönsk staðaheiti á landsvæðum undir þýskum áhrifum, þ.e. á Suður-Jótlandi sem Danir fengu á sitt vald eftir fyrri heimsstyrjöld. Hann bendir á að það myndi muna miklu ef ungmennafélögin tækju að sér heimildasöfnun um allt land og raunar hafi þau þá þegar starfað að söfnun örnefna – en vantað hafi fyrirmyndir, starfsreglur. Í framhaldi af því ritar Kristján Eldjárn grein sína í Skinfxa 1944, sjá kafla 2.4.1.

Þorkell lagði drög að því um þessar myndir að rita hagsögu Íslands, en í því fólst að ferðast um allt landið, skoða staðhætti og rannsaka fornar minjar, bæði mannvistarleifar, örnefni og ýmsan fróðleik á alþýðuvörum. Hann hóf leikinn í Vestmannaeyjum, m.a. því að það svæði var bæði vel kortlagt og afmarkað, og vonaði að það gæti orðið fyrirmynd til frekari rannsókna. Afraksturinn varð merkt rit á sviði örnefnasöfnunar, *Örnefni í Vestmannaeyjum* (Þorkell Jóhannesson, 1938), sem byggir á þeirri hugmyndafræði sem höfundur hafði áður lýst í *Samvinnunni*. Ljóst er af formála að hann sá ritið fyrir sér sem fyrirmynd að því sem

hægt væri að gera fyrir allt landið. Nöfnum er þar skipt í flokka eftir því hvort um bólstaðaheiti, landsheiti eða fiskimið er að ræða. Nöfnum innan hvers flokks er síðan raðað í stafrófsröð og sérhvert nafn merkt með rómverskri tölu eftir því hvaða eyju það tilheyrir: Heimaey, Elliðaey, Bjarnarey o.s.frv. Hið knappa form safnsins stafaði fyrst og fremst af því að Þorkell sá fyrir sér að í heildarsafni íslenskra örnefna yrðu engin tök á að greina þau með staðsetningum í samfelldu máli, heldur þyrfti að láta duga að staðsetja þau á uppdráttum. Staðsetningu nafna er þó yfirleitt lýst mjög stuttlega út frá afstöðu við aðra þekkta staði og stundum fylgir annar fróðleikur eða vangaveltur um nöfn, tvínefni o.fl. Þorkell játar að hann telur að betur hefði farið á því að málfræðileg skýring hefði fylgt en hann hafi valið að sleppa því, enda hefði það borið safnið ofurliði. Ástæða þess að höfundur tiltekur „aflægismyndir“ úr dönskum heimildum er sú að það geti verið fróðlegt að sjá hvernig hefði farið um íslensk örnefni ef dönsk áhrif hefðu orðið allsráðandi. Um svipað leyti fjallaði Magnús Finnbogason um margvíslegt gildi örnefna fyrir rannsóknir og virðist hafa verið undir áhrifum frá Uppsölum, þar sem örnefnafræði var orðin sérstök námsgrein við skólann (Magnús Finnbogason, 1937).³⁷ Svipað viðhorf sést hjá honum og hjá Sigurði Nordal o.fl., þ.e. að örnefni geti varpað ljósi á ímyndunarafl og skáldhneigð manna í ákveðnum héruðum. Eins og margir gerði Magnús ráð fyrir að íslensk örnefni hefðu varðveist betur en víða annars staðar og væru tengdari lifandi máli. Áhugaverðar eru vangaveltur hans um hvað eigi að teljast örnefni (eða staðanafn) og hvernig nafn verði til – út frá margvíslegum eiginleikum fyrirbæris, atviki eða ástandi. Sömuleiðis gerir hann ekki ráð fyrir að örnefni séu einfaldar eða fullkomlega áreiðanlegar heimildir um fortíðina; bæði breytist þau milli kynslóða (bls. 176) og hann telur tíðara en hitt að meint Íslendingasagnaörnefni „...hafi myndast með þeim hætti, að menn hafa staðsett atburði eftir meira eða minna skynsamlegum líkum, löngu eftir að þeir gerðust, og búið þá örnefni til“ (Magnús Finnbogason, 1937, bls. 193). Ekki er ljóst hvort þessi orð Magnúsar náðu eyrum manna en síðar áttu skrif þar sem nýjar örnefnakenningar grófu undan sannleiksgildi Íslendingasagna eftir að vekja mikla athygli (sbr. kafla 2.5).

Forsenda þess að hægt væri að stunda örnefnarannsóknir á Íslandi var auðvitað sú að örnefnum væri safnað og víkur Magnús að því í lokin og m.a. söfnun Fornleifafélagsins en gerir þá athugasemd við vinnuaðferðir að það þurfi að hljóðrita nöfnin svo að ekki séu teknar upp lærdar nafnmyndir – þetta sé mikilvægt fyrir mállýskur og framburð. Sú aðferð virðist hafa verið orðin allsráðandi hjá félaginu að skrá staðhátalýsingar, en það telur Magnús of dýrt og rúmfrekt og mælir með því að nöfnin séu skráð á spjöld: raunar sérhvert örnefni á tvö spjöld þannig að úr yrðu tvær spjaldskrár; í annarri yrði miðum raðað eftir landfræðilegri legu en í hinni í stafrófsröð. Hann tekur þó fram að núverandi fyrirkomulag geti vissulega stuðlað að viðhaldi eða endurvakningu örnefna. Sömuleiðis vildi Magnús senda mann til Svíþjóðar til að nema örnefnasöfnun. Enn eitt sem vert er að nefna er að Magnús virðist gera ráð fyrir að nöfnum sé safnað á vettvangi, en það hafði ekki verið tekið sérstaklega fram áður. Hann gerir það ekki að sérstöku umtalsefni, segir aðeins að safnandinn þyrfti helst að geta greitt fyrir beina og fylgd um svæðið. Þess má geta að Margeir Jónsson í Skagafirði gerði athugasemd við tillögu Magnúsar að spjaldskráraðferð og benti á hina mörgu kosti þess að rita lýsingar í samfelldu máli. Hann líkir örnefnalýsingum við annars konar frumheimildir og bendir á að slíkar heimildir beri að gefa út sem næst frumritunum. „Hugsum okkur að Fornbrjefasafnið hefði verið gefið út sem einskonar spjaldskrá! Innihaldandi nöfnin og skýringar um innihald brjefanna. Hefði nokkur haft gagn af því?“ (Margeir Jónsson, 1938).

³⁷ Rétt er að taka fram að þetta er ekki sami Magnús Finnbogason og safnaði örnefnum í Skaftafellssýslu.

Þetta fangar vel sýn á örnefnalýsingu sem samfellda heild með landslagi, texta sem hefur gildi í sjálfu sér, en ekki einungis umgjörð sem síðan má tína örnefnin úr og setja í nýtt form og annars konar samhengi – helst í stafrófsröð.

2.4 Árin eftir stríð

2.4.1 Fyrstu leiðbeiningar um örnefnasöfnun

Kristján Eldjárn ritaði um örnefnasöfnun í Skinfaxa, rit ungmennafélaga, 1944 (Kristján Eldjárn, 1944), en hann hafði verið ráðinn til að stjórna söfnun á þeirra vegum, sem hafði verið ákveðið formlega að efla.³⁸ Þá hafði söfnun Fornleifafélagsins gengið heldur hægt, enda var það fámennt og fjársnautt. Meginstefið í pistli Kristjáns er að brýna menn til dáða og halda áfram skráningunni áður það verði um seinan, áður en plógur og herfi hafi umbylt landslagi og jarðir lagst í eyði, jafnvel þótt Kristjáni þyki örnefnin ekki jafn merk og skemmtileg og forngripir, skinnbækur og þjóðsögur. Skýrt kemur fram sú skoðun að ungmennafélögin séu góður vettvangur til þessa starfs, enda öflugur félagsskapur á þjóðlegum grundvelli. Sýn Kristjáns er umfram allt menningarsöguleg, enda séu nöfnin til vitnis um líf og starf þjóðarinnar og m.a. atvinnugreinar sem liðnar séu undir lok, svo sem járnvinnsla og kolagerð. Aðeins ári síðar birti Kristján aðra grein í sama riti, markvissar leiðbeiningar um örnefnasöfnun til ungmennafélaga (Kristján Eldjárn, 1945). Þar er enn á ný reifað hið margvíslega gildi örnefna, sem Kristján kallar hjálpargrein allra þjóðlegra íslenskra fræða og merkilegar heimildir sem fræðimenn „allra menningarþjóða nútímans“ skilji. Vísun í „nútímann“ er áhugaverð, en í menningararfsfræðum samtímans er einmitt menningararfur og viðurkenning á honum talinn skilgreina nútímann og nútímamenn – og hlutir verða yfirleitt ekki að menningararfi fyrr en rof af einhverju tagi hefur átt sér stað (sjá t.d. Valdimar Hafstein, 2006). Og þjóð er ekki menningarþjóð nema hún sinni arfi sínum. Margt merkilegt kemur fram í leiðbeiningunum sem varpar ljósi á viðhorf Kristjáns til örnefna. Hann leggur, líkt og Magnús Finnbogason, áherslu á að nöfnum sé safnað *á vettvangi* – helst þurfi að sjá vel til kennileita og heimildarmenn að vera til staðar, t.d. gamlir smalar sem muni eftir fráfærum. Þetta er athyglisvert, ekki síst í ljósi þess að örnefnaskráning í dag fer að mestu leyti fram fyrir framan tölvuskjá – með loftmyndir að vopni. Sömuleiðis bendir Kristján á að safnarin þurfi að vinna skipulega, taka fyrst fyrir ákveðinn hluta jarðarinnar, svo næsta og koll af kalli. Örnefni tengd fornsögum eru nefnd en nú á allt öðrum forsendum en fyrr, enda er varað sérstaklega við þeim og safnara gert að reyna að átta sig á því hvort örnefni hafi lifað mann fram að manni, hvort það sé eingöngu skoðun heimildarmanns eða hvort nafnið hafi hugsanlega verið endurvakið. Áhersla er lögð á að nöfn séu ekki leiðrétt af safnara nema skýrt sé frá því – og getið sé um ólíkar myndir nafns, ef margar eru til.

Kristján mælir gegn því að of mikið sé treyst á kort, þvert á skoðun nokkurra fyrirrennara (t.d. Magnúsar Finnbogasonar og Guðmundar Finnbogasonar) – nægilega stór kort af jörðum

---

³⁸ Í þingskjali XIV. Sambandsþings UMFÍ segir: „14. Þing U.M.F.Í. ... felur samb.stj. að skrifa félögunum og fá þau til að hefjast handa um söfnun örnefna og sagna í sambandi við þau.“ („XIV. sambandsþing U.M.F.Í.“, 1943, bls. 65). Senda átti Kristjáni úrlausnir á Stúdentagarðinn í Reykjavík að lokinni skráningu og mátti þá vænta þess að hann svaraði bréfum og veitti nánari leiðbeiningar („Félagsmál“, 1945, bls. 69).

séu einfaldlega ekki til, enda séu þær yfirleitt víðáttumiklar. Þetta geri það að verkum að staðsetja þurfi með lýsingum og taka þá mið af þekktum stöðum á borð við bæjarhús, túngarð, landamerki o.fl. Sjónarmið Kristjáns um heildarlýsingu virðist þó ekki eingöngu sprottið af ónógum kortagögnum, enda er kjarninn í leiðbeiningunum sá að ætlast sé til að „örnefnaskrárnar séu staðfræðilegar lýsingar söfnunarsvæðisins“ (Kristján Eldjárn, 1945, bls. 49) – þess vegna kalli sumir þær örnefnalýsingar – og engin örnefnaskrá eigi að vera þurr nafnalisti. „Öllu, sem getur á einhvern hátt skýrt örnefnin, á að halda til haga og koma fyrir í skránni.“ Þannig biður Kristján um örnefnasögur frá heimamönnum en líka skýringar frá skrásetjara. Hann hefur ekki áhyggjur af lengd lýsinga, eða að aðferðin sé óframkvæmanleg fyrir allt landið, eins og t.d. Þorkell Jóhannesson hafði nefnt í bók sinni um Vestmannaeyjar og Magnús Finnbogason sömuleiðis í áðurnefndri grein. Viðhorf Kristjáns – sem byggðist vissulega á reynslu og vangaveltum fyrirrennara – virðist hafa haft mjög mikil áhrif á að festa niður aðferðir við örnefnaskráningu og hefur mjög sett mark á íslenska örnefnasafnið, sem er eins og áður kom fram frábrugðið örnefnasöfnum í flestum nágrannalöndum hvað varðar landslagssamhengi og heildarlýsingar. Þegar Kristján var ráðinn af UMFÍ var hann enn ungur stúdent en lauk síðar prófi í bæði fornleifafræði og íslenskum fræðum og lét mikið að sér kveða bæði á sviði fornleifafræði og menningarsögu hér á landi.

Framvinda örnefnaskráningar á þessum tíma hefur ekki verið rannsökuð að neinu marki. Eins og áður segir virðist hún þó hafa gengið fremur hægt bæði hjá ungmennafélögum og Fornleifafélaginu fyrstu árin. Árið 1933 hafði Fornleifafélagið fengið styrk frá Sáttmálasjóði og var þá farið af stað með nokkuð víðtæka örnefnasöfnun (Kristján Eldjárn, 1980, bls. 19) sem var haldið áfram næstu árin. Eitthvað er rætt um söfnun á fundum félagsins, t.d. árið 1948, en þar lagði fundargestur áherslu á að hraða þyrfti söfnun í byggðum sem voru að leggjast í eyði um þær mundir, t.d. í Sléttuhreppi í Ísafjarðarsýslu, í Fjörðum og á Flateyjarðal í S-Þingeyjarsýslu („Skýrslur“, 1949, bls. 145). Árið 1952 fékk félagið loks styrk frá ríkinu og eftir það virðist söfnunin færast frá Fornleifafélaginu og var nú á forræði Þjóðminjasafns. Á þessum tíma komu margir að söfnun – meðal allra stórtækustu safnara var t.d. Ari Gíslason, sem starfaði að söfnun víða um land allt frá því um 1940–1967. Í fórum örnefnasafns er varðveitt skýrsla frá Ara þar sem kemur m.a. fram að upphaflega hafi hann verið ráðinn til að leiðrétta herforingjaráðskort en eftir að heimsstyrjöldin skall á voru „kirkjubækur og aðrar heimildir um mannfræði“ ekki lengur tiltækar á söfnum í Reykjavík, enda fluttar austur að Flúðum, væntanlega í öryggisskyni. Þar af leiðandi fór Ari í staðinn, að ósk Matthíasar Þórðarsonar þjóðminjavarðar, að ferðast bæ af bæ til að skrá og staðsetja öll örnefni sem hægt væri (Ari Gíslason, 1987). Þannig höfðu ýmsir utanaðkomandi þættir áhrif á framgang mála. Hvað varðar þátt ungmennafélaga er víða hægt að finna glefsur úr sögu örnefnasöfnunar sem ekki verða reifaðar hér. Hún virðist þó hafa gengið nægilega vel til þess að á 20. sambandsþingi UMFÍ árið 1957 var fjallað um „lokasókn“ í söfnun örnefna og skorað á sambandsfélög að beita sér í málinu („Fundargerð 20. þings U.M.F.Í.“, 1957, bls. 54).

Þegar Örnefnastofnun var komið á fót árið 1969 voru söfnin varðveitt í Þjóðminjasafni, í það minnsta það sem hafði safnast í tíð Fornleifafélagsins. Á þeim tíma hafði örnefnum verið grófsafnað um „meginhluta landsins, en víða eru einstakar sveitir og hreppar, sem nær engu hefur verið safnað úr, og sömuleiðis einstakar jarðir á þeim svæðum, sem á þó að heita fullsafnað á“ (Þórhallur Vilmundarson, 1969b, bls. 12). Með tilkomu sérstakrar Örnefnastofnunar urðu þáttaskil bæði í rannsóknum og söfnun örnefna og átti forstöðumaður

hinnar nýju stofnunar, Þórhallur Vilmundarson, eftir að hafa mikil áhrif á fræðin og umræðuna á næstu árum.

2.4.2 Hans Kuhn: ný sýn á örnefni

Áður en áhrif stofnunarinnar á söfnun og rannsóknir verða rakin skal getið sérstaklega enn eins fræðimanns sem var raunar fyrstur til að nýta sér yfirgripsmikil örnefnasöfn til rannsókna hér á landi og kynnti til sögunnar áhugaverð viðhorf til örnefna og nafngiftaferlisins. Þetta var Hans Kuhn, prófessor í norrænum fræðum, sem dvaldi mikið á Íslandi við rannsóknir um miðbik 20. aldar. Hann safnaði m.a. nytjahlutum sem ella hefðu glatast og sinnti ýmsum rannsóknum á þjóðhátum (Magnús Kristinsson, 2003). Einnig fjallaði hann bæði um bæjanöfn og smærri örnefni og er óhætt að segja að sjónarhorn hans hafi verið nokkuð nýstárlegt þótt hugmyndirnar hafi e.t.v. ekki náð mikilli útbreiðslu og jafnvel kallað á nokkur andmæli, meðal annars þar sem hann var útlendingur. Helstu hugmyndir sínar setti hann fram í fyrirlestri 1948. Þar bendir hann réttilega á hversu einstakt tækifæri gefist á Íslandi til að „rekja feril örnefna og bæjanafna aftur til upptaka byggðarinnar“ og reyna að fá „...alls konar vitneskju um, hvernig menn, sem komu að stóru landi, þar sem engin nöfn voru fyrir, fóru að því að gefa nöfn og hvar þeim þótti helzt þurfa að gefa þau“ (Kuhn, 1951a, bls. 183–184). Hann tók Íslendingasögum og Landnámu að nokkru leyti með fyrirvara. Sýn Kuhns á örnefni er nýstárleg, enda talaði hann gegn ríkjandi hugmyndum um að allt sem væri „fundið, stofnað og reist“ hlyti að fá nafn. Slíkt var að hans mati alls ekki endilega raunin á stað þar sem engin yfirvöld voru nærri til skrásetningar.

Aðferð Kuhns byggir að nokkru leyti á því að reyna að koma á fót einföldu afstæðu tímatali eða krónólógíu fyrir nöfn til að komast að því hvers konar fyrirbæri hafi verið nefnd fyrst – með því að skoða tengsl eða afstöðu þeirra á milli. Þetta minnir á áðurnefndar aðferðir Ólafs Lárussonar við rannsóknir á byggðasögu en áhugi Kuhns beindist þó oftar að smærri nöfnum – ekki bara nöfnum bæja og byggðarlaga eða þeim sem tengdust stjórnvaldi. Meðal dæma sem hann bendir á eru tengsl milli dala og vatnsfalla í þeim – hægt sé að sjá hvort sé eldra, nafnið á dalnum eða ánni. Þannig dragi ár eins og Langadalsá og Haukadalsá nöfn sín af dölunum en þvert á móti séu ýmis árnöfn sýnilega eldri en nöfn dala, t.d. Laxá (> Laxárdalur); Norðurá (> Norðarárdalur); Þverá (> Þverárdalur). Sumar ár beri nöfn af fjörðum (Eyjafjarðará) og það er raunar ein af niðurstöðum Kuhns að nöfn á meiriháttar fjörðum séu meðal elstu örnefna.

Kuhn tekur líka dæmi frá 12.–13. öld sem sýna nafnleysi staða. Dæmi um slíkt eru í Landnámabók, þar sem er talað um landnámaskil um nafnlausan læk, sem síðar heitir Flókastaðaá, en líka fjölmörg yngri dæmi í máldögum og landamerkjaskrá þar sem t.d. er vísað í læki, ár og keldur á merkjum sem virðast ekki hafa borið sérstök nöfn. Umdeildasta hugmynd Kuhns í þessa veru var sú að landnámsmönnum hefði ekki endilega legið svo mikið á að gefa bæjum sínum nöfn. Rök fyrir þessu eru t.d. staðir (fyrirbæri í landslagi) sem báru nöfn áður en þar voru settir niður bæir og voru síðan bæirnir nefndir með forsetningu: í Hjarðarholti, í Tungu – og „...nesið hét Kambsnes, en bærinn á Kambsnesi.“ Slík nöfn kallar Kuhn „legunöfn“ og skilgreinir á þann veg að fyrst verði til nafn á tilteknum stað, síðan byggist þar bær, þá sé legu bæjarins lýst af nafninu sem fyrir var – sem á endanum

festist við sjálfan bæinn og forsetningin falli niður.³⁹ Sá samruni telur Kuhn að hafi tekið langan tíma, upp undir 400 ár (Kuhn, 1951a, bls. 186–187).

Annað sem er merkilegt við hugmyndir Kuhns er sú hugmynd að bæir sem hafa mannsnöfn að fyrri lið hafi ekki verið nefndir af íbúunum sjálfum heldur af öðrum og þá stundum löngu eftir að staðir lögðust í eyði. Hann hafnar þó ekki hinni hefðbundnu hugmynd um tilurð bæjanafna og telur að sumir hafi gefið „ósvikin bæjanöfn“ fljótt. Þau telur Kuhn að hafi oft verið ýmist minninganöfn, sem hafi geymt minningu um fyrri áttthaga (Gaul, Sogn, Gautlönd, Katanes o.fl.), eða íburðarnöfn, sem þóttu „falleg og tilkomumikil“, t.d. Hlaðir, Heiðabær, Mikligarður og Jórvið. Með öðrum orðum gætu örnefni hafa falið í sér ákveðin gildi fyrir fram sem fólust fremur í minningum eða blæ sem hafi fest við þau en orðhlutum, og sem ábúandi eða einhver annar kunni skil á eða skynjaði og vildi yfirfæra á nýja staðinn burtséð frá því hvort það passaði endilega við staðhætti. Í þessu er fólgin sú hugmynd að nöfn geti innihaldið dýpri merkingu en einungis vísan í landslag eða aðgreiningu frá öðrum stöðum.⁴⁰

Einar Arnórsson, fyrrum ráðherra og háskólarektor, andmælti hugmyndum Kuhns harðlega, einkum þeim hluta að mönnum hefði ekki endilega legið á að gefa bæjum nöfn, og virðist nánast taka þeim sem árás á íslenskt þjóðerni, enda vísar hann oft og iðulega í Ísland og Íslendinga, hvað tíðkist hér og hafi ávallt gert og að „enginn íslenzkur maður“ gæti efast um það. Í orðum Einars má því greina nokkurn hroka í garð útlendingsins. Hann fullyrðir að á Íslandi hafi menn jafnan verið kenndir við bæi og þeir sem ekki hafi getað það hafi í raun ekki getað gert fulla grein fyrir sér. „Þetta er svo alkunnugt öllum, sem alizt hafa upp í sveit á Íslandi eða dvalizt þar, að ekki ætti að þurfa meira mál um það.“ Slík aðgreining segir Einar að hafi líka haft stjórnsýslulegt gildi, í skiptum við almannavald, og hlyti að koma fram á skattskrá og í kirkjubókum – og ef einhver veldi ekki sjálfur bæ sínum nafn myndi einhver annar gera það (Einar Arnórsson, 1953, bls. 83–87).

Löngu síðar gagnrýndi Þórhallur Vilmundarson einnig þá hugmynd að aðflutt nöfn hefðu hugsanlega verið notuð án tillits til þess hvort þau pössuðu við aðstæður, og taldi það ekki sennilegt (Þórhallur Vilmundarson, 1996). Þetta kemur ekki á óvart ef litið er til þess að grundvöllur náttúrunafnakennningarinnar, sem fjallað verður um hér á eftir (bls. 48), byggði á því að örnefni væru langoftast dregin af umhverfi og yrðu þar af leiðandi að „passa“ við landslagið. Hann fjallar um mörg hinna sömu nafna og Kuhn hafði gert og hrakti hugmyndir hans, taldi m.a. að Yrjar væru nefndar eftir eyrum í Þjórsá og að Heiðarbær væri ekki nefndur eftir Hedeby í Slésvík, heldur hefði heitið Bær en síðan fengið forskeytið Heiðar- til aðgreiningar frá t.d. Bæ í Kjós og Bæ í Grímsnesi.

Kuhn gerði fleira en að skoða bæjanöfn. Hann var frumkvöðull, að því er best er vitað, í að nota heildstæð gögn frá örnefnasöfnunum til yfirgripsmikilla rannsókna og ritaði um rannsóknir sínar á Vestfjörðum á svipuðum tíma og áður nefnd grein hans kom út, en þar voru til góð örnefnasöfn og betri en í mörgum öðrum landshlutum (Kuhn, 1951b). Þótt þar sé fjallað um örnefni á mun smærri skala, þ.e. ekki eingöngu bæjanöfn, sjást sjónarmið sem eru að sumu leyti í takt við það sem áður kom fram um bæjanöfnin. Kuhn tók eftir ýmsu sem

---

³⁹ Þess má geta að Ólafur Lárusson hefur einnig fjallað um svipuð dæmi, „undir Sótafelli“ og „undir Skrattafelli“ sem bæði koma fyrir í Landnámu en hann telur vafasamt að um raunveruleg bæjanöfn sé að ræða (Ólafur Lárusson, 1929, bls. 330).

⁴⁰ Um þetta hafa ýmsir fræðimenn fjallað, sjá t.d. Kostanski, 2016; Svavar Sigmundsson, 1991.

síðan hefur ekki verið mjög ofarlega á baugi á sviði örnefnafræða, a.m.k. ekki hér á landi, t.a.m. voru mörg dæmi um að sama landslagsfyrirbæri hétu ólíkum nöfnum eftir því hvort það var talið í örnefnaskrá jarðarinnar sem það tilheyrði eða utan frá, þ.e. frá næstu bæjum. Dæmi um þetta er á Vindheimum í Tálknafirði, þar sem heimamenn kölluðu lækinn í túninu Bæjarlæk, en í Kvígindisfelli sem er samtýnis er hann kallaður Vindheimalækur.⁴¹ Langflestir heimildarmenn nefna eingöngu nöfn sem þeir nota sjálfir í sínu landi en Kuhn telur að það væri mjög til bóta ef líka væru tiltekin nöfn sem menn notuðu um staði í landi nágranna sinna. Þetta er óvenjulegur áhugi hjá Kuhn og stríðir gegn þeirri megináherslu, sem oftast sést í örnefnaskráningu allt fram á þennan dag, að hafa uppi á þeim heimildarmanni sem þekkir best til á tiltekinni jörð og hefur yfirleitt búið þar um lengri eða skemmri tíma – hefur ákveðinn rétt til landsins og vald til að segja til um örnefnin – til að hægt sé að skrá þau sem „réttast“ fremur en að hægt sé að skoða fjölbreytta sýn á landslag gegnum örnefni – eða öllu heldur breytilega eða margbrotna sýn, þá bæði í tíma og rúmi. Bæjanöfn voru líka þáttur í rannsókn Kuhns fyrir vestan. Hann fann í þremur sýslum um 60 bæi þar sem bæjanöfn þekkjast bæði í samsettri mynd og ósamsettri og hélt því fram að víða kynnu slík nöfn að hafa verið notuð jafnhliða í margar aldir og tilviljun gæti ráðið því hvor kæmi fyrir fram í heimildum – þannig að eldri ritmynd væri ekki endilega réttari eða upprunalegri.

Allar þessar hugmyndir Kuhns eru til vitnis um óhefðbundna og frumlega sýn á örnefni. Þau eru fyrirbæri sem eru ekki niðurnjörvuð eða formföst heldur geta í eðli sínu verið breytileg, jafnvel á sama tíma, og það er í sjálfu sér áhugavert. Nöfnin endurspeгла ólík sjónarhorn samkvæmt þessu, geta falið í sér meira en bara lýsingar á landslagi – og verða ekki endilega til í einu vetfangi, við atburð eða táknræna yfirferð landnámsmanns sem sálðrar þeim í kringum sig til marks um eignarhald, heldur væri nær að tala um *ferli* sem getur tekið tíma – og kannski að sum örnefni séu meiri örnefni en önnur. Þótt sumt í hugmyndum Kuhns kunni að vera gagnrýnisvert leiða þær hugann að því að viðhorf til örnefna hljóti að hafa breyst á mörg hundruð árum; að ekki sé hægt að gera ráð fyrir að nöfn hafi ávallt orðið til á þann hátt sem lýst er í fornritum, eða að þau hafi alltaf þótt jafn mikilvæg og síðar varð – og sannarlega hefur stöðlun ekki verið aðalatriði. Á hinn bóginn er sennilegt að lýsingar fornrita á nefningum landnámsmanna hafi haft áhrif á hugmyndir um slíka „atburði“ allt til dagsins í dag. Þar má t.d. nefna nefningatilburði fyrstu landnámsmanna í Surtsey og barnabók Ármanns Kr. Einarssonar um landnám í eyinni eins og rætt verður hér á eftir (sjá kafla 5.1.2). Sömuleiðis er líklegt að hugmyndir manna í nútímanum um stöðlun og skráningu hafi einnig haft áhrif á hugmyndir um tilurð nafna aftur í tímann.

2.5 Örnefnastofnun

Örnefnastofnun Þjóðminjasafns Íslands tók til starfa árið 1969. Málið átti sér raunar langan aðdraganda. Þegar árið 1930 hafði verið kosin fimm manna nefnd við Háskóla Íslands sem vildi kanna „hvort háskólinn eigi að koma á stofn þjóðfræðistofnun, er einkum gangist fyrir söfnun og rannsókn örnefna og byggðasagna“. Fimmtán árum síðar gagnrýnir Jón Helgason

---

⁴¹ Í þessu sambandi má nefna áhugavert hugtak, *afbæjarörnefni*, sem er þekkt úr a.m.k. tveimur örnefnalýsingum. Í lýsingu Hjalla í Gufudalshreppi er sagt að Hjallafjall ætti að teljast afbæjarörnefni fremur en heimaörnefni (enda lítið notað af þeim sem þar bjuggu (Ari Gíslason, e.d.-b); og í lýsingu Hesteyrar er tekið fram að Hesteyrareyrar séu afbæjarörnefni, aðeins nefndar Eyrrar heiman frá (Brynjúlfur Sæmundsson, e.d.).

að ekkert hafi frést af málinu, sem hann telur að hafi verið eitt „allrabrýnasta nauðsynjamál íslenzkra vísinda“, og bendir sömuleiðis á að Ólafur prófessor Lárusson væri sjálfkjörinn til að sjá um örnefnasöfnun (Jón Helgason, 1945, bls. 212–213).

Þórhallur Vilmundarson var ráðinn forstöðumaður, en hann hafði þá um árabíl starfað að örnefnarannsóknum og sett fram nýstárlegar kenningar um örnefni.⁴² Þær hafði hann kynnt á opinberum háskólafyrirlestrum árin 1966 og 1968 og vægast sagt vakið mikla athygli, enda kollvörpuðu þær viðteknum hugmyndum um uppruna örnefna og þar með sannleiksgildi Íslendingasagna (Helgi Skúli Kjartansson, 2019, bls. 151). Þórhallur taldi að örnefni væru ekki beinar vísbendingar eða sönnun um atburði í Íslendingasögum heldur gætu þau þvert á móti verið kveikjan að atburðum og persónusköpun Íslendingasagna á ritunartíma. Í ljósi þessa hugði hann „óhjákvæmilegt að endurskoða alla fornsögu Íslendinga“ (Þórhallur Vilmundarson, 1969a). Hugmyndirnar koma m.a. fram í formála að Harðar sögu og Hólmverja, en þar bendir Þórhallur á að örnefni hafi verið mikilvægur efniviður sögunnar, til þeirra hafi verið sótt nöfn margra persóna og atburðir verið lesnir út frá örnefnum (*Harðar saga*, 1991, bls. XXVII–XLII). Þórhallur vann að útgáfu fleiri rita í íslensku fornritaútgáfunni og líklegt er að við þetta starf hafi fræjum að kenningunni verið sáð.

Árin áður en stofnuninni var hleypt af stokkunum hafði hann viðað að sér efni um örnefni, ferðast um allt land og kannað staðhætti á sérstökum „óvegabíl“ (Ford Bronco). Meðal annars hafði hann tekið á annað þúsund ljósmyndir og gert skýringarupprætti. Sömuleiðis hafði hann farið yfir allar skrár í safninu og komist að því að víða var pottur brotinn og honum þótti söfnunin ekki hafa verið unnin af nægilegri kostgæfni. Niðurstaðan var sú að endurskoðunar allra skráanna væri þörf, en þá hafði Svavar Sigmundsson þegar hafið vinnu við að fylla í eyður og endurskoða allt frá 1966 (Þórhallur Vilmundarson, 1969b). Væntanlega stafar þetta af því að aðferðir skrásetjara voru með ýmsu móti, enda gaf stofnunin fljótlega út nýjar leiðbeiningar um örnefnaskráningu (Þórhallur Vilmundarson, 1972), byggðar á sænskri fyrirmynd og ítarlegri en þær sem áður höfðu verið til. Sömuleiðis er dagljóst að kenningar Þórhalls hljóta að hafa ýtt undir ný viðmið í örnefnasöfnun, en slíkt er vel þekkt í öðrum vísindum – nýjar rannsóknarspurningar leiða til breyttrar gagnaöflunar.

Í greinargerð setur Þórhallur skipulega fram þau verkefni sem hin nýja stofnun átti að sinna (Þórhallur Vilmundarson, 1969c). Ljúka átti örnefnasöfnun á landsvísu – enn átti eftir að safna fyrir u.þ.b. 600 jarðir. Þá var mikil áhersla lögð á að endurskoða þær skrár sem fyrir voru, bæði leiðréttar og auka þær í samvinnu við heimildarmenn. Annað verkefni sem talið var brýnt var að gera spjaldskrá um íslensk örnefni, bæði upp úr fornritum, fornbréfum, jarðabókum o.fl. og á endanum einnig úr örnefnaskrá. Þar er því enn haldið á lofti hugmynd Magnúsar Finnbogasonar frá 1937 sem áður var getið og fengin var frá fyrirmyndarsafninu í Uppsölum í Svíþjóð og kannski víðar af Norðurlöndum. Þórhallur viðraði oftast hugmyndir sínar um fullkomnar spjaldskrár yfir örnefni, sem virðist hafa verið ýtt úr vör en aldrei orðið að veruleika.⁴³ Fleiri verkefni nefndi Þórhallur í upptalningu sinni. Staðsetja átti örnefni á kortum og loftmyndum í samvinnu við Landmælingar Íslands með áherslu á eyðibýli,

---

⁴² Þess má geta að þetta mun hafa verið aukastarf Þórhalls sem gegndi lengst af prófessorsembætti sínu við Háskóla Íslands meðfram starfinu en naut leyfis frá kennsluskýldu allt frá 1981 (*Frumvarp til laga um Örnefnastofnun Íslands, lagt fram á Alþingi 1996-1997*. 536. mál, e.d.)

⁴³ Í eintökum af Fornbréfasafni sem voru hluti af bókakosti Örnefnastofnunar (og eru nú á örnefnasafni) hefur verið merkt við/strikað undir örnefni í atriðisorðaskrá. Samkvæmt Svavari Sigmundssyni var þetta upphafið að spjaldskrárgerð.

hjáleigur og kot – jafnvel með staðkönnun.⁴⁴ Hann taldi nauðsynlegt að aldursgreina bæi og eyðibýli, ef ekki af rituðum heimildum eða húsaskipan þá jafnvel með fornleifagrefti. Síðast en ekki síst taldi hann mikilvægt að kanna staðhætti til að reyna að varpa ljósi á merkingu örnefna, taka ljósmyndir í því skyni o.fl. Sjálfur hafði Þórhallur unnið talsvert af slíkum rannsóknum eins og áður sagði, þá meðal annars með því að bera saman staðhætti á stöðum sem báru sömu nöfn, bæði á Íslandi og erlendis. Eitt helsta markmið Þórhalls var að semja heildarrit um íslensk bæjanöfn á borð við 18 binda ritverk Oluf Rygh, *Norske Gaardnavne* (Þórhallur Vilmundarson, 1969c). Það varð ekki að veruleika í tíð Þórhalls þótt út kæmu þrjú bindi af *Grimni*, tímariti Örnefnastofnunar, þar sem birtust bæði greinarkorn og drög til íslenskrar örnefnabókar, þar sem raktar voru kenningar um uppruna og merkingu bæði bæjanafna og annars konar örnefna.

Fróðlegt er að bera nýju leiðbeiningarnar um örnefnaskráningu (Þórhallur Vilmundarson, 1972) saman við eldri forskrift Kristjáns Eldjárns frá 1945 (sjá bls. 4041 hér á undan). Enn eru menningarsöguleg gildi í forgrunni, heildarsýn og samhengi – allt sem þurfti til að skilja nöfnin skyldi skráð. Þannig skipti til að mynda ekki máli þótt örnefni væri í sjálfu sér gagnsætt, eins og t.d. Skjólhraun heldur skyldi tilgreina að það væri „allhátt og klettum girt, en slétt að ofan og grámosavaxið, og hallar til norðurs sléttunni ofan á því“ (bls. 10). Hvergi er minnst á spjaldskrá og hljóðritun er aukaatriði. Leiðbeiningar Þórhalls eru ítarlegri en áður hafði sést og smæstu atriði tiltekin, til að mynda er tekið fram að blýantur sé heppilegri til ritunar en kúlupenni, að hann skuli vera hæfilega harður og vel yddaður; vandlega útskýrð pappírsstærð og uppsetning. Tæknileg atriði eru líka tíunduð, viðtalstækni þar á meðal og bent á að heppilegt sé að tala við tvo eða fleiri í einu, t.d. feðga, hjón eða nágranna. Þá er mælt með því að ganga um land jarðar – líta yfir landið af góðum sjónarhóli með heimildarmanni og setja lýsinguna skipulega upp þannig að sérhvert svæði fái sitt pláss í textanum. Við samningu leiðbeiningakversins studdist Þórhallur við sambærilegar leiðbeiningar frá Svíanum Jöran Sahlgren sem komu út í Lundi árið 1945, en Svavar Sigmundsson hefur kallað hann upphafsmann þeirrar aðferðar að byggja örnefnaskýringar bæði á málfræðilegri og staðfræðilegri athugun (Svavar Sigmundsson, 1972, bls. 102).

Athyglisverð er sú áhersla sem er lögð á breytileika örnefna í tíma og rúmi, það er bæði að greina frá landbreytingum, gömlum örnefnum og nýjum á sama svæði og sömuleiðis að greina frá því ef tveir eða fleiri þekkja ólík örnefni á sama stað eða ef staðir eru kallaðir mismunandi nöfnum frá ólíkum byggðum. Lokakaflinn fjallar um endurskoðun örnefnaskráa og veitir frábæra innsýn í það hvernig örnefnasafnið hefur mótast og vaxið eftir tilkomu Þórhalls og Örnefnastofnunar. Litið er svo á að skráningu sé fjarri því lokið þótt einhvers konar örnefnaskrár séu til fyrir langflestar jarðir á Íslandi. Þær þurfi að lagfæra og leiðrétta og oft séu þær ekki tæmandi því aðeins hafi verið skráð eftir einum heimildarmanni. Gjarnan vanti bagalega upplýsingar sem gætu varpað ljósi á merkingu og uppruna og þá séu nöfnin oft ekki nægilega nákvæmlega staðsett. Gögnum sem söfnuðust við aðra yfirferð átti að jafnaði að steypa saman við þau eldri með það að markmiði að búa til eina lýsingu sem væri sem fyllst og nákvæmust. Ótal mörg dæmi sjást um slíkar samsteypur í örnefnasafninu. Þórhallur greindi frá sláandi dæmum um viðbætur í blaðaviðtali árið 1974; til dæmis fór örnefnafjöldi á Dröngum í Árneshreppi í 273 úr 144 þegar skráin var endurskoðuð. Annað dæmi um hið gagnstæða var nefnt, þ.e. að nýlega hefði verið safnað örnefnum í Grafarholti í Mosfellssveit og þau verið 90 talsins en síðar hefði komið í ljós eldri örnefnalýsing sem

---

⁴⁴ Landmælingar Íslands voru stofnaðar árið 1956 og meðal þeirra verkefna sem stofnunin átti að annast var að safna og staðsetja örnefni á flugmyndir (Ágúst Böðvarsson, 1996, bls. 252).

innihélt 320 örnefni. Þetta er haft til marks um að nöfn séu að tapast í borgarlandinu („Skráning íslenzkra örnefna og gerð örnefnauppráttar þolir ekki bið“, 1974).⁴⁵

Það er mikilvægt að hafa í huga að hjá Þórhalli fóru saman hugmyndir um grunnsöfnun örnefna og áframhaldandi rannsóknir og greinilegt er að með rannsóknarspurningum hans varð til ný krafa um aðferðir við skráningu með aukinni áherslu á staðháttakönnun og skráningu á öllu því sem varpað gæti ljósi á merkingu örnefna. Afgerandi tenging er við fornleifafræði, þó með öðrum áherslum en hafði verið í upphafi, þ.e. ekki var lengur áhugi á rústum sem tengja mátti við Íslendingasögur eða stofnanir þjóðveldisins heldur var almennur áhugi á vettvangskönnun og aldri mannvistarleifa og sérstaklega búsetuminja, þá væntanlega í byggðasögulegu samhengi og til að skilja merkingu nafna. Þjóðháttasamhengi var líka ofarlega á baugi og til að mynda má sjá áhuga á mótekju, torfristu o.fl. Heillavænlegast taldi Þórhallur að hin nýja stofnun yrði tengd Þjóðminjasafni, enda hafði það séð um söfnun örnefna fram að þessu en safnið var líka „hin eina stofnun, sem til greina kæmi, er stendur í stöðugu sambandi við landið allt, hefur ráð á bil“ (Þórhallur Vilmundarson, 1969b, bls. 12) auk þess sem samlegðaráhrif yrðu af vettvangsferðum. Ráðning forstöðumanns olli nokkrum deilum og að staðan skyldi ekki auglýst, enda töldu ýmsir að nafnfræðirannsóknir ættu fremur að lúta stjórn málfræðings. Þannig var rætt um hvort slík deild eða stofnun ætti betur heima á Handritastofnun sem síðar varð Stofnun Árna Magnússonar (Helgi Skúli Kjartansson, 2019, bls. 152) og einnig var stungið upp á Nafnfræðistofnun Íslands innan Háskólans (Halldór Halldórsson o.fl., 1969). Eins og Helgi Skúli hefur bent á hefur áhugi þjóðminjavarðar, Kristjáns Eldjárns, á rannsóknum Þórhalls væntanlega gert útslagið um tenginguna við safnið, sem er áhugavert þar sem Kristján var einmitt, eins og áður hefur komið fram, hallur undir landslagssamhengi í örnefnasöfnun og -rannsóknum, vettvangsathuganir, tengsl við fornleifar o.fl. – að lesa í landslagið.

Þórhallur greindi frá hugmyndum sínum á ýmsum stöðum næstu árin (Þórhallur Vilmundarson, 1986), en Helgi Skúli Kjartansson hefur tekið helstu atriði saman og bendir á að einkennandi hafi verið viðleitni til að „bera hvert nafn saman við sömu nöfn eða samstofna, hvernig þau eru rituð í misgömlum heimildum og hvernig stöðunum er lýst, einkum á Íslandi en einnig með samanburði við skyld nöfn sem víðast á hinu norræna málsvæði“ (Helgi Skúli Kjartansson, 2019, bls. 156). Við það bættist vettvangskönnun, kannski má segja í leit að hinu „réttu“ sjónarhorni sem skýrt gæti nafnið. Þórhallur taldi t.d. að Seyðisfjörður drægi nafn sitt af seyði, soðholu, vegna þess hve djúpur og þröngur hann væri; Skorradalur og Flókadalur drægu nöfn af lögun sinni (Skorradalur þröngur eins og skor, flóki = flatfiskur). Einnig voru skýringar hans oft tengdar búskap – til dæmis að Öxará tengdist líklega uxum fremur en öxi; Torfastaðir torfi (eins og til húsbygginga) fremur en Torfa; og Sölvahamar sölvum fremur en Sölva (Helgi Skúli Kjartansson, 2019). Margar skýringar Þórhalls snerust þannig um örnefni sem almennt höfðu verið talin hafa persónunafn að fyrri lið. Hann benti á að samræmi væri lítið milli þekktra eiginna fólks á fyrstu öldum og nafna sem koma fyrir í örnefnum – til dæmis eru Bolla-örnefni (t.d. Bollastaðir) tiltölulega algeng, en mannsnafnið Bolli hefur verið sjaldgæft. Þórhallur benti sjálfur á að vitað væri um sex Bollastaði en aðeins eina Þórðarstaði. Aðeins þriggja Bolla er getið í Landnámu en þar eru 73 Þórðar og 88 Þórðar í Sturlungu! Helgi Skúli dregur fram ýmislegt annað sem kemur fram í hugmyndum Þórhalls og meginniðurstaðan er sú að náttúrunafnakenningin snúist um fleira en náttúrunöfn: „Í henni felst að staðir hafi ógjarna –

---

⁴⁵ Í þessu samhengi má nefna verk sem er í vinnslu um textafræði örnefnalýsinga (Aðalsteinn Hákonarson, Væntanlegt).

a.m.k. sjaldnar en fornritin vilja vera láta – dregið nafn af því einstaka: persónum eða atvikum. En frekar af því almenna: landslagi, staðháttum, landnytjum, búskap.“ (bls. 160)

Það er athyglisvert hve Þórhallur lagði mikla áherslu á vettvangskonun rannsakandans í starfi sínu, skilning á tímadýpt og samhengi við landslag, þá fyrst og fremst til að varpa ljósi á merkingu örnefna sem hann taldi að væru oft dregin af staðháttum og umhverfi. Hann hafnaði þannig kenningum um að mörg staðanöfn væru dregin af persónum og sömuleiðis andæfði hann þeirri skoðun Hans Kuhn að menn hefðu nefnt staði á allt öðrum forsendum: íburðar- eða minninganöfnum (sbr. bls. 43). Af þessari eindregnu sýn var talað um *náttúrunafnakenningu* og má segja að það dragi fram kjarnann í hugsuninni, andstætt því sem forverar Þórhalls höfðu haldið fram í sínum skýringum, en þar hefur verið talað um persónunafnakenningu eða mannanafnakenningu, eins og Helgi Skúli segir, en hún tengist aðallega skýringum á staðanöfnum (Helgi Skúli Kjartansson, 2019, bls. 158).

Kenningar Þórhalls vöktu mikla athygli, en þær kynnti hann m.a. á fjölsóttum fyrirlestrum í Háskólabíói, enda hrökk venjulegt fyrirlestrahúsnæði Háskólans ekki til („Hann fyllti Háskólabíói“, 1968). Svavar Sigmundsson ritar þegar sama ár að örðugt sé að gagnrýna kenningar sem ekkert hafi enn verið gefið út um en telur „att mycket i denna är diskutabelt“ (Svavar Sigmundsson, 1968). Fræðimenn sem unnu að yfirlitsriti um íslensk mannanöfn veltu síðar fyrir sér hvort mörg bæjanöfn stæðu þá alls ekki sem sjálfstæðar heimildir um mannanöfn fyrr á öldum. Í grein um málið töldu Guðrún Kvaran o.fl. ekki ástæðu til að kasta bæjanöfnum fyrir róða sem heimildum (Guðrún Kvaran o.fl., 1986). Tekin voru dæmi um nokkur staðanöfn þar sem skýringartillögur Þórhalls voru dregnar í efa með ýmiss konar rökum, t.d. eftirfarandi breytingakenningar: *Fensstaðir > Finnsstaðir; *Geitastaðir > Gestsstaðir; *Endastaðir > Indriðastaðir; *Bitningsstaðir > Birningsstaðir. Auk þess var svokallaður aukinn miðstofn dreginn í efa, þ.e. sú hugmynd að „morfemi“ hefði verið skotið inn í örnefni, þá í flestum tilvikum til að framkalla mannanöfn eins og þessi dæmi sýna: *Hvinardalur > Hvinverjadalur; *Eyjastaðir > Eyjólsstaðir; *Mýlastaðir > Mýlaugsstaðir. Miðstofn virtist hvorki geta talist hljóðbreyting, orðmyndun né alþýðuskýring (Friðrik Magnússon, 1986). Hugmyndir Þórhalls um náttúrunöfn endurspeglast í mörgu af því sem hann gaf út og sömuleiðis höfðu þær mikil áhrif á örnefnasafnið í framhaldinu. Samhengi við landslag var skráð sem aldrei fyrr og ítarlegir spurningalistar sendir út til heimildarmanna til að bæta fyrirliggjandi gögn (Jónína Hafsteinsdóttir, 2019; Þórhallur Vilmundarson, 1994). Markmiðið var „heilðarskrá, þannig að unnt sé að leita uppi einstök örnefni og nafnliði, svo og kalla fram flokka nafna og nafnliða eins og ár, fossa, sker, dýr, jurtir, byggingar o.s.frv.“ (Þórhallur Vilmundarson, 1994, bls. 224).

Þórhallur var, þrátt fyrir hina nýstárlegu kenningu sem hristi upp í sýn á Íslendingasögur og heimildagildi örnefna, fremur hefðbundinn örnefnafræðingur og leitaðist við að rannsaka og skýra örnefni út frá málfræðilegu sjónarhorni fyrst og fremst en með tilvísan í bæði ritheimildir og staðhætti. Eitt metnaðarfullsta verkefni hans var Safn til íslenskrar örnefnabókar, sem birtist í þremur heftum tímaritsins *Grímnis*. Þar sjást oft merki þeirrar vettvangsvinnu sem hann var þekktur fyrir, þ.e. bæði eru birtar ljósmyndir og lýsingar á landslagi – oft raunar úr heimildum. Ekki liggur fyrir nákvæmlega hvernig hann vann á vettvangi eða hvaða aðferðafræði lá að baki, önnur en hið augljósa, almennt að reyna að varpa ljósi á hvað það væri í landslagi sem gæti hafa haft áhrif á nafngiftir. Auk þessa fjallaði hann m.a. um örnefnavernd (Þórhallur Vilmundarson, 1980b, 1983b) og varpaði þar fram mjög mikilvægum og nýstárlegum spurningum um hvort stundum ætti að varðveita landslag „sem ber merkileg eða forvitnileg nöfn“ (Þórhallur Vilmundarson, 1980b, bls. 35). Þetta

dregur fram áherslu Þórhalls á örnefni, ekki bara sem stafi á prenti heldur sem hluta af landslagi: Örnefnavernd er fyrir honum landslagsvernd.

Starfsfólk á Örnefnastofnun vann ötullega að söfnun næstu árin og svo virðist sem leiðbeiningarnar frá 1972 hafi ráðið miklu um aðferðir og nálgun. Algennt er að skrár séu leiðréttar og uppfærðar með nýjum heimildarmönnum, tveimur skráum steyppt saman í eina o.s.frv. Á árunum 1970–78 voru alls endur- eða frumsamdar örnefnaskrár rúmlega 1.800 jarða á landinu (Þórhallur Vilmundarson, 1980a, bls. 51) og fram til 1981 voru þær orðnar tæplega 2.400 (Þórhallur Vilmundarson, 1983a). Árið 1998 leysti Örnefnastofnun Íslands Örnefnastofnun Þjóðminjasafns af hólmi og varð hún með því sjálfstæð eining undir stjórn Svavars Sigmundssonar. Stofnunin átti almennt að taka við verkefnum hinnar eldri stofnunar en hlutverkið átti að verða heldur viðtækara og með aukna áherslu á bæði samstarf og þjónustuhlutverk við almenning. Áhugavert er að í athugasemdum við lagafrumvarp um hina nýju stofnun segir eftirfarandi:

Meðal annarra Norðurlandapjóða hefur starfsemi örnefnastofnana yfirleitt mikil tengsl við rannsóknir í nafnfræði (málvísindum), en rétt þykir að við Örnefnastofnun Íslands verði, auk nafnfræðinnar, tekið mið af þörfum ýmissa annarra fræðasviða sem láta sig örnefni varða (*Frumvarp til laga um Örnefnastofnun Íslands, lagt fram á Alþingi 1996-1997. 536. mál, e.d.*)

Þetta endurspeglar að íslenska hefðin var frábrugðin því sem gerðist í nágrannalöndunum. Stofnunin starfaði aðeins undir nýjum formerkjum í nokkur ár en 2006 var hún sameinuð fleiri stofnunum (Stofnun Árna Magnússonar, Íslenskri málstöð, Orðabók Háskólans o.fl.) undir hatti nýrrar einingar sem bar heitið Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Svavar Sigmundsson málfræðingur, sem tók við keflinu af Þórhalli á nýrri Örnefnastofnun Íslands, lét mikið eftir sig um örnefni, fyrst og fremst í hefðbundnum anda skýringa, en einnig skrifaði hann um ýmislegt annað tengt málfræði. Viðfangsefni Svavars eru fjölbreytt; m.a. hefur hann skrifað talsvert um skýringar örnefna með málfræði að leiðarljósi og fjallaði hann m.a. um orðliði í örnefnum, t.d. um viðliði örnefna (Svavar Sigmundsson, 1985) og um orðhlutann þorp (Svavar Sigmundsson, 2003). Þá ritaði hann um nöfn í skáldverkum Halldórs Laxness og örnefni á landamerkjum, en sú grein er áhugaverð ekki síst því að hún virðist ekki spretta beint af einstökum nöfnum eða nafnliðum heldur er þar talað inn í stærra samhengi og reynt að varpa ljósi á eignarhald og það hvernig menn helguðu sér land – m.a. með nöfnum (Svavar Sigmundsson, 2002).

Eins og áður hefur komið fram lagði Svavar þunga áherslu á örnefni sem málfræðilegt viðfangsefni. Í upphafi ferils síns kallar hann greinina *jaðarvísindi* (s. *gränsvetenskap*) og fyrst og fremst hjálpartæki eða hækju annarra fræðigreina (Svavar Sigmundsson, 1968). Afstaða Svavars og hin hóflega trú á gildi viðfangsefna á uppvaxtartíma fræðanna gefur tilefni til að spyrja: Um hvað eru örnefni í raun heimildir? Er merking einstakra orðhluta á þeim tíma sem nöfn voru gefin / urðu til / voru í notkun það áhugaverðasta sem þau hafa fram að færa – eða má útfæra túlkun nánar?

Í dag má segja að markviss örnefnasöfnun á landsvísu fari nær eingöngu fram á vegum Náttúrufræðistofnunar. Þar er hýstur gagnagrunnur sem hefur verið í notkun allt frá 2009 og er nú til í þriðju útgáfu. Heimildarmenn víða um land hafa fengið aðgang að grunninum og skrá örnefni í hann. Í grunninum eru ýmis eigindi skráð í samhengi við nöfnin, sem hanga öll við tiltekinn punkt, línu eða fláka á korti. Í kerfinu er m.a. gert ráð fyrir að auk nafnsins

séu skráð tvínefni (þ.e. ef nafnberi hefur tvö eða fleiri nöfn), nafnberi (t.d. hóll, lækur eða dalur), heimildir að baki nafninu og athugasemdir og tekið fram ef nafnberinn er horfinn. Þessi skráning er mjög korta- eða staðsetningarmiðuð, andstætt því sem gerðist með eldri örnefnalýsingar þar sem áhersla var á ýmiss konar samhengi í texta sem gat varpað ljósi á örnefni. Oftast eru eldri lýsingar lagðar til grundvallar en meginmarkmið grunnsins er staðsetningar á korti umfram annað. Landfræðileg dreifing örnefna er oft afar áhugaverð en ekki er vitað til að grunnurinn hafi verið nýttur til rannsókna að neinu ráði.

2.6 Ferskur andblær í örnefnarannsóknum

2.6.1 Þáttur bókmenntafræðinga

Þótt bróðurpartur örnefnarannsókna hér á landi hafi farið fram innan veggja Örnefnastofnunar eftir að hún kom til sögunnar er einnig gjöfult að skyggjast út fyrir vegg hennar og skjalaskápa, enda koma örnefni víða við sögu – innan ólíkra fræðigreina.

Það er kannski til marks um þverfræðileika viðfangsefnisins að margt af því forvitnilegasta sem hefur verið ritað um örnefni á liðnum árum hér á landi hefur komið úr ranni bókmenntafræðinga, annaðhvort sem hluti af viðtækari rannsóknum á margs konar fyrirbærum sem móta umhverfið og hafa áhrif á menningarlegt minni í nútímanum eða sem innlegg í rannsóknir á tengslum fornsagna og landslags. Jón Karl Helgason hefur rannsakað á fjölbreyttan hátt hvernig minningu markverðra einstaklinga úr fortíðinni er haldið á lofti á ýmsa vegu, en hann skilgreinir rannsóknir sínar á „...óljósum mörkum sagnfræði, bókmenntafræði, þjóðernisrannsókna, minnisfræða og menningarfræða“ (Jón Karl Helgason, 2013, 9). Í bók sinni *Ódómsakri* segir hann t.a.m. frá styttum í miðborg Reykjavíkur og hvernig tilfærsla á þeim hefur verið táknræn, hluti af öðrum samfélagshræringum eða viðhorfsbreytingum – og líkir því við leiki taflmanna á skákborði. Samkvæmt þessu endurspeglar t.a.m. flutningur á styttu af Jóni Sigurðssyni frá Stjórnarráðinu yfir á Austurvöll að hann hafi tekið við ótvíræðu forystuhlutverki í grjóthörðum hópi styttna bæjarins. Á sama tíma var nýrri styttu af Hannesi Hafstein komið fyrir við Stjórnarráðið og líkir Jón Karl skiptunum við hrókun eða hrókeringu (bls. 109).⁴⁶

Í eldra verki sínu um höfund Njálu fjallar hann um framhaldslíf hetja úr Íslendingasögum á götukorti Reykjavíkur, nánar tiltekið á formi götunafna sem voru gefin á tímum mikils vaxtar höfuðstaðarins (Jón Karl Helgason, 1998). Hann bendir á að úr korti megi lesa aðstæður úr sögunni: Bjarnastígur sé á bak við Kárastíg, rétt eins og Björn úr Mörk var að baki Kára í Njálu; og Njálsgata og Bergþórugata liggja samsíða eins og Njáll og Bergþóra í brennunni. Þannig var Njála endurrituð í skipulagi höfuðstaðarins – m.a. til að tryggja samhengi milli fortíðar og framtíðar, en vöxtur þéttbýlis og flutningar úr sveit voru talsvert áhyggjuefni og talin fela í sér einhvers konar menningarlega hnignun. Lykilatriði hér er nafnið á Snorrabraut – sem var nefnd svo síðar en fornsagnahetjugötur á borð við Njálsgötu, Grettisgötu og Bergþórugötu. Það er sett í beint samband við aukna áherslu á höfundinn í þjóðarvitund Íslendinga, andstætt hetjunni sem hafði lengi verið allsráðandi. Hér má bæta því við að Sigurður Nordal var einn þeirra sem sátu í nafnanefndinni og er því götunafnið beintengt við

---

⁴⁶ Dæmi eru um svipaðar rannsóknir erlendis, t.d. í Dublin (sjá Whelan, 2014, bls. 165–168).

þann fræðimann sem hélt hugmyndinni um höfundinn hvað mest á lofti. Jón Karl telur þetta taka af vafa um samhengi milli gatnaheita og kenninga íslenska skólans. Þessi sýn minnir á hugmyndir um hvernig örnefni geta þjónað þeim tilgangi að vera vegvísar – ekki bara í praktískum skilningi heldur til að viðhalda tengslum við fortíðina, rjúfa þau – eða búa til ný tengsl (sjá t.d. Alderman, 2008, bls. 196). Dæmi um hið síðastnefnda er breytingar á götunöfnum í -túnunum í Reykjavík sem gerðar voru til að minnast fyrstu kvenna sem áttu sæti í bæjarstjórn: Hluti Skúlagötu varð Bríetartún; Höfðatún varð Katrínartún; Sætún varð Guðrúnartún og Skúlatún Þórunnartún (ÓKÁ, 2009; Sigtryggur Sigtryggsson, 2009; Svavar Hávarðsson, 2012).⁴⁷ Það er athyglisvert að nafnanefnd borgarinnar taldi ekki boðlegt að nöfnin væru valin á götur í nýjum hverfum heldur ættu þau að vera innan eldri hluta Reykjavíkur og var þetta svæði talið heppilegt, enda flest svið Reykjavíkurborgar þar með skrifstofu auk Höfða, móttökuhúss og stolts Reykjavíkur. Þetta var landfræðilegt þungavigtarsvæði,⁴⁸ þrungíð merkingu í nútímanum sem miðstöð stjórnsýslu borgarinnar, og styrkti með nýjum nöfnum stöðu sína með jákvæðri og nútímalegri tengingu við fortíðina – með því að halda á lofti kvenskörungum og brautryðjendum sem höfðu fram að þessu oft þurft að láta í minni pokann fyrir karlkyns sögupersónum á borð við Skúla fógeta. Varla þarf að taka fram að götunafnbreytingarnar höfðu í för með sér talsverðar deilur, þar sem því var m.a. haldið fram að ekkert samráð hefði verið haft við íbúa í téðum götum vegna breytinganna, sem væru innrás í einkalíf þeirra („Ósáttir íbúar“, 2014).

Fleiri breytingar á táknrænum þungamiðjum mætti nefna. Kjartan Már Ómarsson bókmenntafræðingur hefur rakið sögu Skólavörðuholtssins ítarlega og sett í samband við sögu þróunarskeiða sem kaupstaðurinn Reykjavík gekk í gegnum og breytingar á hugmyndum borgaranna og þjóðarinnar allrar um stöðu sína í heiminum (Kjartan Már Ómarsson, 2014). Í greiningunni eru mannvirki og athafnir mannsins í brennidepli og rakin í tímaröð: Steinkudys er „vafin dulúð og þjóðsagnablæ“ (bls. 24), Skólavarðan er tákn um gildi menntunar og siðvæðingar, úr „blindþoku fáfræðinnar og menningarleysisins“ (bls. 77). Hugmyndir um háborgina sem útungunarstöð fyrir hinn nýja og betrubætta Íslending standa fyrir metnaðarfulla sýn nútímamannsins og síðast en ekki stytta af Leifi Eiríkssyni sem Kjartan túlkar sem tákn um innreið amerískrar menningar, auðvaldsins. Örnefni koma líka við sögu í greiningu Kjartans, en holtið var kallað Arnarhólsholt fram til þess er Skólavarðan var hlaðin við flutning Skálholtsskóla til Reykjavíkur undir lok 18. aldar. Eftir að varðan var hlaðin virðist hins vegar Skólavörðuholtssnafnið verða ofan á og telur Kjartan að nafnbreytingin sé táknræn fyrir „straumhvörf í hugsunarhætti borgaranna“ (bls. 18). Hann bendir á fleiri dæmi sem gætu stutt þetta, t.a.m. hundrað ára gamlar hugmyndir um að breyta nafni Íslands í Sóley, enda hefði Íslandsnafnið ekki góð áhrif á hugmyndir erlendra manna um landið. Litlar heimildir eru raunar til um hvernig þessi nafnaskipti á holtinu áttu sér stað en Kjartan telur að þau hafi ekki komið ofan frá heldur átt sér stað „í einhvers konar lífrænu ferli í huglægu umhverfi íbúa, þar sem þeir endurskilgreina hápunkt bæjarins...“ (bls. 19).

Að vísu má gagnrýna hugmyndir Kjartans um örnefni: Hann gerir t.a.m. ráð fyrir að holtið hafi „allt frá upphafi“ dregið nafn sitt af Arnarhóli og sömuleiðis að holtið sjálft hafi lítið breyst í þau 800 ár sem Arnarhólsholtssnafnið var við lýði. Eftir að varðan hafi verið hlaðin

⁴⁷ Auk þess var nafni götunnar Fjörutúns breytt í Félagstún (Sigtryggur Sigtryggsson, 2009).

⁴⁸ Göturnar sem um ræðir afmarka svæði umhverfis höfuðstöðvar borgarinnar í Höfðaborg. Dæmið kallast skemmtilega á við niðurstöður Horsmans (sem fjalla raunar um örnefni í Pamír-fjöllum) um að þeir staðir sem eru líklegastir til að vera endurnefndir séu einmitt þeir sem eru næst pólitískum þungamiðjum (Horsman, 2006).

hafi „...holtið ekki verið kallað annað en Skólavörðuholt“ (bls. 12). Hér eru ýmis álitamál – til að mynda eru allar líkur á að gróðurfar hafi breyst mikið á svæðinu skömmu eftir landnám og uppblastur verið hafinn, ekki síst uppi á holtum, og um hin atriðin eru heimildir vægast sagt rýrar. Sennilega myndi mynd okkar af nafnbreytingunni líka þaðast nýju ljósi ef fjallað væri um öll þau gömlu örnefni sem hafa orðið undir við ris borgarinnar – það að Arnarhólsholt hafi orðið Skólavörðuholt var að öllum líkindum síður en svo óvenjulegt dæmi í umhverfi þar sem búskapur lagðist smám saman af á fornum bújörðum. Það breytir því þó ekki að slík umskipti geta vel verið til marks um einhvers konar rof (milli fortíðar og nútíðar – eða ólíkrar hugmyndafræði) á miklum breytingatímum, að ný nöfn hafi ekki þurft að koma til af nauðsyn heldur séu til marks um nýja sýn, ný merkingarlög – nýja staði og nýtt samhengi hlutanna þótt hin landfræðilega staðsetning sé sú sama.

Að baki greiningum Jóns Karls og Kjartans liggur umfram allt sú hugmynd að hægt sé að *lesa* landslagið eins og bók – að borgin sé „orðræða eða tungumál“, eins og Roland Barthes benti á (sjá Kjartan Már Ómarsson, 2014, bls. 4), og að breytingar á minnismerkjum af ýmsu tagi, þar með talið örnefnum, séu ýmist til marks um rof vegna breytinga í þjóðfélagsgerð eða afleiðing þess að viljandi sé reynt að hafa áhrif á menningarminni. Jón Karl bendir auk þess á að eiginlegar efnislegar breytingar þurfi ekki til að fyrirbæri taki á sig nýjar myndir, líkneski geti enn verið „mótanlegt“ sem þáttur í lifandi leikmynd þótt það standi kyrrt (Jón Karl Helgason, 2013, bls. 113–114). Þannig geti stytta af Jóni Sigurðssyni haft ólíka merkingu eftir því hvaðan er horft á hana: Af svölum Alþingis eða utan af Austurvelli – þar sem stytta hefur í mótmælaskyni verið látin halda á niðstöng og verið klædd upp í *drag*. Ferlishugtakið er í raun miðlægt í þessum hugmyndum ásamt vangaveltum um hvað knýr það áfram.

Kjarninn í greiningu á borð við þá sem Jón Karl og Kjartan beita í rannsóknum sínum mætti kalla *bókmenntalegan lestur* á manngerðum fyrirbærum í landslagi. Þar er sú hugmynd ráðandi að fyrirbærið sjálft sem um ræðir, t.d. stytta eða örnefni, sé á einhvern hátt merkingarbært, táknrænt fyrir strauma og stefnur í samfélaginu og vísi þar með út fyrir sjálft sig – beri í sér djúpstæðari merkingu en þá sem hægt sé að koma auga á t.d. með því að hluta í sundur styttna af Jóni Sigurðssyni tommu fyrir tommu eða kryfja einstaka orðhluta í að því er virðist auðskildum samsetningum á borð við Skóla-vörðu-holt. Þetta skiptir máli en líka sú hugsun að fyrirbærið og merking þess verði einungis til í samhengi við aðra hluti – landslagið sjálft. Til að skilja fyrirbærið er ekki nóg að greina það sjálft í frumeindir heldur þarf að skoða það frá ýmsum hliðum og í sem víðustu samhengi – og ekki síst hvernig það varð til og við hvaða aðstæður.

2.6.2 Gagnrýnin sýn fornleifafræðinga

Áður hefur verið nefnt að örnefni séu mikilvægar heimildir við rannsóknir á fortíðinni, bæði löngu aflögðum mannvirkjum og landnotkun, en samband örnefna og fortíðar er þó ekki alltaf einfalt og ljóst er að hreyfanleiki af einhverju tagi hefur alltaf verið til – ekki síst undir áhrifum hugmynda um sérstakt þjóðerni sem hafa verið tíundaðar hér fyrr í kaflanum. Með rannsóknum á rústum sem hafa verið kallaðar *dómhringar* hefur verið sýnt fram á það með uppgrefti að þær eru sannarlega ekki af dómhringum sem sérstöku fyrirbæri sem ber tiltekin einkenni og er frá ákveðnum tíma heldur mannvirkjum af ýmsum aldri og toga (Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, 1992). Þar á meðal eru bæði kirkjugarðar og heystæði og því eru örnefnin ekki heimildir um raunverulegt hlutverk mannvirkjanna heldur um hugmyndir þeirra sem horfðu á rústirnar löngu síðar og reyndu að ímynda sér hvaða hlutverki

þær hefðu gegnt – að öllum líkindum á 18. eða 19. öld þegar menn gerðu sér stórar hugmyndir um gullöld Íslendinga og reyndu að finna bæði atburðum í fornritum og stofnunum þjóðveldisaldar stað í landslaginu eins og fjallað var um í kafla 2.2.3. Fleiri svipuð dæmi eru þekkt úr ranni fornleifafræðinnar, t.d. reyndist svonefnd Hoftóft í Þorskafrði sem hafði hlotið mikla athygli fræðimanna allt frá því á 19. öld ekki vera annað en náttúruleg dæld þegar í hana var grafið (Guðrún Alda Gísladóttir, 2011). Þannig er samband fyrirbæra í landslagi og örnefna oft flóknara en kann að virðast í fyrstu. Fortíðin er ekki einhöm; fólk túlkar fyrirbæri á öllum tímum og merking þeirra breytist í takt við það. Þetta kallast á við nýlega áherslu á viðtökur nafna, lesandann fremur en höfundinn.

Endurtúlkun á rústum í tímans rás samræmist ágætlega nýjum hugmyndum sem Dogus Düzgün hefur veitt byr undir báða vængi í samhengi við gagnrýnar örnefnarannsóknir (e. *critical toponymy*), þar sem mikil tilhneiging hefur verið til þess að fjalla um örnefni út frá valdastrúktúrum og stigveldi. Hann benti á að þar mætti gjarnan yfirfæra hugmyndir Rolands Barthes úr bókmenntafræði, um dauða höfundarins og tilkomu lesandans, en hann glímdi við svipaðar áskoranir í lestri á bókmenntafræðilegum textum. Með því aukast túlkunarmöguleikar – valdastrúktúrinn og munurinn á áhrifum þeirra valdamiklu sem gefa eða ákveða nöfn og hinna óbreyttu sem nota þau verður ekki lengur eina túlkunin eða lesturinn á textanum, ef svo má segja (Düzgün, 2021). Viðtakendur örnefna eru ekki bara hlutlausir lesendur sem taka við innihaldi eða skilaboðum sem kunna að felast í nöfnum, heldur geta þeir brugðist við með ýmsu móti.

2.6.3 Ný sýn á fornsögur og landslag: Hetja > höfundur > landslag

Íslendingasögur og önnur fornrit voru öflug kveikja í árdaga örnefnarannsókna hér á landi. Eins og áður var rakið voru örnefnin fyrst og fremst tæki til að bera saman texta fortíðar og landslag samtíðar. Í þeim mættust fortíð og nútíð, þau voru tiltölulega vandræðalaus snertipunktur sem hægt var að treysta á og styðjast við til að átta sig á atburðum og meta sannleiksgildi sagna, auk þess sem endurupplifun atburða á vettvangi skipaði veigamikinn sess. Enn hafa fornrit mikil áhrif þótt með öðrum hætti sé. Áður hefur komið fram hvernig sjónir beindust upphaflega mikið að hetjunni, t.d. einstökum persónum í sögunum, á borð við Gunnar og Njál, en smám saman var höfundurinn settur í öndvegi. Á síðustu árum hafa rannsóknir í ýmsum greinum hug- og félagsvísinda færst meira í átt að hinu efnislega (e. *material turn*), þ.e. gerendahæfni hluta fremur en að maðurinn hafi einn og sér áhrif með gjörðum sínum og félagslegri mótun á umhverfi og landslag, sem sé þá vart meira en hlutlaust leiksvið fyrir athafnir mannsins. Hér mætti tala um gagnvirk tengsl landslags og frásagnar, jafnvel má stínga upp á því tala um **staðinn** að baki verkunum fremur en **manninn** að baki verkunum. Þetta hefur haft áhrif á það hvernig fræðimenn nálgast fornbókmenntir – tilurð þeirra, varðveislu og viðtökur (Lethbridge, 2016, bls. 51) – og má segja að fornsögur hafi öðlast nýjan sess í örnefnarannsóknnum, enda er litið á örnefnin sem mikilvægan hlekk í sambandi frásagna og landslags, en með nýju sjónarhorni, sem afurð gagnvirkra tengsla. Þannig getur landslagið sjálft miðlað sögu ekki síður en handrit – landslagið sjálft verður eins konar texti (sjá nánar á bls. 71-72).

Efnislegir þættir hafa þannig smám saman færst í forgrunninn – það er að segja hlutverk landslagsins sjálfs í bæði viðtökum og viðhaldi sagna. Emily Lethbridge hefur með þessari sýn dregið fram hið flókna og síkvika samband örnefna, sagna og landslags, hvernig landslagið getur haft áhrif á sagnaritun og sömuleiðis hvernig útbreiðsla sagna (e.

transmission) og viðtökur hafa áhrif á myndun nýrra örnefna, og er þannig skrifuð inn í landslagið og hversdaginn. Þannig eru sum örnefni ekki endilega „minjar“ um atburði sem gerðust í raun og veru heldur hluti af viðtökusögu, þ.e. fólk sem þekkti tilteknar sögur upplifði og endursagði þær á ferðum sínum úti (jafnt sem inni á kvöldvökum) og ýtti undir að nöfn yrðu til. Emily bendir á að til sé nokkur fjöldi örnefna á Njáluslóð sem séu talin tengjast atburðum sem sagan greinir frá – en þó séu mörg þeirra alls ekki nefnd í sögunni. Þar á meðal er sjálfur Gunnarsklettur eða Gunnarssteinn (bls. 60–61). Þannig miðlar landslagið sögunni engu síður en handritið eða einhver sem segir frá munnlega. Emily hefur raunar sett fram þá nýstárlegu hugmynd að Þórhallur Vilmundarson hafi einmitt verið frumkvöðull í því að gera landslagið miðlægt í umræðunni um uppruna örnefna:

aðferð hans setur landslagið í forgrunn og í stað þess að útskýra misræmi milli landslags og frásagna leggur hann áherslu á flókið og gagnvirkt samband – sem þróast í tíma – milli örnefna, náttúrufyrirbæra og annarra áberandi staða, og viðtökur sagna sem tengjast slíkum stöðum.⁴⁹

Með þessu er blásið nýju lífi í náttúrunafnakenningu Þórhalls og tilteknir þættir hennar fléttaðir inn í nýtt samhengi – sú hugsun að nöfn taki breytingum og séu endurlesin og -túlkuð í tímans rás, séu hluti af gagnvirku sambandi manns, sagna og landslags.

2.7 Straumar og stefnur í rannsóknum erlendis

Rannsóknir á örnefnum víða erlendis hafa á undanförunum árum og áratugum tekið meiri stefnu frá orðsifjalegri nálgun sem snýst fyrst og fremst um að skýra orðhluta og í átt að flóknari eða margbrotnari túlkun (Kostanski og Puzey, 2016). Rannsóknarspurningar sem voru kynntar í upphafi ritgerðarinnar hafa glæðst af ferskum vindum af rannsóknum af þessu tagi. Í nýlega umræðu af þessum toga hafa blandað sér bæði nafnfræðingar og annað málvísindafólk en einnig fræðimenn úr öðrum vísindagreinum, t.d. landfræði, menningararfs- og minnisfræðum, táknfræði og heimspeki svo eitthvað sé nefnt. Þessi gagnrýni viðsnúningur endurspeglar fyrst og fremst að nöfnin búa yfir margvíslegum eiginleikum og tilvísunum og þau má skoða út frá ólíkum sjónarhornum og samhengi. Í rannsóknum þeirra sem líta á sig fyrst og fremst sem nafnfræðinga eru nöfnin sjálf yfirleitt miðlæg eða útgangspunktur en í öðrum greinum eru þau oft hluti af stærra samhengi og mengi fyrirbæra. Sjónarhornið hefur samhliða þessu færst í auknum mæli á samtímaviðföng fremur en að fjallað sé fyrst og fremst um löngu horfna tíð – og borgarumhverfi er orðið vinsælt rannsóknarefni, svo dæmi séu nefnd (sjá t.d. Hallgrímur Amundason, 2010; Sandst, 2016).

---

⁴⁹ „His approach ... puts the landscape in the foreground and rather than trying to explain instances of landscape-narrative mismatch, his discussion underlines the complex, reciprocal and processual relationship between place-names, natural features or other distinctive places, and the reception of narrative anecdotes bound to specific places“ (Lethbridge, 2016, bls. 68).

Það er ekkert nýtt að líta á nöfn sem margbrotið viðfangsefni og raunar hefur verið bent á að orðsifjafræði sem slík hafi komið fremur seint til sögunnar en heimspekilegar vangaveltur um tengsl nafna, nafnbera og merkingar eigi rætur að rekja allt til grískrar heimspeki (Hough, 2016, kafli 1.2). Í samræðunni *Kratýlusi* eftir gríska heimspekinginn Platon er tekið á við spurningar um þessi umræddu tengsl. Þar koma fram tvenns konar sjónarhorn: Annars vegar að nöfn hafi á einhvern hátt náttúruleg tengsl við nafnbera en hins vegar að tengslin geti verið flókin og síbreytileg en nöfnin hafi gildi fyrst og fremst í krafti samkomulags um orðanotkun.

Markmiðið með nýjum straumum í rannsóknum þar sem fengist er við nöfn er margvíslegt en oftast en ekki fylgir gagnrýni á hefðbundna nafnfræði. Vestanhafs hefur því t.d. verið haldið fram að einblínt hafi verið um of á söfnun, lýsingu og flokkun gagna og orðsifjafræði en félagsleg ferli að baki nöfnum, merkingu þeirra eða þróun hunsuð eða að engu höfð (Alderman, 2008). Burenhult & Levinson benda sömuleiðis á hugmyndalega fátækt innan fagsins og draga fram möguleikann á að fjalla um tengingar staða við aðra staði, og hvernig þeir mynda hugrænt tengslanet (Burenhult og Levinson, 2008, bls. 139). Menn hafa jafnvel gengið svo langt að halda því fram að nafnfræði sé ein þurrasta undirgrein málvísinda (Levinson, 2008, bls. 256) og líkt henni við frímerkjasöfnun á þann veg að nöfn séu flokkuð eftir ákveðnum einkennum og sérkennilegum eða sjaldgæfum eintökum haldið sérstaklega á lofti (Algeo, 2010). Þótt á köflum hafi gagnrýnin gengið fulllangt (sjá t.d. Duncan, 2018) er óhætt að halda því fram að fersk sjónarhorn hafi hleypt nýju lífi í rannsóknir. Flestar eiga það sameiginlegt að reyna á einhvern hátt að varpa skýrara ljósi á hlutverk nafna í samfélögum og skilja betur tengsl nafna og merkingar eða nafna og landslags eða nafnbera – og ekki í tómarúmi eða út frá orðmyndunum einum saman heldur í samhengi við það umhverfi eða rými sem þau eru sprottin úr og notuð í. Þá eru tengsl nafna við menningarlegt vald yfir landslagi, staðarímynd, sjálfsmyndir fólks eða ákveðinna samfélagshópa gjarnan dregin fram.

Hér verða kynnt aðalatriði í tveimur stefnum sem hafa verið sérstaklega í deigluinni síðustu ár og áratugi: Félagslegri nafnfræði (e. *socio-onomastics*) og gagnrýninni örnefnafræði (e. *critical toponymy*).

2.7.1 Félagsleg nafnfræði

Ein þeirra undirgreina sem hafa hlotið hvað mesta athygli á undanförunum árum og áratugum, ekki síst á Norðurlöndum, er félagsleg nafnfræði (Ainiala o.fl., 2016, bls. 110 og áfram; Ainiala og Östman, 2017b). Greinin á margt skylt við félagsleg málvísindi og er líklega útbreiddasta nálgunin sem hefur verið afmörkuð sérstaklega meðal nafnfræðinga – leið þeirra til að útfæra merkingu nánar, í tengslum við ýmsa samfélagslega þætti (Ainiala, 2016). Útgangspunkturinn er að skoða nöfn sem

þætti í tungumáli sem gegna ekki aðeins hlutverki auðkenningar eða tilvísunar heldur eru einnig tæki til að ná fram ýmisskonar

menningarlegum, samfélagslegum og samskiptalegum markmiðum (Ainiala og Östman, 2017, þýð. höf.).⁵⁰

Fræðimaðurinn Walther, sem kynnti hugtakið fyrstur til sögunnar upp úr 1970, skilgreindi nálgunina á þann hátt að ekki væri nóg að rannsaka *nafnið* eitt og sér heldur þyrfti að ígrunda samhengið: bæði nafnberann, þann sem gefur nafnið og þann eða þá sem nota það (Ainiala, 2016, bls. 372). Hann taldi einnig nauðsynlegt að varpa ljósi á félagslegan uppruna nafna og mismunandi birtingarmyndir þeirra eftir notkun í ólíkum aðstæðum og samhengi (sama heimild). Þannig eru nöfn og nafnakerfi ekki álitin stöðug, föst eða óbifanleg heldur breytileg og kvik (Ainiala, 2016, bls. 373–374). Slíkur margbreytileiki nafna (e. *name variation*) hefur bæði verið rannsakaður í lárétu samhengi, þ.e. í rýminu (e. *synchronic*) og í samhengi tímadíptar (e. *diachronic*), þ.e. hvernig örnefni breytast í tíma eða milli kynslóða (Ainiala o.fl., 2016, bls. 372). Ýmsar breytur geta haft áhrif á sýn fólks á hverjum tíma á nöfn og nafnanotkun, t.d. aldur, kyn og menntun. Hér má nefna rannsókn á því hvaða nöfn ólíkir hópar nota yfir heimaborg sína, Helsinki. Í ljós kom að Hesa er notað af aðfluttum (og þykir frekar sveitó) en Stadi af innfæddum Helsinkibúum (Ainiala og Lappalainen, 2017). Þannig skilgreinir nafnmyndin notendahópin, hefur áhrif á tengsl eða tengslarof milli málnotenda og undirstrikar að staðir geta haft margvíslega ásýnd, ef svo má segja, eftir sjónarhorni.

2.7.2 Gagnrýnin örnefnafræði

Mörg nýleg dæmi eru um rannsóknir á nöfnum sem byggja á hugmyndum úr mannfræði og mannvistarlandfræði þar sem gengið er út frá því að landslag sé félagslega mótað, og raunar að það sé ekki bara hlutlaus spegilmynd samfélags heldur geti áhrifin verið gagnvirk og þannig hafi landslag með örnefnum og öðrum þáttum – s.s. arkitektúr – líka bein áhrif á samfélagið, festi í sessi sögulegan sannleik, samfélagsgerð og þar með vald og ákveðin viðhorf. Bandaríski landfræðingurinn Derek Alderman bendir á að nafngiftir gegni lykilhlutverki í félagslegri mótun rýmis og í því umdeilda ferli að tengja merkingu við staði. Þau geti haft mikil áhrif á sameiginlegt minni almennings. Endurnefningar staða skilgreinir Alderman sem leið til að skapa nýjar tengingar milli fortíðar og nútíðar (Alderman, 2008, bls. 195–196). Áherslan í rannsóknum færir með þessu sjónarhorni frá nafninu sjálfu og meira yfir á nafngiftaferli og það sem gerist í kringum nöfnin, þ.e. hvernig fólk hefur áhrif á umhverfi sitt með því að nefna staði, hvernig deilt er um nöfn og hvernig nöfn eru notuð gagngert til að tjá hugmyndir, beint eða óbeint, eða hafa áhrif. Landslag er með öðrum orðum skoðað sem lifandi menningarfyrirbæri og hluti af stærra táknerfi fremur en „tóm náttúra“. Einn þekktasti fræðimaður sem hefur fjallað beint um samspil nafna og landslags er líklega fornleifafræðingurinn Christopher Tilley í frægu riti sínu um fyrirbærafræði landslags. Hann telur að þáttur nafna í mótun landslags sé gríðarlega stór – og í raun séu það nöfnin sem búi til landslagið og breyti því sem annars væri hálfgerð tóm í eitthvað sem hafi menningarlega skírskotun (Tilley, 1994, bls. 18).

Í nýlegri bók sem hefur haft talsverð áhrif í þessa veru – en inniheldur að mestu greinar sem eiga rætur í landfræði vestanhafs (Berg og Vuolteenaho, 2009a) – sprettur fram hugtakið

---

⁵⁰ „Elements in language that are not only employed as identificatory or reference devices but as elements that are also used to accomplish a variety of culturally, socially and interactionally relevant tasks“ (Ainiala og Östman, 2017a, bls. 1).

sem áður var nefnt, „gagnrýnin örnefnafræði“ (e. *critical toponymy*). Í framhaldinu hafa fræðimenn fjallað um ýmsan efnivið undir áhrifum þess, t.a.m. áhrif bandarískrar hersetu í Bagdad þar sem hermenn endurnefndu gatnakerfið eftir sínu höfði (t.d. Route Irish, California Street og Virginia Avenue) í nafni öryggissjónarmiða – til að búa til „kunnuglegt kort“ eða „staðfræðilegan texta“ með vísunum sem þeir skildu og tengdu við – en við takmarkaðan fögnuð innfæddra, sem túlka slíkt eðlilega sem yfirgang (Rose-Redwood o.fl., 2010). Nánar verður fjallað um það dæmi á bls. 71. Sömuleiðis má nefna rannsókn úr annarri átt, í áströlskum þjóðgarði, sem dæmi um hið gagnstæða; þar ákváðu yfirvöld að endurvekja gömul frumbyggjaörnefni innan marka þjóðgarðs en afleggja með öllu nöfn sem voru komin til eftir að hvíti maðurinn tók yfir (Kostanski og Clark, 2009, bls. 196–197). Í báðum tilvikum var um táknræna gjörninga að ræða sem reyndust umdeildir – tilbúið menningar(arfs)landslag. Nánar er fjallað um hugmyndafræði þessarar stefnu og rætur hennar í umræðu um kennilegan grunn ritgerðarinnar (sjá kafla 3).

2.7.3 Um tengsl staðar og merkingar

Í nýjum straumum rannsókna örlar víða á leit að dýpri merkingu örnefnanna sjálfra og tengingu þeirra við fyrirbærið sem þau vísa til. Þetta getur aukið skilning okkar á nafngiftaferlum eða þeim öflum sem búa að baki. Ýmsir hafa velt vöngum yfir því til hvers hugtakið *merking* vísar og hvernig hún getur þróast í tímans rás; hvort nöfn hafi raunverulega merkingu (e. *meaning*) sem orðhlutarnir vísi í eða hvort þau hafi fyrst og fremst tilvísunargildi (e. *reference*), þ.e. vísi fyrst og fremst í staðinn sem ber nafnið (sjá t.d. Nyström, 2016). Grant W. Smith telur að á þeirri stundu sem nafn er gefið geti tilvísunin verið þrungen merkingu en síðar kunni hún að hafa lítið gildi (G. W. Smith, 2006, bls. 20–21) og bendir á að rannsóknir á nöfnum geti einmitt varpað ljósi á gangverkið sem tengir merkingu orðs við nafnbera (e. *object*). Bent hefur verið á þetta í sambandi við minningaröfn sérstaklega, þ.e. nöfn sem eru gefin til að heiðra fólk, oft valdamikla eða mikils metna einstaklinga – eftir að þau eru gefin er merkingin sífellt meir tengd landfræðilegri staðsetningu umfram annað; sagan tekur sér bólfestu í landinu (e. *history becomes geography*) (Rose-Redwood o.fl., 2010, bls. 459). Laura Kostanski er þeirrar skoðunar að upphafið sé lykillinn að skilningi, þ.e. nafngiftastigið sjálft: „Það er nafngiftin sem hrindir af stað ferli sjálfsmyndarsköpunar og mótunar tengsla – þess háttar tengsla sem fólk reiðir sig á til að skilja og skynja landslagið í kringum sig (Kostanski, 2016, þýð. höf.).“⁵¹ Í doktorsritgerð sinni leitaði hún svara við því hvort tengsl manneskju við tiltekinn stað væru aðgreinanleg frá tengslum við tákn sem stæðu fyrir staðinn, þ.e. örnefni (Kostanski, 2009). Ein af niðurstöðum hennar er sú að örnefni séu táknmyndir fyrir staði og fólk myndi tengsl við þau ekki síður en sjálfa staðina.

Borgarheitið Stokkhólmur er gott dæmi um merkingarlega þróun – breytingu á innihaldi örnefnis eða þess sem loðir við það. Það vísar í höfuðborg Svíþjóðar sem er á tilteknum stað, hefur tiltekna ímynd og kallar fram ákveðin hugrenningatengsl en fáir leiða hugann að því að orðhlutarnir ‘stock’ og ‘holm’ voru upprunalega notaðir til að mynda nafnið (Nyström, 2016, kafla 3.1). Radding og Western hafa einnig bent á þetta í sambandi við borgina Newcastle, sem fæstir tengja við kastala heldur kallar nafnið fram mynd af borg þar sem er

---

⁵¹ „It is the making of the name that sets in motion the creation and use of identities and dependencies upon which humans rely to make sense of the landscape around them“ (Kostanski, 2016, kafla 28.1.1).

stunduð kolavinnsla og skipasmíðar. Á hinn bóginn benda þau á að þegar nafn verði ógagnsætt ýti það undir alþýðuskýringar um uppruna, enda sé almenn tilhneiging til að reyna að tengja form og merkingu (Radding og Western, 2010, bls. 396–397). Dæmi um þetta er tilraun til að tengja borgarheitið Buffalo í New York við samnefnt dýr, þ.e. vísund, t.d. með myndskreytingum á stuttermabolum, en nafnið er raunar talið möguleg afbökun úr frönsku, Beau Fleuve = áin fagra!

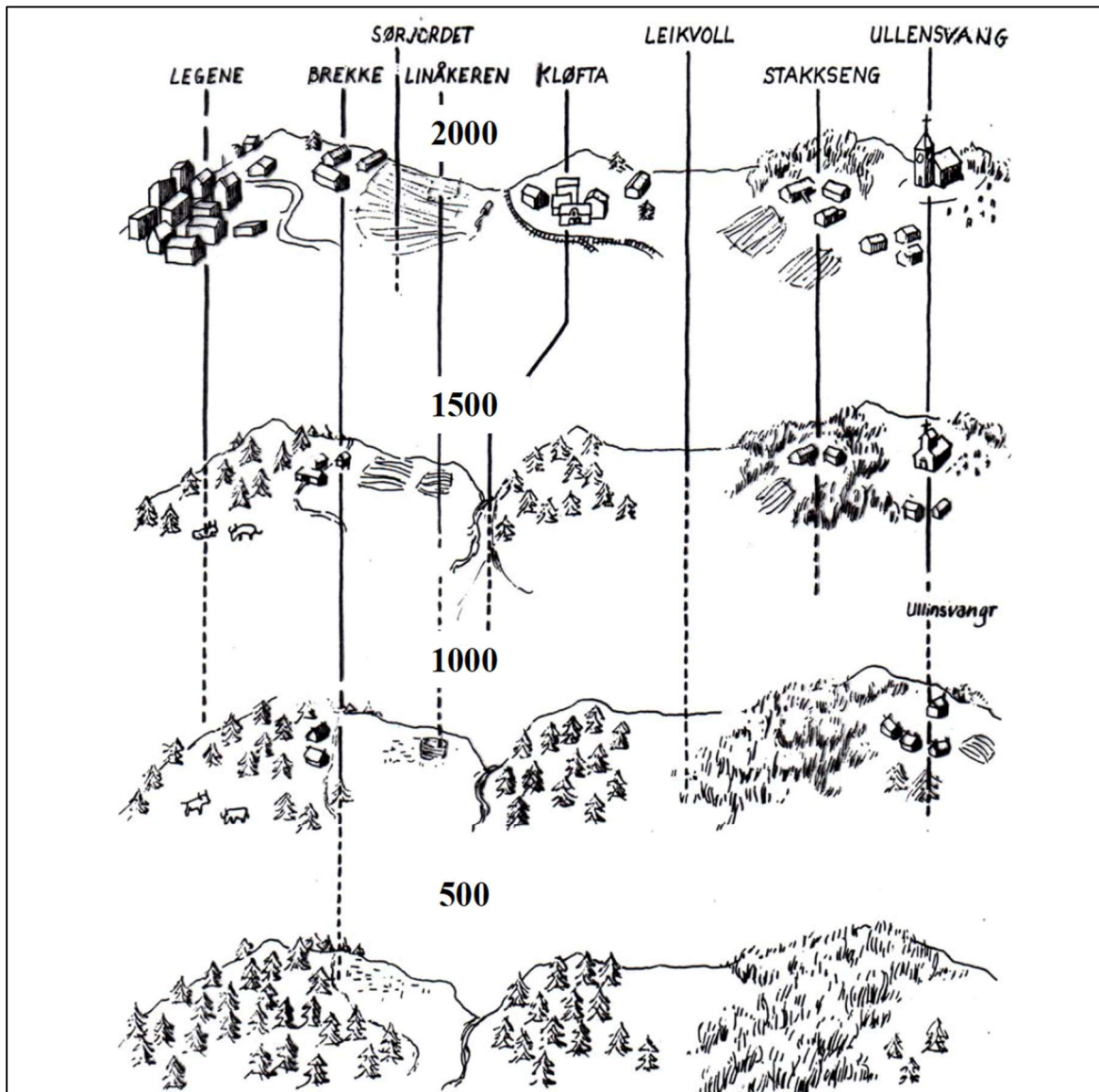
Dæmi um annars konar tengsl nafngifta og merkingar hefur líka verið fjallað um, þar sem staðir eða fyrirbæri eru nefnd eftir öðrum slíkum, ekki út af sýnilegum líkindum heldur annars konar eiginleikum sem eru skilgreinandi – t.d. getur hús verið nefnt Síbería vegna þess að það er afskekkt eða mýri fengið nafnið Holland vegna þess að hún liggur lágt og er mjög blaut (Brink, 2016, bls. 163). Kjarninn í þessu öllu saman raungerist í frægu dæmi um Morgunstjörnuna (Phosphorus) sem birtist okkur einnig sem Kvöldstjarnan (Hesperus). Þannig er það afstaðan, snúningur jarðar, og venslin við kvöld annars vegar og morgun hins vegar – hið stóra samhengi – sem skilgreina fyrirbærið, þótt um eina og sömu stjörnu sé að ræða – sem raunar gengur einnig formlega undir þriðja nafninu, Venus (Radding og Western, 2010, bls. 395).

2.7.4 Nafngiftaferlið: hvernig verða örnefni og söfn þeirra til?

Nokkrir fræðimenn hafa reynt að draga upp knappa mynd af ferli örnefna eða örnefnasafna í tímans rás og breytinga á þeim. Einn þeirra er norski örnefnafræðingurinn Botolv Helleland sem dregur upp einfaldaða skýringarmynd (sjá *Mynd 3*) til að sýna hvernig hluti safns á tilteknum tímapunkti á rætur að rekja til ólíkra skeiða í fortíðinni (Helleland, 2012, bls. 103). Myndin samanstendur af þversniði fjögurra tímabila (500, 1000, 1500, 2011 e. Kr.). Flest örnefni koma fyrir á því yngsta (2011) en þau eiga uppruna á ólíkum tímaskeiðum og er leitast við að sýna á einfaldan hátt hvernig landslagið hefur breyst og hvað hefur haft áhrif tiltekna nafngift á hverju tímaskeið. Þannig er t.d. *Legene*, sem er nafn á þorpi á yngsta skeiðinu, upphaflega talið nafn á stað þar sem nautgripir bældu sig.

Módel finnska nafnfræðingsins Kiviniemis frá 1990 af gnægtahorni gerir ráð fyrir því sama í grunninn, að ef örnefnum á tilteknu svæði sé safnað á tilteknum tímapunkti eigi stök í því safni uppruna á ólíkum tímaskeiðum (Ainiala o.fl., 2016, bls. 22). Hér er myndin þó flóknari en hjá Helleland, og endurspeglast í lögun hornsins, sem bæði mjókkar og sveigist eftir því sem neðar dregur – og hleður utan á sig eftir því sem tíminn líður (sjá *Mynd 4*). Sneiðin í efsta og víðasta hluta hornsins stendur fyrir „núið“ og er hugsuð sem þversnið gegnum hornið sem samanstendur af áhringjum. Ljósu hringirnir yst eru þá nöfn sem birtast fyrst í „núinu“ en nöfn úr innri hringjum eiga uppruna á nokkrum eldri tímaskeiðum, sá dekksti á því elsta. Elstu nöfnin í menginu eru tiltölulega færri en þau yngri og allra neðsta lagið speglast ekki í núinu – það er horfið úr auglýsni inn í sveigju hornsins og mun líklega ekki ná upp á yfirborðið aftur.

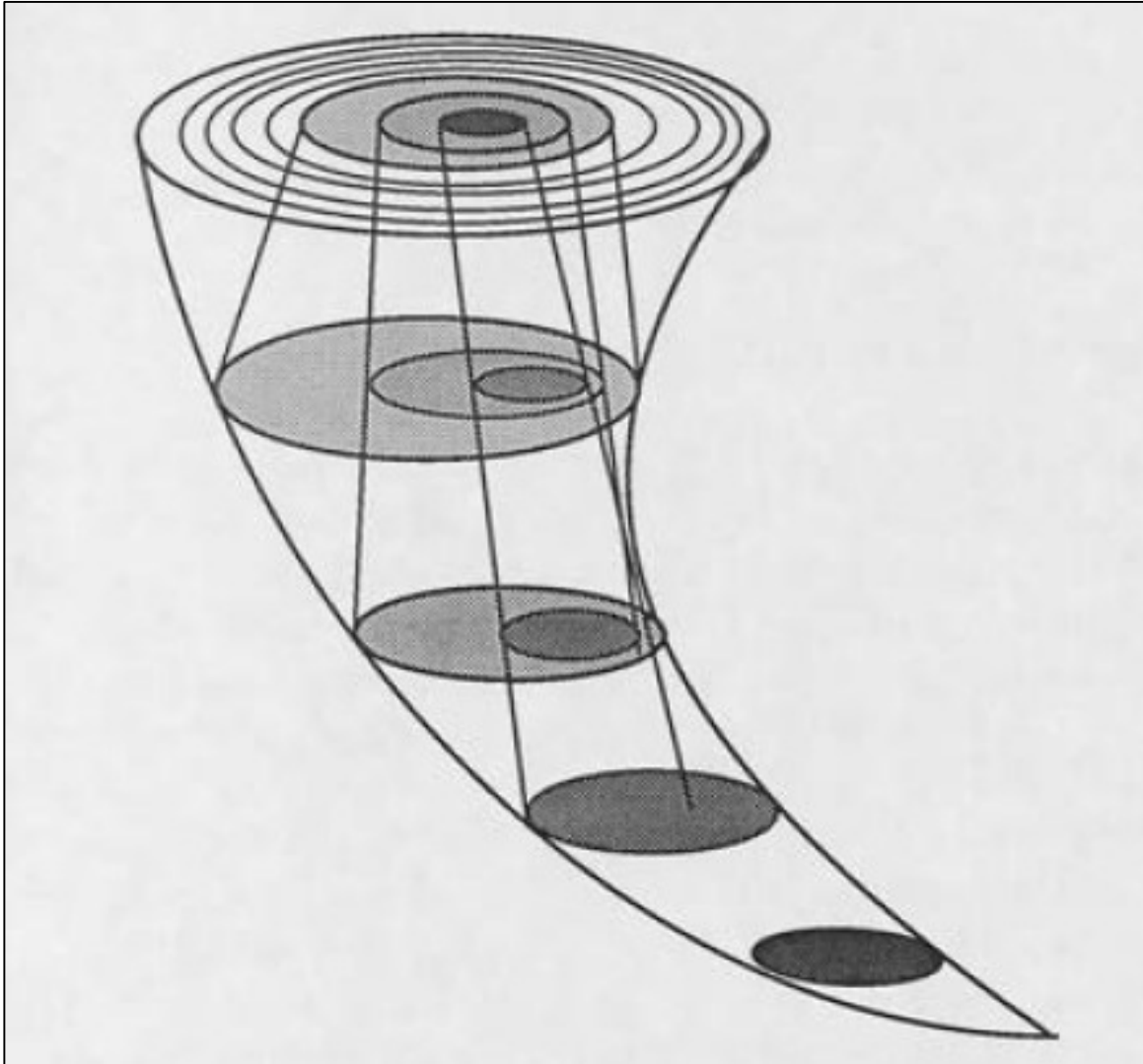
Mannfræðingurinn Keith Basso, sem skoðaði samspil tungumáls og landslags á vettvangi meðal Apasa í Cibecue, Arizona, býður líka upp á áhugavert sjónarhorn í tíma þótt þar bætist við hugmynd um ólík einkenni þeirra tímaskeiða sem nöfnin eiga uppruna sinn á. Hann hefur eftir heimildarmanni sínum, Charles Henry, sem er af ætt Apasa, að nafngiftir með ólíkum einkennum hafi átt sér stað á þremur skeiðum, í ólíku ástandi ef svo má segja. Hann telur að lýsandi nöfn á stöðum hafi komið fyrst, þegar menn voru að kanna landið og koma sér fyrir. Nöfn á ættbálkum, sem byggja á lýsandi staðanöfnum, eiga rætur að rekja til þess tíma þegar

Mynd 3 Landslag nafna sem eiga uppruna á ólíkum tímaskeiðum. Dæmi úr förum norska örnefnafræðingsins Botolvs Helleland (2012, bls. 103).

menn höfðu komið sér fyrir í landinu en nöfn sem fólu í sér minningar komu síðast, eftir að menn höfðu gert landið að sínu (Basso, 1996, bls. 29–30).

Þarna byggir Henry ekki á rannsóknum heldur á innsæi sínu og sýn á nafngiftahefðir Apasa. Að lokum má nefna að norski málvísindamaðurinn Magnus Olsen setti fram hugmynd um söfn örnefna sem oft er vitnað til. Ef við getum fallist á að hugmynd Henrys byggir á áhrifum ólíkra einkenna tímabila á nafngiftir má segja að hugmynd Olsens vísi fremur til ólíkra sjónarhorna, eða notkunarmengja, þess samfélags eða samhengis sem nöfnin eru hluti af. Hann skilgreindi í fyrsta lagi bæjaörnefni sem koma helst við fámennu samfélagi á einstökum bæ og í næsta nágrenni hans. Í öðru lagi nöfn á svæðum sem eru í einhverjum skilningi sameiginleg og þar sem fleiri koma við sögu, t.d. sellönd, veiðisvæði og miðstöðvar á borð við kirkjur. Sjálf byggða- og bæjaörnefni heyrir undir þann flokk. Í þriðja lagi skilgreindi hann vegaörnefni, sem eru þá þau nöfn sem verða til meðfram vegum og geta gefið mikla yfirsýn yfir stór svæði og meginfyrirbæri á borð við firði, eyjar og vötn (Olsen,

Mynd 4 Gnægtahorn Kiviniemis (sjá hjá Ainiala o.fl., 2016, bls. 22).

1963, bls. 13, 1978). Það má því segja að hugmynd Olsens vísi í afstöðu eða *landslag*, sem verður fjallað um hér á eftir (sjá kafla 3.2).

Þegar reynt er að skýra samband nafns og merkingar er nafngiftaferlið sjálft stundum í brennidepli eins og áður hefur komið fram. Vandinn er sá að örnefni eru alls ekki alltaf gefin (e. *bestowed*), jafnvel þótt sú hugmynd lifi góðu lífi, t.d. í frásögnum af landnámi – sum verða bara til (e. *evolved*), þróast úr samnöfnum eða öðrum einingum tungumáls. Um þetta fjallar m.a. kenning Richard Coates um nafnvæðingu (e. *onymization*), þ.e. þegar orð tekur smám saman á sig hlutverk nafns við notkun án þess að hin eiginlega merking orðsins skipti lengur máli – nafnið hefur þá fyrst og fremst gildi sem tilvísun og getur lifað af jafnvel þótt það hafi löngu glatað merkingarlegum tengslum sínum við staðinn (t.d. þar sem er enginn sandur á Sandi og engin tré á Skógum):

Það er mikilvæg staðreynd að venjubundnar tilvísanir geta orðið að sérnöfnum. Með öðrum orðum geta þær þróast með endurtekinni notkun þannig að málnotendur skynji ekki lengur merkingarlegt og málfræðilegt

innihald til að vísun í staðinn þjóni tilgangi sínum (Coates, 2016, þýð. höf.).⁵²

Coates telur þannig að nöfn hafi ekki merkingarfræðilegt innihald í samtímanum (e. *synchronic semantic content*)⁵³ (Coates, 2017, bls. 10) og bendir jafnframt á að fremur ætti að spyrja *hvernig* tiltekið nafn merki fremur en *hvað* það merki. Fleiri hafa gert mun milli sérnafna og samnafna að umtalsefni og raunar löngu fyrr. Pulgram bendir t.d. á að skilin milli nafna og nafnorða séu í raun stigsmunur en ekki eðlismunur (Pulgram, 1954) og auk þess má minna á umræðu örnefnasafnara á Íslandi um það hverju ætti í raun að safna (sjá bls. 3 og áfram).

---

⁵² „An important fact is that ordinary referring expressions may become proper names. That is, they may evolve through repeated usage in such a way that users no longer access their lexical and grammatical content in order to achieve successful reference“ (Coates, 2016, kafli 37.4).

⁵³ Á sama hátt bendir Coates á að nafn sé alveg jafn gott þótt fyrirbærið sem það vísi til sé löngu horfið og fólk leiði ekki hugann að því. Hann tekur dæmi af bænum Humberstone í Englandi sem dró upphaflega nafn sitt af steini við mynni árinnar Humber. Steinninn mun löngu horfinn og Cotes telur ólíklegt að nafni bæjarins yrði breytt, jafnvel þótt áin hyrfi líka (Coates, 2016).

3 Kennilegur grunnur: Örnefni, landslag og mótun rýmisins

The whole landscape a manuscript
We had lost the skill to read,
A part of our past disinherited;
But fumbled, like a blind man,
Along the fingertips of instinct

Allt landslagið líkt og handrit
sem við gátum ekki lengur lesið
svípt hluta af arfleifð okkar
en þreifufðum í blindni
með fingurgómum eðlishvatar

(Montague, 2019, bls. 53, þýð. höf.)

Hér á eftir verður kennilegt sjónarhorn rannsóknarinnar lagt fram og rætt. Markmið kaflans er að kanna nýjar leiðir til að fást við og varpa ljósi á viðfangsefnið: örnefni og ferli þeirra. Landslagshugtakið er hér í öndvegi og verður skoðað frá ýmsum hliðum, m.a. gegnum myndlíkingar. Auk þess er fjallað um staðarhugtakið og kynntar heimspekilegar hugmyndir um rýmið sem geta komið að gagni við að varpa ljósi á ferli og fjölbreytt sjónarhorn umfram stöðugt ástand. Sjónarhornið sem hér er kynnt leiðir síðan af sér aðferðir sem eru kynntar í kafla 4.

3.1 Þvert á hjólförin: Gagnrýnin sýn á menningararf

Viðhorf til örnefna á Íslandi hefur að miklu leyti mótast af áhuga á fortíðinni, t.d. á fornritum í anda þjóðernishyggju, en er einnig mjög markað af sívaxandi áherslu á menningararf á 20. öld og fram til dagsins í dag og aðgerðum sem gripið hefur verið til í því skyni að reyna að stemma stigu við hættu sem talið er að steðji að honum. Allt frá því snemma á 20. öld er það viðhorf ríkjandi að örnefni séu að glatast og þekking á þeim sé hverfandi, ekki síst með ákveðnu tengslarofi við vaxandi flutning fólks úr sveit í borg og breytingar á atvinnuháttum. Þar að auki er litið á þau sem orð sem þurfi að túlka, leiðrétta, stýra og vernda.

Af sögulegum ástæðum er stundum gripið til líkinga við handrit og bruna þegar lýsa á dýrmætum arfi eða hættu sem að honum steðjar (Valdimar Össurason, 2019; Þórhildur Þorkelsdóttir, 2015).⁵⁴ Undir sömu formerkjum tala fornleifafræðingar stundum um að það sé líkt og að uppgötva búið úr handriti þegar áður óþekktar rústir eða aðrar efnislegar minjar finnast sem hægt væri að lesa upplýsingar úr. „Það er eins og að finna nýja blaðsíðu í

---

⁵⁴ Hér er vísað í sögur af brunanum í Kaupmannahöfn þar sem Árni Magnússon í félagi við Jón Grunnvíking og Finn Jónsson bjargaði handritunum á síðustu stundu haustið 1728, sjá t.d. Ólafur Rastrick og Valdimar Hafstein, 2015, bls. 10.

Landnámu og líta ekki á hana heldur henda henni í hafið, að leyfa fornminjum að hverfa í hafið án þess að skrá þær eða rannsaka,” segir Lísabet Guðmundsdóttir í nýlegu viðtali um minjar við sjávarsíðuna (Halla Ólafsdóttir, 2019). Lestur er enn og aftur lykilhugtak, sú hugsun að búin sé til merking með því að setja saman (texta)brot í merkingarbæra heild.⁵⁵ Írski skáldið Montague sem vitnað er í við upphaf kaflans líkir landslagi við handrit. Hann syrgir raunar einkum dauða tungumáls og þá staðreynd að Írar skilji upp til hópa ekki lengur gelísk örnefni og skorti þar með tengsl við landslagið og fortíðina. Í ljóðlínunum er einmitt fólgin sú grundvallarhugsun að landslag með örnefnum sínum eigi, líkt og handrit, að vera skiljanlegt eða læsilegt á einhvern hátt en fólk hafi misst hæfnina til að lesa eða ráða í þau tákn sem það færir okkur. Áður en lengra er haldið með myndlíkingar, landslag og lestur er rétt að fjalla dálítið um menningararfshugtakið sem hefur orðið sífellt meira áberandi í umræðu um örnefni.

Menningararfur er ekki vandræðalaust eða hlutlaust hugtak. Á undanförunum árum og áratugum hefur farið fram gagnrýnin umræða um það (Lowenthal, 1998; Ólafur Rastrick og Valdimar Hafstein, 2015b; L. Smith, 2006) og menn reynt að „aka þvert á hjólför“ svo vísað sé í orð þjóðfræðingsins Valdimars Hafstein (2006b). Hann hefur í umfjöllun sinni litið yfir sviðið og bent á að menningararfur sé gildishlaðið hugtak sem breyti afstöðu fólks, einkum á Vesturlöndum, til fortíðarinnar og búi í raun til eða magni upp rof milli fortíðar og nútíma. Með hugtakinu sé litið svo á að arfurinn sé í stöðugri hættu á að tortímast, enda sé það yfirvofandi glötun sem skilgreini eitthvað sem menningararf, en snertifletir milli nútíðar og fortíðar séu sérmerktir í formi minja sem haldið er sérstaklega upp á. Þessi áhersla á hverfandi ummerki fortíðar hefur m.a. verið rakin til hnattvæðingar og afleiddrar þarfar til að skilgreina og draga fram sérstöðu samfélaga en er líka mótandi afl í markaðssetningu staða með aukinni ferðamennsku. Svo tekin séu dæmi frá Íslandi verða hlutir, staðir eða iðkun á borð við t.d. glímu eða þorrablót ekki menningararfur af sjálfu sér heldur er hann ákvarðaður og honum stýrt með stjórnsýslu og lagabókstaf – af sérfræðingum, ofan frá – og þannig er stöðum, hlutum og athöfnum gefin merking og gildi sem aftur hefur áhrif á söguvitund einstaklinga og þjóða. Þessara áhrifa gætir mjög í orðum nýlegra laga um örnefni (Lög um örnefni nr. 22, 2015), en einn meginilgangur þeirra er að „stuðla að verndun örnefna og nafngiftahefða í landinu sem hluta af íslenskum menningararfi og tryggja að honum verði viðhaldið handa komandi kynslóðum“. Ný örnefni eiga samkvæmt laganna hljóðan að vera allt í senn, í samræmi við málfræði og -venju íslenskunnar, staðhætti og örnefnahefð, sem er raunar óljóst hugtak, enda hefur enginn fjallað sérstaklega um það í hverju sú hefð sé eða ætti að vera fólgin. Í skilagrein starfshópsins er vísað í Menningarmálastofnun Sameinuðu þjóðanna (UNESCO) um viðhald menningararfna, sem hætta er talin á að „alþjóðavæðing og ýmis félagsleg umbrot í nútímanum“ hafi neikvæð áhrif á (*Frumvarp til laga um örnefni, lagt fram á Alþingi 2013-2014. Þingskjal nr. 832, e.d.*).

Flest bendir til þess að það sé hvorki lýsandi né áhugavert til greiningar að líta svo á að örnefni séu eða eigi að vera stöðug og hafi í besta falli riðlast eða horfa á þau sem frosinn menningararf sem þurfi að túlka til að draga fram upprunalega merkingu, hið eina rétta eðli, enda eru þau oft hreyfanleg og breytileg, bæði í tíma og rúmi, eins og fram hefur komið. Að jafnaði er torvelt að draga upp mynd af hinu lifandi ferli eða því hvernig örnefni verða til,

---

⁵⁵ Emily Lethbridge hefur raunar bent sögnin að ‘lesa’ merkir líka að tína, safna saman sem á einkar vel við (Lethbridge, 2016, bls. 81).

enda eru heimildir um myndun þeirra yfirleitt ekki til staðar og erfitt að rekja nákvæmlega hvernig þau örnefnasöfn hafa orðið til sem varðveitt eru í dag og endurspeгла oftast sýn einstaklinga (skrásetjara, heimildarmanna) eða stofnana (Landmælinga, Herforingjaráðsins) á tilteknum tímapunkti.

Tilley benti á að nöfn ættu mikinn þátt í mótun landslags. Grundvallarhugsunin er sú að landslag sé ekki bara náttúrulegt heldur afurð menningar. Með gjörðum sínum og ýmsum ummerkjum, þ. á m. nöfnum, búa menn til staði og hlaða þá merkingu. Með því að staðir og hlutir fái nöfn verða þeir hluti af samfélagslegri orðræðu (Tilley, 1994, bls. 18–19). Örnefni geta, eins og áður hefur komið fram, haft margvíslegar tilvísanir, verið félagsleg eða pólitísk kennileiti, upphafning eða viðurkenning á ákveðnum gildum eða söguskoðun. Stundum skírskota þau til örfárara en stundum til hópa fólks eða jafnvel heilla þjóða. Með örnefnum verður unnt að tala um staði, þeir spretta fram eða eru dregnir fram í dagsljósið. Þannig skapa nöfnin, ásamt ýmsu öðru, landslagið.

Landslag er lykilhugtak í þessu samhengi en *staður* er annað miðlægt hugtak sem hefur mikið verið fjallað um innan landfræðinnar á 20.–21. öld. Í næstu köflum skoðum við þessi hugtök nánar.

3.2 Landslag sem afurð menningar og sjónarhorns

Á undanförnum árum hefur í vaxandi mæli verið fjallað um ýmiss konar menningarlega þætti út frá sjónarhóli þróunar, hreyfanleika eða gagnvirkra tengsla. Hugtakið hreyfanleiki er þýðing á hinu enska *mobility*, sem vísar til þess að ýmiss konar fyrirbæri breyta um merkingu í tíma og rúmi. Merking staða breytist eftir því í hvaða samhengi þeir standa eða hvernig þeir tengjast fólki og öðrum stöðum eða fyrirbærum. Þannig eru þeir hreyfanlegir eða í sífelldri *verðandi* (e. *becoming*) – en bæði hreyfanleikinn og merkingin eru háð tengslum hverju sinni (Urry, 2000; Katrín Anna Lund o.fl., 2012, bls. 2). Ekki er nóg með að fyrirbæri breytist og þróist í sjálfu sér, t.d. orðmyndir eða söfn örnefna – í tilfelli örnefna, heldur breytist líka afstaða okkar til þeirra. Á svipuðum nótum eru hugleiðingar Æsu Sigurjónsdóttir um ljósmyndir; þótt ljósmynd sé nokkurs konar fasti, þ.e. hið efnislega útlit hennar breytist ekki eða hin hlutlægu fyrirbæri sem þar sjást, breytist afstaða okkar til hennar í sífellu: Myndir sem voru teknar fyrir 50 eða 150 árum hafa allt aðra merkingu nú en þær höfðu þá (Æsa Sigurjónsdóttir, 2008, bls. 10). Á sama hátt eru staðir hreyfanlegir og verða til í kvikum tengslum, eru verðandi.

Þetta má yfirfæra á örnefni þótt lítið hafi verið fjallað um þau út frá slíkum kenningum. Þau tengjast stöðum nánum böndum og draga á sinn hátt upp myndir af þeim í hugum okkar – en afstaða okkar til bæði staða og örnefna breytist í tíma. Hér mætti nefna dæmi frá íslenskum bújörðum, þar sem oft finnast lík örnefni eða örnefnahópar á sérhverri jörð og vísa oft í staði eða mannvirki sem tengdust búskap. Stekkjarörnefni eru góð dæmi. Ef flett er upp forskeytinu *Stekki** á síðunni www.nafnid.is fást tæplega 5.700 niðurstöður með svo til jafna dreifingu um öll byggð svæði landsins. Mikil útbreiðsla þeirra endurspeglar fremur einsleita innviði í lífsháttum, starfsemi og framleiðslu á landsvísi á 19. öld – en líka að stór hluti nafna hafði fyrst og fremst gildi frá sjónarhóli heimilisfólks á hverjum bæ en

síður utan frá, hjá víðari hópi. Því hefur t.a.m. ekki komið að sök þótt innan sömu stjórnsýslueiningar eða hrepps hafi verið tugir Stekkjarörnefna (t.d. Stekkjarhóll, Stekkjarhvatn, Gamli-Stekkur o.s.frv.). Þau vísa langoftast á tvískiptar réttir sem voru notaðar til að skilja sundur ær og lömb á vorin á tímum fráfærna. Sýnt hefur verið fram á að fjarlægð stekkja frá bæjum sé kerfisbundin en aukist í réttu hlutfalli við stærð jarða og dýrleika (Orri Vésteinsson, 1998). Því var staðsetning stekkjar miðað við bæ þekkt (en þó ekki föst) breyta sem flest venjulegt fólk hafði tilfinningu fyrir og einmitt þess vegna var hugtakið *stekkjarvegur* tækt í daglegu tali, gaf til kynna fjarlægð sem þó gat verið breytileg (oft á bilinu 0,7–1,5 km) eftir því hvar maður var staddur. Í dag vita fáir hvað um er að ræða þótt margir hafi heyrt stekkja eða stekkjaörnefna getið; þau eru ekki lengur leiðarstef í landslaginu, samofin lífsvafstri alls fjölda fólks, heldur hluti af þokukenndri fortíð: menningararfur. Þannig varð líka stekkjarvegur óþekkt stærð þar sem tengslin við hin mælanlegu viðmið hafa rofnað.⁵⁶ Í þessu sambandi mætti líka nefna Austurvöll, sem er miðdepill og menningarlegt átakasvæði í miðborg Reykjavíkur, jafnvel enn fremur en Skólavörðuholt sem áður var getið – enda hugmyndafræðilegur miðpunktur borgarinnar, opinbert rými við helstu valdastofnun þjóðarinnar (Vera Knútsdóttir, 2016, bls. 108). Heitið *Austurvöllur* kallar fram ýmiss konar tengingar við staðinn, hjá mörgum líklega við svo ólíka hluti sem forsetavígslu, sólböð, mótmæli og norskt jólatré. En hve mörgum skyldi detta í hug upprunaleg merking orðsins Austurvöllur – þ.e. túnið austan við bæ – þá Víkur- eða Reykjavíkurbæinn („Úr dagbókarblöðum Reykvíkings“, 1935)? Þetta er gott dæmi um að örnefni eru ekki bara endurtúlkuð heldur drekka þau í sig uppsafnaðar myndir og tengingar við staðinn.

Þegar hefur verið fjallað um nokkrar rannsóknir hér á landi sem fela í sér hugsun um þróun eða hreyfanleika og tengjast örnefnum eða landslagi, þ.e. hugmyndir Emily Lethbridge um síkvikt og gagnvirk samband fornsagna og landslags og lestur bókmenntafræðinga á því hvernig stytur bæjarins og staðir eins og Skólavörðuholtið (áður Arnarhólsholt) hafa ekki sprottið fram fullmótuð úr hugarheimi manna og haldið merkingu sinni heldur orðið til í ákveðnu samhengi og myndað menningarleg átakasvæði þar sem eitt hefur vikið fyrir öðru, þar sem hugmyndir verða hluti af nöfnum og öðrum fótsporum mannsins og sérhver breyting framkallar nýtt samhengi. Vald kemur við sögu í mörgum slíkum rannsóknum, þ.e. hvernig ýmiss konar öfl reyna að hafa áhrif eða festa sig eða hugmyndir sínar í sessi með því að stýra því hvað er sýnilegt í landslagi, hvað ratar inn á kort og hvers konar gildum er haldið á lofti, ekki síst á stöðum sem hafa táknrænt gildi, eru t.d. miðlægir landfræðilega, fjölsóttir eða tengdir stofnunum ríkisins á einhvern hátt. En hvernig á að rannsaka örnefni og söfn þeirra sem *ferli*, jafnvel hversdagsleg örnefni á afviknum stöðum sem ekki stendur pólitískur styr um?

Landslag hefur lengi verið lykilhugtak innan mannvistarlandfræði þótt hugmyndir sem tengjast því hafi síðan þróast innan ýmissa fræðigreina, s.s. mannfræði og fornleifafræði. Landslagshugtakið gekk í gegnum ákveðna kreppu og síðan endurnýjun á 20. öldinni, en ýmsum þóttu huglægir þættir þess sem vörðugu skynjun og ólík sjónarhorn henta illa sem grundvöllur vísindalegrar iðkunar. Hér verður gerð nánari grein fyrir hugtakinu og þróun þess, enda er það undirstaða fræðilegrar greiningar í framhaldinu.

---

⁵⁶ Í dag segja menn að eitthvað sé eins og þrjár Hallgrímskirkjur á hæð, fimm fótoltavellir, eða að það sé á við tíu Esjur að klífa Everest. Stærðir sem eru almennt þekktar í tilteknum hópi eru þannig notaðar til að varpa ljósi á óþekkta stærð.

Grundvöllur landslagshugtaksins í mannvistarlandfræði er bæði menningarlegur og landfræðilegur. Upphaflega á hugtakið rætur sínar í þýskri landfræði og hefur sá skilningur sem það felur í sér verið rakinn allt aftur til 18. aldar, til frumkvöðulsins Alexanders von Humboldts, sem fyrstur manna benti á hið stóra samhengi í lífheimi jarðar, tengsl allra hluta (Wulf, 2015, bls. 5). Í frægu riti hans, *Kosmos*, vísaði landslag (þ. *Landschaft*) ekki einungis í sýnilega eða áþreifanlega þætti heldur einnig í fagurfræðilega upplifun (Edda Ruth Hlín Waage, 2013, bls. 9). Carl Sauer tók hugtakið upp í bandarískri landfræði, úr þýska hugtakinu *Landschaft*. Hann hafði mikil áhrif í fræðunum og taldi að landfræði ætti að snúast um landslag á svipaðan hátt og líffræði snerist um plöntur og dýr (Wylie, 2007, bls. 20). Frægust er ritgerð hans „The Morphology of Landscape“, en þar er landslag skilgreint á þann veg að það sé „svæði sem samanstendur af ólíkum samsetningum af formum [sem vísar til lögunar eða útlits], bæði efnislegum og menningarlegum“ (Sauer, 1963, bls. 321). Sauer leit svo á að menning væri gerandi (e. *agent*), hin náttúrulegu svæði miðill (e. *medium*) og afleiðingin eða útkoman væri menningarlandslag (bls. 343). Nemendur og fylgjendur Sauers tilheyrðu svonefndum Berkeley-skóla í landfræði, en innan hans á mannvistarlandfræðin rætur sínar. Þar var áhersla lögð á reynslu á vettvangi (Wylie, 2007, bls. 19), sem endurspeglar bæði að efnisleiki landslagsins skipti máli, sjálf formfræðin eða morfólógían, og upplifun þess.

Gagnrýni á landslagshugtakið hjá Berkeley-skólanum og nálgun hans hefur verið af ýmsum toga í seinni tíð eins og landfræðingurinn John Wylie hefur bent á, til dæmis ofuráhersla á hið áþreifanlega og sýnilega og einnig ofurlífræn (e. *superorganic*) nálgun á menningarhugtakið, en landfræðingar hneigðust í átt að vettvangsvinnu fremur en félagsvísindalegum aðferðum (Wylie, 2007, bls. 27). Lítil gaumur var til dæmis gefinn að óáþreifanlegum þáttum menningar eins og trúarbrögðum, gildum, helgisíðum o.s.frv. og einstaklingar sýndir sem hlutlaus og einsleitur massi; pólitísk og félagsleg álitamál fengu lítið vægi. Áhersla var á hinn bóginn lögð á að kortleggja hið sýnilega og flokkanlega, eins og landfræðilega dreifingu mannvirkja, allt frá bjálkabyggingum og kirkjugörðum til bensínstöðva (Whelan, 2014, bls. 162; Wylie, 2007, bls. 27–29). Aðferðin er því lýsandi fremur en greinandi. Richard Hartshorn gerði atlögu að landslagshugtakinu sjálfu og notkun þess innan bandarískrar landfræði þegar á fjórða áratug tuttugustu aldar. Hann benti á að hugtakið sjálft væri ónothæft vegna tvöfaldrar merkingar þess í þýsku, þar sem það vísar annars vegar til sjónrænna einkenna (e. *appearance of land*) og hins vegar til afmarkaðs svæðis (e. *restricted piece of land*). Óhæfa væri að flytja hugtak þannig á milli tungumála, þar eð *landscape* í ensku hefði aðra merkingu – væri ekki það sama og ‘svæði’. Þar að auki var hann þeirrar skoðunar að landfræði hefði ekki not fyrir hugtak sem vísaði að einhverju leyti í *upplifun* (e. *psychic sensation*) tiltekins svæðis. Í staðinn fyrir *landscape* stakk Hartshorne upp á að nota einfaldlega hugtakið svæði (e. *region*). Í framhaldinu tók við tímabil í bandarískri landfræði þar sem meginlegar rannsóknir voru ráðandi og þar sem landslagshugtakið kom aðeins að takmörkuðu leyti við sögu (Edda Ruth Hlín Waage, 2013, bls. 11).

Upp úr 1980 var smám saman horfið frá því að líta svo á að landslag væri hlutlaust og þögult yfirborð (Katrín Anna Lund og Karl Benediktsson, 2010, bls. 5) eða leiksvið fyrir gjörðir mannsins, sem væri samsett einkum af efnislegum þáttum, sýnilegum og áþreifanlegum. Fram að því hafði maðurinn vissulega verið viðfangsefni í rannsóknum á landslagi, en þó fyrst og fremst á formi ónafngreindra eininga og tölfræðilegra upplýsinga (e. *anonymous particles and statistical factors*) (Kolen og Renes, 2015, bls. 23). Eigindlegar rannsóknir tóku við og hugmyndir um landslag (the ‘idea of landscape’, sjá Cosgrove, 1998, bls. 13–38)

og hvernig þær höfðu breyst voru í forgrunni fremur en hið áþreifanlega landslag sjálft. Landfræðingurinn Denis Cosgrove hafði mikil áhrif á mótun nýju menningarlandfræðinnar með áherslu á að ráða þyrfti í táknræna merkingu landslags. Hann setti fram hugmyndir sem hafa verið kenndar við félagslega mótunarhyggju og um landslag sem sjónarhorn (e. *way of seeing*). Með því er átt við að *sjónarhornið* sé lykillinn, bæði í eiginlegri og óeiginlegri merkingu (Cosgrove, 1998, bls. 1).

Um svipað leyti kemur fram hugmyndin um landslag sem texta (Whelan, 2014, bls. 164; Wylie, 2007, bls. 70–82). Í henni felst að landslaginu er líkt við texta sem hægt er að lesa eða ráða í en eins og írski landfræðingurinn Duffy bendir á: á ólíkum tímum, af ólíku fólki og á ólíkan hátt (Duffy, 2004, bls. 692). Tíminn hefur áhrif á upplifun og viðhorf en sömuleiðis hafa ýmsar rannsóknir sýnt fram á ólíka landslagsskynjun eftir hópum á sama tíma – þannig upplifa ferðamenn til að mynda landslag ekki á sama hátt og íbúar svæða (Urry, 1990).⁵⁷

Straumhvörf urðu í skilgreiningu landslagshugtaksins með hugmyndum breska mannfræðingsins Tims Ingolds (1993), en hann gagnrýndi þá sjónrænu áherslu sem landslagshugtakið fól í sér í fræðunum og var því ósammála nýju landfræðingunum um að landslag væri „cultural image, a pictorial way of representing or symbolising surroundings“ (Ingold, 1993, bls. 154). Hann þróaði áfram hugtakið *ívera* (e. *dwelling*), sem felur í sér að upplifun landslags fari ekki bara fram með því að horfa á það heldur fari fram „gegnum bein líkamleg tengsl við það sem verður til í gegnum íveru“ (Katrín Anna Lund, 2010, bls. 129). Nánar verður rætt um kenningar Ingolds hér á eftir.

Skynjun landslags hefur víða verið sett í öndvegi og sömuleiðis hreyfanleiki þess og sú hugsun að landslag sé afrakstur af samspili manns og náttúru. Þessi nálgun er orðin miðlæg, ekki bara innan fræðanna heldur líka í stjórnsýslu, enda er hún kjarninn í Evrópska landslagssáttmálanum og hefur sú skilgreining m.a. verið tekin upp í lögum um náttúruvernd, landsskipulagsstefnu og víðar (Edda Ruth Hlín Waage, 2013). Við þetta má bæta að nýlegar rannsóknir á landslagshugtakinu og fagurferðilegu gildi landslags hér á landi hafa leitt í ljós að hugtakið *landslag* er fyrst og fremst tengslahugtak sem lýsir samtvinnun eða tengslum vitundar og viðfangs, manns og umhverfis. Gildi og merking landslags verða til þegar margvísleg einkenni þess koma saman í reynslu og upplifun fólks. Þá er bæði átt við hlutlæga þætti og þekkingu sem getur t.d. verið af sögulegum eða menningarlegum toga (Edda R.H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2019, bls. 107–109).

Hugsunin virðist ríma vel við það sem áður var lýst um tilbrigði í örnefnum og gæti varpað ljósi á hvað það er sem hefur áhrif á hvernig og hvers vegna ný örnefni verða til, hvernig menn móta landslag sem er ekkert nema „tóm náttúra“ með nöfnum, hvaða áhrif nöfnin hafa á landslagið og öfugt.

---

⁵⁷ Dæmi um íslenska rannsókn á ólíkum viðhorfum til landslags er t.d. rannsókn Rannveigar Ólafsdóttur o.fl. á viðhorfi fólks til áforma um vindmyllur í Búrfellslundi (Rannveig Ólafsdóttir o.fl., 2015); sömuleiðis eru dæmi um að ólíkur bakgrunnur hafi áhrif á sýn fólks á landslag, t.d. viðmælandi einn í rannsókn Eddu Waage sem þótti Grímsnes ljótt og gat ekki hugsað sér að búa þar, að því er virðist því hann var alinn upp í fjöllóttu landslagi (Edda Ruth Hlín Waage, 2013, bls. 146).

3.3 Nafnfræði og landslag: Berkeley-skólinn og hefðin vestanhafs

Landslag er ekki óþekkt hugtak innan nafnfræði og eiga tengsl þar á milli sér nokkra sögu, ekki síst í Bandaríkjunum, þar sem nafnfræðirannsóknir hafa fylgt þróun í landslagsfræðum að nokkru leyti allt frá því snemma á 20. öld (Alderman, 2008, bls. 197–198), sbr. t.d. frægt verk George R. Stewart, *Names on the Land* (Stewart, 1958), þar sem var reynt að varpa ljósi á hin mannlegu áhrif sem lágu að baki nafngiftum. Á sama tíma lögðu evrópskir nafnfræðingar meiri áherslu á málfræðilegar undirstöður og orðsifjafræði. Starf þeirra sem fást við nöfn var samkvæmt Stewart, sem var einn frumkvöðla í nafnfræðirannsóknum vestra, að endurgera það umhverfi sem nefningar áttu sér stað í. Hann byggði á hugmyndum Sauers og Berkeley-skólans og tileinkaði sér margt þaðan, og sama má segja um sporgöngumenn hans. Bent hefur verið á hvernig lýsingar Stewarts á því hvernig nöfnin mynduðu þykkt lag yfir landinu (e. *lay thickly over the land*) eigi sér hliðstæðu í hugmyndum Sauers um það hvernig lög á lög ofan af efnislegum eða manngerðum fyrirbærum leggjast yfir landslag í tímans rás (Alderman, 2008, bls. 198).

Eins og bandaríski landfræðingurinn Derek Alderman hefur bent á horfðu nafnfræðingar sem störfuðu undir áhrifum Berkeley-skólans einkum á nöfn sem minjar frá eldri búsetuskeiðum og starf þeirra var aðallega bundið við að flokka, mæla og kortleggja nafnamynstur á svipaðan hátt og ólíkar húsagerðir voru plottaðar á kort innan Berkeley-skólans. Með öðrum orðum var einblínt á söfnun og lýsingu gagna fremur en túlkun og skýringu. Þessi nálgun hefur verið gagnrýnd, eins og áður hefur komið fram, fyrir að horfa fyrst og fremst á nöfnin sem einangruð fyrirbæri og taka lítið tillit til samfélaga og fólksins að baki nöfnunum, m.a. hvernig félagslegt vald og hugmyndafræði hafa áhrif á nafngiftaferlið. Á árunum fyrir 2000 hófu nýir straumar innreið sína innan nafnfræðinnar vestra þar sem lítið er á landslag sem eins konar skjalfestingu valds (e. *documents of power*) þar sem sumir samfélagshópar hafa meiri möguleika en aðrir á að koma hagsmunum sínum og lífsviðhorfum til skila en aðrir. Landslag er þá ekki lengur hlutlaus bakgrunnur eða leiksvið sem speglar menninguna, heldur hefur það sjálft líka áhrif með því að láta tiltekna hugmyndir og menningartengsl virðast eðlileg. Þar með er lítið svo á að tengslin séu gagnvirk og örnefni ekki hlutlaus, heldur táknrænir textar sem hafa áhrif og eru hluti af víðtækara merkingarkerfi. Þannig er minni gaumur gefinn að sjálfu nafninu og meiri að samhenginu og einkum og sér í lagi þeirri menningarlegu iðju sem nafngjöf er (Alderman, 2008). Af þessum rötum er hinn gagnrýni viðsnúningur (e. *critical turn*) í örnefnarannsóknum sprottinn (sjá kafla 2.7.2).

3.4 Landslag: Nánar um myndmálið

Gripið hefur verið til margs konar myndmáls til að skýra hina margræðu merkingu landslags sem fræðilegs viðfangsefnis í gegnum tíðina. Það er í sjálfu sér áhugavert hve margar leiðir hafa verið farnar, sem undirstrikar kannski allt í senn: hvernig skilningurinn hefur þróast, á hve marga vegu má nálgast viðfangsefnið og síðast en ekki síst að menn hafa horft yfir sjónarsviðið úr mörgum fræðigreinum – og einnig af sjónarhóli lista og hönnunar.

Landslagi hefur til dæmis verið líkt við handrit, eins og reifað var í upphafi kaflans, sagt hefur verið að það sé sjónarhorn (e. *way of seeing*) og sömuleiðis hefur því verið líkt við

texta. Þá hafa enn yfirgripsmeiri regnhlífarhugtök verið notuð til að dýpka skilninginn eða draga fram nýja fleti á viðfangsefninu: Þannig hefur til dæmis verið talað um ævisögur landslags þar sem áhersla er lögð á þátt tímans eða tímadýptar (Kolen og Renes, 2015) og sömuleiðis hefur verið gripið til þess að tala um samræður við landslag, þar sem dregin eru fram gagnvirk tengsl manns og landslags og gerendahæfni landslagsins (Karl Benediktsson og Katrín Anna Lund, 2010). Hér verður fjallað nánar um nokkur þessara atriða sem virðast henta vel til að varpa ljósi á samband manns, samfélaga og örnefna og landslags.

3.4.1 Landslag sem uppskafið skinnhandrit

Upphafsmaður þess að líkja landslagi við uppskafið handrit var einn helsti forvígismaður landslagsfornleifafræði í Bretlandi, O.G.S. Crawford, í bók sem kom út árið 1953 og fjallaði um starf fornleifafræðinga á vettvangi. Kveikjan mun hafa verið ný sýn á landslagið úr lofti í kjölfar þess að loftmyndir urðu nýtt greiningartæki í fornleifafræði. Crawford áttaði sig á því að landslagið væri marglaga, afurð margra kynslóða og samfélaga. „Yfirborð Englands er uppskafningur [e. *palimpsest*]“, segir hann, „skjal [e. *document*] sem hefur verið ritað á og strokað út af síendurtekið; og það er hlutverk fornleifafræðings á vettvangi að lesa úr/ráða fram því“ (Crawford, 1953, bls. 51). Í bókinni birtist kort, byggt á loftmynd, þar sem hann túlkaði og skýrði skipan laga eða atburða í landslaginu. Dæmi var tekið frá Wiltshire þar sem sást móta fyrir mörgum misgömlum og missýnilegum mannvirkjum á yfirborði lands. Líkingin vísar þannig ekki einungis í að hægt sé að lesa eða ráða í landslag líkt og orð eða tákn rituð á skinn, heldur er beinlínis átt við að stundum sjáist merki um að gömul skinnhandrit hafi verið skafin upp og ritað á þau að nýju, jafnvel síendurtekið, en þá sést gjarnan grilla í merki um eldra letur undir því nýrra – eldri merkingarlög.⁵⁸

Til að yfirfæra svipaða hugsun beinlínis á landslag og örnefni á Íslandi mætti taka afgerandi dæmi úr Grímsnesi, þar sem víðfeðm sumarbústaðahverfi hafa á 20. öld sprottið upp í búsetulandslagi sem stóð á gömlum merg og þannig ekki einungis kallað fram nýja ásýnd heldur líka ný sjónarhorn á landslag, bæði í bókstaflegum skilningi, t.d. með kennileitum sem eru skyndilega orðin miðlæg í einhverjum skilningi og með nýjum nöfnum sem hafa sprottið upp bæði á götum og einstökum sumarhúsum. Flestar götur sem á annað borð bera sérstök heiti draga t.d. nöfn af landslagsfyrirbærum eða örnefnum sem fyrir eru, t.d. Skyggnisbraut og Heiðarrimi, Lækjarbraut og Víðibrekka; eitt hverfi vísar í goðafræði með Þórsstíg, Lokastíg og Freyjustíg. Land Hraunkots sker sig nokkuð úr hvað varðar frumleika í nafnavali, en Sjómannadagsráð keypti jörðina árið 1964 og þar geta gestir notið „landslags“ sundanna við Reykjavík sem hefur verið endurskapað í götunöfnum: Gufunessund, Hólmasund, Þerneyjarsund, Engeyjarsund, Lundeyjarsund og Búðasund. Svo virðist raunar sem þessi heildarhugsun hafi ekki haldið velli til lengri tíma, í það minnsta heita nýrri götur í jaðri hverfisins t.d. Álfasteinssund og Húsasund.

Erkidæmi um landslag sem uppskafið handrit væri þá kannski golfvöllurinn í Öndverðarnesi skammt frá, þar sem landslagið hefur bókstaflega verið skafið upp eða sléttað rækilega með vélaafli og ný fyrirbæri verið mótuð þar sem áður var mishæðótt tún með útihúsum: brautir, glompur, flatir og teigar. Enn lifa þó nokkrar rústir, þústir og gömul örnefni á vellinum – sem minnir á draugalettrið í handritinu, skugga frá liðinni tíð. Dæmin sem hér hafa verið

---

⁵⁸ Hér mætti nefna dæmi um 16. aldar skinnhandrit frá Háeyri: AM461 12mo (Svavar Sigmundsson, 2018).

tekin eru mjög afgerandi og kannski einföldun á raunveruleikanum en algengast er að sérhvert landslag eða yfirborð sem hægt er að sjá eða skynja á tilteknum stað og tímamarki feli í sér flókið samspil margra tímaskeiða. Ef hægt væri að rýna í ferli örnefna og annarra manngerðra fyrirbæra í túni Öndverðarness kæmi í ljós að þau fælu ekki bara í sér tvær tímavíddir heldur væru skrifuð í handritið á ýmsum tímum, blekið væri misupplitað eða máð og margt hefði haft áhrif á hvort þau hefðu náð að varðveitast til nútíma. Norski örnefnafræðingurinn Botolv Helleland er einn þeirra sem hafa gert tilraun til að skýra slíkt ferli, eins og áður hefur komið fram (Helleland, 2012, bls. 103), sjá *Mynd 3*.

Það að líkja landslagi örnefna við handrit felur í sér tímadípt, mörg merkingarlög og samspyrðingu við texta, og örnefni birtast okkur jú oft beinlínis sem texti á kortum og í landslagslýsingum af ýmsum toga. Efnisleiki handritsins er hluti af skilningnum á hinu marglaga eðli í líkingunni en stundum er líka textinn einn og sér látinn duga sem myndlíking. Þá er fremur horft til þess hvernig hægt sé að lesa landslagið, túlka og raða saman brotum til að búa til merkingarbæra heild. Derek Alderman hefur beitt hugsuninni á örnefni og líkt þeim við táknræna texta sem eru felldir inn í stærri merkingar- og hugmyndakerfi og lesnir, túlkaðir og brugðist við af fólki (Alderman, 2008, bls. 199). Dæmi um þetta gæti verið áðurnefndur gjörningur (sjá bls. 57), þegar bandarískir hermenn endurnefndu götur og fleiri staði í Írak, sem var mjög umdeilt en hefur verið reynt að skýra með því að líkja við nótnaskrift:

Frá sjónarhóli hernámsaðilans birtist landslag Bagdad sem óstýrilát sínfónía, sem einungis væri hægt að skilja – og þar með tryggja öryggi í – ef hljómar hennar væru skýrt aðgreindir og skráðir á eitt „nótnablað“, þannig að til yrði örnefnatexti sem gæti þjónað sem kort yfir útreiknanlegt landsvæði (Rose-Redwood o.fl., 2010, þýð. höf.).⁵⁹

Til að taka dæmi af öðrum toga mætti skoða hvernig textalíkingin hefur verið notuð í náttúruvernd. Í Hollandi hefur hugmyndinni um landslagslæsi verið haldið á lofti til að benda á mikilvægi varðveislu á þeim forsendum að það sé mikilvægt fyrir fólk að geta lesið landslag líkt og aðra texta sem innihalda ýmiss konar sögur (Drenthen, 2011). Þar var hugtakið fyrst kynnt í andófi á árunum fyrir 2000 þegar til stóð að umbylta hefðbundnu hollensku landslagi með því að reisa umfangsmikla varnargarða meðfram vatnsföllum og bæta síðan fyrir raskið með endurheimt (e. *rewilding*)⁶⁰ í nánasta umhverfi þeirra, sem einnig var gagnrýnt með sömu rökum: að með því yrði landslagið líka gert ólæsilegt. Hugtakið mun í Hollandi upprunnið hjá rithöfundinum og aktivistanum Willem Van Toorn, sem benti á rök svipuð þeim hjá skáldinu í upphafi kaflans; það væri til skaða ef landslag, sem væri afurð margra alda búsetu manna, yrði ólæsilegt eða illtúlkanlegt (sjá Drenthen 2011). Hér er með öðrum orðum lögð mikil áhersla á túlkun, þátt lesandans, og líka bent á að ef einhver vilji skilja merkingu texta stóði lítt að spyrja höfundinn um hvað hann ætlaði að segja í tilteknum

---

⁵⁹ „From the vantage point of the occupier, Baghdad’s landscape was seen as an unwieldy symphony that could only be understood – and hence secured – if its melodies were clearly demarcated and inscribed on a single ‘sheet of music’, thereby producing a toponymic text to serve as a map of calculable territory“ (Rose-Redwood o.fl., 2010, bls. 454).

⁶⁰ Ekki eru allir á eitt sáttir um hvernig skuli þýða hugtakið *rewilding* á íslensku en stundum hefur það verið þýtt sem endurheimt.

texta vegna þess að sumir textar gefi færi á mun innihaldsríkari lestri en höfundurinn nokkurn tíma ætlaði. Þannig kemur lesandinn enn og aftur við sögu.

3.4.2 Ævisaga landslags

Ævisöguleg nálgun á landslag (e. *landscape biography*) er ekki aðferð í sjálfu sér heldur leið til að koma böndum á fyrirbærið landslag, e.k. regnhlífarhugtak sem nær yfir margs konar nálganir og hugmyndir sem fela í sér þróun í tíma (Kolen og Renes, 2015, bls. 22). Það var fyrst notað í grein Marwyns Samuels árið 1979 þar sem því var haldið fram að landslag væri annað og meira en hliðarafurð af þróun, hvort sem hún væri t.d. félagsleg eða hagræn; fremur mætti líta á það sem ævisögulega skráningu hinna fjölmörgu einstaklinga sem hefðu búið, unnið, mótað og dreymt þau í tímans rás (Samuels, 1979). Þannig mætti segja að sérhvert landslag ætti sér ævisögu, röð atburða sem hefðu markað það og gefið því það svipmót sem það hefur í dag. Landslagið er þá félagsleg smíð sem er sömuleiðis sífellt endurtúlkuð og verðandin sett í forgrunn, andspænis stöðugleika. Hugmyndin virðist ekki hafa náð útbreiðslu og það var ekki fyrr en mörgum árum síðar sem hún birtist hjá fornleifafræðingum, að því er virðist án tilvísana í eldri skrif og í nokkuð öðru samhengi: til að varpa ljósi á lífsferil ýmiss konar hluta og minnismarkja – hvernig hlutir ganga milli fólks og breyta um merkingu og gildi eftir tímabilum og eftir því í hvaða félagslega samhengi þeir standa hverju sinni (Kolen og Renes, 2015, bls. 26). Síðan hefur ævisöguhugtakið verið notað til að varpa ljósi á samband fólks og margs konar fyrirbæra.

Votlendi er nærtækt dæmi um landslagsflokk sem hefur verið bent á að hafi oft breytt um stöðu eftir sjónarhorni og hagsmunum mannsins hverju sinni, og markast helst af tæknilegum framförum: Framan af öldum voru sumar þeirra slægju- og beitarland, þær gátu verið torfætur, ekki síst með tilkomu hestvagna, bifreiða og kröfu um vegi; í upphafi 19. aldar sáu menn möguleika á að auka heylfeng margfalt með því að breyta sumum þeirra í stórfellt áveitu- og ræktarland, sbr. Flóaáveituna – en ekki leið á löngu uns maðurinn gat umbylt þeim með framræsingu til að laga þær betur að þörfum sínum fyrir slægjur og beit (Edward H. Huijbens og Gísli Pálsson, 2015). Nú á síðustu árum fá þær enn nýtt gildi þar sem votlendi er endurheimt til að bæta fyrir syndir mannkyns: binda kolefni. Ævisögulíkingin hefur einnig verið notuð í arkitektúr, til dæmis til að greina ævisögur bygginga eða iðnaðarsvæða sem stendur til að endurhanna og reisa íbúðahverfi á. Með því má draga fram hvaða þættir eru áhugaverðir til varðveislu eða framþróunar, eins og til dæmis við hönnun íbúðarhverfis í Carlsberg-byen í Kaupmannahöfn (Riesto, 2015).

3.5 Aðdragandi að rákun

Örnefni hafa lengi verið notuð til að reyna að varpa beinu ljósi á þróun hins fýsíska – sýnilega og áþreifanlega landslags og sögu mannsins – til dæmis hvernig byggð hefur þróast, hvernig nytjum hefur verið háttað og hvernig landslag hefur breyst t.d. með tilliti til gróðurfars. Ýmsar útfærslur á fræðilegum hugmyndum um landslag sem reifaðar hafa verið hér að framan virðast vel til þess fallnar að skoða örnefni nánar, ekki síst til að skilja hvernig þau eru hreyfanlegt afl í tíma og rúmi. Þau eru mikilvægur og óaðskiljanlegur hluti af landslagi; með þeim eru staðir færðir í orð og dregnir fram, flokkaðir og skilgreindir, en jafnframt eru þau flóknari fyrirbæri en birtist okkur í hefðbundinni söfnun og örnefnafræðum hér á landi,

sem eru oft lýsandi fremur en túlkandi. Landfræðingar sem hafa fjallað um samband landslags og örnefna eru flestir sammála um að landslag, nöfn og sú iðkun að nefna séu ekki alltaf hlutlaus eða saklaus heldur geti verið háþólitísk aðgerð (Berg og Vuolteenaho, 2009b). Tengsl landslags og örnefna hafa út frá þessu yfirleitt verið skoðuð út frá sjónarhóli mjög afgerandi valds eða valdatengsla, hvernig aðilar eða þjóðfélagshópar sem eru á einhvern hátt valdameiri en aðrir skrifa sig inn í eða yfir landslagið með nöfnum, t.d. þegar ákveðin þjóðernisleg gildi eru sett í forgrunn, opinber eða ríkjandi tungumál eins og enska taka yfir írsku/gelísku, þegar lönd eru hernumin eða þegar nýlenduherrar taka yfir frumbyggjaþjóðir og þeir sem fyrir eru þannig skrifaðir út eða jaðarsettir, m.a. með nýjum örnefnum. Færri hafa reynt að yfirfæra slík ferli nafna yfir á hversdagslegri veruleika þar sem hugtök eins og vald, yfirráð eða núningur milli þjóðarbrotu eru ekki endilega það sem stýrir ferlinu, a.m.k. ekki á afgerandi máta. Það verður varla deilt um það sem hér hefur verið rætt, að örnefni hafi djúpstæð áhrif á landslag og upplifun manna á því. En hvernig verða þau til og hvað er það sem drífur ferlið áfram?

Hugtakið *staður* hefur þegar komið alloft við sögu hér að framan, t.a.m. hefur verið bent á að örnefni eða nafngiftir séu ríkur þáttur í staðarmótun: „Nafngift er eitt af því sem getur gefið rými merkingu og gert það að stað“ (Cresswell, 2015, bls. 15). Staðarhugtakið á rætur langt aftur, allt til grískrar heimspeki þar sem *topos* hafði svipaða merkingu og í dag (sbr. hugtakið *topography*) og var notað í samhengi við *chora*, sem merkir svæði. „Platon hafði áhuga á því hvernig hlutir verða til – hvernig ekkert verður eitthvað,“ segir Cresswell (bls. 25). En hver eru tengslin milli hugtakanna tveggja, staðar og landslags? Litið hefur verið svo á að landslagshugtakið byggji í grunninn á skynreynslu, með hið sjónræna í forgrunni (Cresswell, 2015, bls. 17–18). Oftast stendur „áhorfandinn“ eða sá sem skynjar utan við það. Staðir eru hins vegar þar sem staðnæmst er, eins og bandaríski landfræðingurinn Yi-Fu Tuan orðaði það; ef rými er eitthvað sem gerir hreyfingu mögulega, þá er staður hlé; hvert hlé sem er gert á hreyfingu gerir það mögulegt að umbreyta staðsetningu í stað (Tuan, 2001, bls. 6). Þessa staðarmyndun kallar hann *topophilia* (Tuan, 1990), sem hefur verið þýtt sem staðarást (Bate, 2011, bls. 210). Tuan lýsti raunar yfir sérstökum áhuga á þætti tungumáls í myndun og mótun staða, m.a. með nöfnum (Tuan, 1991).

Aðgreining milli staðar og landslags getur raunar orkað tvímælis í ljósi kenninga Ingolds, þar sem landslag er upplifað með íveru (e. *dwelling*). Katrín Anna Lund hefur bent á að sú hugmynd sé e.t.v. „ekki svo langt frá því hvernig staðarhugtakið hefur verið sett fram í fræðunum“ (Katrín Anna Lund, 2010, bls. 129–130), enda geri nálgunin ráð fyrir að allir eigi sér stað í tilverunni. Í þessu samhengi gæti verið gagnlegt að draga fram á sjónarsviðið hugtakið *taskscape*, sem Ingold innleiddi líka og má segja að vísi til mynsturs hversdagslegra athafna (Ingold, 1993, bls. 157–158).⁶¹ Dæmi er tekið um stíga og götur sem hafa myndast af reglubundnum ferðum fólks um landslag á málverkinu *The Harvesters* eftir Bruegel og eru afleiðing óteljandi hreyfinga. Þetta tengslanet (e. *network*) er þá mynstrið gert sýnilegt. Sérhvert landslag getur þá búið yfir óendanlegum mynstrum athafna og óendanlegum sjónarhornum.

Til að flækja þetta enn frekar (eða skýra?) er þó rétt að taka fram að ekki er allt landslag undir sama hattinn sett og netið er vissulega misþétt ofið. Á golfvellið í Öndverðarnesi er t.d. líklegt að reglubundið rölt fjölda kylfinga milli teiga og brauta hafi tekið við af daglegum

---

⁶¹ „An array of related features, so – by analogy – the taskscape is an array of related activities“ (Ingold, 1993, bls. 158). Katrín Anna Lund stakk upp á þessari þýðingu hugtaksins.

ferðum bænda og vinnufólks milli útihúsa, heygarða og bæjar, svo eitthvað sé nefnt. Þar er með öðrum orðum margbrotið og þéttofið landslag hvað varðar athafnir manna, og slíkt endurspeglast að jafnaði í þéttleika örnefna. Til mótvægis mætti stilla upp mynd af landslagi afréttarins, sem tengist fyrst og fremst athöfnum sem fara einungis fram einu sinni á ári. Hér er lýst fyrstu ferð 12 ára drengs í leitir á Tvídægru í 22. viku sumars um aldamótin 1900:

Ég fræddist af hinum eldri mönnum um örnefni á fjöllum og firnindum, sem voru í sjónmáli. Mér fannst ég vera á helgum stað. Þarna koma menn ekki nema tvisvar eða þrisvar á ári. Þarna var enginn staður vanhelgaður af þrætum eða ásælni, sem átti rót að rekja til þröngbýlis. Þarna er náttúran hrein og óspjölluð. Frelsið er þar óhindrað, svo að menn, sem koma þar örsjaldan, finna oki af sér létt. Heiðarnar verða það sama og hafið sjómönnunum. Hinn flókni örlagavefur hins svokallaða menningarlífs er þar víðsfjarri (Magnús F. Jónsson, 1985, bls. 163).

Hér er litið svo á að mynstur hversdagslegra athafna tengist beint hugmyndum um rákað rými, sem nú verður kynnt til sögunnar.

3.5.1 Rákað rými og samfelld. Að fara ótroðnar slóðir eða villast af veginum?

Örnefni verða ekki til í tómarúmi heldur eru þau afleiðing af sjónarhorni, sem hlýtur að helgast af ýmsum þáttum. Hér er litið svo á að *samhengi* sé lykilatriði þegar horft er á nöfnin, þ.e. að reynt sé að átta sig á hvernig fólk setur mark sitt á tiltekinn stað með ýmsum hætti öðrum en nefningum: í gegnum atferli og orðræðu, því að nöfnin verða til og eru notuð í tengslum við annað sem gerist: athafnir, ferðir og sjónarhorn, hefðir, félags- og menningarlegan bakgrunn, önnur nöfn sem þegar eru til – annað hvort á sama stað eða öðrum stöðum. Fremur en að líta á mann og náttúru sem aðskilin fyrirbæri er hugmyndin sú að „allir hlutir tilverunnar séu í raun af sama meiði og samtengdir“ (Edward Huijbens o.fl., 2014, bls. 205).

Það eru ýmsar leiðir til að varpa ljósi á hvernig rými eru mótuð og hvernig staðir verða til og halda áfram að „verða til“ í gegnum gagnvirk tengsl manns og umhverfis. Greiningin sem hér fylgir í kjölfarið er gerð undir formerkjum hugmynda um rýmið sem hafa verið kenndar við franska heimspekinginn Deleuze og samstarfsmann hans, sálgreinandann og heimspekinginn Guattari, og hluta af stærra verki þeirra um kapítalisma og geðklofa sem ber heitið *Þúsund flekar* (Deleuze og Guattari, 1980). Ritið varpar nýstárlegu ljósi á heiminn og þau öfl sem þar eru að verki og er raunar leynt og ljóst, bæði með textanum sjálfum og uppbyggingu ritsins, ætlað að hrista upp í rótgrónum viðhorfum og mynstrum eða táknerfum sem tröllríða heiminum og afbyggja lífseig kerfi sem markast m.a. af stéttaskiptingu, markaðshyggju eða ráðandi valdi stofnana ríkisins. Hugmyndir eru sóttar víða að og í formála ensku útgáfunnar spyr þýðandi ritsins raunar hálfbugaður: Hvað á maður að gera „við bók sem helgar heilan kafla tónlist og hegðunarmynstri dýra – og heldur því síðan fram að það sé ekki kafla?“ (Massumi, 1980, bls. ix). Fræðum þeirra félaga hefur verið lýst á íslensku sem „heimspeki verðandinnar“ (Geir Svansson, 2002) og þar er ýmislegt að finna sem getur varpað ljósi á ferli umfram stöðugt ástand og fyrirbæri sem eru sífelldum breytingum undirorpin, bæði hvað varðar form og merkingu.

Ritinu er ætlað að vera ögrandi en stílbrögðin hafa á köflum valdið meltingartruflunum og höfundar verið kallaðir bæði snillingar og rugludallar. Textanum hefur verið lýst sem óljósum, gríðarlega truflandi og þokukenndum (Hertz, 2016, bls. 147) og sömuleiðis verið líkt við stórt arfabeð af tengingum út og suður (Gauti Sigþórsson, 2004, bls. 259). Bygging þess og efnistöð þjóna því hlutverki að kallast á við efnið, sem er m.a. ætlað að riðla táknkerfum og leggja áherslu á þau öfl sem næra sprotana úr grasrótinni og upp, fremur en öfugt, áhrif valdsins að ofan. Rísómið eða rótarflækjan er fræg myndlíking úr inngangi ritsins, fulltrúi grasrótarinnar ef svo má segja, óreiðukennt og ófyrirsjáanlegt sívaxandi fyrirbæri sem breiðir stjórnlaustr úr sér í allar áttir, og er stillt upp andspænis trénu, sem vex skipulega og fyrirsjáanlega, greinist í sundur og myndar snyrtilega krónu (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 3–25). Rísómið er tengslanet, enda tengir það saman hvaða punkta rísómsins sem er „ólíkt trénu eða rótinni sem festa ákveðinn stað og skipulag“ eins og segir í íslenskri þýðingu (Deleuze og Guattari, 2002, bls. 21).

Í aðalatriðum er hér einungis stuðst við lítinn hluta hins mikla verks, nánar tiltekið 14. kafla, þar sem tilteknum hugtökum er beitt til að greina rýmið og hvernig það mótast og endurmótast í sífellu. Hugtakaparið „samfellt“ (fr. *lisse*) og „rákað“ (fr. *strié*) er í brennipunkti en á íslensku hefur verið talað um *rákað* rými og *samfellt*.⁶² Sjálfir skýrðu höfundar hin ólíku rými með því að kalla þau „nomad space and sedentary space“ (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 474). Á íslensku hefur hugtakið *hirðingi* verið notað fyrir nomad en rýmið verið nefnt flökkurými annars vegar (fr. *espace nomade*) og kyrrseturými hins vegar (fr. *espace sédentaire*) (Edward Huijbens o.fl., 2014, bls. 208) og vísar því til hreyfanleika annars vegar, jafnvel ófyrirsjáanleika, og kyrrstöðu hins vegar. Ferðamáti hins órákaða hefur á íslensku verið nefndur *flandur* (Edward Huijbens o.fl., 2014, bls. 210). Deleuze og Guattari taka skýrt fram að þótt þessu sé stillt svona upp séu rýmin ekki andstæður, enda er einhyggja (e. *monism*) ráðandi hugmyndakerfi í ritinu, heldur í raun og veru eingöngu til sem einhvers konar blendingur. Samfellt rými er í sífelldri umritun og umbreytingu yfir í rákað rými; rákað rými er stöðugt leyst upp aftur í samfellt rými (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 474). Dæmi um þetta er eyðimörkin, sem menn reyna að koma böndum á eða skipuleggja með einhverjum hætti, t.d. vegagerð eða veggjagerð, en sandurinn er á sífelldri hreyfingu og þar með sprengir hún af sér fjötrana. Gripið er enn frekar til myndlíkinga til að útskýra hugtökin. Ofið efni, vefnaður, er tekið sem dæmi um fyrirbæri sem uppfylli ákveðin einkenni sem geri að verkum að það megi skilgreina sem rákað. Í fyrsta lagi samanstandi það af tveimur gerðum af þráðum sem mætist hornrétt. Í öðru lagi hafi þessir tveir þættir, sem á íslensku kallast *uppistaða* og *ívaf*, ólíka virkni eða tilgang – uppistaðan er föst en ívafið er hreyfanlegt og getur runnið upp og niður eftir uppistöðunni. Í þriðja lagi hefur vefnaður upphaf og endi á breiddina í það minnsta, sem ákvarðast af ramma vefstólsins.⁶³ Filt er á hinn bóginn andvefnaður; efni sem samanstendur af samflæktum þráðum. Þeir mynda heild sem á sér hvorki upphaf né endi, framhlið né bakhlið. Enn eru tekin dæmi um blöndu „þráðarýmanna“ – prjóni svipar til vefnaðar, segja þeir félagar, en þar skiptast prjónarnir á að mynda uppistöðu og ívaf; á hinn bóginn myndar hekl rými sem getur teygst sig óendanlega í allar áttir, eins og filtið, en hefur samt miðju. Það er því einhvers konar blendingur. Bútasaurur er enn eitt dæmið um samfellt rými: þar er engin miðja – ósamstæðir bútar úr ólíkum efnum, bæði hvað varðar mynstur og áferð, sem hægt er að sauma saman á óendanlega marga vegu. Þetta dæmi

⁶² Hildigunnur Sverrisdóttir, arkitekt, mun eiga hugmyndina að þýðingu hugtakanna (Edward Huijbens o.fl., 2014, nmgr. bls. 208).

⁶³ Hér benda þeir líka á að Platon hafi einmitt líkt vefnaði við „royal science“, þ.e. listina að stjórna ríkinu og fólkinu í því (bls. 475).

er nefnt til að sýna fram á að samfelld rými þarf alls ekki að vera einsleitt, jafnvel þótt fyrirbæri sem kunna að virðast einsleit, á borð við eyðimörk eða sjálft hafið, séu hvað oftast notuð til að lýsa því (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 474 og áfram).

Sjónræn einkenni eru ekki það eina sem hefur áhrif á rými. Tónlist er annað dæmi, en Deleuze og Guattari benda á að með tónlist sé rými einnig rákað. Edward Huijbens og meðhöfundar hafa útfært þetta í grein sinni um rákun ferðamennsku og orða það sem svo að rákun í tónlist byggji á því „að vefja tilteknum breytum utan um ákveðin leiðarstef (eða þræði), þannig að öllu sé haganlega fyrir komið og sé í eðli sínu teljanlegt“ (Edward Huijbens o.fl., 2014, bls. 209). Þetta minnir raunar mjög á dæmi sem var nefnt hér að framan (bls. 71), um örnefni og landslag í Bagdad sem var lýst sem „óreiðukenndri sínfóníu“ í augum hernámsliðsins sem þyrfti að afmarka og skrá á eitt nótnablað – með því að búa til nýtt kerfi örnefna.

Enn eitt skýrt dæmi sem notað hefur verið til að útskýra þessa leið til að hugsa um rýmið er hafið, samfelld rými „par excellence“ (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 479) þótt rákun hafi átt sér stað að einhverju leyti með miðum af föstum punktum í landi, sól og stjörnum og síðar með kortum sem byggja á lengdar- og breiddargráðum. Löngu áður studdust hirðingjar við flókið kerfi sem byggði á skynjun: Á vindi, hljóðum, lit hafsins o.fl. Og sjórinn var samkvæmt þessu ekki einungis hið erkitýpíska samfellda rými heldur einnig fyrsta rýmið sem reynt var að ráka, hneppa í kerfi sem maðurinn hafði stjórn á. Þarna er óreiðunni teft gegn skipulaginu, því óstýriláta gegn því tamda, en þó lögð áhersla á blendingseðli heklsins.

Hugmyndirnar má yfirfæra á ljósmynd Ralphs Hannam af fólki á Austurvelli um 1950 (*Mynd 5*). Barn í forgrunni myndar hlykkjótta slóð í nýföllnum snjó utan við hefðbundna gönguleið, stétt sem hefur væntanlega verið lögð af opinberum starfsmönnum skv. skipulagi, á vegum ríkisins sem má einmitt segja að sé erkirákari óreiðukenndra fyrirbæra, með lagasetningu, skráningu og stöðlun.⁶⁴ Barnið leitast þannig við að ráka autt eða órákað rými eða yfirborð á sinn hátt og óljóst er hvað gerist næst – hvernig mynstrið heldur áfram að þróast. Á meðan ganga þeir fullorðnu hinn ofurrákaða, þráðbeina veg sem er fastur í forminu og býður ekki upp á marga útúrdúra eða uppákomur. Handan við stéttina eru, ef vel er að gáð, spor eftir eina manneskju sem er horfin úr augsyn. Þau liggja meðfram stéttinni og má vissulega túlka sem nýja rákun en slóðin er þó íhaldssöm, tekur mið af því sem fyrir er, þ.e. stéttinni, öfugt við skrautlega slóð barnsins. Hugmyndin um rákun og samfellu gerir annars ekki einungis ráð fyrir því að til séu blendersrími heldur einnig að fyrirbæri sem birtast okkur sem einhvers konar undanvillingar í grasrótinni, á borð við slóð barnsins, geti færst upp á stig rákunar. Til dæmis er vel þekkt að stígar sem myndast þvert eða skáhallt á tilbúin kerfi séu stundum innlimaðir í opinber stígakerfi.⁶⁵ Þessa hugsun má vitanlega yfirfæra á margs konar kerfi önnur – t.d. tungumálið, þar sem ný orð eða örnefni spretta sífellt fram í grasrótinni og ná sum að skjóta rótum og eru færð inn í orðabækur eða aðrar opinberar skrár – en ekki öll. Á sama hátt fá orð og örnefni nýja merkingu eða eru endurtúlkuð eftir þörfum. Þetta ferli er undir áhrifum ýmiss konar utanaðkomandi afla sem geta bæði verið samfélagsleg eða áþreifanleg/sýnileg. Sýn *Þúsund fleka* hefur verið notuð til að varpa ljósi á ýmiss konar ferli,

---

⁶⁴ „Tilhneiging ríkisins til að stilla sér upp sem innrætt heimsskipan og að rófesta manninn“ (Deleuze og Guattari, 2002, bls. 56).

⁶⁵ Hér má nefna gönguleið gegnum húsið Eddu sem dæmi – þ.e. gönguleið sem lá yfir lóðina meðan hún var óbyggð en var felld inn í bygginguna með því að líkja eftir hellulagðri götu í gólfinu (*Samkeppni um hönnun húss fyrir íslensk fræði: Úrslit*, 2008).

m.a. hér á landi þar sem ferðamennska eða ferðamenn hafa verið í brennidepli í tveimur rannsóknum eins og áður hefur verið reifað. Hildigunnur Sverrisdóttir hefur velt fyrir sér raunverulegum tilgangi ferðalaga og leitt að því líkur að fólk hafi í raun mestan áhuga á að

Mynd 5 Tilraunir með ljós og skugga. Ralph Hannam/Þjóðminjasafn Íslands, RH2-26.

sleppa undan oki hins ofurrákaða rýmis hins daglega lífs. Þar af leiðandi eigi ekki að þeyta ferðamönnum á milli fyrirframgefinna staða sem þeir verði að sjá innan þröngs tímaramma heldur fremur að reiða sig á afþreyingu sem byggir á upplifun eða innsæi (Hildigunnur Sverrisdóttir, 2011). Edward Huijbens, Björn Þorsteinsson o.fl. hafa einnig fjallað um ferðamennsku með hliðsjón af sömu kenningum en þó undir öðrum formerkjum, þ.e. skoðað þau áhrif sem ferðaþjónusta hefur haft á íslenskt samfélag með markaðssetningu, ímyndarsköpun og vörumerkjavæðingu. Þannig er reynt að efla skilning á ferðamennsku sem samfélagsmótandi, með öðrum orðum *rákandi* afli (Edward Huijbens o.fl., 2014). Bent er á að „sérhver eining sem fólk telur sig með einhverjum hætti geta afmarkað er [eða sé] í raun afurð tengsla og skipunar þeirra en ekki orsök fyrirframgefinna eiginleika einingarinnar“ (bls. 206–207). Þannig verði aðgreining, formgerðir og merking til í athöfnum og tengslum:

Fyrirbærin sem við skoðum skipta ekki máli vegna endanlegrar og/eða fastrar lögunar þeirra heldur vegna þess hvað tengist þeim og hvað þau tengja; hvað dregið er inn í svið þeirra og hvar mörkin á milli þeirra eru sett hverju sinni (bls. 213).

Kjarni málsins er „ferlið, hvert landslag á sér stað og stund og drífur áfram eigið rými og eigin tíma. Ferlið sem mótar er grunnurinn til að skilja hvað þar er á ferðinni“ (bls. 215). Hér á eftir verða hugmyndir um rákun og fleira sem henni tengist notaðar til að útfæra nánar

hvernig landslagið er mótað í sífellu með örnefnum og hvernig bæði landslagið og sérhvert örnefni eiga sér nokkurs konar ævisögu. Litið verður svo á að ferli sérhvers nafns sé rannsóknarvert – þ.e. hvernig það verður til, undir hvaða áhrifum, hvort það festist, birtist á kortum eða í rituðum heimildum – hvort það nær að mynda eins konar „setlag“ svo notast sé aftur við myndmál sem hefur verið beitt til að skýra hvernig fyrirbæri öðlast sess. Auk þess verður Surtsey mátuð sérstaklega við hugmyndir Foucaults um annarleg rými eða heterótópiur. En þá að aðferðum.

4 Aðferðafræði

Til að leita svara við spurningum rannsóknarinnar, sem beinast sérstaklega að örnefnum, lá fyrir að það væri kjörið að skoða tiltekið tilvik, helst afmarkaðan stað eða svæði þar sem væri vænlegt eða yfirhöfuð hægt að grennslast fyrir um það hvernig nöfn verða til, hver þeirra festa rætur, hvernig einstök nöfn og söfn nafna breytast og fá nýja merkingu, hvað hefur áhrif þar á og hvernig nöfnin eru notuð í daglegu lífi – og eru hluti af *rákun* staða.

Surtsey virtist frábært viðfangsefni af ýmsum ástæðum en fyrst og fremst til að skilja það sem kalla mætti frumframvindu, svo vísað sé í hugtakanotkun líffræðinga þegar þeir fást við landnám lífvera á nýju og lífvana yfirborði (sjá t.d. Wasowicz o.fl., 2020); hvað það er sem á sér stað þegar fólk kemur að nýju landi þar sem enginn hefur stigið niður fæti og engin forsaga er til staðar. Surtsey er nýtt land og nýr heimur, orðin til bæði efnislega og huglægt í minni fólks sem enn er í fullu fjöri. Á sama tíma vísar hún þó í forsögulegan tíma, hún er einhvers konar frummynd eða frumgerð staðar. Með rannsókn var viðbúið að hægt væri að skoða örnefnamyndun frá upphafi, eða því sem næst, í samhengi við menningarlega mótun staðarins sem einnig má ráða í af ýmsum öðrum þáttum eins og reifað er hér á eftir. Þá var Surtsey mjög áhugaverð með tilliti til ríkjandi sýnar annarra fræðimanna (t.d. líffræðinga og jarðfræðinga) sem skoða landnám nýrra tegunda og líta svo á að *ferli* séu í forgrunni, sbr. hugtök eins og „gangverk“, „framvinduferli“ og síðast en ekki síst „vistkerfi“ (sjá t.d. Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014) sem virtust kallast á við tengslapátt landslagshugtaksins.⁶⁶ Ekki var Surtsey síður forvitnileg með tilliti til sambands manns og náttúru og þeirrar stefnu að í eynni eigi að halda áhrifum mannsins í lágmarki. Þetta virtist geta varpað ljósi á spurningar um það hvers konar mark örnefni settu á landið; af hvaða hugmyndum þau væru sprottin og hvaða áhrif þau hefðu á bæði umhverfi og samfélag. Hafa þurfti í huga að Surtsey er að ýmsu leyti frábrugðin hefðbundnu búsetulandslagi, enda er ekki dvalist þar nema skamman tíma ár hvert. Í samanburði við viðfangsefni sem fornleifafræðingar fást við hér á landi og eiga vel flest rætur að rekja til gamla bændasamfélagsins (sjá t.d. Birna Lárusdóttir o.fl., 2011) minnti hún að sumu leyti á staði þar sem hafst var við árstíðabundið til að afla fanga, t.d. í seljum, verstöðvum eða á grasafjalli, en sömuleiðis eru ýmis líkindi við aðrar úteyjar Vestmannaeyja, t.d. Bjarnarey og Elliðaey sem voru eins konar útstöðvar frá heimalandinu, Heimaey (sjá t.d. Hlöðver Johnsen, 1986).

Þótt margt hafi verið ritað um Surtsey á þeim rúmu fimm áratugum sem liðnir eru frá því að gosi lauk og margar uppgötvanir verið gerðar hefur lítið verið rætt um manninn og þátt hans í mótun staðarins.⁶⁷ Það er ljóst að leitast hefur verið við að halda áhrifum mannsins á náttúrufar í lágmarki. Vísindamenn dvelja þar aðeins örfáa daga á ári og skilja eftir sig eins

---

⁶⁶ Um ferli innan líffræðinnar og áherslu á tengsla- og heildarhyggju umfram vélhyggju má t.d. fræðast í grein Skúla Skúlasonar, „Er syndin náttúruleg? Um mikilvægi heimsmynda og uppsprettu gilda“ (Skúli Skúlason, 2020).

⁶⁷ Sjá þó kaflann „Maðurinn“ í nýlegri bók um Surtsey (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 200–217) og sömuleiðis ritið *Esseyja/Island fiction* sem fjallar að hluta um hin flóknu tengsl manns og eyjar (Þorgerður Ólafsdóttir o.fl., 2023).

lítil ummerki og mögulegt er. Fatnaður er hreinsaður áður en stigið er í land og allt sorp tekið með í land að dvöl lokinni. Eyjan var friðlýst árið 1965 og síðar tekin á heimsminjaskrá UNESCO á þeim forsendum að hún væri einstök og óspillt náttúruleg rannsóknarstofa, laus við áhrif mannsins (*Surtsey*, e.d.). Engu að síður hefur ýmiss konar menningarleg mótun átt sér stað í Surtsey og það er einmitt það sem rannsóknin átti að fjalla um og skýra, þá fyrst og fremst þáttur örnefnanna. Hvernig varð *landslagið* sjálft til og staðurinn (eða staðirnir), ekki bara úr gosefnum og einhverju sem hægt var að sjá, efnagreina, telja og mæla heldur úr hugmyndum, orðum, sögum – og síðast en ekki síst örnefnum? Gat örnefnaferlið í Surtsey, sem hlaut að vera hægt að nálgast vegna þess hversu ung hún var, hjálpað okkur að skilja söfn örnefna á öðrum stöðum og að lesa í þau?

4.1 Rannsóknarsnið

Rannsóknin hér á eftir er *tilviksrannsókn* sem beinist að Surtsey og örnefnum þar. Hún byggir á margs konar gögnum um staðinn sem talið var að gætu varpað fjölbreyttu ljósi á viðfangsefnið. Nálgunin er í samræmi við skilgreiningu Creswells á *tilviksrannsókn*, þ.e. að um sé að ræða

eigindlega nálgun þar sem rannsakandinn kannar raunverulegt samtímakerfi í rauntíma (*eitt tilvik*) eða mörg afmörkuð kerfi (*mörg tilvik*) á tilteknu tímabili, með ítarlegri, djúptækri gagnasöfnun þar sem fengist er við margvíslegar uppsprettur upplýsinga (t.d. athuganir, viðtöl, upptökur, skjöl og skýrslur...). (Creswell, 2013, þýð. höf.)⁶⁸

Beita þurfti ólíkum aðferðum á mismunandi gögn, bæði við öflun þeirra og greiningu, og er almennt nánar greint frá nálgunum í viðkomandi köflum. Til að mynda var fengist við ólíkar tegundir ritaðra heimilda (bækur, skýrslur og gestabækur), tekið viðtal við vísindamenn og gerð vettvangsathugun í Surtsey. Í ljósi þess miðaði rannsóknin ekki einungis að því að safna beinum gögnum um örnefni og staðinn Surtsey heldur einnig því að fanga upplifun og reynslu vísindamanna á staðnum, enda landslagshugtakið haft að leiðarljósi og sú sýn að örnefni gætu bæði verið afleiðing af upplifun og reynslu fólks en sömuleiðis haft áhrif á þessa þætti. Til að kanna þetta var beitt fyrirbærafræðilegri nálgun á landslag og aðrir þættir skynjunarinnar en hið sjónræna dregnir fram í dagsljósið (Moustakas, 1994). Annars vegar kemur þetta fram í því hvernig reynt er að draga fram reynslu fólks og upplifun, eftir því sem ráða má í þessa þætti af heimildum og öðrum gögnum, og hins vegar var fyrirbærafræðilegri nálgun beitt í vettvangskonnnun minni í Surtsey. Reynt var að leggja til hliðar fyrirframgefnar hugmyndir um viðfangsefnið *örnefni*, hvað það fæli í sér eða smættun þess og horft til orða Husserls, sem taldi að hin sanna aðferð fylgdi „ekki fordómum okkar og fyrirmyndum, heldur gerð þess hlutar, sem rannsaka skal“ (Zahavi, 2008, bls. 30). *Gerð* er mikilvægt hugtak í samhengi örnefna, að huga að því hvernig hlutur er gerður, úr hverju hann er samsettur, hvernig hann er uppbyggður og hverju hann tengist. Í þessu samhengi má

---

⁶⁸ „Case study research is a qualitative approach in which the investigator explores a real-life, contemporary bounded system (a case) or multiple bounded systems (cases) over time, through detailed, in-depth data collection involving multiple sources of information (e.g., observations, interviews, audiovisual material, and documents and reports).“ (Creswell, 2013, bls. 97).

einnig líta svo á að rannsókn á veru mannsins í Surtsey geti haft víðari skírskotun til sambands okkar við heiminn.

Heimurinn verður ekki greindur frá sjálfsverunni og sjálfsveran ekki frá heiminum, eins og Merleau-Ponty benti á (Zahavi, 2008, bls. 45). Með það í huga verða örnefni ekki rannsökuð eða skilin með því einu að safna þeim, lýsa, flokka og greina upprunalega eða „réttá“ merkingu einstakra orðhluta og merkja þau inn á kort, heldur hljóta tengsl þeirra við veruleikann hverju sinni, upplifun hvers og eins á þeim og sambandi þeirra við það sem þau standa fyrir, t.d. hinn áþreifanlega heim, stað, atburði og tengsl við aðra staði, að vera mikilvæg. Þetta mætti skýra nánar með heimspekilegri sýn á vatn – hvað er eiginlega vatn? Hin efnafræðilega gerð er táknuð með stöfunum H_2O sem flestir þekkja. Sú birtingarmynd fyrirbærisins nær þó ekki utan um hvort vatn er eitthvað sem við drekkum eða böðum okkur í né heldur ólík form þess eftir hitastigi: hvort það er frosið (skautasvell) eða að gufa upp (sána) og hvaða ólíku merkingu það getur haft eftir menningarlegu samhengi – og þannig er „sá heimur sem við lifum í ... allt annar en sá heimur sem vísindin fjalla um“ (Zahavi, 2008, bls. 37–38). Svipað dæmi hefur verið rakið um hunang: „Að segja að hunang sé seigfljótandi og að segja að það sé sætt eru tvær leiðir til að segja það sama: það er að lýsa ákveðnu sambandi hlutarins við okkur“ (Merleau-Ponty, 2017, bls. 29). Þannig eru ekki til nein algild viðmið um raunveruleika og sannleika. Á sama hátt er gengið út frá því hér að ekki sé hægt að taka örnefni úr samhengi sínu og skýra það í eitt skipti fyrir öll út frá orðfræðilegri merkingu og komast þannig að sannleikanum.

Til að útskýra þetta nánar með tilliti til örnefnanna sérstaklega mætti segja að hér sé reynt að skoða hvaða hlutverki örnefni gegna í samfélagi manna, hvernig þau birtast á ólíkan hátt, hvaða áhrif þau hafa og hvernig það tengist hinu stóra samhengi – sjónarhornum og þeim fyrirbærum sem þau vísa til. Þetta er frábrugðið hinni hefðbundnu leið, sem oft er fólgin í að safna örnefnum á tilteknu svæði, e.t.v. merkja þau inn á kort í einu lagi, flokka, skipta þeim í orðhluta og skýrt og ræða merkingu eða uppruna einstakra orðhluta með aðferðum orðsifjafræði og/eða samanburði við önnur nöfn. Sömu leiðis er hér leitast við að kanna hvernig örnefni eru – þrátt fyrir kortlagningu og prentaðan texta – hreyfanleg fyrirbæri sem birtast og hverfa – hvernig það er eitt að heyra eða sjá orð sem vísar til fyrirbæris eða staðar en annað að upplifa það á eigin skinni eða annarra. Til að reyna að draga þetta fram er í umfjöllun um Surtsey haldið uppi söguþræði þar sem samhengið er í forgrunni, en sú hugmynd er sumpart fengin úr örnefnalýsingum þótt hér sé gengið lengra. Í kafla 5.1 er það tímalína heimildanna sem er þráðurinn en í kafla 5.2 er það ferðasaga úr tilteknum tíma og rúmi: Ferðabók úr Surtsey frá sumrinu 2019.

4.2 Gagnaöflun

4.2.1 Ritaðar heimildir

Margvíslegar heimildir eru til um Surtsey og örnefni nefnd í mörgum þeirra. Í meginatriðum skiptast þær í nokkra flokka:

1. Yfirlitsrit sem eru ætluð hinum almenna lesanda
2. Vísindagreinar og skýrslur um rannsóknir

3. Gestabækur úr eygni, en fjallað verður sérstaklega um þann heimildaflokk hér á eftir
4. Kort af eygni sem hafa verið gefin út á vegum opinberra aðila auk þess sem ýmiss konar kort birtast í heimildunum og má líta á sum þeirra sem sjálfstæðar heimildir um örnefni
5. Annars konar heimildir þar sem fjallað er um Surtsey, t.d. styttri blaðagreinar, ævisögur og kvikmyndir og annað sjónvarpsefni

Áður en rannsókn hófst á vettvangi í Surtsey voru ritheimildir um staðinn gaumgæfðar og örnefnum og nafnvísunum sem þar birtust (um nafnvísa, sjá kafla 4.3.1) og ýmsu sem þeim tengdist safnað. Farið var markvisst gegnum heimildir af ólíku tagi með það í huga að safna beinum upplýsingum um örnefni og ýmis afbrigði af þeim, bæði úr textum og af kortum, til að rekja ferli þeirra og samhengi í tíma og rúmi. Ekki skal því þó haldið fram að heimildayfirferð sé tæmandi, enda hafa skrif um Surtsey birst mjög víða og líklega mætti kemba nánar það sem hér er í flokkum 2 og 5.⁶⁹ Auk þess að einblína á örnefnin sjálf var sett það markmið að safna almennari upplýsingum um staðinn Surtsey og tengsl ólíkra hópa og einstaklinga við hann. Í þessum hluta koma líka fram ýmsar óbeinar upplýsingar um örnefni, tilurð þeirra og hlutverk.

Afar fáar af þessum heimildum fjalla beinlínis um örnefni þótt þeirra sé víða getið. Í flestum útgefnum heimildum – og raunar einnig á kortunum – er fjallað á vísindalegan hátt um stöðu eða þróun lands og lífs en mun sjaldgæfari eru hversdagslegar frásagnir af dvöl fólks á staðnum og sjaldan minnst á t.d. fegurð eða aðra upplifun, nema einna helst í sjálfu gosinu, sem hafði gríðarleg áhrif á marga sem urðu vitni að því eða stigu í land í Surtsey meðan enn gaus. Einnig finnast snapir af örnefnum hér og þar, t.d. í ljósmyndabókum og stuttum tímaritsgreinum, og sennilega eru ekki öll kurl komin til grafar enn, enda nær ógjörningur að ná heildaryfirliti yfir þær.

Heimildirnar eru ólíkar með tilliti til örnefna og fer það að nokkru leyti eftir því í hvaða flokk þær falla; vísindagreinar eru til dæmis yfirlétt fremur fátækar af örnefnum. Nokkur rit skulu nefnd sérstaklega þar sem þau eru eins konar vörður eða leiðarhnoð í örnefnasögunni og draga hvert um sig upp einhvers konar mynd af safni örnefna á tilteknum tíma og út frá tilteknu sjónarhorni. Þau eiga það einnig sameiginlegt að lýsa á einhvern hátt afstöðu til örnefna eða í einstaka tilvikum skoðunum á þeim. Þetta eru: grein Karls Sæmundssonar í Vikunni 1970 þar sem hann segir almennt frá Surtsey og lýsir gönguferð um eyna með tilvísan í ýmis örnefni (Karl Sæmundsson, 1970); yfirlitsrit Sturlu Friðrikssonar á ensku, *Evolution of life...* (Sturla Friðriksson, 1975); greinar Halldórs Halldórssonar málfræðings um örnefni í Surtsey í *Lesbók Morgunblaðsins* (Halldór Halldórsson, 1993a, 1993b); önnur bók Sturlu Friðrikssonar sem að nokkru leyti byggir á þeirri fyrri og nefnist *Lífriki í mótun* (Sturla Friðriksson, 1994) og að lokum bók Erlings Ólafssonar og Lovísu Ásbjörnsdóttur, *Surtsey í sjónmáli* (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014). Að minnsta kosti tvær síðastnefndu heimildirnar tengjast afmælum Surtseyjar sem þótti tilhlýðilegt að fagna meðal annars með útgáfu yfirlitsrita – og hugsanlegt virðist að grein Halldórs um örnefni hafi verið rituð með það að leiðarljósi að koma á festu varðandi þau, m.a. í tengslum við útgáfu opinberra korta. Auk þess að fela í sér upptalningar á örnefnum og í mörgum tilvikum kort

---

⁶⁹ Þess má geta að almennt séð virðast vísindagreinar um Surtsey sjaldan innihalda mikið af nöfnum og sama má segja um það kvikmyndaefni sem hefur verið skoðað, þótt þar leynist gersemar inn á milli, sbr. bls. 125 og 183.

bera allar heimildirnar með sér að þar hafa menn þurft að leggja einhvers konar mat á hvað teljist örnefni og hvað ekki, og hver þeirra eigi yfirhöfuð heima í riti sem kemur fyrir almennings sjónir.

Einn heimildaflokkur krefst sérstakrar umfjöllunar hér áður en lengra er haldið, en það eru gestabækur, sem skipa mikilvægan sess í umfjöllun síðar í ritgerðinni, enda eru þær allt annars eðlis en aðrar heimildir um Surtsey.

Gestabækur

Gestabækur eru sérstakar heimildir sem hafa lengi vakið forvitni mína. Í þeim leynast oft mikilvægar upplýsingar um upplifun fólks á tilteknum stað, veður, gönguferðir og ýmsa atburði og stundum skilaboð til þeirra sem á eftir koma. Þannig myndast áhugaverð tengsl milli ólíkra hópa sem annars hafa lítið samneyti, þar sem miðlað er upplýsingum og reynslu. Gestabækur úr Surtsey reyndust engin undantekning og var ákveðið að nýta þær í rannsókninni.

Gestabækur gætu líklega fallið undir að teljast ákveðin bókmenntagrein, enda er þar sagt á ákveðinn hátt frá því sem telst markvert við ferðalög eða dvöl á tilteknum stað. Þær hafa ekki verið nýttar í rannsóknum hér á landi svo mér sé kunnugt um þótt stundum hafi stakir kaflar úr þeim verið birtir, einkum í héraðsritum og þá ekki síst vegna kveðskapar eða skemmtilegra frásagna sem ferðalangar hafa hripað í þær (sjá t.d. Hjálmar R. Bárðarson, 1966; Þorsteinn Jóhannsson, 1982). Hér er þá ekki átt við heimilisgestabækur heldur fyrst og fremst gestabækur af því tagi sem hafa legið frammi t.d. í fjallaskálum og á öðrum viðkomustöðum ferðamanna. Erlendis hafa slíkar bækur – reyndar einkum gestabækur á hótélum eða öðrum stöðum þar sem greitt er fyrir gistingu – verið að ryðja sér til rúms sem forvitnilegar sögulegar heimildir, sérstaklega innan ferðamálafræði, enda veita þær merkilega innsýn í hug ferðamanna og tengingu þeirra við tiltekna staði og landslag (James og Vincent, 2016; Singer, 2016). Svo vísað sé í orð Singers hvetja auðar síður þeirra ferðalanga beinlínis til að tengjast umhverfinu á tiltekinn hátt (Singer, 2016, bls. 394). Hún bendir á að sumpart minni textar gestabóka á ferðabókaformið, þótt töluvert skorti á ýmis einkenni, ekki síst vegna þess hve knappir textarnir eru, eiginlega örtexar. Ólíkt ferðabókum eru textarnir ekki háðir dyntum útgáfu, hugsanlega löngu eftir að þeir líta dagsins ljós, heldur liggja oftast frammi fyrir allra augum þann tíma sem tiltekin gestabók er í notkun og hafa þannig áhrif á lesendur jafnskjótt og texti (eða annars konar tjáningarform, t.d. teikning) er kominn á blað. Síðast en ekki síst gefa þær kost á að skyggnst sé inn í hugarheim aðila sem annars hefðu sennilega ekki skilið neitt eftir sig um staðinn og eru margir hverjir ekki endilega vanir að tjá sig í rituðu máli. Í samhengi rannsókna á gestabókum í Wales hefur verið bent á að þetta eigi til dæmis við um raddir kvenna á 19. öld, flóttamanna í síðari heimsstyrjöld eða íbúa fyrrverandi austantjaldsríkja undir lok 20. aldar (Singer, 2016, bls. 405). Í tilfalli Surtseyjar mætti yfirfæra þetta á aðra hópa sem eru ekki hluti af kjarnahópum vísindamanna og þar með valdastrúktúrnum og eiga sér ekki háværar raddir út á við hvað varðar málefni Surtseyjar, t.d. björgunarsveitarfólk, erlenda gesti og aðra sem koma bara einu sinni eða tvisvar á staðinn. Síðast en ekki síst er í gestabókum greint frá ýmsu sem annars væri ekkert vitað um og tengist m.a. menningu í skálanum, stöðu kvenna og beinni

upplifun og reynslu fólks af staðnum. Þetta síðastnefnda fellur einkar vel að fyrirbærafræðilegri nálgun (James og Vincent, 2016, bls. 149) og á því vel við sýn verkefnisins hér. Vel má halda því fram að gestabækur séu fulltrúar *hins órákaða rýmis*, svo vísað sé til baka í kennilegan grunn. Þótt rannsóknir á slíkum efnivið skorti á Íslandi mætti kannski fyrir fram ætla að Surtseyjarbækurnar séu frábrugðnar mörgum öðrum gestabókum, enda ekki til vitnis um ferðamannastað í venjulegri merkingu þess orðs eða heimili, sem vissulega hafa einnig átt gestabækur, heldur fyrst og fremst stað vísindaiðkana, rannsóknarstofu í vistfræði. Þó eru sannarlega dæmi um skemmtiferðir í Surtsey framan af og margar færslur leiða hugann að hefðbundinni skálamenningu á afskekktum stað þar sem skemmtisögur, vísur og teikningar af ýmsu tagi fá að fljóta með vísindalegri frásögnum og virðulegum undirskriftum ráðherra og annarra fyrirmenna.

Alls eru varðveittar þrjár gestabækur úr Surtsey, sú elsta tekin í notkun um leið og menn hófu dvöl í Pálsbæ árið 1966. Sennilegt er að gestabók hafi, eins og venjan er, jafnan legið frammi í eygni, verið lesin af þeim sem komu í skálann og kvittað í hana skömmu fyrir brottför. Færslur í þeim eru gríðarlega fjölbreyttar og erfitt að fella þær undir einn hatt. Þar leynast til dæmis einfaldir nafnalistar, lausavísur og ljóðabálkar, frásagnir af merkum uppgötvunum, ágrip af rannsóknum, gamanmál, uppskriftir og margt fleira, og víða er minnst á örnefni eða aðrar staðartilvísanir. Elsta bókin er alls rúmlega 185 blaðsíður en öftustu síðurnar eru auðar og sennilegt að hún hafi verið fjarlægð úr eygni í stórri viðhaldsferð sem farin var haustið 1976, en lokafærslurnar eru ritaðar þá. Kápan er klædd með ljósbrúnu strigakenndu efni og ber þess merki að bókin hefur séð tímana tvenna, enda snjád og óhrein. Í júnímánuði árið eftir tók önnur bók við, svört að lit og minnir á dæmigerða fundargerðabók. Innanverðar kápur hafa verið skreyttar vönduðum blýantsteikningum af berum konum, og vekur upp hugrenningar um gildi sem kunni að vera ríkjandi á staðnum á þeim tíma. Einungis er ritað á rúmar 50 blaðsíður í þessari bók og ástæðan verður ljós þegar síðasta færslan, sem er býsna tregafull, er lesin haustið 1984. Þar segir frá ferð Hjálparsveitar skáta í Surtsey, en Sveinn Jakobsson jarðfræðingur hafði beðið meðlimi um að gera sér ferð í Pálsbæ og bjarga þaðan því sem gæti talist verðmætt eða nýtilegt (*Gestabók II, 1977–1984*, e.d.). Þegar hér var komið sögu stóð bærinn tæpt, enda hafði mjög sorfist af eyjunni norðan til og sjór gengið alla leið að hússtæðinu, svo sem sjá má af pennateikningu sem fylgir færslunni aftast í bókinni og virðist í einfaldleika sínum gefa nokkuð skýra mynd af aðstæðum (sjá *Mynd 27*). Eftir að Pálsbær gamli er tæmdur og bók nr. 2 horfin á braut er eyða í gestabókafærslum í um þrjú ár, þar til síðsumars 1987, og sennilegt að ekki hafi verið tekin upp gestabók í nýja Pálsbæ strax eftir flutninginn – nema sú sé nú glötuð. Þetta er miður, enda hafði flutningur á nýjan stað töluverð áhrif á sýn fólks á landslag í Surtsey og örnefni sem mynduðust þar. Þriðja og síðasta gestabókin, sem er fullskrifuð, endar í júlí 2020, þegar Erling Ólafsson kveður eyna eftir 50 ára starf (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Þannig má segja að lokafærslur í bæði annarri og þriðju bók marki ákveðin þáttaskil í samfélagi og sögu Surtseyjar.

Eðli sérhvers textabrots helgast nokkuð af því samhengi sem fólk tilheyrir. Þeir sem tilheyra hópum sem sinna vöktun á lífríki og jarðfræði skrifa oftast rútínubundna texta í gestabók, nánast samanburðarhæfa þegar kemur fram á níunda áratuginn – en fyrstu árin eru þó nokkur dæmi um áhrifaríkar lýsingar, einkum þegar kemur að því að lýsa fundi nýrra tegunda. Þeir sem sinna viðhaldi og almennu eftirliti eru líklegri til að greina frá skynjun sinni og reynslu

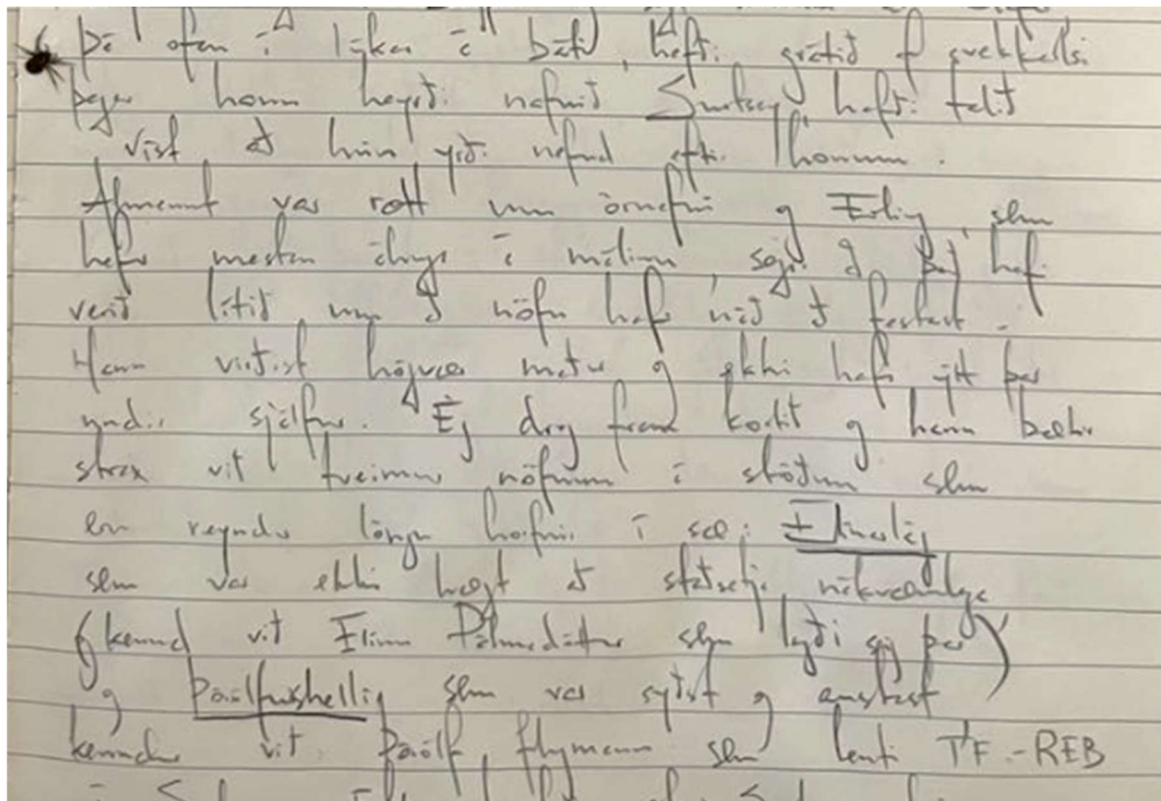
af staðnum. Hinir sem koma aðeins einu sinni eða tvisvar lýsa gjarnan sterkri upplifun af Surtsey og þakklæti til annarra leiðangursmanna og Surtseyjarfélagsins. Margir textanna eru á erlendum málum: Sumir á ensku, frönsku, þýsku svo eitthvað sé nefnt. Eðlilega getur þjóðerni og staða fólks innan tiltekins hóps haft bein áhrif á það sem skrifað er og þannig er bókin á köflum vitnisburður um valddreifingu og valdatengsl ólíkra hópa. Ekki hafa allir verið jafn ötulir við skriftir og t.d. eru færslur Sturlu Friðrikssonar, sem var einn helsti rannsakandi í Surtsey framan af, fremur fáar og stuttar. Þá er ekki greint frá lykilviðburðum í sögu eyjarinnar, t.d. er þar ekki stakt orð um byggingu vita árið 1977.

4.2.2 Vettvangsferð

Í framhaldi af heimildaúttekt var gerð rannsókn á vettvangi í þeim tilgangi að safna upplýsingum um örnefni, bæði frá vísindamönnum á staðnum og út frá eigin upplifun. Byrja þurfti á því að sækja um fararleyfi til Umhverfisstofnunar og Surtseyjarfélagsins með árlegum leiðangri vísindamanna. Auk mín sótti Þóra Pétursdóttir fornleifafræðingur, þá starfandi við Arctic University í Noregi, um leyfi, en við erum gamlir samstarfsfélagar og höfðum áður rætt sameiginlegan áhuga á Surtsey. Rannsóknarefni hennar var áhrif manna í Surtsey, m.a. rask og aðborið efni og plastmengun á fjörum og í jarðvegi. Leyfið fékkst að nokkrum vikum liðnum. Haldið var í Surtsey dagana 14.–18. júlí 2019 ásamt hópi vísindamanna og fleiri fylgifiskum sem hafa vaktað eyna árlega, sumir hverjir svo áratugum skiptir. Litið var svo á að vísindamenn sem hefð er fyrir að starfi og dvelji saman í Surtsey tiltekið tímabil væru menningarhópur (e. *cultural group*) og unnið út frá þeirri hugmynd að það væri æskilegt að dvelja með þeim á staðnum frekar en að taka viðtöl t.d. í skrifstofuhúsnæði í Reykjavík. Stefnt var að því að fá að fara með leiðangri, dvelja með vísindamönnum við rannsóknir og fanga upplifun, reynslu og venjur fólks á staðnum með þátttökuathugun (sjá t.d. Creswell, 2013, bls. 90–91) en gæta þó fyllstu kurteisi um hábjargræðistímann, eins og Kristján Eldjárn minnti á í leiðbeiningum um örnefnasöfnun (Kristján Eldjárn, 1945, bls. 47). Meðfram þessu var ætlunin að rannsaka og upplifa staðinn frá fyrstu hendi, með augum þess sem kemur þangað í fyrsta sinn en er þó meðvitaður um fyrirframhugmyndir sínar.

Áður en haldið var af stað var sent bréf á leiðangursmenn þar sem við Þóra kynntum okkur og rannsóknir okkar lauslega og þá ósk að fá að fylgjast með störfum vísindamanna í eyinni, vera flugur á vegg. Við létum vita að ekki stæði til að taka formleg viðtöl, en við vildum gjarnan fá að tölta um á eigin vegum og með „heimamönnum“, eftir því sem hentaði, og fræðast um eyna gegnum óformlegt spjall. Í bréfinu kom fram að aðferðir á vettvangi þyrfti að móta og aðlaga eftir staðháttum og kynnum okkar af þeim.

Á vettvangi var reynt að fá yfirsýn yfir allt sem talið var geta skipt máli: Auk þess að hlusta eftir því hvernig örnefni komu til tals eða voru notuð var reynt að setja sig inn í rútínur, daglegt líf og hefðir á staðnum, kynnast efnismenningu, leiðum, þungamiðjum, sjónarhornum og fylgjast með eða taka þátt í athöfnum sem sneru bæði að rannsóknnum og daglegu lífi, eins og að leggja á borð og aðstoða við matargerð. Samtöl voru ekki hljóðrituð en drög að dagbók rituð á staðnum (sjá Mynd 6) og með því móti reynt að fanga bæði upplifun mína og gefa sem nákvæmasta mynd af staðnum, í augum gests. Auk þess að fjalla

Mynd 6 Sýnishorn af dagbók úr Surtsey. Efst til vinstri er Surtseyingur sem tók sín síðustu skref á síðunni.

beint um örnefni er þar að finna ýmislegt um upplifun mína og annarra samferðarmanna sem dvalið var með í Surtsey. Auk þess var annars konar minnispunktum haldið til haga: mikið tekið af myndum og stuttum myndskreiðum til að rifja upp staði og stemningu, veður og birtu, fyrirbæri og viðburði. Gengið var um eyna, bæði gekk ég einsömul, með þóru og fékk að fylgja vísindamönnum við dagleg störf. Þannig var t.d. fylgst með uppsetningu skordýragilda og jarðvegsmælingum auk þess sem við tókum þátt í hreiðurtalningu. Einnig var reikað eða flandrað⁷⁰ um eins stóran hluta eyjarinnar og unnt var – ekki algerlega stefnulaust en markmiðið var að leyfa sér að taka staðinn inn frá fyrstu hendi án fyrirframgefina viðkomu- eða áfangastaða. Ólíkar nálganir á viðfangsefnið reyndust hafa marga kosti: Fjölbreytt sýn fékkst á staðinn og örnefnanotkun en eins og við mátti búast höfðu sumir sig meira í frammi en aðrir. Auk þess að reika um var markvisst leitað eftir

⁷⁰ Hugtakið er mjög í anda Deleuze og Guattari, notað um ferðalag í samfelldu rými þar sem ferðin skiptir meira máli en (enda)punktarnir (sjá Edward Huijbens o.fl., 2014, bls. 210).

ýmsum efnislegum ummerkjum eftir menn í eygni. Öll slík fyrirbæri – til dæmis byggingaleifar, fastir mælipunktur, hleðsluleifar – voru hnitsett og skráð og þar stuðst við skráningaraðferð Fornleifastofnunar Íslands á mannvistarleifum þar sem gerð er grein fyrir staðsetningu, aðstæðum, afstöðu, gerð, efni, útliti og ástandi mannvistarleifa. Tilgangurinn með þessu var sem fyrr að öðlast skilning á ferðum manna um eyna og allt það mark sem maðurinn hefur sett á umhverfið í tímans rás. Í raun má segja að vettvangsferðin sé innlit í núíð, tiltekna andrá eða augnablik á staðnum, sem fangar tiltekið ástand/upplifun og kann að sækja merkingu sína bæði fram og aftur í tímann. Dagbókin var rituð að mestu á punktaformi á staðnum en unnið úr efninu og bætt við það eftir að vettvangsferð lauk og ritaður heildstæður texti í stíl ferðabókar. Hliðsjón var þar höfð af öðrum gögnum: hljóðupptökum, myndum og myndskreiðum.

4.2.3 Viðtal

Eftir að vettvangsvinnu lauk var tekið opið og hálfstaðlað viðtal við tvo jarðfræðinga á Náttúrufræðistofnun (Brinkmann og Kvale, 2015), þau Kristján Jónasson og Lovísu Ásbjörnsdóttur, og þar stuðst við tiltekinn viðtalsramma sem mótaðist af reynslunni úr Surtsey. Spurt var opinna spurninga en þó reynt að draga fram upplýsingar um viðfangsefni, daglegar venjur, hefðir og för þeirra um eyna og tengsl þessara þátta við örnefni. Lögð var áhersla á að tala út frá *stöðum* og *svæðum* á opinn hátt fremur en að vísa beint til örnefna sem ég hafði þegar heyrt, enda var eitt helsta markmiðið að fá samanburð frá öðrum hópi sem gæti haft ólíka sýn á Surtsey vegna eðlis viðfangsefna og sem dvelur yfirleitt sér á staðnum. Lengst af hafa verið lítil tengsl milli hópa jarð- og líffræðinga á vettvangi þótt vinnustaður flestra sé hinn sami, Náttúrufræðistofnun Íslands, en viðtalið var tekið þar. Upplýsingar úr viðtalinu eru hér á eftir fléttaðar saman við ferðabókina.

4.3 Nálgun á gögn og greining gagna

4.3.1 Hvað ætti að telja sem örnefni?

Grundvallaratriði sem glíma þarf við áður en lengra er haldið er spurningin sem hér kemur fram síendurtekið, allt frá fyrstu örnefnasöfnunum fyrir rúmum 100 árum, um það nákvæmlega *hvað* eigi að telja til örnefna og sömuleiðis hvernig sú kennilega nálgun sem hér er lagt upp með komi að gagni og hafi áhrif á þetta tiltekna atriði. Nálgunin í þessari rannsókn, með áherslu á ferli og rákun – hreyfanleika í örnefnasafni í tíma og rúmi – hlýtur að krefjast þess að rýnt sé í stærra mengi af staðartilvísunum, *nafnvísunum* eins og það er kallað hér, en oft gerist í umfjöllun um örnefni. Með nafnvísunum er hér átt við orð eða orðasambönd, með öðrum orðum staðartilvísanir, helst þær sem eru notaðar síendurtekið um tiltekna staði og eru stundum ritaðar með stórum staf – og verða raunar sumar að örnefnum, og aðrar sem virðast hafa burði til að þær hefðu allt eins getað fylgt sömu leið. Sem dæmi má nefna tanga/Tanga, lónið/Lónið grillið/Grillið/“grillið“, bunkana/Bunkana, reit 10/tíuna en líka tilvísanir sem virðast eiga minna tilkall til þess að teljast örnefni eða nafnvísar, eins og t.d. kofinn, flugvöllurinn og hellirinn. Einnig eru tilbrigði sem sum teljast sem minni háttar skráð sem nafnvísar en þau geta verið af ýmsu tagi – allt frá því að nafn/nafnvísir sé ritað með stórum/litlum staf, með ákveðnum greini eða ekki, í einu eða tveimur orðum, með stafatilbrigðum (Máfaból/Mávaból) – eða með eða án bandstriks. Í þeim tilvikum er litið svo

á að innihald nafnsins eða merking breytist ekki. Í gagnagrunni er litið svo á að öll slík tilbrigði séu nöfn eða nafnvísar.

Hér er lagt upp með að nöfn og nafnvísar, tilvísanir í staði af öllu tagi sem koma fyrir í Surtsey, séu á einhvers konar *skala* fremur en að hér tekin sé ákvörðun um að þær séu annaðhvort *örnefni* eða *ekki örnefni*. Í landfræðilegum gagnagrunni rannsóknarinnar eru nöfn og nafnvísar flokkuð skv. þessum hugmyndum í þrjá flokka (1–3) eftir styrkleika eða þunga, eftir því hvar á skalanum þau eru, sjá nánar bls. 92 og áfram.

4.3.2 Um tímaskeið

Til að ná tökum á efniviðnum er ævi Surtseyjar og umfjöllun um hana og örnefnin skipt upp í fasa eða *tímaskeið* sem búa hvert og eitt yfir tilteknum sérkennum sem kannað verður hvort hafi áhrif á örnefnaforða eyjarinnar og rákun hennar að öðru leyti. Fasar eru eitt af grunnhugtökum í aðferðum fornleifafræðinnar en á uppgraftarsvæðum getur tiltekið mengi jarðlaga og annarra eininga tilheyrt ákveðnum fasa; hér á eftir verður talað um tímaskeið. Hugtakið hefur m.a. verið skilgreint af Edward Harris, sem er höfundur uppgraftartóls sem við hann er kennt (The Harris Matrix, sjá Harris, 1989). Jarðlag eitt og sér gefur takmarkaðar upplýsingar án samhengis, en innan tímaskeiðs er það sett í samhengi við önnur jarðlög í kring í svokölluðum *matrix* – það er hluti af jarðlagaskipan á tilteknu tímabili eða notkunarkeiði mannvirkis eða manngerðs svæðis. Skipting í tímaskeið er alltaf túlkunaratriði en byggir oftast t.d. á aldursgreiningum og auðkennandi mannvirkjum eða yfirborðum – eins og t.d. gjóskulögum sem hægt er að aldursgreina – sem eru þá það sem getur greint á milli ólíkra tímaskeiða. Nöfnin eru greind/skoðuð innan sama samhengis, þ.e. innan þess tímaskeiðs sem þau birtast fyrst í og því í tengslum við aðra þætti sem tengjast því tímaskeiði, til að mynda tilteknar byggingar, hluta Surtseyjar eða hópa fólks og iðkanir þeirra.

Skipting á ævi Surtseyjar í tímaskeið út frá menningarlegri mótun byggir á úttekt ýmissa ritaðra heimilda og eru flest skil milli skeiða býsna glögg. Þau byggja á einhvers konar markalínunum sem hægt er að bera kennsl á og tengjast annaðhvort breytingum á hópi þeirra sem dvelja í eyinni eða dvalarstað, þá annaðhvort beinlínis búsetu manna eða búsetusvæðum annarra lífvera, sem aftur hafa áhrif á rannsóknarefni og ferðir manna, staðarmótun og sjónarhorn þeirra á staðinn og mætti því fyrir fram ætla að væru líklegir áhrifavaldar á örnefnasafnið. Tímaskeiðin eru sem hér segir:

- I. 1963–1966: Landmótun, landnám og landkönnun
- II. 1966–1985: Fyrsta dvalarskeið í Surtsey (Pálsbær I)
- III. 1985–2008: Annað dvalarskeið í Surtsey (Pálsbær II). Kynslóð I
- IV. 2008–2018: Fyrsta kynslóð kveður (2008), kynslóð II tekur við (til 2019)
- V. 2019: Núið = ferðin (sjá kafla 6: ferðabókina)

Reynt er að draga fram það menningarlega samhengi sem eyjan er sett í í rituðum textum hverju sinni, t.d. tilraunir til að tengja upphafið (þ.e. eldgosið) við menningarsögulegar rætur, nánar tiltekið goðafræði, ekki síður en jarðfræðilegar. Þetta á einkum við um elsta æviskeið eyjarinnar, meðan eldur var enn uppi. Lögð voru til grundvallar þemu sem Rosalind Gill (2000) hefur dregið fram sem undirstöður orðræðugreiningar og byggjast á grundvelli félagslegrar mótunarhyggju (e. *social constructionism*), þ.e. því að þekking fólks og merking fyrirbæra sé ekki sjálfgefin þannig að til sé einn sannleikur, heldur séu öll fyrirbæri

félagslega mótuð, háð sjónarhorni og félagslegum ferlum og ekki vandræðalaus (Gill, 2000, bls. 173). Leitast var við að draga fram þau meginstef sem koma fram í heimildum um Surtsey og tengjast til dæmis hugmyndum um landnám, fæðingu og uppvöxt, konur o.s.frv. – enda litið svo á að þar hefjist mótun staðarins, jafnvel áður en fólk steig fæti í eyna.

Niðurstöðurnar eru settar fram í kafla 5.1 þar sem undirkaflar vísa til tímaskeiða. Í sérhverjum kafla er fjallað ítarlega um lykilatburði, samfélagið í eynni og þróun hennar út frá hinum ýmsu heimildum í samhengi við örnefni en í kafla 5.1.6 er samantekt um tölfræði örnefna eftir flokkum. Umfjöllunin byggir á hinu kennilega sjónarhorni sem kynnt var í kafla 3. Fjallað er um hvers konar fyrirbæri í landslagi eru í brennidepli og fá *nöfn* eða *nafnvísa* hverju sinni og hvaða sjónarhorn þau endurspegla; dreifingu nafna og fjölda. Sérstaklega er litið til þess hvernig nöfn verða til. Í nokkrum tilvikum er það beinlínis vitað en annars er reynt að ráða í það hvort þau eru gefin formlega eða hvort þau spretta fram eða þróast á lengri tíma.

4.3.3 Gagnasafnið í landfræðilegu samhengi

Það er löng hefð fyrir því að flokka örnefni eftir ýmsum eigindum en engin einhlít aðferð er til við flokkun, enda hlýtur slík nálgun alltaf að velta á því hvaða tilgangi hún á að þjóna (sjá t.d. Ainiala o.fl., 2016, bls. 25). Segja má að flokkun hljóti fyrst og fremst að koma að gagni ef markmiðið er að skoða þróun – samanburð milli ólíkra tímaskeiða eða hugsanlega samanburð milli tveggja staða. Óvenjulegt er að hægt sé að greina og flokka safn örnefna sem hefur orðið til á fáeinum áratugum eftir tímaskeiðum, en gagnasafnið úr Surtsey er einstakt hvað þetta varðar og skipar sú flokkun stóran sess í greiningunni. Hún fór fram í QGIS, landfræðilegum gagnagrunni þar sem sérhver eining, í þessu tilviki örnefni eða nafnvísir, er sett upp í töflu sem er tengd landfræðilegri staðsetningu og síðan hægt að tengja ýmsum öðrum eigindum í dálkum, sem grein verður gerð fyrir hér á eftir. Upplýsingar að baki hverri einingu er síðan hægt að kalla fram í ólíku samhengi tíma og rýmis – og í raun má segja að möguleikar á kortasamsetningum séu óendanlegir. Með þessu móti er unnt að draga fram mörg andlit Surtseyjar, ef svo má segja, á kortum; skoða þróun safnsins í tíma og hvað einkennir sérhvert tímaskeið.

Hér verður ekki gerð tilraun til að setja fram endanlegt, „rétt“ eða æskilegt örnefnakort af Surtsey heldur er ferlið í fyrirrúmi. Bent hefur verið á að hefðbundin kort séu sá staður þar sem rákað rými kemur hvað skýrast fram – þau eru háð vali og valdi kortagerðarmanns, aðskilin landslaginu sem þau sýna og skynreynslunni sem það felur í sér (Grosz, 2008, bls. 72). Á hinn bóginn hefur nálgun með GIS tengsl við hugmyndafræði Deleuze og Guattari eins og Gísli Pálsson hefur bent á, að þar sé reynt að draga tiltekna víddir út úr mergðinni (e. *multiplicities*) (Gísli Pálsson, 2011, bls. 15). Sérhvert kort er ekki flatneskja heldur viðleitni til að draga fram ólík tengsl nafna og nafnvísa við fólk, tíma, atburði og staði svo eitthvað sé nefnt. Í þessu skyni er grunnkortíð af eynni heldur ekki bara eitt og óbrotið í gagnasafninu, heldur er leitast við að sýna útlínur Surtseyjar á ólíkum tímaskeiðum, eftir því sem við á, en þær breytast mikið í tímans rás, fyrst vegna eldgossins en síðar vegna vind- og sjávarrofs.

Örnefnin voru flokkuð eftir nokkrum ólíkum eigindum sem gerð er grein fyrir hér á eftir (sjá *Mynd 7*) í þeirri röð sem dálkarnir birtast í myndinni að neðan. Sum þeirra eru einföld, t.d. í þeim dálkum sem vísa í tímaskeið og hvenær örnefni birtist fyrst, en önnur byggja á tiltekinni

aðferðafræði sem nauðsynlegt að gera sérstaka grein fyrir. Skýring á sérhverjum dálki er stjörnumerkt.

	nafn	▲	birtist	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferð 2019	id	nafnberi	skali	Tent&Blair	nafnberi n
116	Hvanndalur		ferð 2019	nei	nei	nei	nei	já	197	lág	1	2.1d umhverfi planta	53
117	Hverfey		fasi 1	já	nei	nei	nei	nei	341	eyja	1	7.1 húmor	1
118	Ísleifsey		fasi 1	já	nei	nei	nei	nei	339	eyja	1	6.3.3 skip	1
119	Jólaeyja		fasi 1	já	nei	nei	nei	nei	161	eyja	1	3.2 tilefni	35
120	Jólnir		fasi 1	já	já	já	já	já	162	eyja	1	3.2 tilefni	35
121	Káetan		ferð 2019	nei	nei	nei	nei	já	310	herbergi	1	1.1b staðfræði myndlíking	103
122	keilur		fasi 3	nei	nei	já	nei	nei	264	hæð	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	4
123	Kirkjugígur		fasi 2	nei	já	nei	nei	nei	181	smágígur	1	1.1b staðfræði myndlíking	39
124	kofinn		fasi 2	nei	já	nei	nei	nei	119	hús	3	1.3 hlutverk	24
125	kofinn		fasi 3	nei	nei	já	nei	já	54	hús	3	1.3 hlutverk	5
126	kofinn (=Pálsbær II)		fasi 3	nei	nei	já	nei	nei	280	hús	2	1.3 hlutverk	5
127	Kokksey		fasi 1	já	nei	nei	nei	nei	336	eyja	1	6.1.3a kollegi húmor	1
128	lagoon I		fasi 2	nei	já	nei	nei	nei	153	lón	3+	1.2b afstaða aldur	34
129	lagoon II		fasi 2	nei	já	nei	nei	nei	128	lón	3+	1.2b afstaða aldur	28
130	laug		fasi 3	nei	nei	já	nei	nei	211	laug	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	64
131	lava I		fasi 2	nei	já	nei	nei	nei	98	hraun	3+	1.2b afstaða aldur	19
132	lava II		fasi 2	nei	já	nei	nei	nei	237	hraun	3+	1.2b afstaða aldur	79
133	lava III		fasi 2	nei	já	nei	nei	nei	147	hraun	3+	1.2b afstaða aldur	33

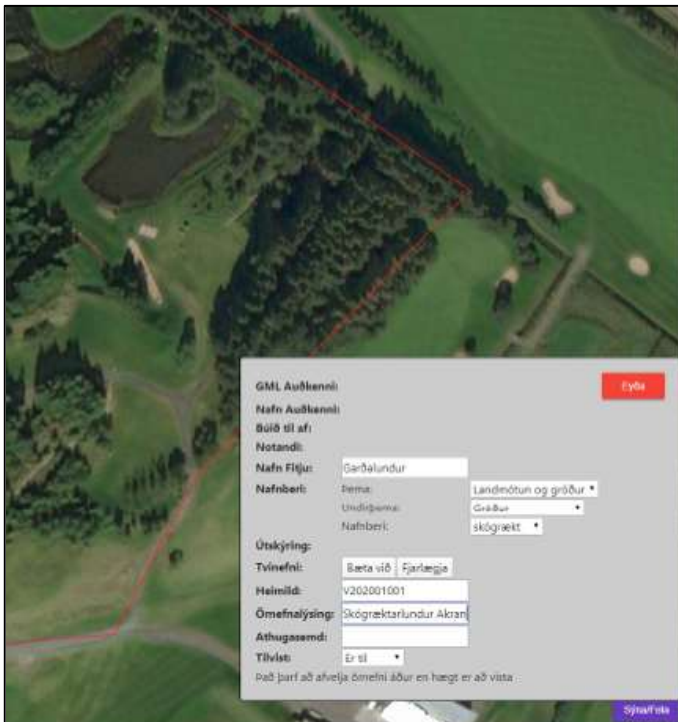
Mynd 7 Skjáskot úr gagnagrunni verkefnisins í QGIS. Heiti dálka efst.

- * **Birtist.** Hér er ritað á hvaða tímaskeiði viðkomandi nafn eða nafnvísir birtist *fyrst* – eða hvort það gerðist ekki fyrr en í ferð 2019.
  - * **Tímaskeið.** Í rannsókninni er mikil áhersla lögð á að rekja nafngiftaferlið í Surtsey í tíma. Fjórir dálkar eru í töflunni, einn fyrir sérhvert tímaskeið, 1–4. Hér er einfaldlega ritað „já“ ef tiltekið nafn kemur fyrir í heimildum sem tilheyrir viðkomandi tímaskeiði en „nei“ ef svo er ekki.
  - * **Ferð 2019.** Í þessum dálki er ritað „já“ ef nafnið kom fyrir í vettvangsferð í Surtsey 2019 en „nei“ ef svo er ekki.
  - * **Nafnberi.** Hér er stuðst við kerfi sem hefur verið þróað við skráningu örnefna í landfræðilegan grunn hjá Náttúrufræðistofnun (hér eftir NÍ). Sérhvert fyrirbæri sem ber nafn er kallað *nafnberi*. Oft ræðst nafnberi af viðlið í samsettu örnefni – getur verið t.d. -lækur, -fell, -stapi o.s.frv. Nafnberar skiptast í nokkra yfirflokka, sem bera í kerfinu heitin *samfélag*, *manngerð svæði*, *yfirborðsvatn*, *haf*, *landmótun* og *gróður*. Sérhver flokkur býr svo yfir fjölda undirheita. Eðli málsins samkvæmt fyrirfinnast margir flokkar alls ekki í Surtsey, t.a.m. er þar ekkert yfirborðsvatn. Tegundir nafnbera í eyinni reyndust alls 39 talsins og eru flestir þeirra, eða 24 talsins, sóttir í banka NÍ. Nauðsynlegt reyndist að bæta við þó nokkrum nafnberum, 15 alls, og endurskilgreina aðra. Hér skal gerð grein fyrir því helsta sem þetta varðar.
- Nafnberar sem þegar voru til í grunni Náttúrufræðistofnunar: bjarg, brekka, eiði, eyja, fjara, gígur, gil, gjá, hæð, hellir, hóll, hraun, klettur, lág, laug, leira, lending, lón, melur, nes, sandur, tangi, tindur, urð.

- Nafnberar sem bætt var við eru: fótspor, fugl, gígtappi, hús, herbergi, hrauntröð, mannvirki, niðurfall, flöt, rannsóknarreitur, smágígur, tangur, sprunga, varp, örnastaður.
- Nafnberar í Surtsey bera keim af rannsóknarefnum og sjónarhornum vísindamanna og þar er ýmislegt sem hlýtur nöfn sem ekki er víst að væri endilega nefnt annars staðar – eða væri ekki talið til nafna. Dæmi um þetta eru nafnberar sem hér var bætt við safnið: *varp, sprunga, rannsóknareitur, niðurfall, hrauntröð* og *gígtappi*.
- Í kerfi NÍ er *gígur* nafnberi en hér þótti ástæða til að gera greinarmun á stóru gígumunum tveimur í Surtsey annars vegar og minni gígumunum hins vegar, enda eru þau allt annars eðlis. Þar af leiðandi er hér tekinn upp nafnberinn *smágígur*.
- Í nokkrum tilvikum lék vafi á hvort búa ætti til nafnbera fyrir viðliði úr seinni hlutum örnefna: t.d. dyngja og bunga. Staðirnir sem um ræðir eru raunar allir svipuð náttúru fyrirbæri, þ.e. lágar hæðir með gróðri (oftast melgresi), og eru hér flokkaðir sem *hóll*, sem skv. skilgreiningu í kerfi NÍ er „lítil mishæð í landslagi“.
- Nafnberinn *hús* er ekki til í kerfi NÍ nema í samfloti með skilgreiningunni *mannvirkjaleifar*. Hann er hér tekinn upp en eingöngu hafður um skálana tvo sem risið hafa í Surtsey. Nauðsynlegt reyndist að taka upp nafnberann *herbergi* vegna heitis á herbergi í yngri skálanum (Káetan). Öll önnur mannvirki í eyinni (t.d. flugvöllur, viti, veðurstöð) eru einfaldlega flokkuð sem *mannvirki* þótt þau hafi ólík hlutverk, í stað þess að ætla þeim sérstakan nafnbera.
- Þrír nafnberar voru teknir upp vegna fyrirbæra í Surtsey sem hafa nafnvísa. *Tankur* er gamall, ryðgaður ketill úr skipi sem hefur árum saman velkst til og frá nærri austurströnd Surtseyjar. *Fótspor* er steingert fótspor í gjósku frá fyrstu tíð, ummyndað í móberg. Að lokum er *fugl* óvenjulegur nafnberi en stafar af því að dauður fugl í alfaraleið varð að mikilvægu kennileiti og athygli flestra beindist að honum meðan á dvöl í eyinni stóð.
- Tveir staðir þar sem menn hafa gengið örna sinna hafa gengið undir ýmsum nöfnum og nafnvísu: Annar staðurinn hefur verið kallaður símaklefinn, the toilet bed og Gustavsberg. Helsta einkenni staðarins er stórgert, ávalt fjörugrjót með skvompum og gjótum á milli en nöfnin vísa þó ekki í það né heldur neitt annað sem einkennir staðinn sýnilega. Þannig er nafnberinn ekki áþreifanlegur eða sýnilegur, heldur tengist fyrst og fremst hlutverki staðarins, þessari tilteknu athöfn, en símaklefi hlýtur að teljast einhvers konar skrauthvörf. Þetta minnir einna helst á nafnberann *veiðistað* í kerfi NÍ, sem vísar í hlutverk fremur en gerð. Með hann í huga var ákveðið að nafnberinn skyldi kallaður *örnastaður*. Mikilvægt er að taka fram að í grunni NÍ eru tvínefni skráð á sama spjald ef þau fyrirfinnast, þ.e. ef tiltekinn staður ber eitt eða fleiri nöfn eða nafnvísa (sjá *Mynd 8*). Þannig er nafnberinn útgangspunktur við skráningu. Hér er það ekki gert, enda myndi sú nálgun síður ná að fanga hreyfanleika í safninu, þ.e. þróun nafnahugmynda á

einum og sama nafnbera gegnum ólík tímaskeið. Hér fær sérhver nafn eða nafnvísir punkt, sambærilegan við spjaldið, sem er tengdur við ýmiss konar eigindi í töflunni eins og áður segir, svo að hægt sé að rekja hvenær það kom fram og í hvaða samhengi. Þannig geta margir punktar verið bundnir við einn og sama nafnbera, sem ber síðan sérstakt nafnberanúmer.

- * **Nafnberanúmer.** Sérhver nafnberi hefur einstakt auðkennisnúmer í grunninum og því er auðvelt að draga fram öll nöfn og nafnvísa sem tilheyra honum á sérhverjum tíma eða yfir öll tímaskeið. Margir nafnberar hafa aðeins eitt nafn en dæmi eru um fjölda nafna og nafnvísa á einum og sama nafnbera, t.d. á stóru gígum tveimur.

Nafn fitju: örnefnið

Tvínefni: hér er skráð ef fyrirbærið hefur tvö eða fleiri nöfn (smellt á bæta við)

Nafnberi: tegund fyrirbæris, þ.e. Fjall, lækur, tjörn o.s.frv.

Heimildir: úthlutað heimildanúmer, örnefnalýsing jarðar, bókatitill, nafn heimildamanns

Örnefnalýsing: texti úr örnefnalýsingu eða lýsing heimildarmanns

Athugasemd: athugasemdir til LMI eða annað (birtist ekki í útgáfu)

Tilvist: Er breytt í „Er ekki til“ ef fyrirbærið er horfið eða farið undir byggð

Ef smellt er á takkann **Eyða** kemur upp gluggi þar sem gefa þarf skýringu.

Mynd 8 Úr leiðbeiningum fyrir skráningarkerfi NÍ: (https://www.lmi.is/static/files/ornefni/ornefnaskraning_leidbeiningar.pdf). Hér sést m.a. hvernig tvínefni eru skráð á sama nafnberaspjald.

- * **Skali/pungi á nöfnum/nafnvísunum.** Áður hafa verið raktar hugmyndir um þann grundvallarmun sem getur verið á tilurð nafna: Annars vegar þau sem eru gefin (e. *bestowed*) og hins vegar þau sem verða bara til eða þróast úr samnöfnum eða öðrum tilvísunum (sjá t.d. bls. 60-61). Segja má að þessi hugtök kallist á við hugtakið ásetningur (e. *intention*) (Blair og Tent, 2021), með öðrum orðum má segja að meiri ásetningur hljóti að felast í nöfnum sem eru gefin en þeim sem t.d. þróast úr samnöfnum. Með því að segja að nafn sé gefið er ekki endilega átt við að það gerist með formlegum hætti eða að nafnið sé þar með samþykkt og komið til að vera heldur að það beri þess merki þegar það kemur fram að vera hugsað og sett fram sem *nafn*.
Tvískiptingin bestowed/evolved kallast að nokkru á við þau hugtök sem hafa verið notuð í þessari rannsókn, annars vegar *nafn* og hins vegar *nafnvísir*, og eins og fram hefur komið

bera einingar í gagnasafninu úr Surtsey þess gjarnan glögg merki að tilheyra öðrum flokknum umfram annan – en þó er það ekki svo að þau falli öll augljóslega í annan hvorn. Kannski er nær lagi að líta svo á að þau séu á ákveðnum *skala* hvað varðar þunga. Þetta kallast sömuleiðis á við kennilegan ramma rannsóknarinnar, en segja mætti að með þunga sínum hafi sum nöfn meiri rákunarhæfni en önnur, bæði vegna þess að það er ótvíræð hugmynd að baki þeim – kannski fyrst og fremst um að þau *eigi sannarlega að vera nöfn* (og ekki bara veik tilvísun) – og líka að þau vísa oft út fyrir fyrirbærið sem þau eiga við um og mynda þannig tengsl við annars konar hugmyndir í stað þess að vera fyrst og fremst lýsandi. Til að taka afgerandi dæmi kemur munurinn t.d. fram annars vegar í nöfnum sem vísa í fólk, staði eða hugmyndakerfi (Sturlumelar, Fjallið eina, Surtur) og falla í flokk 1 en á hinum enda skalans eru þá nöfn sem hafa þróast úr samnöfnum – eða nafnvísunum sem aldrei komast upp af því samnafnastigi (Tangi, sandurinn, eiðið). Í milliflokkum geta þá verið ýmsar útgáfur tilvísana, m.a. þau nöfn/nafnvísar sem þróast frá því að vera samheiti yfir í nöfn – ellegar eiga sér stað á báðum tilverustigum. Þess ber að geta að flokkunin vísar eingöngu í form nafnsins en ekki söguna að baki, t.d. hvort nafnið kom fyrst fyrir hjá hátt settum stjórnmálamanni eða óbreyttum gesti í Surtsey – enda er þetta oft ekki vitað.

Í gagnagrunninum er nöfnum og nafnvísunum skipt í þrjá flokka eftir því hversu mikill þungi er í þeim. Athygli er vakin á því að flokkar 1 og 3 eru meira afgerandi en flokkur 2, sem rúmar breitt millibil. Hér eru gefnir plúsar og mínusar á einingum þar sem ástæða þykir til og þannig verða til flokkar á borð við 2+ og 2- enda er breiddin talsverð innan flokka.

Í **flokki 1** eru nöfn sem teljast hafa mikinn þunga, til dæmis Surtur, Pálsbær og Nýlenda – allt nöfn sem virðast hafa verið *gefn* með ásetning í huga. Flest þeirra vísa út fyrir fyrirbærin sem þau eiga við um, annaðhvort hvað varðar hugmyndafræði (Surtur, Jólnir), fólk (Hjulströms fata, Elínarlág, Pálsbær), aðra hluti (Lóðsvör sem vísar líklega í bát) eða tíma (Desembergígar, Nýárshraun) – en í flokknum eru líka aðflutt nöfn (Fjallið eina, Nýlenda) sem og myndlíkingar (Bjallan). Þannig miðla þau almennt fleiru en bara legu eða útliti staðarins sjálfs. Öll nöfn sem hafa þessi einkenni falla í flokk 1, jafnvel þótt þau hafi aldrei komist í almenna notkun eða fest (t.d. Hjulströms fata, sem var ekki annað en hugmynd á blaði) – aðalatriðið er að þau beri öll einkenni þess að hugsun liggi að baki og að þeim hafi verið ætlað að vera nöfn.

Hér eru einnig nöfn sem ættu heima í flokki 1 en eru sýnd innan gæsalappa, en almennt er litið svo á að þær tákni vafa.⁷¹

Í **flokki 2** er allt sem fellur á milli flokka 1 og 3. Hér eru

---

⁷¹ Víða sjást dæmi í heimildum um að gæsalappir um örnefni tákni annaðhvort vafa um örnefni sem er ritað með stórum staf eða að tilvísun með lágstaf hafi hugsanlega meira vægi en almennt samheiti. Hér skulu nefnd dæmi um hvort tveggja: Í lýsingu á sjónvarpsþætti um útivist þar sem m.a. er fjallað um foss sem ýmist er kallaður Nafnlaus foss, Rudolf eða Lauði (af gangnamönnum á Rangárvallafrétti) segir: „Vegna þess að nafngift þessa fullkomna foss hefur verið nokkuð þrætuepli í allmörg ár ákváðum við að setja nafn hans í gæsalappir í þættinum en við tilheyrum þeim skólanum sem vill kenna fossinn við Rudolf Stoltzenwald sem var frumkvöðull í fjallamennsku á Íslandi“ (Róbert Marshall, 2018). Hitt dæmið kemur úr örnefnalýsingu Meðalfells í Kjós þar sem „skurðurinn“ er nefndur nokkrum sinnum (*Meðalfell [örnefnalýsing]*, e.d.).

- a) nöfn sem eru líka til sem nafnvísar í flokki 3 – með öðrum orðum bæði til rituð með há- og lágstaf (Lónið, Tanginn).
- b) Samsettir nafnvísar á borð við Vesturbjarg, Norðurfjaran sem hér sjást með hástaf.
- c) Pálsbær I og II.
- d) Nafnatillögur sem komu fram í ferðinni 2019 (Hrafninn, Rúsinan).
- e) samsettir nafnvísar þar sem hástafir koma við sögu (eystri-Bunki, Vestur-gígur)
- f) samsettir nafnvísar með lágstaf (austurbunki, vesturgígur)
- g) nafnvísar sem hafa þróast úr kerfislægum númeraeyningum vísindamanna: sexan, tían, tóngvingulsreiturinn

Í flokki 3 eru nafnvísar, samnöfn sem vísa í staði en hefðu fræðilega séð getað orðið að nöfnum og urðu það sum hver á einhverju stigi máls en eru hér rituð með lágstaf. Í flokki 3 eru tveir undirflokkar:

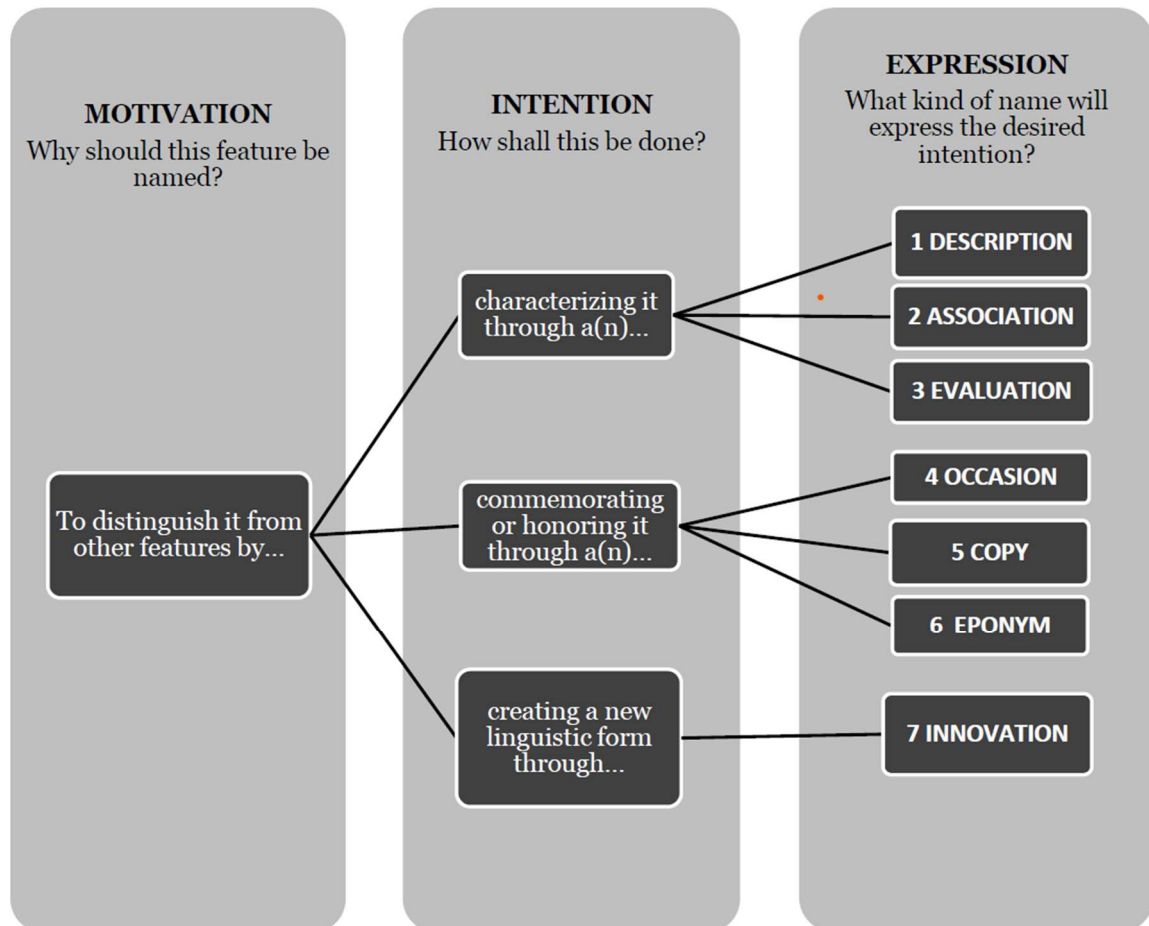
- a) samheiti með lýsingarorði eða annars konar aðgreiningu sem yfirleitt vísar í aldur, stærð, útlit eða hlaupandi númerakerfi (lava III, gamla lónstæðið, vestari gígur, sprengigígur, reitur 22, S-8)
- b) einföld samheiti, með eða án greinis (lónið, hæðirnar, gígarnir), stundum rituð innan gæsalappa

Athugið að nafnmyndir í flokki 3 geta færst upp í flokk 2 og öfugt og það er raunar ekki óalgengt að margar útgáfur komi fram af nafnvísu fyrir einstaka nafnbera – og hann færst stundum nær því að vera nafn (stóri gígurinn > Stórigígur). Þannig ætti flokkurinn að ná að fanga hreyfingu nafnvísa milli stiga eftir tímabilum.

- * **Flokkun Tents og Blairs.** Ákveðið var að flokka gagnasafnið með aðferð sem áströlsku nafnfræðingarnir David Blair og Jan Tent hafa þróað (Blair og Tent, 2021; Tent og Blair, 2011). Þeir félagar færa rök fyrir því að flokkun sé út af fyrir sig gagnleg aðferðafræði en hljóti að tengjast eðli rannsókna, sem þeir skipta í grófum dráttum í tvennt: Annars vegar djúprannsóknir (e. *intensive*), þar sem saga og uppruni einstakra örnefna eru skoðuð í þaula, og hins vegar yfirgripsmiklar (e. *extensive*) rannsóknir sem miða að því að skoða stærri söfn og greina dreifingu og mynstur – með aðstoð flokkunar, en þetta síðarnefnda á þá við um rannsókn á örnefnum í Surtsey.

Aðferðin virðist fýsilegri til nánari skoðunar en flestar aðrar flokkunarleiðir, enda er með henni lögð áhersla á að draga fram hvað það er sem knýr nafngiftaferlið, sem er einmitt í öndvegi í þessari rannsókn. Auk þess eru skrif þeirra gagnleg þar sem þeir rekja helstu flokkunaraðferðir sem beitt hafði verið fram að því og benda á bæði kosti og galla á þeim – og síðast en ekki síst snerta þeir á hugtaki sem hér hefur verið horft til, *ævisögu nafna* (Blair og Tent, 2021, bls. 37). Hér ber að taka fram að aðferðafræði þeirra er fremur almenn og hönnuð sem hluti af grunnskráningu allra örnefna af engilsaxneskum uppruna í Ástralíu í gagnagrunn – sem síðan á að geta nýst í ýmsum rannsóknum, á líkan hátt og hinn íslenski grunnur NÍ, sem raunar er byggður á sama kerfi (*Nýtt nafnberakerfi fyrir örnefni*, 2017). Hér verður ekki umflúið að gera grein fyrir nálguninni og nánari útfærslum á henni sem taldar voru nauðsynlegar í þessari rannsókn.

Flokkunaraðferðin er sett fram í grein sem út kom árið 2011 en í yngri skrifum (2021) endurskoða höfundar hana, m.a. undir þeim formerkjum að upphaflega hafi verið gert ráð fyrir of ríkri áherslu á nafngefandann og þar með fyrir miklum ásetningi þegar nöfn væru gefin – sem sé ekki alltaf raunin. Í staðinn vilja þeir færa áhersluna á nafnberann og samhengi hans. Byggt er á dálkakerfi í GIS-forriti. Þar er leyst úr ýmsum atriðum á borð við: gerð nafnbera, staðsetningu, hver nefndi og hvenær. Dálkurinn sem á við um þessa tilteknu flokkun sem hér er sótt í á að leysa úr spurningunni: Hvers vegna hlaut staðurinn þetta nafn? (sbr. 2021, bls. 34). Eins og þeir félagar taka fram er þetta oft ekki vandræðalaust, enda er alls ekki alltaf vitað með vissu nákvæmlega hvers vegna tiltekið nafn var gefið. Þeir spyrja sig líka *hvernig* ætti að fiska eftir svarinu – ætti spurningin að vera: Hvers vegna gerði nafngefandinn þetta? Eða: Hvers vegna fékk nafnberinn þetta nafn? Hér horfa þeir fremur á hið síðarnefnda, þ.e. nafnberinn er í brennidepli og umhverfi hans fremur en hugsanir þess sem mögulega gaf nafnið. Hér má raunar staldra við og velta því fyrir sér hvort þessi munur sé gagnlegur, hvort nafnvísir eða nafn hljóti ekki alltaf að vera afleiðing af skynjun fólks á tilteknum stað – hvort sem það sprettur af útliti hans, atburði sem þar gerist eða einhverju öðru – og verði til í tengslum hins tilvonandi nafnbera og nafngefanda – eða þess sem færir nafnið eða nafnvísinn fyrst í orð. Látum þetta aðeins liggja milli hluta og skoðum flokkunina nánar. Nafngiftaferlinu skipta þeir í þrennt (sjá *Mynd 9*):

Mynd 9 Skýringarmynd af þremur stigum nafngiftaferlis. Tent og Blair 2021, bls. 36.

- hvati (e. *motivation*)
- ásetningur eða ætlun (e. *intention*)
- útkoma: orð eða orðasambönd (e. *linguistic expression*)

Hinn upphaflegi hvati benda þeir á að sé ávallt sá sami, að aðgreina stað frá öðrum stöðum, og er þar vísað í skrif Johns Locke (Blair og Tent, 2021, bls. 35). Flokkunin sjálf beinist í aðalatriðum að næsta stigi í nafngiftaferlinu (ætlun) – þar er spurt spurninga sem einmitt hún á að geta svarað (sama heimild, bls. 36, myndatexti).

Stuðst var við flokka úr flokkunarfræði Tents og Blairs, en augljóslega eiga margir þeirra alls ekki við um örnefni í Surtsey. Yfirflokkarnir eru alls sjö talsins og hafa allir undirflokkar, sjá nánar *Töflu 1*:

- 1) Nöfn sem lýsa á einhvern hátt einkennum staðarins – hvort sem er út frá sýnilegum einkennum, líkingu við annan hlut, afstöðu (t.d. átt eða aldri) eða hlutverki
- 2) Nöfn sem gefa til kynna tengsl nafnbera við eitthvað annað í umhverfinu (fugla, gróður, aðra nafnbera)
- 3) Nöfn sem tengjast tilefni
- 4) Nöfn sem gefa til kynna viðbrögð nafngefanda: neikvæð, jákvæð
- 5) Nöfn flutt annars staðar frá
- 6) Nöfn gefin eftir fólki eða öðrum nefndum hlutum. Hér eru margir undirflokkar, t.d. kollegi, nafntoguð persóna eða skip.
- 7) Nýsköpun, húmor

Hér var aðlögunar þörf líkt og í nafnberadálkinum. Sumir flokkar Tents og Blairs eiga ekki við um örnefni í Surtsey en á móti var talið nauðsynlegt að bæta flokkum við greiningaraðferð – einkum til að draga fram þætti sem skipta máli fyrir nálgun í þessari rannsókn. Í öllum tilvikum miðast viðbætur við að dýpka fyrirbyggjandi flokka með undirflokkum. Númerin hér eru áfram látin kallast á við númer í kerfi þeirra félaga (sbr. *Töflu 1*) en heiti flokkanna eru þýdd yfir á íslensku.

- 1) Í aðferðafræði Tents og Blairs nær flokkur 1.1 staðfræði (e. *topographic*) bæði yfir nöfn sem eru bókstafleg (e. *literal*) og líkinganöfn (e. *metaphorical*). Hér er gerður greinarmunur á þessu tvennu og skilgreindir tveir undirflokkar samkvæmt því. Þannig er nafn á borð við Stromp – þar sem nafnbera, í þessu tilfelli smágíg, er líkt við stromp á húsi, með aðra flokkun en Tangi, sem er náttúrunafn, til orðið úr landfræðilegu samnafni (tangi). Bæði lýsa þó eiginleikum nafnberans sem um ræðir.
- 2) Í aðferðafræði Tents og Blairs er ekki gerður greinarmunur í flokki 1.2 afstaða (e. *relational*) eftir því út frá hvaða einkennum afstaða eins nafnbera við annan svipaðan (t.d. gígur frá gíg, hraun frá hrauni) er skilgreind. Hér er gerður greinarmunur með nokkrum undirflokkum sem vísa til a) staðsetningar (efri/neðri); b) aldurs eða myndunarraðar (gamli/nýi); c) áttar (austur, vestur); d) stærðar (stóri/litli); e) eðlis (hraun-/sprengi-); og f) afdráttarnöfn, þ.e. nöfn dregin af öðrum (Surtla, Syrtlingur). Ástæða fyrir þessu er sú að það virðist fyrir fram vel hugsanlegt að það sé misjafnt eftir æviskeiði staðar hvers konar tilvísanir eru notaðar – til dæmis að nöfn sem vísuðu til myndunarraðar/aldurs kynnu að vera algengari á elstu tímaskeiðum.

- 3) Í aðferðafræði Tents og Blairs er ekki gerður greinarmunur í flokknum 2.1 tengsl við umhverfi (e. *associative environment*) eftir því hvort nafnberi dregur nafn sitt af einhverju úr plöntu- eða dýraríkinu eða af jarðfræðilegum einkennum. Hér er sýndur munur á þessu og búnir til undirflokkar samkvæmt því: a) fugl, b) dýr, c) jarðfræði, d) planta, e) auðlind, f) fortíð. Þannig er nafn á borð við Mávaklett (dýrategund) með aðra flokkun en Muruhóll (planta) og nokkur dæmi eru um nöfn eða nafnvísa sem vísa í jarðfræði (móbergsbunkar).
- 4) Nöfn á stöðum sem eru kenndir við kollega falla öll í einn og sama flokk hér, 6.1.3. Hjá Tent og Blair miðast sá flokkur við þátttakendur í leiðangri/landkönnun en hann er hér felldur að lífinu í Surtsey og á yfirleitt við um meðlimi í rannsóknarhópum. Þar sem heimildir eru mjög góðar eins og í Surtsey virðist ljóst að nöfn af þessu tagi hafi ólíkt eðli: Nokkur verða til til að heiðra vísindamenn sem hafa verið lengi við rannsóknir á staðnum en flest eru húmorsnöfn sem spretta yfirleitt af tilteknu atviki tengdu kollega sem lifir lengi í minningunni – ekki síst fyrir tilstilli nafnsins. Á þessu er munur sem skiptir máli fyrir túlkun gagnanna og þar af leiðandi er tveimur undirflokkum, a og b, bætt við.

Nokkrir annmarkar eru á flokkun sem þessari og stundum ekki fyllilega ljóst hvernig ætti að flokka nöfn eða nafnvísa. Fyrir því geta verið nokkrar ástæður:

- Alloft er ekkert vitað um uppruna nafna. Hér má nefna tvö dæmi: Lóðsvör og Hjálparhelli. Þau eru flokkuð eftir því sem næst verður komist. Líklegt er talið að Lóðsvör dragi nafn sitt af Lóðsinum sem var bátur í Vestmannaeyjum. Vitað er að honum var oft siglt til Surtseyjar. Hjálparhelli virðist koma til sögunnar í tengslum við ferð Hjálparsveitar skáta sem kannaði hella í Surtsey og er flokkaður samkvæmt því þótt einnig gæti verið um einhvers konar orðaleik að ræða, sbr. orðið *hjálpahella*.
- Sum nöfn og nafnvísar bera með sér fleiri en einn þátt sem er flokkanlegur. Pálsbær I og II eru dæmi um þetta: Hvort á að flokka heitið sem eitthvað sem er nefnt eftir manni eða aðgreiningu sem tengist aldri? Hér er aðgreiningin augljóslega fólgin í númerunum og flokkað samkvæmt því. Snúnara er dæmið um stóra hraungíginn þar sem aðgreiningin er tvöföld – hann er stærri en annar gígur en einkennist líka af því að hann er hraungígur (fremur en sprengigígur). Hér er lo. *stóri* látið ráða flokkun sem helsta aðgreining – einnig má benda á að hraungígur einn og sér kemur fram þegar á tímaskeiði 1, en stóri hraungígur ekki fyrir en á tímaskeiði 3.
- Nöfnin sem eru dregin af Surti eru Surtungur, Syrtlingur og Surtla. Hér eru þau flokkuð sem *1.2f afstaða afdráttur* jafnvel þótt færa megi rök fyrir því að nöfnin séu með þessu móti því þau séu *yngrir* en Surtur og sé ætlað að gefa það til kynna með viðskeytum.
- Dæmi eru um að nöfn fari milli flokka eða tilheyri fleiri en einum flokki; hafi tvíraða eða margraða tilvísun. Skýrasta dæmið er líklega Jólnir, sem upphaflega er nefndur Jólaeyja en síðan þykir virðulegra að fella nafnið að formi goðafræðinnar með breytingu á orðmyndinni yfir í Jólni. Nýlenda gæti einnig átt við hér – hún vísar til þess að sá hluti varpsins er eiginleg nýlenda máva en

sömuleiðis er nafnið þekkt úr íslenskum nafnaforða sem bæjarheiti og getur einnig vísað til þess. Þar sem sérhver nafnberi hefur einkennandi númer er auðvelt að rekja merkingarlegt ferli á nafnmyndum einstakra nafnbera í gagnagrunninum. Dritvík er enn eitt dæmi: Hún vísar til hlutverks en er jafnframt aðflutt nafn sem er vel þekkt og hefur djúpa sögulega tilvísun, í verstöð á Snæfellsnesi sem margir þekkja. Að lokum má nefna Skúfsey, sem er hér flokkuð með nöfnum sem tengjast nafntöguðum persónum, enda hefur áður verið bent á að húfuskúfurinn sem vísað er til hafi verið eins konar framlenging á Sigurði Þórarinssyni jarðfræðingi.

- Bunki er dæmi um nafn sem erfitt er að flokka. Það virðist einfaldlega merkja hæð, sbr. ábendingar Halldórs Halldórssonar um að nafnið finnist í Vestmannaeyjum. Ekki er þó nóg með að nafnið finnist þar, heldur eru bunkar einnig í tveimur úteyjum Vestmannaeyja, Elliðaey og Bjarnarey, þar sem löngum var dvalið við að afla fanga (Þorkell Jóhannesson, 1938, bls. 37). Hér er lítið svo á að nafnið sé aðflutt. Ekki er útilokað að Bunki sé dæmi um staðbundið samheiti sem tengist ákveðinni gerð af hæð á þessum slóðum og hefur orðið að örnefni.
- Síldarey, Selatangi og Mávaklettur vísa öll í dýrategundir en þó af mjög ólíkum ástæðum og því falla þau ekki öll í sama flokk. Mávaklettur, sem sést vel frá Pálsbæ II, heitir svo því mávar hafa oft sest á klettinn – og líklega spratt nafnið af einu slíku tilviki. Tanginn er nú stundum kallaður Selatangi því í ljós hefur komið að þar kæpa útselir, ekki þó á þeim tíma sem vísindamenn dvelja í eyinni (og eru því ekki hluti af veruleika þeirra eða upplifun), heldur hafa bæði selir og kópar sést úr lofti þegar flogið er yfir að haust- eða vetrarlagi. Síldarey er hins vegar nafn af allt öðru tagi, enda er þar vísað í góð síldarmið og landhelgi Íslendinga, mikilvæg pólitísk mál þegar eyjan leit dagsins ljós.
- Að lokum er rétt að nefna að burtséð frá því í hvaða flokk nafn fellur hlýtur að vega þungt að tilvera tiltekins nafns er nátengd því að það (eða hluti þess) er hluti af hinum þekkta örnefnaforða í tungumálinu – eða í það minnsta einstakir orðhlutar (Brink, 2016, bls. 159). Þetta getur skipt máli í sambandi við flokk 5.1, aðflutt nöfn, enda er ekki alltaf ljóst hvort nafn er beinlínis aðflutt þannig að það vísi í tiltekið nafn eða stað annars staðar eða hvort það kemur upp einfaldlega vegna þess að það er hluti af hinum þekkta örnefnaforða.
- Nöfn á örnastöðum í Surtsey falla í nokkra flokka en í því tilviki ætti kannski að vega þyngra að öll eru þau einhvers konar orðaleikir eða byggð á húmor af einhverju tagi, sem þá vegur þyngra en önnur flokkun. Þannig gæti Dritvík verið aðflutt nafn (eða lýst hlutverki); símaklefinn er e.k. metafóra; Gustavsberg vísar í tegund hreinlætistækja.

Tafla 1. Flokkun örnefna í QGIS, byggt á flokkun Tents og Blairs.

	Skýring	Dæmi
Flokkun örnefnis		
1. Lýsandi	Nafn sem lýsir inngrónum (e. <i>inherent</i>) einkennum nafnbera	-
1.1 Staðfræði	Nafn sem lýsir einkennum nafnbera	-
1.1a (staðfræði bókstaflegt)	Bókstaflegt – oft samheiti	bjargið, sandur, lónið/Lónið
1.1b (staðfræði myndlíking)	Myndlíking – líkinganafn	Bjalla, Grillið, Strompur
1.2 Afstaða (e. <i>relational</i>)	Nafn gefur til kynna einhvers konar afstöðu milli nafnbera og annars staðar/kennileitis í nágrenni	-
1.2a (afstaða staðsetning)	Afstaða/rými	meginígurinn, gígurinn fyrir ofan lónið
1.2b (afstaða aldur)	Tími/aldur	„Desember-gígurinn“, Eldri-Surtur, lagoon I og II, Nýi Surtur
1.2c (afstaða átt)	Átt	Eystri-Bunki, norðurfjaran, Vesturbjarg, vestari gígur
1.2d (afstaða stærð)	Stærð	Litligígur, the bigger crater, hái Bunki
1.2e (afstaða eðli)	Eðli	Hraungígur, sprengigígur
1.2f (afdráttur)	Afdráttur	Syrtlingur, Surtla
1.3 hlutverk	Nafn gefur til kynna hlutverk staðar/kennileitis	þyrlupallur, vitinn, veðurstöð (langoftast manngerð fyrirbæri)
2. Tengslabundið (e. <i>associative</i>)	Nafn gefur til kynna eitthvað sem er í tengslum við staðinn/kennileitið eða samhengi þess	-
2.1 umhverfi	Nafnið tilgreinir eitthvað náttúrulegt í umhverfinu	-

	sem sést með eða tengist nafnberanum.	
2.1a (umhverfi fugl)	fuglar	Fýlshöfði, Máfaból
2.1b (umhverfi dýr)	dýr	Selatangi
2.1c (umhverfi jarðfræði)	jarðfræði	móbergsbunkarnir
2.1d (umhverfi planta)	plöntur	Hvanndalur, Liljuflöt
2.1e (umhverfi auðlind)	auðlind	Síldarey
2.1f (umhverfi fortíð)	fortíð	Hóllinn
2.1g (umhverfi útsýni)	útsýni	Sjónarhóll
2.4 (tengt öðrum nafnbera)	annar nafnberi	Strompfjall, Bólfell
3. Atburður	Nafnið vísar í atburð, tilvik eða tíma sem tengist nafnbera	-
3.2 Tilefni (occasion) ⁷²	Nafn vísar til þess tíma sem nafn varð til. Í tilfelli Surtseyjar er það yfirleitt myndunartími nafnbera.	Ágústgígur, Nýárshraun, Jólaeyja (>Jólnir).
4. Matstengt (e. <i>evaluative</i>)	Nafnið endurspeglar tilfinningaleg viðbrögð þess sem gefur nafnið	-
4.2 Fordæming (e. <i>condemnatory</i>)	Nafnið gefur til kynna neikvæð viðbrögð gagnvart nafnbera	Milljón
5. Aðflutt nöfn	Nafnmyndin er fengin frá öðrum stað eða úr öðru tungumáli	-
5.1 Aðflutt	Nafn frá nafnbera á öðrum stað er notað; aðflutt nafn.	Fjallið eina, Einbúi, Bunki.
6. Persónutengt (e. <i>eponymous</i>)	Nefnt eftir persónu eða öðrum nafnbera með því	-

⁷² Hjá Tent og Blair eru tveir undirflokkar hér (undir 3): annars vegar atvik (e. *incident*) og hins vegar tilefni (e. *occasion*) sem vísar almennt í tímasetningu sem tengist fyrirbærinu. Hér er einungis síðarnefndi flokkurinn notaður.

að nota sérnafn, titil eða staðgengil sérnafns.			
6.1 Fólk	Nefnt eftir persónu eða hópi fólks	-	
6.1.1 (hópur)	Nefnt eftir hópi fólks	Frakkey	
6.1.2 (nafntoguð persóna)	Nefnt eftir nafntogaðri persónu: embættismanni, pólitíkusi o.s.frv.	Bjarnaey, Hjulströms fata	
6.1.3a (kollegi húmor)	Nefnt eftir þátttakanda í leiðangri eða landkönnun sem tók þátt í að uppgötva eða nefna fyrirbæri, eða nafn á hópi sem tók átt í slíku. Hér: Nefnt eftir kollega, oftast er kímni vegna tiltekins atburðar að baki.	Sigurð, Elínarlág	Boggabunga,
6.1.3b (kollegi minni)	Nefnt eftir kollega í virðingarskyni	Sturluhólar, Þórólfshellir	
6.3.3 skip	Nefnt eftir skipi sem kom við sögu við uppgötvun eða nefningu fyrirbæris	Ísleifsey, Lóðsvör	
6.6.4 bókmenntir/goðafræði	nefnt eftir persónu eða stað úr bókmenntum, Biblíunni eða goðafræði	Grýla, Surtur	
7. Skapandi (e. <i>innovative</i>) Nafnið byggir á orðasmíð eða orðaleikjum			
7.1 húmor		Gustavsberg, Séstey	

Að lokum skal tekið fram að greining nafna og nafnvísa eftir skala, nafnberum og aðferð Tents og Blairs er fyrst og fremst beitt á þann hluta gagnasafns sem á uppruna í rituðum heimildum (tímaskeið 1–4), enda eru gögn úr ferðinni ekki alls kostar sambærileg þar sem um annars konar efnivið og aðferðir er að ræða eins og fram kom í kafla 4.2.

Nú þegar aðferðum hafa verið gerð skil verður söðlað um og Surtsey kynnt til sögunnar.

5 Surtsey

Haustið 1963 hófst eldgos á miðunum suður af Vestmannaeyjum, nánar tiltekið rúma 18 km suðvestur af Heimaey og rétt tæpa 5 km VSV af Geirfuglaskeri, sem fram að því hafði verið syðsti punktur eyjaklasans. Það voru skipverjar á mótorbátnum Ísleifi II sem urðu gossins fyrst varir, nánar tiltekið kokkurinn, Ólafur Vestmann, sem sá eitthvað torkennilegt úti í hafinu – svartar gjallsúlur sem risu upp úr haffletinum (Sigurður Þórarinnsson, 1964, bls. 13). Smám saman hófu gosefni að hlaðast upp og mynda landmassa. Ný eyja var fædd. Fréttir af viðburðinum bárust eins og eldur í sinu og vöktu hræringarnar gríðarlega athygli, ekki bara á Íslandi heldur á alþjóðavísu, enda um heimsviðburð að ræða þegar nýtt land myndast. Blöðin fluttu daglega fréttir af framgangi gossins og meðal þess sem var fyrirferðarmest í þeirri umræðu var nafnið á hinni nýju eyju, en ýmsar uppástungur litu dagsins ljós og eru einkum varðveittar í dagblöðum, bæði blaðagreinum og lesendabréfum. Þann 6. desember gerðust stórtíðindi, en þá gengu þrír franskir blaðamenn frá dagblaðinu Paris Match á land í eyinni eftir að hafa leigt sér bát á laun í Vestmannaeyjum. Þetta olli talsverðum titringi í Eyjum, en innfæddum þótti nokkuð á sig halla – og ekki síður fjórum dögum síðar þegar tilkynnt var með úrskurði Menntamálaráðuneytis að eyjan ætti að heita Surtsey, en Vestmannaeyingar fengu ekki að segja álit sitt á nafninu. Þrátt fyrir mótmæli hélt ráðuneytið fast við ákvörðun sína og Surtseyjarnafnið var komið til að vera (Birna Lárusdóttir, 2017).

Á gostímanum tók eyjan miklum breytingum og ýmsar jarðmyndanir sem voru til staðar á fyrstu mánuðunum ýmist ummynduðust eða hurfu. Í upphafi gaus aðeins á einum stað en í febrúar 1964 hófst gos í nýjum gíg norðvestan á eyinni. Áður en yfir lauk átti einnig eftir að gjósa í hafinu bæði austan og suðvestan við eyna og mynduðust þar eyjar, Jólnir og Syrtlingur, auk eldstöðvarinnar Surtlu – en engin þeirra varð varanleg, að minnsta kosti ekki á yfirborðinu. Gosinu, sem hófst sem sprengigos, lauk svo á sama stað og það hafði hafist, í hinum upphaflega Surti, með tilkomumiklu hraunflæði vorið 1967.⁷³ Eyjan var friðlýst árið 1965 og henni þá lokað fyrir almennri umferð. Friðlýsingin var síðan endurnýjuð árið 1974. Skýli fyrir vísindamenn var reist þegar árið 1966 norðan til á eyinni, meðan enn gaus, og nefnt Pálsbær til heiðurs vísindamanninum Paul Bauer sem lagði fé til byggingar þess. Húsið stóð í 19 ár en var þá komið að fótum fram, bæði illa farið og stóð tæpt vegna sjávarrofs auk þess sem sandur fauk í sífellu að því og færði á kaf. Nýr Pálsbær (oftast nefndur Pálsbær II) var reistur á öðrum stað suðaustan til á eyinni árið 1985, en þá var gamla húsið illa farið. Staðurinn var m.a. valinn með tilliti til þess að þar virtist ósennilegt að sjávarrof hefði áhrif í náinni framtíð. Friðlýsing Surtseyjar var færð út árið 2006 þannig að hún næði til allrar eldstöðvarinnar, ofansjávar sem neðan. Hún var tekin á heimsminjaskrá UNESCO 2008 sem einstakur náttúruminjastaður þar sem er fylgst með ýmsum ferlum, t.d. því hvernig plöntu- og dýrategundir nema land og víkja sumar aftur í flóknu samspili, en einnig eru jarðfræðileg

---

⁷³ Víða má lesa um ferli gossins, t.d. í ýmsum greinum í *Náttúrufræðingnum*, einkum eftir Sigurð Þórarinnsson 1966 og 1969 sem og í bók eftir sama höfund 1964 (Sigurður Þórarinnsson, 1964, 1966b, 1969). Sömuleiðis má nefna bók Þorleifs Einarssonar, *Gosið í Surtsey í máli og myndum* (Þorleifur Einarsson, 1965) og nýlega bók, *Surtsey í sjónmáli* (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014).

ferli uppspretta rannsókna, til dæmis hvernig móberg verður til úr lausum jarðefnum og hvernig vindur, regn og leysingavatn valda rofi auk brimöldunnar.

Oft hefur verið vísað til Surtseyjar sem náttúrulegrar rannsóknarstofu í jarðfræði og líffræði og enginn má fara þangað án leyfis Umhverfisstofnunar, enda er markmiðið að forðast aðflutning lífvera – þeirra sem berast með manninum – og vernda viðkvæma náttúru. Staðurinn á með öðrum orðum að fá að þróast á eigin forsendum, án afskipta eða aðkomu mannsins, sem er aðalforsenda þess að hún fékk sess á heimsminjaskránni. Þrátt fyrir þetta eru þar ýmis spor eftir manninn, bæði áþreifanleg og óáþreifanleg, auk þess sem orðræða um staðinn í ólíku samhengi afhjúpar þær ótal mörgu hugmyndir sem hafa haft áhrif á hann. Það er til að mynda áhugavert að tilnefningarplagg sem lagt var fyrir UNESCO árið 2006 hefst á stuttri greinargerð um nafn eyjarinnar, tengingu þess við Völuspá og jötuninn Surt (*Nomination of Surtsey for the UNESCO World Heritage List, 2007*) – og þar með er hún nátengd við rætur íslenskrar menningar og staðsett menningarlega, meira að segja áður en landfræðileg staðsetning á korti eða bauganeti jarðar hefur verið gefin upp.

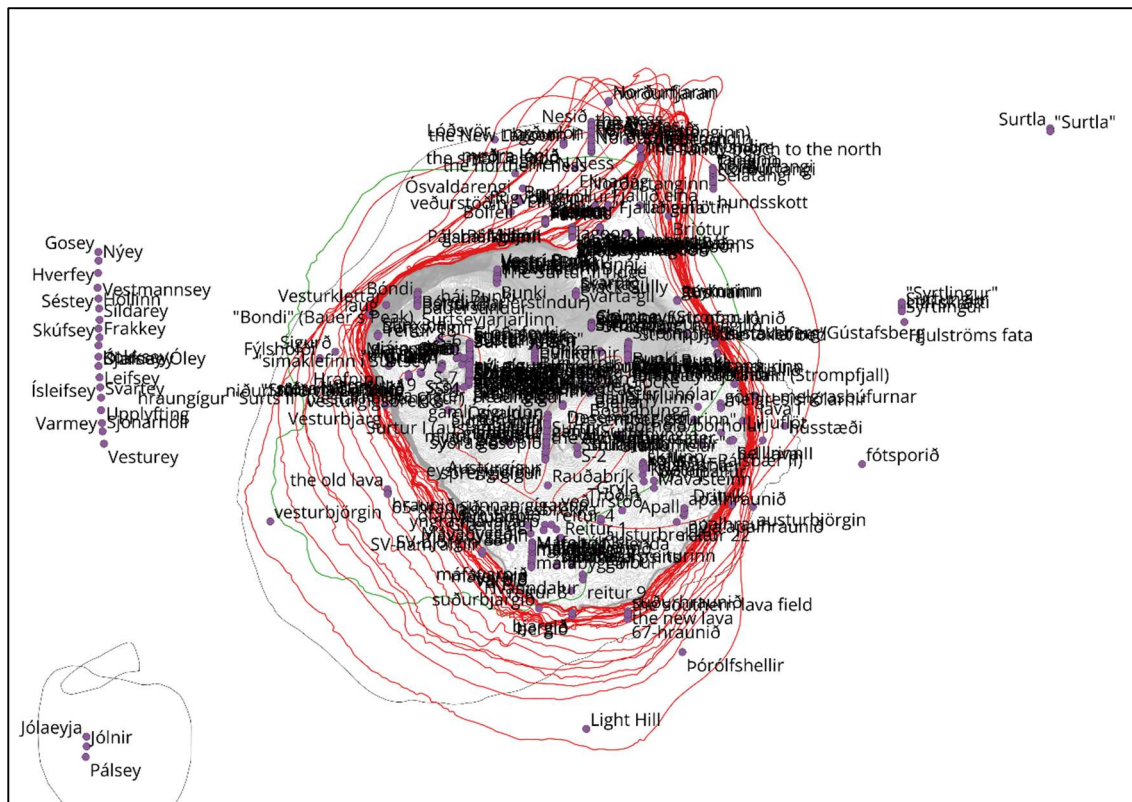
Þeim sem koma í Surtsey og rita nöfn sín í gestabók má deila upp í nokkra hópa eftir tilgangi og markmiðum – en samsetning hópa og tíðni ferða breytist talsvert í tímans rás. Í fyrsta lagi má nefna þá menn sem dvöldu í eyinni fyrstu árin sem umsjónarmenn eða aðstoðarmenn við rannsóknir lungann úr sumrinu. Meðal þeirra eru Árni Johnsen, Sigurður H. Richter og Björn Jóhannsson, oft kallaður *menntskælingur*. Þeir hafa verið eins konar hæstráðendur í eyinni fyrstu árin og sést m.a. á því að þeir gefa sjálfum sér hástemmda titla í gestabókinni: Björn er hreppstjóri og Árni er Surtseyjarjarl, en það virðingarheiti tíðkaðist raunar í ferðum í aðrar úteyjar Vestmannaeyja og tengist þannig úteyjameningunni – t.a.m. var Hlöðver Johnsen kallaður Bjarnareyjarjarl (Hlöðver Johnsen, 1986, bls. 9). Einnig kalla umsjónarmenn sig *vísa* árið 1972, hugsanlega í fornri merkingu: konungar (*Gestabók I, 1966–1976*, e.d.). Í öðru lagi eru það vísindamenn, sem framan af eru býsna sundurleitur hópur en þegar á líður kjarnast tveir meginhópar og verða í aðalatriðum stöðugir: líffræðingar annars vegar og jarðfræðingar hins vegar. Uppistaðan í báðum hópum hefur komið frá Náttúrufræðistofnun en einnig hefur fólk frá RALA, ÍSOR, Jarðvísindastofnun, Matís og Náttúrustofu Suðurlands komið að rannsóknum í seinni tíð, svo einhverjir séu nefndir. Í aðalatriðum virðast rannsóknir fylgja meiri rútínu eftir því sem á líður, en þær hverfast um vöktun á lífríki og jarðfræði eyjarinnar í þeim tilgangi að varpa ljósi á þróun og ferli. Sturla Friðriksson og Sveinn Jakobsson fóru lengi fyrir þeim tveimur hópum sem koma hvor í sínu lagi en eftir að þeir létu af störfum fyrir aldurs sakir tóku aðrir við keflinu. Þriðji hópurinn sem hægt er að skilgreina sem slíkan er einstaklingar sem fljóta með rannsóknarhópum, vinna að afmörkuðum verkefnum og koma flestir aðeins einu sinni í eyna, t.d. listamenn og nemar. Í fjórða lagi má nefna Vestmannaeyinga sjálfa. Eins og áður segir eru þeir fremur áberandi allra fyrstu árin í eyinni, ekki síst Árni umsjónarmaður, en í framhaldinu gegna þeir hlutverki við viðhald húsa í eyinni og við að ferja vísindamenn til og frá Surtsey. Margir þeirra eru meðlimir björgunarsveita.

5.1 Ævi Surtseyjar í tímaskeiðum

5.1.1. Kynning á nálgun

Hér á eftir verður sagt frá heimildum um Surtsey og gerð tilraun til að rekja ævisögu eyjarinnar í tíma út frá hugmyndinni um tímaskeið eins og rætt var í kafla 4.4.2. Stuðst verður við ritaðar heimildir, þar á meðal upplýsingar úr gestabókum Surtseyjar sem fléttast inn í frásögnina. Örnefni koma víða við sögu en tekið skal fram að ekki er rúm fyrir öll örnefni og nafnvísa inni í frásögninni, einkum þegar líður á tímaskeiðin. Þetta verður rætt þar sem þörf krefur hér á eftir – einkum í samhengi ferðarinnar. Yfirlit yfir helstu einkenni hvers æviskeiðs er í lok hvers kafla en niðurstöður úr flokkun alls gagnasafnsins eru kynntar í kafla 5.1.6, á bls. 198 og áfram og á *Mynd 54*. Það er birt í heild sinni í viðauka aftan við ritgerðina.

Kortið sem hér sést (*Mynd 10*) sýnir allt gagnasafn rannsóknarinnar sem rótarflækju eða „arfabeð með tengingar út og suður“ (Gauti Sigþórsson, 2004, bls. 259), en þá er t.d. vísað

Mynd 10 Allt gagnasafn verkefnisins sýnt í belg og biðu á sama korti. Strandlinur frá Náttúrufræðistofnun.

til þess að nöfn og nafnvísar eiga sér ólíkan uppruna og vísa í ýmsar áttir – auk þess sem framleiðni virðist ólík bæði eftir svæðum og tímabilum. Útlínur Surtseyjar breytast ört á fyrstu árunum en renna svo saman í svo til eina slóð með tímanum eins og sívaxandi þéttleiki útlína sýnir. Hafist verður handa við að varpa ljósi á flækjuna með því að rekja þau ferli sem eru að baki hinu kaotíska korti, sem þó sýnir einnig tilhneigingar til stöðugleika þegar í það er rýnt eftir tímaskeiðum. Heimspeki verðandinnar og hugtök sem birtast hjá Deleuze og Guattari virðast henta einkar vel til að skilja ferlin og þau öfl sem eru að baki við mótun og endurmótun rýmisins og í hverju rákunin er fólgin. Þó skal haft í huga að rísómið „verður

ekki lagað að neinum formgerðar- eða myndunarfræðilíkönunum“ (Deluze og Guattari, 2002, bls. 31). Líkingin við vefnað, sem samanstendur af uppistöðu og ívafi (sbr. umfjöllun á bls. 75), þráðum sem hafa ólíka virkni þar sem uppistaðan er föst en ívafið hreyfanlegt, virðist t.d. við fyrstu sýn kallast á við muninn á því sem kalla mætti *örnefni* annars vegar og *nafnvísa* hins vegar. Líkindin eru m.a. fólgin í því að nöfnin tengjast oft innbyrðis á einhvern hátt, draga dóm hvert af öðru eða eru sótt í líkar hugmyndir – liggja svo að segja samsíða meðfram stofnbrautum – en það verður útskýrt nánar hér á eftir.

Hér gerist líka áleitin áðurnefnd ljósmynd Ralphs Hannam af Austurvelli (*Mynd 5*) þar sem niðurnjörvaðir, hellulagðir göngustígar halda ekki aftur af óstýrilátri stígamyndun, sem tekur ýmist mið af öðru sem fyrir er í umhverfinu eða myndar ófyrirsjáanlegar slaufur og krúsíðullur í nýföllnum snjó – og hverfa jafnharðan. Myndin vekur hugrenningatengsl við viðteknar hugmyndir um nöfn innan nafnfræðinnar, sem eru ýmist opinber eða óopinber; gefin með formlegum hætti (e. *bestowed*) eða þau sem verða til smám saman í tali og á prenti (e. *evolved*), sbr. bls. 60–61.

5.1.2 Tímaskeið I, 1963–1966: Landmótun, landnám og landkönnun.

Fyrsta tímaskeið sker sig nokkuð úr. Það markast af fæðingu eyjarinnar, hefst um leið og Surtey rís upp fyrir hafflötinn haustið 1963 en rennur sitt skeið þegar fólk fer að dvelja í eyinni yfir lengri tímabil eftir byggingu skála haustið 1966. Þetta fyrsta skeið einkennist af landmótun, landnámi og landkönnun. Gosið er enn í fullum gangi allt fram á vorið 1967, landið tekur á sig mynd í áþreifanlegum skilningi, kappsfullir menn stíga á land í fyrstu skiptin og fylgjast með linnulausri baráttu elds og ægis, svo vitnað sé í gosannál (Sigurður Þórarinnsson, 1966b). Ýmiss konar þreifingar annarra lífvera eiga sér stað á þessu stigi: Fræ reyna að spíra en er sópað burt af haföldunni, fuglar spígspora á sandinum norðanvert, skoða sig um og reyna að tína saman sjórekin strá í hreiður. Fyrsta háplantan finnst í júní 1966. Hefðir og fastir punktar hafa enn ekki náð að myndast að neinu marki, þótt augu manna beinist einna helst að uppsprettu elda og gosefna, gígum og hæðunum umhverfis þá. Undir þetta skeið heyrir hugmyndsaga nafngifta á sjálfri eyinni og fleiri þreifingar sem skipta miklu máli við menningarlega mótun staðarins.

Eins og áður hefur verið reifað er nauðsynlegt að greina umræðu um eyna allt frá tilurð hennar til að skilja örnefnamyndun í samhengi og reyna að átta sig á hvernig staðurinn tók smám saman á sig mynd og hvernig honum var fundinn staður í hugmyndakerfum manna. Hér eru nokkur lykilhugtök ráðandi sem endurspegla hvert á sinn hátt tengsl manna við staðinn og hafa sum hver bein áhrif á fyrstu nafnahugmyndir: Sköpunarsaga, landnám, persónugerving, yfirráð og valdabrótt. Öll tengjast þau upphafinu.

Persónugerving, sköpunarsaga

Allt frá byrjun lýsa margs konar umræður um hið nýja land á einhvern hátt hugmyndum um staðinn, einkenni hans og mögulegt framtíðarhlutverk. Í upphafi var eyjan oft persónugerð: Gosinu var líkt við fæðingu, eyjan var barn móður jarðar og ýmsar vangaveltur um framtíðina eða uppvöxtinn litu dagsins ljós. Sturla Friðriksson benti á hversu einstakt það væri fyrir vísindamann „að verða vitni að fæðingarhríðum Móður jarðar og mega fylgjast með því hvernig Náttúran sem ljósmóðir fer að því að klæða afkvæmið í voðir, spunnar af

Flóru og Fánu, úr jurta- og dýraríkinu“ (Sturla Friðriksson, 1994, bls. 9–10). Karl Sæmundsson ræddi í blaðagrein um framtíðarhorfur nýburans: „Við fæðingu kvikna vonir um hinn nýja einstakling og ótal spurningar vakna: Lifir hann? Er hann rétt skapaður? Hvernig verður hann þegar árunum fjölgar, verður hann góður þegn og nýtur fyrir land og þjóð?“ (Karl Sæmundsson, 1970). Á fyrstu árunum áttu sér einmitt stað umræður um mögulegar nýttar eyjarinnar í framtíðinni – þ.e. hvort þar yrðu fuglabjörg eða ferðamannaútgerð, eins og rætt verður hér á eftir. Misgóð og á köflum blautleg kvæði um eyna birtust nokkrum sinnum á síðum dagblaða og má í nokkrum þeirra finna afbrigði af persónugervingunni þar sem það er talið eftirsóknarvert að verða fyrstur „upp á“ eyna. Henni er sömuleiðis líkt við hreina mey og má velta fyrir sér hvað það tákni í raun að reisa fána þar fyrstur, eins og í þessu kvæði:

Fræðingarnir fóru á kreik
með fræðaglensi óklökku,
ekki hræddust eld né reyk,
ásta vildu fremja leiks
ósnortna við æsimeyna dökku.
Frakkinn alltaf fljótur til
fána sinn þar reisti;
ei hann vissi á því skil,
annar varð þó fyrri til:
svartbakurinn sjafnarhaftið leysti.
(E.S., 1964)

Varla þarf að taka fram að það voru fyrst og fremst karlmenn sem höfðu orðið.

Nafngiftin Surtsey hefur áhrif í framhaldinu, þar sem undirheimajötuninn Surtur rennur sjálfur á köflum saman við staðinn í frásögnum og er honum kennt um ýmsar ófarir mannfólksins, t.d. þegar menn verða frá að hverfa því að jötunninn byrstir sig – og ef einhver verður fyrir því að tapa verðmætum við landgöngu eða dvöl í eyinni, sem einhverjum sögum fer af, er lítið á það sem eins konar fórn til hans, til dæmis þegar báti hvolfir í lendingu svo að dýr ljósmyndabúnaður steypist í sjóinn („Stigu á gjósandi Surtsey“, 1964). Nokkrum árum eftir að gosi lýkur er eyjunni lýst sem yfirrunnum og magnþrota rísa og gufu leggur upp af skroknum eftir átökin (Karl Sæmundsson, 1970, bls. 14). Þetta minnir á frásögnina af Ými, fyrsta jötninum, en úr líkama hans var heimurinn skapaður: jörðin af holdinu, björgin af beinum og sjórinn úr blóði (Simek, 1993, bls. 270–271).

Sköpunarsagan tekur á sig fleiri myndir í Surtsey fyrstu árin. Árið 1966 byggði hluti af upphafsatriði kvikmyndarinnar *The Bible: The Beginning* á myndefni úr Surtsey (*Mynd 11*), en hún hefst á átökum frumaflanna, vatninu og eldinum sem skapa hrjóstrugt land undir dramatískum tónum (Huston, 1966). Margt er síðan líkt með myndum Ósvaldar Knudsens þar sem módernísk tónlist Magnúsar Blöndals Jóhannssonar ásamt áhrifamiklu myndmáli á stóran þátt í að færa upplifunina nær forsögulegum galdri fremur en jarðfræðilegu ferli sem vísindin geti skýrt (Ósvaldur Knudsen, 1967). Sköpunin fékk einnig sess í vísindalegum rannsóknum með óvenjulegum hætti, en Sturla Friðriksson rannsakaði bókstaflega sköpunarsöguna, hvernig líf gæti hafa kviknað á jörðinni í árdaga með því að líkja eftir aðstæðum sem þá gætu hafa verið uppi. Hann gerði tilraun þar sem glóandi kvika var látin drjúpa í vatnsker með dauðhreinsuðum og lífefnasnuðum sjó og fann þar amínósýrur. Þetta

þótti honum benda til þess að einföld lífræn efnasambönd gætu myndast við skilyrði sem líktust þeim sem ríktu á jörðinni í upphafi frumlífisaldar (Sturla Friðriksson, 1994, bls. 45–47).

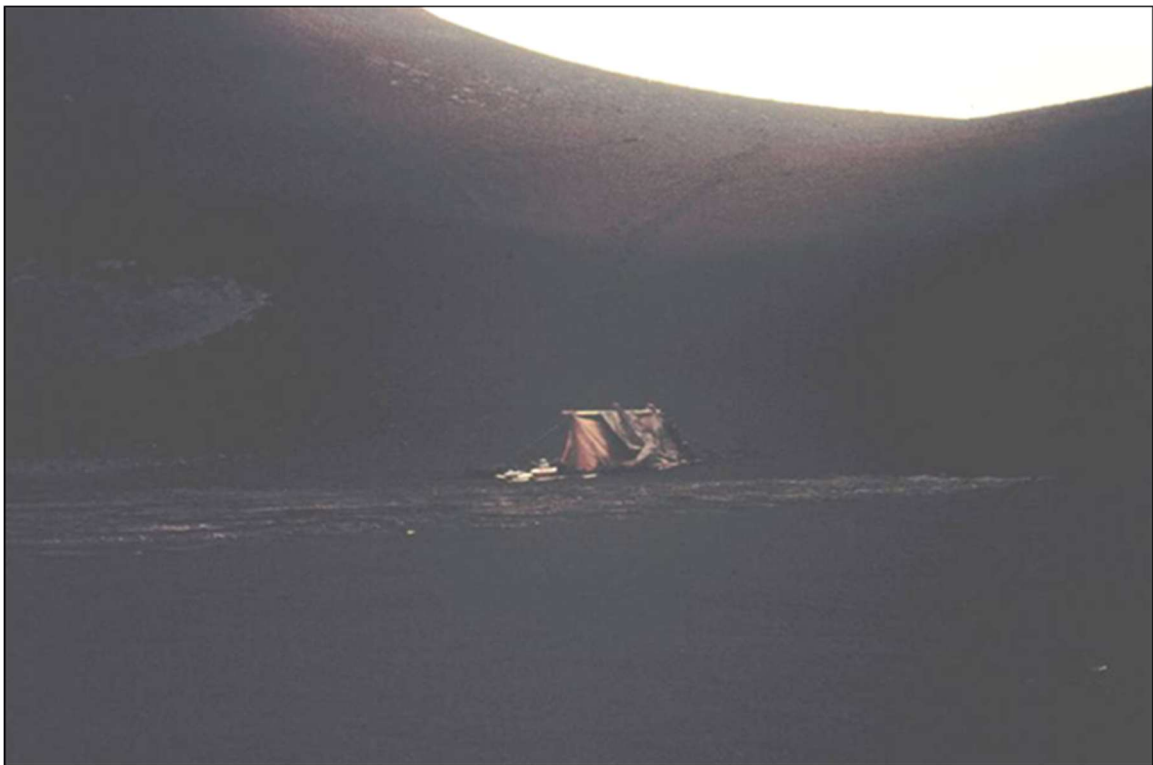

Mynd 11 Skjáskot úr kvikmyndinni The Bible: The Beginning.

Landgangan

Landkönnunar- og landnámshugtakið kemur síendurtekið fram í umræðum um Surtsey framan af og er raunar nátengt mörgum af fyrstu nafnatillögum sem komu fram eftir gosið. Menn kepptust um að komast fyrstir í land á hinni nýju eyju og í einhverjum tilvikum tengdist það nafngiftahugmyndum mjög sterkum böndum, þ.e.a.s. það að reyna að festa tiltekið nafn varð á einhvern hátt hluti af ferð í eyna (Birna Lárusdóttir, 2017). Oft fylgdu með efnislegir hlutir, táknrænir fyrir landnám, oftast fáanar. Franskir blaðamenn urðu fyrstir í land þann 6. desember eins og áður var nefnt. Þeir fóru með leynd, útveguðu sér bát í Eyjum og gengu á land. Í framhaldinu var eyjan stundum nefnd Frakkey í gríni („Frakkey“, 1963). Fjórum dögum síðar var eyjan formlega nefnd Surtsey og þann sama dag stigu fulltrúar Vestureyjarfélagsins í land í mótmælaskyni með fána sem á stóð nafnið Vesturey. Að nokkru leyti þótti ferðin þeim til háðungar, enda komust þeir burt við illan leik (Birna Lárusdóttir, 2017). Færri vita hins vegar að hálf tíma fyrr hafði tvítugur Eyjapeyi orðið á undan fulltrúum félagsins í land. Hann og félagar hans voru með íslenskan fána á kústskafti meðferðis en voru ekki í sérstökum nafngiftahugleiðingum. Þessi ferð varð þöggun að bráð og lítið sem ekkert var fjallað um hana í fjölmiðlum, enda taldi höfuðpaur Vestureyjarfélagsins að ungu mennirnir hefðu verið að reyna að eyðileggja göfugan nafngiftaleiðangur vestmannaeyskra

föðurlandsvína, eins og einn piltanna orðaði það í blaðaviðtali (G.O, 1964).⁷⁴ Að lokum má hér nefna landnámstilburði ungs Frakka, Gerards Vauteys, sem er sagður hafa verið fyrstur manna til að gista í eyinni og dvaldi þar raunar í fimm nætur („Gisti í tjaldi við gosið í Surtsey“, 2021). Vautey virðist hafa verið knúinn af ungæðislegri ævintýramennsku en hann tilheyrði engum sérstökum hópi þótt e.t.v. hafi blundað í honum löngun til að feta í fótspor landa sinna, frönsku blaðamannanna sem fyrstir stigu í land. Og löngu síðar, sumarið 2021, gerði hann raunar tilkall til einstaks fótspors sem komst í fréttir, steingert í móbergi, og hafði verið þekkt um langa hríð – tákn um fyrstu mannaferðir.⁷⁵ Ef marka má myndasýningu og frásögn úr fótum hans sjálfs sem leynist á netinu (*6 jours sur Surtsey. Gérard Vautey septembre 1964.*, e.d.) má segja að dvöl Vauteys í eyinni beri flest einkenni hirðingjalífs og ljósmyndir af tjaldi hans skírskota mjög sterkt til hugmynda um tímabundna bústaði hirðingja: Það er hálfþakið svartri gjósku sem smám saman kaffærir dúkinn og lausir efnisbútar blakta utan á því en þó hefur verið reynt að tjasla því saman og fergja brúnirnar með grjóti og timbri (*Mynd 12*). Vautey hefur rissað upp frumstætt kort af eyinni þar sem dvalarstaður hans er sýndur (*Mynd 13*) auk lendingarstaðar, gígs, lóns, hraunbreiðu og hæsta tinds eyjarinnar, sem

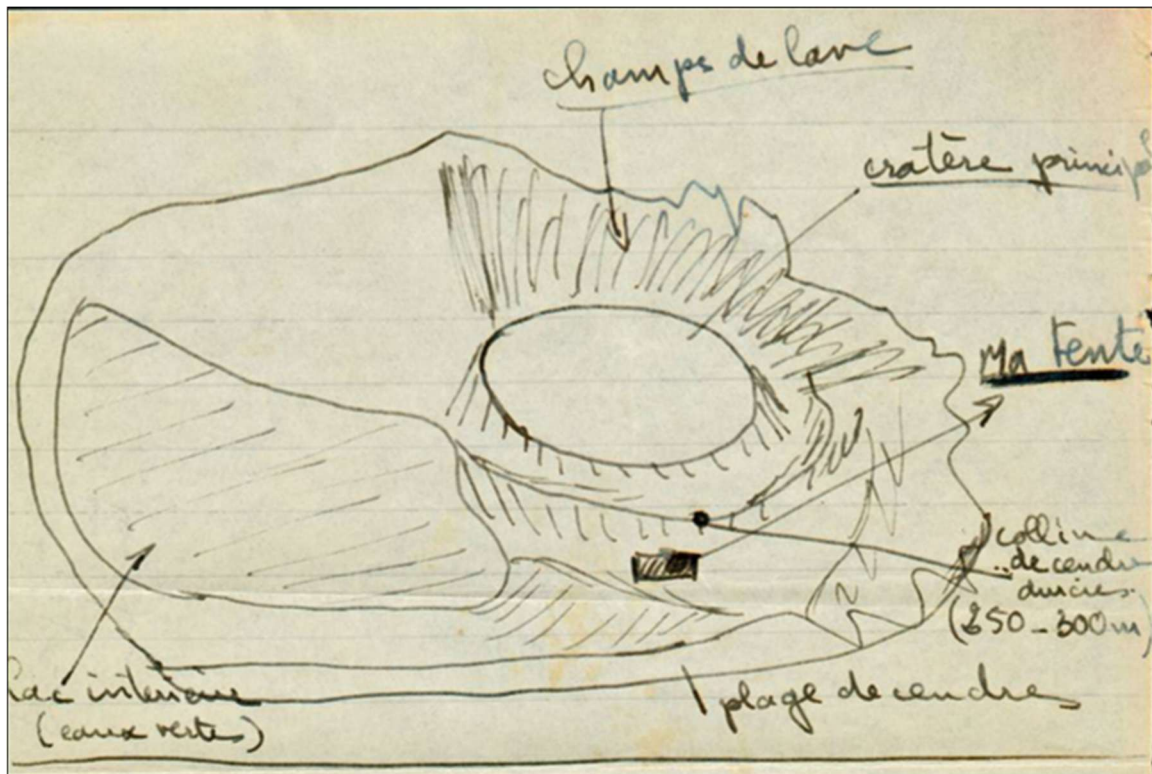
Mynd 12 Tjald Gerards Vauteys í Surtsey. Úr myndasýningunni 6 jours sur Surtsey.

gnæfði yfir hirðingjatjaldið. Þetta er frábær heimild um sýn hans á eyna og helstu landslagsfyrirbæri sem honum þótti hægt að aðgreina og vert að sýna og raunar áhugavert

⁷⁴ Þetta minnir á sagnir um Náttfara, sem hefur einhverra hluta vegna ekki verið talinn fullgildur landnámsmaður og er ekki getið í Íslendingabók Ara fróða (Helgi Þorláksson, 2008).

⁷⁵ „Það er greinilegt að einhverjir hafa fundið fótsporið sem ég skildi eftir mig þegar björgunar-sveitarmennirnir komu og sóttu mig í Surtsey“ segir í skilaboðum Vauteys til *Morgunblaðsins* („Gisti í tjaldi við gosið í Surtsey“, 2021).

að þeim ber ágætlega saman við elstu kort – og auk þess virðist tjaldstæði hans á sömu slóðum og Pálsbær reis síðar.

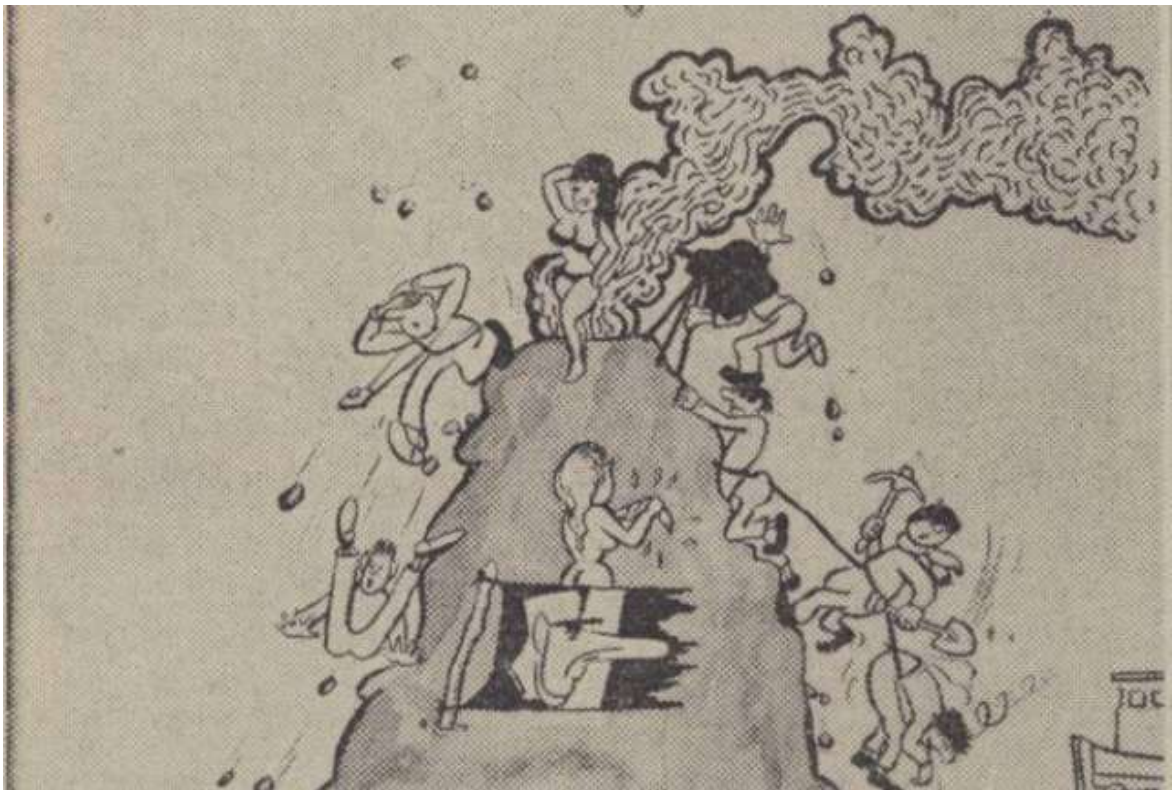

Mynd 13 Kort Gerards Vauteys af Surtsey.

Fánasögu Surtseyjar lauk ekki með hinu fyrsta landnámi. Margir hafa reist þar fána gegnum tíðina sem tákn um þjóðir, samfélög eða hugmyndafræði sem nemur þar land. Í leiðangri Vestmannaeyinga sem lenti á eyinni í desember 1963 var íslenskur fáni með í för („Lagði niður húfuskottið í ‘Skúfsey’“, 1963) og ári síðar segjast tveir ísraelskir ferðamenn hafa laumast í land í Surtsey og sett þar upp þjóðfána sinn (Á.B., 1964). Fánar eða skilti voru líka reist í hinum eyjunum sem risu úr hafi meðan á Surtseyjargosi stóð. Páll Helgason ferðamálafrömuður var fyrstur í land bæði í Syrtlingi og Jólni (Sigurður Þórarinnsson, 1969, bls. 116–117) og setti niður bæði fána og skilti á fyrrnefnda staðnum, eins og nánar verður rætt á eftir. Og löngu eftir að eiginlegu landnámi er lokið er enn verið að flytja táknræna fána út í Surtsey, t.d. í ágústmánuði 1993 þegar Sturla Friðriksson og fleiri koma með fána samtakanna Explorers Club í eyna, en sá hafði áður verið borinn til beggja heimskauta og tunglsins (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Þetta virðist vera uppspretta gríns fimm árum síðar þegar meðlimir Hellarannsóknafélags greina frá því að fáni þeirra hafi blakt við hún á gamalli baujustöng í eyinni meðan þeir dvöldu þar (sama heimild). Segja þeir að hann hafi farið víða í leiðöngrum félagsmanna og þyki nokkur virðing í því að fá að bera hann. Þannig drekka fánar í sig merkingu líkt og örnefni geta gert og með því að komast í snertingu við hina ýmsu fána kemst Surtsey í mörg ólík merkingarmengi.

Landnám fyrstu kvenna í Surtsey er skrásett. „Tvær kvinnur“, eins og það er orðað, Elín Pálmadóttir blaðamaður og Soffía Theodórsdóttir, stigu á land þann 19. febrúar 1964 (Sigurður Þórarinnsson, 1964, bls. 21) – en raunar var farið rangt með nafn Soffíu í frétt um málið og hún sögð „Thordarsen“ („Stigu á gjósandi Surtsey“, 1964). Þær voru báðar félagar í Jöklarannsóknafélaginu og Elín alvön á vettvangi náttúruhamfara. Þetta var söguleg

landtaka, enda hvolfði báti í lendingu og menn og tæki fóru í sjóinn. Þá „heimti Surtur húfuna alla“ og er þar átt við rauða skotthúfu Sigurðar Þórarinssonar, en áður hafði skúfurinn orðið eftir í eygni og þá var stungið upp á eyjan hétu Skúfsey („Lagði niður húfuskottið í ‘Skúfsey’“, 1963)⁷⁶. Í endurminningum Elínar er sagt frá viðburðinum á léttum nótum og ljóst að hún var afar meðvituð um stöðu sína sem kona í hópi karlmanna, enda voru hún og Soffía „þjálfaðar í þessum félagsskap í að gera ekki neitt þegar kapparnir hafa tekið málin í sínar hendur“ (Elín Pálmadóttir, 2003). Það hjálpaði þeim raunar að komast þurrum í land meðan karlarnir djöfluðust hver í kapp við annan. Þessi sögulega landtaka varð síðan viðfangsefni teiknarans og Vestmannaeyingsins Sigmunds á fyrstu skopteikningu hans sem birtist í Morgunblaðinu þann 25. febrúar (Sigmund, 1964). Þar rís eyjan keilumynduð upp úr hafinu, bátur lónar hálsokkinn í flæðarmálinu og fjöldi manns, flestir karlmenn, er við ýmis störf uppi á eyinni – þ.e. þeir sem hafa náð landi á annað borð. Þeir klífa eyna en aðrir eiga fótum fjör að launa hinum megin vegna grjótkasts frá eldgosinu. Konurnar tvær eru líka á myndinni en þær taka ekki þátt í hinni spennandi atburðarás. Það er þó ekki af yfirvegum, heldur eru þær léttklæddar að sinna allt öðrum verkum: Önnur stillir sér upp á nærfötum á toppi eldfjallsins og gufurnar leika um hana; hin er nakin en skýlir sér bak við franskan fána meðan hún vindur af sér spjarirnar (sjá Mynd 14).

Mynd 14 Hluti skopmyndar eftir Sigmund sem birtist í Morgunblaðinu í febrúar 1964.

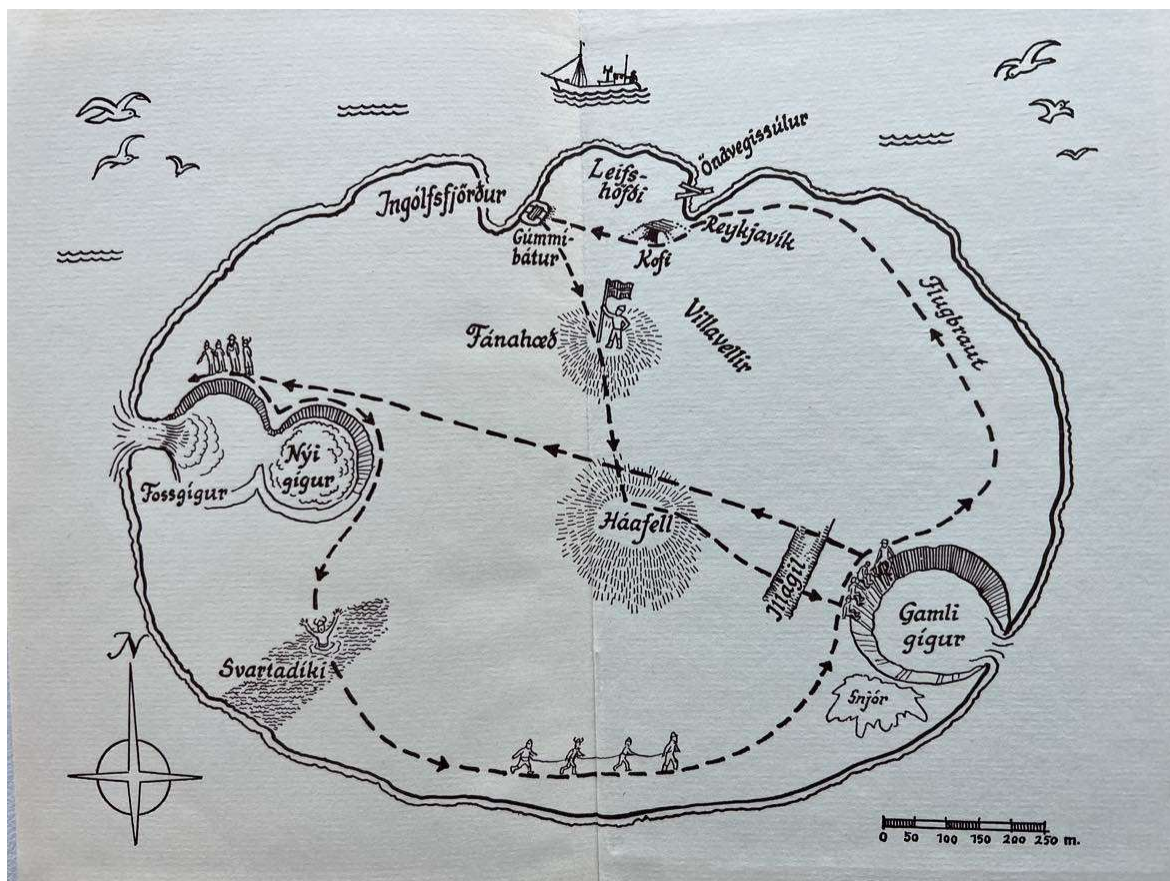
Ármann Kr. Einarsson nýtir sér minnið um landnámsmanninn til hins ýtrasta í barnabókinni *Vikingaferð til Surtseyjar* sem kom út árið 1964, meðan gosið var enn í fullum gangi

⁷⁶ Þetta minnir á frásögn af Auði djúpúðgu í Landnámu: „þau lendu við nes þat, er Auður tapaði kambi sínum; þat kallaði hon Kambsnes“ (*Íslendingabók. Landnámabók*, 1968, bls. 139).

(Ármann Kr. Einarsson, 1964). Aðalpersónan Ingólfur virðist snemma hafa verið efnilegur landnámsmaður, en uppáhalds viðfangsefni hans var að teikna landakort: „Þá réð hann sjálfur stærð þeirra og lögun, fjöllum, jöklum, ám, vötnum, fossum, gróðri og eyðisöndum. Já, allt þetta gat hann skapað og gefið nöfn að eigin vild“ (bls. 26). Það gefur auga leið að Surtsey hlaut að vera gösenland fyrir slíkan pilt. Hann siglir út í Surtsey ásamt Leifi vini sínum og sú landkönnun er sett fram sem hliðstæða við fund Íslands 1.100 árum fyrr og fjölmargt minnir á frásagnir af landnáminu:

Knörrinn klauf öldur Atlantshafsins og stefndi í bláa ómælis firði. Gamla landið var horfið, en brátt mundi nýtt land rísa úr sæ, ókunnugt eyland sveipað dulrænum ljóma undra og ævintýra. Það var sem saga þúsund ára rynni saman í eitt á þessari stundu (Ármann Kr. Einarsson, 1964, bls. 88).

Þeir félagar viðhafa vel þekkt atferli landnámsmanna þegar komið er í land: reisa m.a. fánastöng og gefa stöðum nöfn eftir sjálfum sér og vinum sínum (*Mynd 15*). Það er athyglisvert að vini þeirra, Nonna og Sigga, langar að fara með en fá ekki – Surtsey er greinilega ekki staður fyrir neina Nonna og Sigga. Sama má segja um Ingu, sem er eina stúlkan sem getið er í sögunni og boðið með á þeim forsendum að það vanti skipsjómfrú⁷⁷

Mynd 15 Kort af Surtsey úr bók Ármanns Kr. Einarssonar, Vikingaferð til Surtseyjar.

⁷⁷ Í *Heimilisritinu* 1. janúar 1953 er starfi skipsjómfrú lýst á eftirfarandi hátt: „Þú þarft að þrifa klefana og sinna ýmsum þjónustustörfum fyrir farþegana... Skipsþernur þurfa að vera hraustar og röskar; þær verða að vera snyrtilegar og fagaðar.“ („Vill verða skipsþerna“, 1965)

en hún setur upp þóttasvip og segist ekki kæra sig um að fara í svona slarkferðir. Þriðja aðalpersónan í sögunni er frá Vestmannaeyjum og heitir Vilhjálmur, kallaður Villi villimaður. Hann er í hlutverki Vífils þræls, sagður fremur grunnhygginn og opinskár (bls. 52). Augljós valdamunur er á honum og aðallandnámsmönnum, enda er helsta hlutverk hans að samþykkja tillögur þeirra með lófaklappi. Villi saknar þess að hafa ekki gras eins og í Vestmannaeyjum. Hann tekur til þess ráðs að dreifa grasfræi og tekst þannig að fá einn stað nefndan eftir sér: Villavelli. Þetta dregur fram þá hugmynd að ýmsir gjörningar landnámsmanna hafi þann tilgang að gera umhverfi kunnuglegt ekki síður en að festa sjálfa þá og landnám þeirra í sessi í landslaginu með ýmsum hætti. Í sögunni eru saman kominn mörg áhugaverð minni um hvað landnám felur í sér og er enn ekki allt upptalið, t.d. öndvegissúlurnar sem þeir reisa hús úr eða skjal í járnhólki sem inniheldur ýmsar upplýsingar um landnámið og er skilið eftir á staðnum. Bók Ármanns mætti túlka sem tilraun til að rita Landnámabók Surtseyjar fyrir börn þar sem örnefnið eru í forgrunni og gegna því hlutverki að festa í sessi frásagnir af landnámsmönnum og staðfesta landnámið. Auk þess veitir hún áhugaverða innsýn í hugmyndir um mikilvægi landnámsiðkana, og hvað þær fela í sér, valdaójafnvægi og hlutverk örnefna í ferlinu og hvernig samfélagið (Villi) þarf að samþykkja þau – og merkilegt nokk dregur hún upp býsna nákvæma mynd af bæði stöðu Vestmannaeyinga í landnámsferlinu og sömuleiðis kvenna, eins og síðar átti eftir að koma í ljós.

Það að líkja Surtsey við Ísland kemur víðar fyrir en í bók Ármanns, t.d. í skrifum Sturlu Friðrikssonar, sem bendir á að Surtsey sé eins konar míníatúr af Íslandi, „smámynd af ördaða landi“ sem geti hjálpað okkur að skilja aðflutning lífvera til Íslands (Sturla Friðriksson, 1964, bls. 87). Landnámið er líka síendurtekið yfirfært á margs konar plöntur og dýralíf og sést víða í skrifum fræðimanna um staðinn, einkum framan af. Þannig er til dæmis talað um landnám melgresis (Sturla Friðriksson, 1967) og sýndar myndir af hinu hrjóstruga umhverfi sem fyrstu landnemarnir „þurftu að sigrast á“ svo vísað sé í myndatekta í nýlegri bók (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 52). Landnámið er þannig yfirleitt kynnt sem barátta, oft upp á líf og dauða. Eitt er að berast á staðinn sem fræ eða fugl, annað að festa rætur eða gera sér hreiður – og þriðja stigi, hámarkinu í raun náð við að ná að auka kyn sitt, sem sést á frásögnum af því þegar plöntur bera fræ eða fuglar ná að koma upp ungum. Og í einhverjum skilningi virðist Surtsey halda í ímynd hins ónumda lands lengur en kannski hefði mátt búast við. Enginn hörgull er á ljóðmælum á síðum dagblaða í framhaldinu:

Loks koma blóm í brekkur
burknar og gróður þekkur.
Líður að landnámstíma
leggja menn þangað síma
reisa bryggjur og bæi
brátt er svo græddur hagi
kálfar og beljur baula
börnin slagara raula. (Guðmundur Guðni, 1964)

Yfirráð: um ferðamenn og fleira

Umræður um hver ætti að ráða yfir eyjunni voru áberandi strax í upphafi goss og tóku á sig ýmsar myndir meðan á því stóð. Undir niðri snerist deilan um nafn á eyinni um yfirráð (Birna

Lárusdóttir, 2017). Vestmannaeyingar töldu hana hluta af sínu yfirráðasvæði og sáu snemma fyrir sér að þegar fram í sækti gæti hún orðið til mikilla nytja, bæði sem beitiland og til eggja- og fuglatekju líkt og aðrar úteyjar í grennd (Jóhann Pálsson, 1964b, bls. 2). Annars konar nytjar gátu líka skipt máli. Dæmi voru um að farið væri með ferðamenn út í Surtsey. Þann 8. desember 1963 birtist auglýsing í *Sunday Telegraph* frá ferðaskrifstofunni Typaldos þar sem var kynnt ferð með hinu glæsilega farþegaskipi Acropolis með viðkomu í Surtsey þar sem hægt var að fylgjast með eyfæðingu („the birth of an Island“) („Surtsey auglýst erlendis“, 1964). Ekki er vitað hvort af ferðinni varð. Dæmi er um skjalfesta ferðamannaferð í febrúar 1965 þegar flogið var út í Surtsey með 75 manns. Þá voru m.a. framleiddir minjagripir á staðnum: Nafnið Surtur var stimplað í glóandi hraunslettur handa gestum, sem annars var tekið fram að hefðu gengið mjög vel um („75 manns í Surtsey í gærðag“, 1965). Páll Helgason, annálaður ferðamálafrömuður í Eyjum, lét nokkrum sinnum til sín taka á vettvangi gossins eins og áður sagði. Hann skipulagði ferðir út í Surtsey ásamt Birni Pálssyni á flugvélinni TF-VOR meðan á gosi stóð og var ásamt vinum sínum fyrstur í land á smáeyjunum tveimur, Jólni og Syrtlingi – og setti niður fána á síðarnefnda staðnum (Ómar Garðarsson, 1991). Virðist það hafa verið tilraun til að endurheimta þann heiður sem Frakkar stálu með því vera fyrstir í land í Surtsey. Tekið er fram í viðtali við Pál að Bjarni Benediktsson forsætisráðherra⁷⁸ hafi vottað þetta, en hann var staddur þar fyrir utan á varðskipi ásamt erlendum sendiherrum. Sömuleiðis var skilti með í för þar sem ferðamenn voru boðnir velkomnir (Þorsteinn Gunnarsson, 1995). Má segja að það hafi verið tilraun ferðamálafrömuða til að nema land í nýjum eyjum. Ekki lét Páll þar við sitja, heldur opnaði pósthús í tjaldi í Surtsey í nokkrar klukkustundir og stimplaði þar fyrstadagsumslög á útgáfudegi nýrra Surtseyjarfrímerkja sem seldust eins og heitar lummur. Páll var kærður fyrir tiltækið en úr orðum hans má lesa að gjörningurinn hafi verið táknrænn, enda var hann mótfallinn því að Náttúruverndarráð gæti bannað mönnum ferðir út í Surtsey og taldi Vestmannaeyjakaupstað réttmætan eiganda. Einkar hart þótti honum að útlendingar og alls konar „flökkulýður“ sem ætti ekkert erindi fylgdi oft vísindamönnum. Enn var eynni líkt við persónu, en Páll benti á að eyjarnar væru frjósamar eins og Eyjaskeggjar sjálfir; Surtsey væri afkvæmi og ætti að fylgja foreldri sínu („Stimplun frímerkja í Surtsey veldur deilum“, 1965). Fremur skammt er síðan forræðisdeilan skaut aftur upp kollinum – meira að segja eftir að eyjan komst á heimsminjaskrá UNESCO („Vestmannaeyingar vilja aukið forræði yfir Surtsey“, 2008). Sömuleiðis hefur markaðsfulltrúi Eyjamanna viðrað hugmyndir um að leyfa um 100 ferðamenn þar árlega, enda væri í því fólgin „gjaldeyrisvon“ og auk þess myndi það styrkja orðspor hennar sem UNESCO-staðar („100 ferðamenn í Surtsey?“, 2009). Þetta hefur ekki náð fram að ganga.

Eyjan fékk, þegar upp var staðið, fyrst og fremst táknrænt gildi fyrir íslenska ríkið og þjóðina í heild sinni. Hér var kominn einstakur staður á heimsvísu sem vakti mikla athygli þegar í stað en gildið var þó einnig praktískt: Með því að syðsti punktur landsins var nú sunnar en nokkru sinni færðist landhelgin út, og það sem meira er, á mikilvæg síldarmið (Halldór Sigurðsson, 1963). Þetta endurspegladist í nafnatillögunni *Sildarey*. Umræðan um yfirráð yfir eynni var hápólitískt mál frá ýmsum hliðum séð.

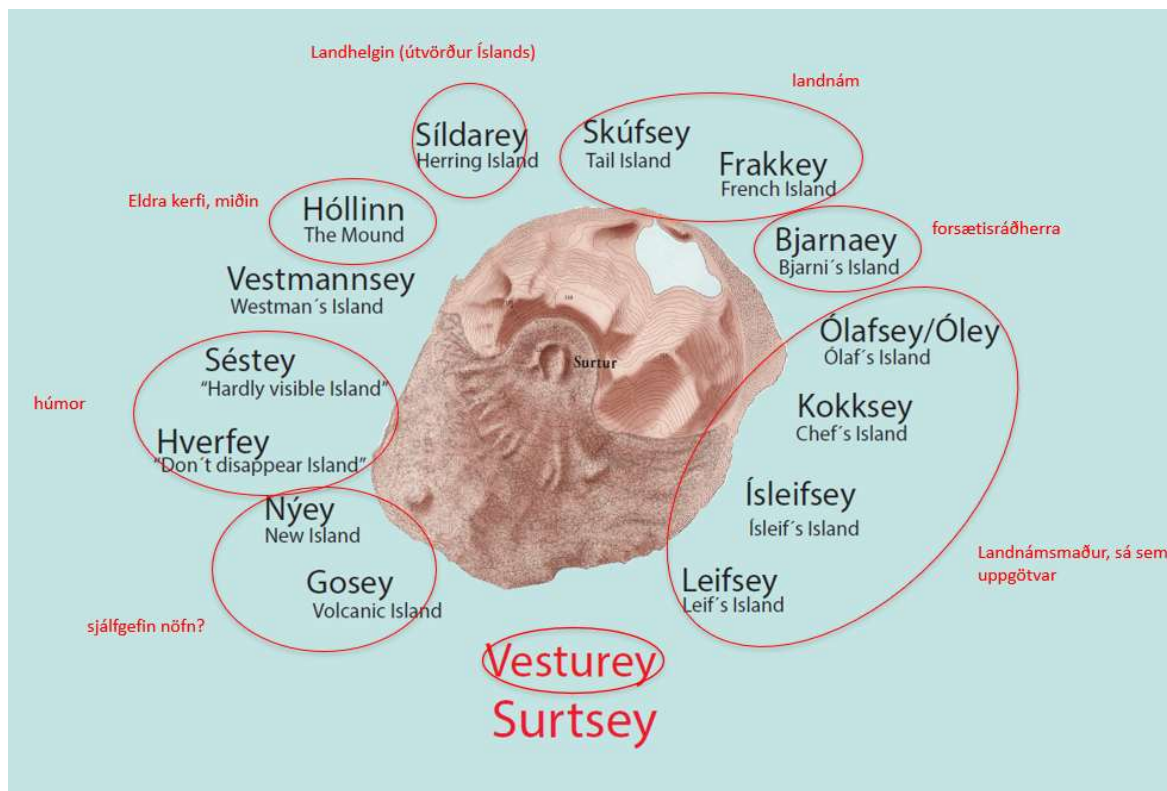
---

⁷⁸ Í frétt um málið er hann sagður hafa verið utanríkisráðherra en samkvæmt vef Alþingis var hann forsætisráðherra 1961 og 1963-1970 (Bjarni Benediktsson, 2024).

Upphaf nafngifta: Nafn á eyinni

Skoðanaskipti um nafn á eyinni upphófust strax í gosbyrjun og ýmsar tillögur litu dagsins ljós, ekki síst í fjölmiðlum, en þær náðu hámarki með deilum Vestmannaeyinga og örnefnanefndar sem snerust fyrst og fremst um hver ætti að hafa forræði yfir hinum nýja stað. Þegar hefur verið gerð grein fyrir helstu nafnatillögum og umræðum um þær annars staðar (sjá Birna Lárusdóttir 2017, *Mynd 16*) en hér þó nauðsynlegt að drepa á því helsta og er hér vitnað um flest í grein höfundar frá 2017 en vísað til viðbótarheimilda þar sem við á.

Flestar nafnahugmyndir sáust aðeins einu sinni eða tvisvar á prenti en aðrar voru ræddar í fullri alvöru á síðum dagblaða. Flestar má túlka sem tilraunir til að tengja eyna við ólík

Mynd 16 Yfirlit yfir helstu nafnatillögur sem komu fram á fyrsta æviskeiði eyjarinnar. Hér eru þær flokkaðar lauslega með rauðu letri eftir því til hvers konar hugmynda þær vísa.

hugmyndakerfi, í raun fyrstu tilraunir til *rákunar* með nöfnum. Nöfn voru til dæmis tengd hugmyndum um finnanda eða landnámsmann (Óley, Ólafsey, Kokksey, Ísleifsey, Leifsey), hugmyndum um tengsl við Ísland með tilliti til fiskveiðilögsögu (Sildarey) og hugmyndum um landslagið sem fyrir var, á hafsbotni (Hóllinn – þekkt fiskimið) svo eitthvað sé nefnt. Surtseyjarnafnið var gefið ofan frá ef svo má segja, að tillögu örnefnanefndar í gegnum Menntamálaráðuneytið og rökstutt í bréfi sem er stílað á ráðuneytið þann 9. desember 1963, þremur dögum eftir hið franska landnám. Sigurður Þórarinnsson benti einmitt á að fyrsta landgangan hefði ýtt undir að eyjunni yrði gefið nafn opinberlega (Sigurður Þórarinnsson, 1964, bls. 18). Í tillögunni kemur fram að nefndin hafi rætt allar þær nafnatillögur sem henni var kunnugt um að fram hefðu komið fram að því í ræðu eða riti. Í rökstuðningi frá Menntamálaráðuneytinu segir:

Surtur er nafn hins volduga jötuns, sem fornir menn hugsuðu sér, að byggði undirheima og réð sérstaklega yfir eldi. Bezt er hann þekktur úr Völuspá, en kemur þó víðar við sögu í fornum bókmenntum vorum. Telja margir fræðimenn, að hugmyndin um hann hafi mjög mótast með Íslendingum, er þeir kynntust eldgosum, og hafi þeir beinlínis talið jarðeldana af hans völdum. Við hann mun vera kenndur Surtshellir og jafnvel einnig surtarbrandur (viðarkol Surts). ... Nefndinni þykir vel á fara, að hinum nýju aðsópsmiklu eldstöðvum sé gefið nafn hins tilkomumikla eldjötuns, enda eru bæði nöfnin íslensk kjarnyrði, sem fara vel í munni. Sakar og ekki að geta þess, að þar sem fornir menn hugsuðu sér yfirleitt jötna í austri, er Surtur einn talinn koma úr suðri, en hin nýja ey er syðsta ey Íslands („Nýja eyjan skal heita Surtsey“, 1963).

Þannig fundu nefndarmenn meira að segja landfræðilegan rökstuðning fyrir nafninu, þ.e. afstöðu eyjarinnar í suðri sem stemmdi við hvaðan Surtur kom, auk þess sem vísað er í greinargerð Sigurðar Nordals um eðli Surts í útgáfu Völuspár frá 1923 (Sigurður Nordal, 1923, bls. 97–99). Sömu leiðis er lögð áhersla á að nafnið passi vel við eyna, enda sé hún kolsvört að heita má. Í lok bréfsins er blessun Sigurðar Þórarinssonar lögð yfir nafnið, enda hafi hann verið kvaddur á fund nefndarinnar og talið nafngiftina „hæfilega“ (*Bréf örnefnanefndar til Menntamálaráðuneytis*, 1963). Nefndin lítur greinilega svo á að samþykki hans sé ákveðinn gæðastimpill. Hinn margfaldi rökstuðningur virðist mikilvægur og tjóðrar nafnið við eyna: Því fleiri stög, því betra.

Vestmannaeyingar, eða öllu heldur ákveðnir hópar fólks í Eyjum, voru mjög ósáttir við gjörninginn og héldu á lofti sinni tillögu, Vesturey, sem vísaði til landfræðilegrar staðsetningar miðað við Heimaey, enda væri hún óumdeilanlega vestust eyjanna. Nefndinni barst bréf frá Vestureyjarsamtökunum sem samanstóð af fulltrúum ýmissa félagasamtaka í Eyjum (Jóhann Pálsson, 1964a). Augljóslega þykir þeim beinlínis óþolandi að ríkið skuli hafa hlutast til um nafn á nýju eyinni, enda sé það innan lögsagnarumdæmis Vestmannaeyja. Vestureyjarnafnið hafði þá þegar náð almenningshylli í bænum, að sögn fulltrúa samtakanna. Surtsey þótti þeim afar vont nafn, enda væri Surtur afl hins illa og ætti heimkynni í undirheimum. Hann væri í nútímahugsun enn „rót alls ills og það sem öllum sannkrístnum mönnum – þar með talinni örnefnanefnd – ber öllu öðru frekar að rýma úr huga sér, vilji þeir halda sáluhjálpi sinni hreinni“. Sérlega athyglisvert er það sem er nefnt um kosti Vestureyjarnafnsins undir lok bréfsins, nefnilega það að **mörgum** hefði dottið það í hug í Eyjum svo að enginn gæti sagt: „Ég á nafnið.“ Þannig væri það ófeðrað og almenningseign og sérstaklega hefði sjómannastéttin, „okkar höfuðstoð í lífsbaráttunni“, sameinast um það.

Vestureyjarnafnið var býsna sjálfsprottið samkvæmt þessu og vísaði fyrst og fremst til afstöðu, landfræðilegrar staðsetningar miðað við Heimaey, en Surtseyjarnafnið má hins vegar bendla við hugmyndafræðilega staðsetningu fyrst og fremst þar sem það vísaði í menningararf allrar þjóðarinnar. Gígurinn sjálfur (sem þá var aðeins einn) eða öllu heldur eldstöðin átti að bera nafn jötunsins. Undir niðri snerust deilurnar um yfirráð yfir eyinni og átök milli landsbyggðarfólks og menntamanna í höfuðborginni þótt vissulega væru dæmi um Vestmannaeyinga sem voru sáttir við Surtseyjarnafnið.⁷⁹ Tvö fyrstu nöfnin voru því gefin

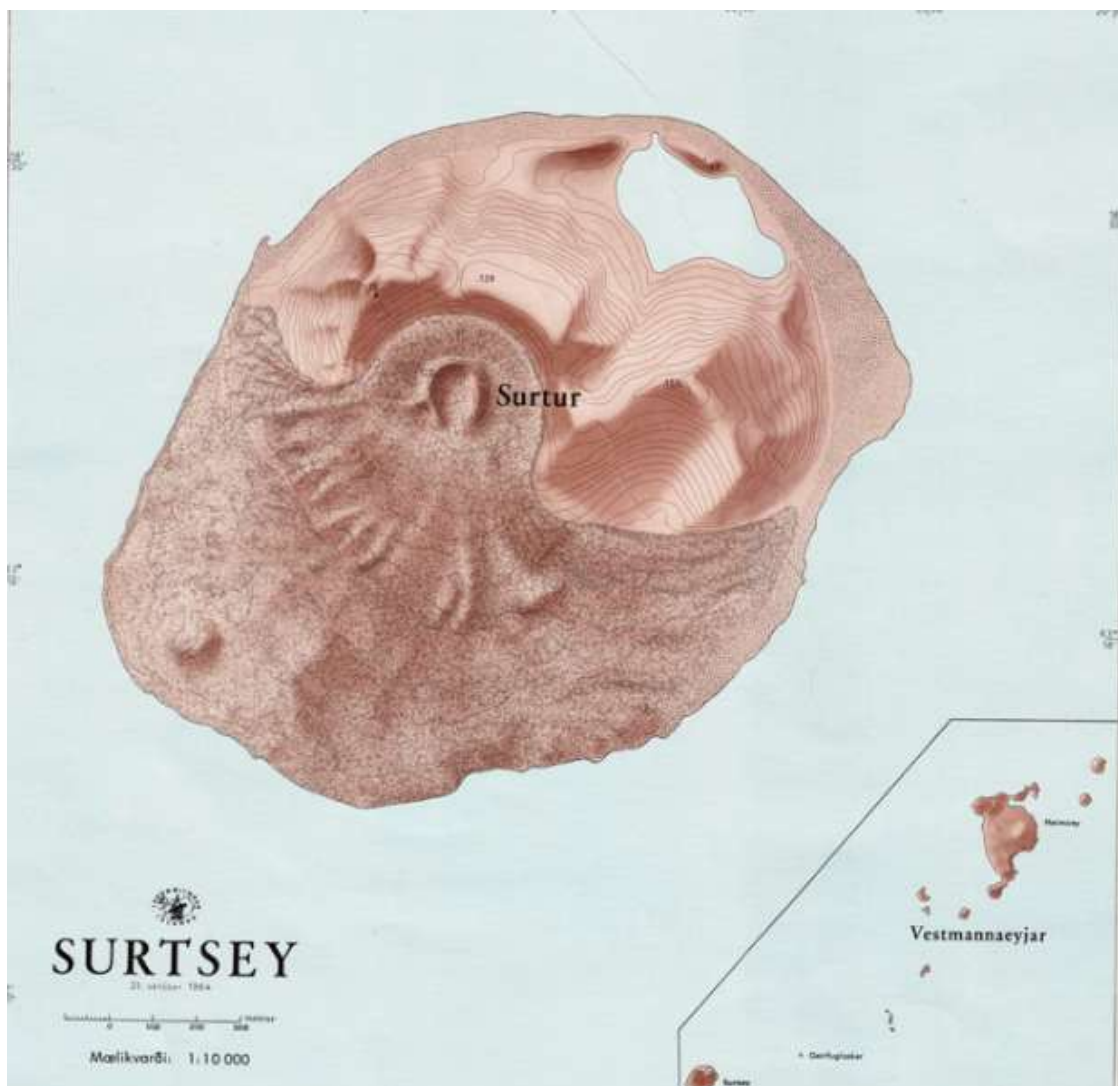
---

⁷⁹ Þess má geta að í kvæði sem birtist í Vísi í ágúst 1964 er bent á að *Surtla* hefði verið heppilegt nafn á sjálfa eyna, að því er virðist m.a. í stíl við Heklu og Kötlu. Skírnarfeður (!) þeirra hefðu þekkt eðli kvenna – yfirborðið kalt en undir niðri brenna heitir logar („Strætisvagnshnoð“, 1964).

samtímis, þ.e. Surtur og Surtsey, þótt hið síðarnefnda kunni að líta út eins og það sé dregið af því fyrra.⁸⁰ Var litið svo á að jafnvel þótt eyjan sykki í sæ fljótlega myndi Surtsnafnið eiga við um eldstöðina neðansjávar (Sigurður Þórarinnsson, 1964, 18).

Nöfn í gosinu, land í mótun

Gígurinn Surtur var ekki lengi einn. Fljótlega, nánar tiltekið í byrjun febrúar 1964, myndaðist annar gígur en þá hafði gosið breytt um takt. Gígarnir voru eðlisólíkir: sá ytri, sem hætti að gjósa 30. janúar 1964 (Þorleifur Einarsson, 1965, bls. 22), gaus gjalli, vikri og ösku en úr þeim innri rann glóandi hraun þegar líða tók á gosið (Sigurður Þórarinnsson, 1966b, bls. 158). Dæmi sjást um að þessi yngri gígur sé kallaður Surtur eins og sá eldri, t.d. á fyrsta korti Landmælinga sem var teiknað eftir loftmynd frá október 1964 (sjá *Mynd 17*). Þar á þó heitið

Mynd 17 Fyrsta opinbera kortið af Surtsey, teiknað eftir loftmynd frá 23. október 1964.

⁸⁰ Eldgos af þessu tagi hafa síðan verið nefnd „Surtseyan eruption“ (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 8). Spyrja mætti hvort þau hefðu á sama hátt verið kölluð „Óleyan eruption“ eða „Kokkseyan eruption“ ef þau nöfn hefðu orðið ofan á?

e.t.v. fremur að standa fyrir eldstöðina, burtséð frá einstökum gígum) og í bók Sigurðar Þórarinssonar sem út kom um svipað leyti (Sigurður Þórarinsson, 1964, bls. 30).

Í bók Sigurðar er yngri gígurinn kallaður Surtur yngri (eða yngri Surtur) til aðgreiningar frá hinum gígnum, Surti eldri, en Þorleifur Einarsson notast ekki við sömu aðgreiningu þótt dæmi sjáist ári síðar í bók hans um að talað sé um „nýja gíginn“ (Þorleifur Einarsson 1965). Þorleifur kallar gígana hins vegar nokkrum sinnum „hraungíg“ og „sprengigíg“ og sömuleiðis er talað um nyrðra og syðra gosop. Ýmist virðist litið svo á að Surtsnafnið sé heiti á eldstöðinni eða eigi við um tiltekinn gíg eða gíga. Ein tillaga að nafni á gíginn sker sig úr, en Jóhann Pálsson, einn þeirra sem helst andæfðu Surtseyjarnafninu, stakk upp á Glóðafeyki, sem honum þótti fallett og skemmtilegt nafn. Því var líkt og hvíslað að honum er hann sigldi fram hjá gosinu á því sögufræga skipi Gullfossi, og taldi það eina nafnið sem hann bæri með réttu (Jóhann Pálsson, 1964b, bls. 2).

Nöfn sem tengjast stórvíðburðum í sjálfu gosinu eru annars oft nefnd í fjölmiðlum á þessum tíma. Síðla í desember 1963 fór að gjósa í öðrum gíg á hafsbotni skammt norðaustan við Surtsey. Sigurður Þórarinsson taldi að þar væru fæðingarhríðir sem boðuðu líkast til fæðingu nýrrar eyjar sem hann nefnir „Surtlu“ innan gæsalappa (Sigurður Þórarinsson, 1963). Í símaviðtali daginn eftir segir hann að hér sé að fæðast verkefni fyrir örnefnanefnd og bætir við: „Já, ég kalla þetta Surtlu, eitthvað verður þetta að heita“ („Rætt við Sigurð um Surtlu“, 1963). Virðist engum blöðum um það að fletta að Sigurður sé höfundur nafnsins. Surtla náði aldrei upp fyrir yfirborð sjávar (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 12) en nafnið sést víða á kortum. Ekki er að sjá að það hafi verið tekið fyrir hjá nefndinni. Engar deilur urðu um nafngiftina svo vitað sé en í frétt í Morgunblaðinu 20. febrúar 1964 er nafnið þó aftur haft innan gæsalappa: „Hefur „Surtla“, eins og sumir kölluðu þetta gos, hlaðið þarna upp strýttunni, áður en hún fór aftur að hafa hægt um sig.“ Um 20 m voru þá niður á umrædda strýtu og allt með kyrrum kjörum („Nýr gýgur og 100 m strýta“, 1964).

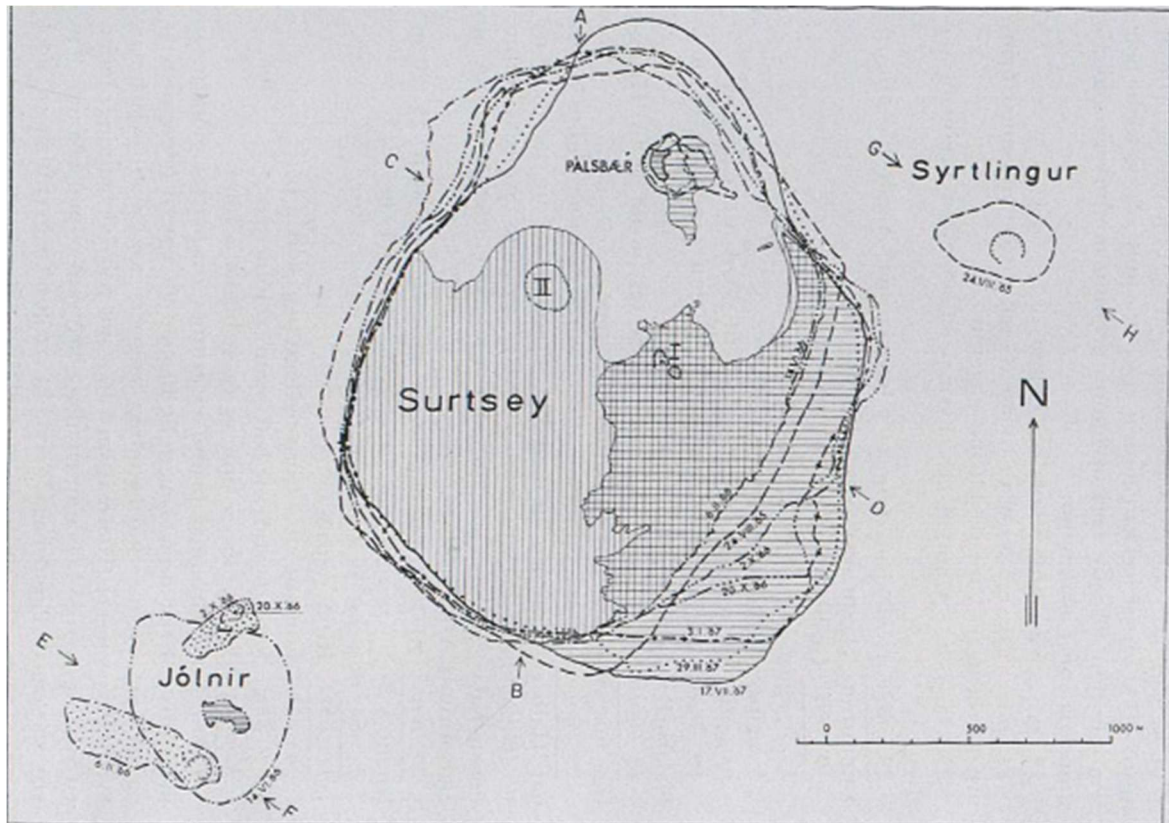
Í nóvember árið 1964 barst örnefnanefnd athyglisvert bréf frá Þorleifi Einarssyni jarðfræðingi (*Bréf til formanns örnefnanefndar frá Þorleifi Einarssyni*, 1964). Hann segir þar stuttlega frá gangi gossins og örnefnum í eyinni og virðist helsti tilgangurinn sá að óska eftir að nefndin taki frumkvæði að því að gefa hinum ýmsu kennileitum á staðnum nöfn áður en langt um líði – en fram að því hafi menn, bæði fræðimenn og aðrir sem hafi lagt leið sína á Surtseyjarmið til rannsókna, sett nöfn á ýmis kennileiti sem sum séu „málfarslega amböguleg“, en nú er ekki víst hvaða nöfn það eru sem Þorleifur vísar til. Hann bendir sömuleiðis á að saga gíga í Surtsey sé flóknari en ætla mætti; sjálfur Surtur sé hættur að gjósa en nýr gosgígur hafi manna á milli verið kallaður „hraungígur“, sem vísar til þess að með tilkomu hans breyttist gosið úr sprengigosi í gos með hraunflæði og afgerandi hringlaga gígur með hraunbörnum myndaðist. Sjálfur talar hann um hraungíg í bók fyrir almenning sem kom út árið eftir. Sjófylltur gígur norðan til á eyinni segir Þorleifur að nefnist manna á milli „lónið“ – og síðan hafi fleiri gígar myndast, sem ekki virðast ganga undir sérstökum nöfnum. Hann tekur líka sérstaklega fram að sér hugnist ekki Surtlunafnið og bendir á að slíkar grynningar kringum Vestmannaeyjar nefnist ýmist klakkar eða boðar. Ekki er vitað til að hann hafi víðrað þessa skoðun sína opinberlega og nefndin virðist ekki hafa tekið málið sérstaklega fyrir, eða eins og segir í fundagerðarbók: „Málið rætt en engin ákvörðun tekin“ (*Gerðabók Örnefnanefndar*, e.d., bls. 90). Ef til vill hefur verið ákveðið að hafa hægt um sig eftir deilur við Vestmannaeyinga. Að lokum tekur Þorleifur sérstaklega fram að það sé varhugavert að gefa hátindi Surtseyjar nafn, enda ekki ljóst hvort hann muni standast vetrarbrimin.

Eins og áður kom fram var fyrsta opinbera kortið af Surtsey gefið út af Landmælingum Íslands síðla árs 1964, að öllum líkindum í tilefni af eins árs afmæli eyjarinnar. Það var teiknað eftir flugmyndum frá 23. október sama ár (*Surtsey*, 1964). Á því er staðsetning miðað við Vestmannaeyjar sýnd á innfelldri mynd, og á henni eru Heimaey og Geirfuglasker, sem er næst norðan við Surtsey í eyjaklasanum, merkt með nafni. Á kortinu sjálfu er Surtsey sýnd með hæðarlínunum, strönd og hraunum. Hún er gjörólík að lögun og gerð þeirri eyju sem við þekkjum nú, enda átti enn eftir að gjósa í rúm tvö ár, og þar að auki átti eyjan eftir að mótast mikið af sjógangi og vindum (sjá *Mynd 17*). Gígurinn Surtur er merktur um miðbikið og er það eina örnefnið sem er sýnt. Þetta er þó raunar yngri gígurinn – en kannski er nafnið haft hér sem nafn á eldstöðinni. Sunnan við hann þekur hraun yfirborðið en norðaustan við er lónið, sem síðar átti eftir að hverfa. Ámóta kort birtist í bók Sigurðar Þórarinssonar árið 1964 (Sigurður Þórarinsson, 1964, bls. 30) og enn birtist svipað kort árið 1966 í annál sama höfundar um framgang gossins fram að því (Sigurður Þórarinsson, 1966b, bls. 170). Það líkist Landmælingakortinu, einfalt að gerð, en þó sést að eyjan hefur breytt um lögun og lónið líka og ný eyja myndast austan við, Syrtlingur, og er hennar getið í myndatexta. Aðeins eitt nafn er merkt á kortið sem fyrr: Surtur.

Goslátunum linnti ekki. 22. maí 1965 hefst enn gos austan við Surtsey en nú nær henni en áður. Í september sama ár leitar Sigurður Þórarinsson til örnefnanefndar til að vekja athygli á því að þessar eldstöðvar vanti framtíðarnafn. Þar mun hann hafa tekið fram að nafnið Syrtlingur væri notað meðal manna og hafði þá þegar birst alloft í dagblöðum en auk þess hafði á einum stað verið stungið upp á nafninu Litli skratti („Um daginn og veginn“, 1965), sem leiðir hugann að því hvort Surtur sjálfur hljóti ekki að hafa verið Stóri skratti í huga einhvers. Af gögnum nefndarinnar má sjá að hún var ekki allskostar sátt við Syrtlingstillöguna og þótti að Surtungur hefði verið betur heppnuð orðmynd yfir fyrirbæri sem væri „afkomandi eða afsprengi Surts“, sbr. Sturla > Sturlungar, Skjöldur > Skjöldungar (*Bréf örnefnanefndar til Menntamálaráðuneytis*, 1965). Nefndin sendi ályktun þess efnis til Menntamálaráðuneytis, en á bréf, sem varðveitt er í ráðuneytinu, hefur verið skrifað: „Eyjan er því miður sokkin“ og virtist því ekki hafa þótt tilefni til að ljúka málinu. Engu að síður festist Syrtlingsnafnið við eldstöðina (Halldór Halldórsson, 1993) og eins og fram kemur á bls. 144 var Surtungsnafnið tekið upp að nýju um annað fyrirbæri síðar.

Þriðja og síðasta neðansjávangos við Surtsey hófst síðar sama ár, þann 26. desember – á annan dag jóla 1965. Eyjan, sem var suðvestan við Surtsey og náði upp fyrir hafflötinn um tíma, er í hálfkæringi kölluð Jólaeyja tveimur dögum síðar („Jólaeyja að skjóta upp kollinum við Surtsey?“, 1965), þar sem hún varð til á jólum, en fljótlega virðist þó Jólnir hafa orðið ofan á, eitt af fjölmörgum Óðinsheitum og passaði væntanlega betur við goðafræðitengingar sem virðast hafa verið ráðandi í árdaga Surtseyjar. Jólnisnafnið er nefnt nokkrum sinnum á prenti á tímabilinu þá fram á sumarið 1966 („Huggulegt lítið sprungugos“, 1966) en þrátt fyrir það er í júlímánuði haft eftir Sigurði Þórarinssyni í blaðaviðtali að nú sé tímabært að finna nafn á eyna, sem hann kallar „eyjuna nafnlausu“ (Sigurður Þórarinsson, 1966c). Þetta gefur til kynna að hann hafi ekki verið alveg sáttur við Jólni. Á forsiðu sama blaðs er raunar kynnt tillaga sem lesandi hafði sent til blaðsins, þess efnis að eyjan ætti að heita Pálsey, eftir Paul Bauer, velgjörðarmanni Surtseyjar („Fer hraun að renna úr nýju eyinni?“, 1966). Ekki varð úr því þótt síðar ætti eftir að nefna skálann í eyinni Pálsbæ eftir títtnefndum Paul. Sú skoðun Sigurðar að eyjan sé enn nafnlaus gæti verið sprottin af því að Sigurður var ákafur fylgismaður þess að ný nöfn ætti að bera undir örnefnanefnd, eins og víðar kemur fram – hana má túlka sem ákall um formlegt ferli. Sjálfur virðist hann þó hafa tekið Jólnisnafnið í sátt, enda kallar hann eyna því nafni í *Náttúrfræðingnum* í desember sama ár (Sigurður

Þórarinnsson, 1966a) og á korti nokkrum árum síðar (Sigurður Þórarinnsson, 1969), en þar sjást auk þess Jólnir og Pálsbær (sjá *Mynd 18*). Halldór Halldórsson benti á löngu síðar (Halldór Halldórsson, 1993b) að Sturla Friðriksson líffræðingur hefði verið höfundur Jólnisnafnsins og hefur haft hans eigin orð fyrir því en nafnið virðist birtast heldur sjaldnar á síðum dagblaða en Surtla og Syrtlingur þótt það sjáist víða í bókum og fræðigreinum. Um nafnið segir Sturla sjálfur í bók sinni (1994): „Eyjan hlaut nafnið Jólnir, sem er eitt af mörgum heitum Óðins, en minnti einnig á, að hún hóf tilveru sína á jóladag“ (Sturla Friðriksson, 1994).

Mynd 18 Kort úr grein Sigurðar Þórarinnssonar 1969, bls.120. Sjá má þróun Surtseyjar fram að því auk Syrtlings og Jólnis. Rómversku tölurnar I og II tákna gígana eftir myndunarröð.

Öll þessi eyjanöfn (Surtsey, Jólnir, Syrtlingur) hafa í raun haldið velli þótt þau séu ekki mikið notuð í daglegu tali og lifi kannski helst á kortum og öðru prenti. Þó sjást dæmi um að þau séu nefnd með fyrirvara í elstu heimildum. Ein frægasta uppgötvun sem gerð var í sambandi við Surtseyjargosið er líklega stapakenningin sem Guðmundur Kjartansson setti fram árið 1966 og fjallaði eins og nafnið bendir til um myndun stapa í eldgosum. Í grein um málið er athyglisvert að Guðmundur nefnir Syrtling og Surtlu nokkrum sinnum en hefur hvort tveggja innan gæsalappa en Surtsey ekki (Guðmundur Kjartansson, 1966). Sama gerir Sigurður Þórarinnsson í fyrri gosannál sínum 1966 þegar hann talar um nýjan gíg sem „Surt yngri“ (Sigurður Þórarinnsson, 1966b, bls. 158). Þetta gæti bent til þess að þeir hafi ekki litið á þau sem fullkomlega föst örnefni og því verið þörf á fyrirvara á formi greinarmerkja. Gæsalappir um örnefni sjást einnig á nokkrum stöðum í gestabókum Surtseyjar og verður getið síðar.

Flestar heimildir um nafnmyndun í Surtsey á þessu skeiði eru dagblaðagreinar en nokkrar vísindagreinar og/eða skýrslur litu þó dagsins ljós snemma. Þótt ekki komi mikið af ótvíræðum örnefnum fyrir þar er athyglisvert að skoða hvert höfundar beina augum sínum, því ekki eru allir hlutar eyjarinnar jafnt í sjónmáli í fyrstu. Sömuleiðis er áhugavert að skoða hvernig vísað er til tiltekinna staðsetninga eða landslags eyjarinnar – hvernig það er skilgreint – áður en nokkur örnefni eða önnur tilvísanakerfi eru komin til sögunnar. Þetta eru með öðrum orðum eins konar nafnvísar en ýmislegt hefur síðan áhrif á hvort þeir ná að festast. Hér má nefna grein Sturlu Friðrikssonar um aðflutning lífvera til Surtseyjar sem kom út sumarið 1964, þar sem landslag á Surtsey er skilgreint gróflega með orðum – en það er með ýmsu svipmóti: „fjöllum, hrauni, söndum og fjörukambi“ (Sturla Friðriksson, 1964). Landið tekur á sig mynd í huga lesandans. Í greininni er oft vísað til þess hvaða dag tiltekin tegund sást fyrst og þá hvar: 1. desember settust t.d. mávar fyrst á eyna (ekki greint frá staðsetningu), 16. apríl sáust skógarprestir á vestanverðri eyinni og í maí sáust lóuprælar, tjaldar og fleiri fuglar. Tvær dauðar ritur voru miðsvæðis á sandinum og skammt þar frá fyrsta skordýrið, fluga sem var veidd í háf. Fjörur voru gengnar til að athuga reka og reyndist hann mestur „norðanvert á eyinni á sandinum vestan frá lóninu að hraunjaðrinum“. Tveimur petriskálum var komið fyrir á eiðinu við lónið og á norðanverðum sandinum til að veiða bakteríur og gró. Hér má sjá hvaða fyrirbæri í landslagi voru einkennandi eða skiptu máli sem viðmið í staðartilvísunum og kannski má líta svo á að þessar staðartilvísanir séu vísbendingar um landslagsfyrirbæri sem voru hvað líklegust til að hljóta nöfn sem hefðu getað skotið rótum í frumbersku Surtseyjar. Svo virðist sem reiknað sé með að þeir sem þekki til Surtseyjar viti hvar sandurinn er, lónið og eiðið en ekkert kort né annað myndefni fylgdi með greininni. Árið 1965 birti sami höfundur grein um ferðir fræja með hafstraumum en þar er m.a. fjallað almennt um spírunarhæfni fræja sem hafa verið í söltum sjó. Sjónir beinast að fyrstu fjörukálsfræjunum sem náðu að spíra á Surtseyjarströndum – og þar af leiðandi þeim stöðum þar sem þau fundust, „í fjörukambi norðan við Surtseyjarlónið“ og skömmu síðar einnig austar og vestar á sömu fjöru (Sturla Friðriksson, 1965).

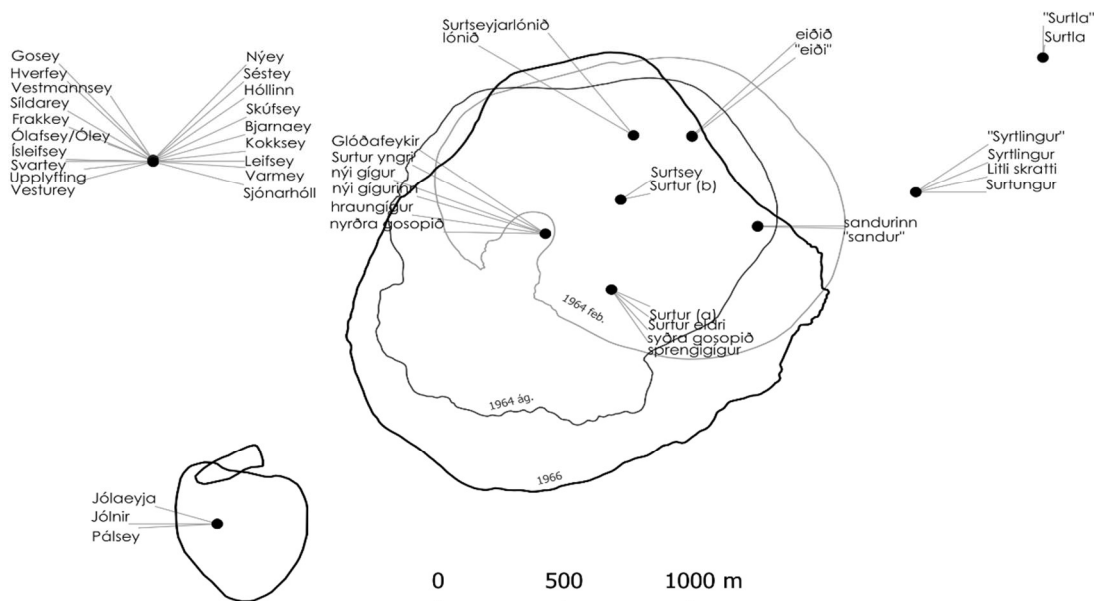
Öll þessi dæmi – á sama tíma og plöntur reyna að róta sig – mætti telja til einhvers konar forstigs örnefnamyndunar en fleiri dæmi um slíkt áttu eftir að sjást síðar og þekkist raunar í einhverjum mæli á öllum tímum að menn noti margvíslegar staðatilvísanir þótt seint myndu sumar teljast til örnefna.

Samantekt – tímaskeið 1, 1963–1966

Það sem helst einkennir fyrsta æviskeið Surtseyjar (1963–1966) og samband fólks við hana er eftirfarandi:

- **Nöfn og nafnvísar:** Á þessu fyrsta tilveruskeiði Surtseyjar sjást alls 46 nöfn eða nafnvísar á 9 nafnberum. Þar af er 21 tillaga að nöfnum á sjálfri eyinni.
- **Eyjan sjálf:** Eldvirkni er í gangi og landmótun því mjög virk – jarðfræðileg fyrirbæri birtast og hverfa, lögun eyjarinnar breytist hratt og raunar er óljóst hvort hún eigi sér framhaldslíf.
- **Lífriki:** Ekkert – en fyrstu lífverur berast á land norðan til á eyinni.

- **Hugmyndafræðilegur bakgrunnur:** Sköpunarhugtakið verður fljótt fyrirferðarmikið í umræðunni með áberandi karllægum undirtóni og tengingum við ýmis goðmögn. Landnámshugtakið kemur sömuleiðis oft fyrir, ekki síst í samhengi við fyrstu landgönguna. Bæði hugtökin hafa áhrif á eða eru vísbending um hvernig menn upplifa eyna og tjá sig um hana. Eyjan er friðlýst árið 1965.
- **Dvöl:** Menn dvelja ekki í eyinni nema mjög skamman tíma í senn – flestir fylgjast með úr fjarska. Einungis fjórar landgöngur áttu sér stað meðan sprengigöngur var í gangi en eftir að gösið breytti um ham og hraun tók að renna fjölgaði heimsóknnum. **Fólk/samfélag:** Blandaður hópur fólks heimsækir Surtsey á fyrsta tímaskeiði, bæði vísindamenn, heimamenn úr Vestmannaeyjum og útlendingar, svo eitthvað sé nefnt. Á fyrsta skeiði eru það fyrst og fremst karlmenn sem heimsækja eyna. Mikil samkeppni ríkir um fyrstu landgönguna og skiptar skoðanir eru um hverjir eigi þangað erindi.
- **Hugmyndir um nöfn (afstaða til nafna):** Deilt er um hver eigi að ráða nöfnum, sbr. deiluna um Surtseyjarnafnið og bréf Þorleifs Einarssonar til örnefnanefndar og kröfu Sigurðar Þórarinnssonar um formlegt ferli. Vægi umræðu um nöfn er líklega mest á þessu stigi. Hugmyndir um nöfn á sjálfri eyinni tengjast fyrst og fremst grundvallarhugmyndum um það hvers konar staður eyjan sé eða eigi að verða. Surtsnafnið hefur síðan áhrif á nöfn sem eftir koma.
- **Að hverju er gefinn gaumur, hvað fær nöfn?** Athygli manna beinist mest að virkum gígum, gösið sjálft er í forgrunni, en undir lok tímaskeiðsins hefjast rannsóknir á landnámi lífs sem fyrst nemur land á ströndinni norðan til á eyinni.
- **Heimildir:** Umræða um landmótun og nöfn í eyinni á sér mjög stað fyrir opnum tjöldum, í fjölmiðlum, og eyjan er á hvers manns vörum. Fyrstu rannsóknaskýrslur líta dagsins ljós, sömuleiðis gosannálar og bækur fyrir almenning um gösið. Hér er hlutfallslega oftara vitað hvaðan nöfn/nafnahugmyndir koma en á yngri tímaskeiðum.

Mynd 19 Kort af öllum nöfnum og nafnvísunum sem koma fyrir á tímaskeiði 1. Tillögur að nöfnum á sjálfa eyna eru sýnd í klasa vinstra megin. Strandlinugögn frá Náttúrufraeðistofnun.

5.1.3 Tímaskeið II, 1966–1985: Fyrsta dvalarskeið í Surtsey

Föst dvalarskeið í Pálsbæ eiga rætur að rekja til þessa tímabils, en hann reis sumarið 1966. Gosinu lauk ekki fyrr en um ári síðar, í júní 1967. Rannsóknarhugmyndir taka nú að mótask, tilteknir menn og stofnanir taka stjórnina en töluvert af gestum kemur einnig við sögu, bæði heimamenn úr Eyjum og aðkomufólk. Fyrstu lífverurnar nema land og hafa mikil áhrif á hvert augu vísindamanna beinast. Meðal helstu heimilda hér eru dagbækur Sigurðar Richter, gestabók, vísindagreinar og annálar Sigurðar Þórarinssonar.

Með byggingu skála í Surtsey árið 1966 hefst nýtt skeið í sögunni – og þar með var líka afskiptum örnefnanefndar af nafngiftum í Surtsey lokið. Fyrstu árin horfðu menn fyrst og fremst á Surtsey úr fjarska eða skutust í land dagspart til að kanna tiltekin svæði, helst ströndina til að aðgæta reka og gossvæðið eða til að fara í skemmti- eða skoðunarferðir. Nú höfðu þeir fastan dvalarstað í eyinni, ákveðinn miðpunkt sem allt annað hlaut að taka mið af. Náíð sambýli við staðinn skapar nýtt sjónarhorn og upplifun, og þróun plöntu- og dýralífs dró menn á nýjar slóðir. Skálinn var tilbúinn sumarið 1966 og fyrstu færslur í gestabók staðarins eru síðan þá. Undir lok septembermánaðar sama ár dvaldi hópur manna í húsinu við frágang fyrir veturinn, þeirra á meðal Steingrímur Hermannsson, sem lengi var formaður Surtseyjarfélagsins, Sigurður Þórarinsson og fleiri. Aðeins er kvittað fyrir dvölinu í örstuttu máli en þar segir m.a.: „Húsið hefur verið nefnt ‚Pálsbær‘ til heiðurs Paul Bauer“ (*Gestabók I, 1966–1976*, e.d., bls. 13). Hugsanlega hefur það verið nefnt á staðnum þótt nafngift gæti vissulega hafa verið rædd áður en lagt var upp í ferðina. Löngu síðar greinir Halldór Halldórsson málfræðingur frá því að nafngiftin sé runnin frá Sigurði Þórarinssyni (Halldór Halldórsson, 1993b). Bauer þessi var bandarískur vísindamaður, prófessor í jarðeðlisfræði og einn helsti hvatamaður að stofnun Surtseyjarfélagsins. Hann stofnaði einnig rannsóknasjóð af eigin fé sem nefndist *Bauer Scientific Trust* og veitti m.a. mörgum íslenskum vísindamönnum styrki til rannsókna, m.a. títtnefndum Sigurði Þórarinssyni („Dr. Sig. Þórarinsson fær Surtseyjarstyrk“, 1964). Árið 1967 gaf hann Surtseyjarfélaginu 5 þúsund dollara og var þá talinn hafa stuðlað mest allra erlendra manna að eflingu íslenskra vísinda („Enn gefur Paul Bauer“, 1967).

Í fundagerðarbók Surtseyjarfélagsins er sagt frá aðdraganda byggingarinnar á aðalfundi sem haldinn var 31. janúar 1966 (*Surtseyjarfélagið. Fundagerðir 1964–1970*, e.d., bls. 56). Þar er harmað að almennt hafi engin ríkisframlög fengist til að styrkja starfsemi í Surtsey og bein fjárframlög hafi raunar ekki komið frá innlendum aðilum þótt bæði stofnanir og einstaklingar hafi veitt ómetanlegan stuðning, t.d. við flutninga til og frá eyinni – þeirra á meðal Landhelgisgæslan. Paul Bauer er talinn fremstur meðal erlendra styrktaraðila, en þar eru einnig taldir nokkrir háskólar og aðrar stofnanir. Því er ljóst að framlög Bauers hafa verið sem himnasending við upphaf Surtseyjarrannsókna. Í þessu ljósi er umhugsunarefni hvort það að nefna skálann eftir Paul Bauer megir túlka sem ádeilu á íslensk stjórnvöld og sömuleiðis þá sem töldu að erlendir vísindamenn hefðu ekkert að gera eða væru á einhvern hátt óæskilegir í Surtsey – en þeirri skoðun brá fyrir að íslenskir vísindamenn ættu að sitja einir að borði, sem tengist væntanlega kröfunni um íslenskt vísindasamfélag. Aðrir sem styrktu byggingu skálans skv. fundagerðarbók voru Byggingarsjóður rannsóknarstofnana og Slysavarnarfélagið auk þess sem loforð um styrk hafði borist frá Björgunarfélagi Vestmannaeyja og Hafnarsjóði Vestmannaeyja – en húsið átti einnig að þjóna hlutverki skipbrotsmannaskýlis og því áttu fleiri tilkall til þess en vísindamenn einir og sér þótt aldrei hafi komið til þess að það hafi verið notað í neyð svo vitað sé. Ekki er að sjá að önnur nöfn hafi verið rædd á húsið, en reyndar er í einni dagblaðsgrein sagt að sumir kalli það Milljón í

gríni („Surtseyjarhúsið flutt?“, 1967), sennilega vegna þess að það þótti dýrt. Töluvert er til af myndum af húsinu, sem var A-laga – í anda fjallaskála á borð við þá sem enn standa, t.d. Baldvinsskáli á Fimmvörðuhálsi. Í kvikmynd Ósvaldar Knudsen frá 1973 sést að skilti var yfir dyrum hússins með nafni þess: Pálsbær (Ósvaldur Knudsen, 1973). Það er því eina örnefnið sem hefur raunverulega verið sýnilegt og læsilegt á staðnum.

Pálsbær var raunar ekki allra fyrsta tilraun til að koma þaki yfir höfuð vísindamanna í Surtsey. Í annarri kvikmynd Ósvaldar, *Sequel to Surtsey*, kemur fram að upphaflega hafi átt að reisa skálann á öðrum stað og undirstöður hafi verið komnar niður en gosið í Syrtlingi gert mönnum erfitt fyrir, ausið gosefnum yfir byggingarsvæðið (Ósvaldur Knudsen, 1967). Ekki var talið vænlegt að halda áfram með þann grunn heldur gerður nýr, á öðrum stað. Þessar þreifingar eru líka nefndar í grein í Vísi (Sigurður Þórarinnsson, 1966c) og þar sjást myndir af bognum undirstöðum norðaustan á eyinni – þótt staðsetningin sé nú ekki þekkt nákvæmlega og eins víst að hússtæðið sé löngu horfið.⁸¹ Þessi forsaga Pálsbæjar minnir á ýmsar frásagnir af misheppnuðu landnámi, þeim þreifingum sem oft eiga sér stað þegar reynt er að nema land á nýjum stað. Á fyrsta stigi landnáms er ekki óalgengt að menn þurfi að færa bæi sína, ýmist af félagslegum ástæðum eða að þeir gefist upp vegna umhverfisþátta, sbr. t.d. frásögn Landnámu af Hrafna-Flóka (*Íslendingabók. Landnámabók*, 1968, bls. 36–39). Síðar kom raunar til tals að færa húsið sem reis sumarið 1966 vegna hraunrennslis sem ógnaði því í byrjun árs 1967 („Surtseyjarhúsið flutt?“, 1967). Tilraun var síðan gerð með að kæla hraunstrauminn niður með því að dæla á hann sjó, í fyrsta sinn sem slíkt var reynt í mannkynssögunni svo vitað sé (Hjálmar R. Bárðarson, 1967). Þessi viðleitni til að stýra duttlungum náttúrunnar tókst svo vel að bærinn stóð á sínum stað allt þar til kveikt var í fúnum leifum hans þar sem þær stóðu, komnar fram á ystu nöf sumarið 1990 – en þá hafði nýr Pálsbær risið á öðrum stað, suðaustan til á eyinni, eins og fram kemur hér á eftir. Umhugsunarvert er hvort nafnið hefði fylgt húsinu ef það hefði vísað í umhverfi bæjarins – t.d. Lónið eða Bólfell, sem nú eru bæði löngu horfin – og einnig hvort ekki hefðu myndast örnefni í kringum elsta bæjarstæðið, þar sem tilraun var gerð til að byggja, e.t.v. frábrugðin þeim sem komu síðar við Pálsbæ. Það kemur kannski ekki á óvart að vísað er til Pálsbæjar undir ýmsum formerkjum: Það er kallað skálinn, kofinn og húsið en „the hut“ á ensku.

Samfélag og fyrstu örnefni í gestabók og víðar

Nauðsynlegt er að hafa nokkur orð um dvöl manna í eyinni fyrstu árin, enda er samfélagið forsenda örnefnamyndunar og -notkunar. Framan af, þ.e. eftir að skálinn kom til sögunnar, var dvalartími manna í Surtsey mun lengri en síðar tíðkast. Sumarið 1967 var nánast linnulaus rannsókn í gangi allt frá 31. mars til 24. september og sömuleiðis var eyjan heimsótt við og við yfir vetrarmánuðina (Sturla Friðriksson og Björn Johnsen, 1968, bls. 31). Fyrstu árin dvaldi þar eftirlitsmaður á sumrin sem aðstoðaði við rannsóknir, ferjaði menn í land o.s.frv. Varðveitt er dagbók Sigurðar Richter, sem gegndi embættinu frá 1967, þar sem er skilmerkilega haldið utan um störf það sumarið. Meðal þess sem hann sinnti voru veðurathuganir, bakteríuveiðar, athuganir á gróðri, fuglum og reka; skordýraveiðar,

---

⁸¹ Líklega er það þessi staður sem er nefndur í síðari gosannál Sigurðar Þórarinnssonar, nánar tiltekið í september 1966. Þar er í byrjun mánaðar talað um að hraunjaðar nálgist nú mjög hússtæðið austast á eyinni og þann tuttugasta sama mánaðar er hússtæðið komið á kaf (Sigurður Þórarinnsson, 1969, bls. 126).

jarðskjálftamælingar og eftirlit með gosinu (Sigurður H. Richter, e.d.). Árni Johnsen dvaldi talsvert í eygni á sama tíma og ritar hann nafn sitt alloft í gestabók auk þess sem Sigurður nefnir hann í dagbók sinni sem og Sigurður Þórarinnsson í gosannál (Sigurður Þórarinnsson, 1969).

Ýmis nöfn eða nafnvísar koma fyrir í dagbók Sigurðar, sem sýnir afgerandi sjónarhorn rannsakandans. Sjónir beinast helst að strönd, gígum og lónum í tengslum við ýmsar athuganir. Til að mynda er talað um að fara upp á hæðir, ofan í gíga og að efra og neðra lóni en í einu tilviki hefur raunar verið strikað yfir „efra“ og skrifað í staðinn „syðra“. Skemmtileg er frásögn af jarðskjálftamælum sem eru fluttir út í eyju í pappakassa með færeysku heyi. Sigurður brennir heyinu samviskusamlega til að koma í veg fyrir dreifingu óæskilegra plantna. Tvö örnefni birtast í fyrsta sinn um þetta leyti og koma bæði fyrir hjá Sigurði og í gestabók: Bólfell og Fjallið eina (*Gestabók II, 1977–1984*, e.d.; Sigurður H. Richter, e.d.), hvoru tveggja afgerandi örnefni sem áttu eftir að sjást oft í framhaldinu. Í dagbókinni koma sömuleiðis fyrir Bunkar með stórum staf og er greint á milli þeirra með *vestri* og *eystri*.

Árni Johnsen hefur greint frá dvöl í Surtsey á nokkrum síðum í ævisögu sinni, *Lífsins melódí* (Árni Johnsen, 2004, bls. 72–77). Þar dregur hann upp mynd af sjálfum sér í anda Vestmannaeyingsins, náttúrubarnsins sem syndir í briminu með útsel, fer með plötuspilara ofan í gjósandi gíg til að hlusta á Bach og stillir sér upp í andstöðu við prófessora og doktora (lesist: sérfræðinga að sunnan) sem lenda í vandræðum við sjósetningu báts þegar þeir hlýða ekki skipunum Árna, sem veit allajafna betur. Við slíka athöfn vankast m.a. Ágúst Guðmundsson forstjóri Landmælinga við að fá bensíntank í höfuðið. Fyrsta örnefnið sem nefnt er í gestabókinni kemur raunar fyrir í færslu Árna þann 16. júlí 1966, „GRILLIÐ“, sem ritað er þannig, með hástöfum og innan gæsalappa. Þar hefur hann ásamt fylgdarliði grillað pylsur í fyrsta sinn, en Grillið er lítill hellir innan í gígbarminum á Surtungi sem enn rýkur úr þegar þetta er ritað. Grillið er dæmi um stað sem alloft sést getið í gestabókinni sem viðkomustaðar þeirra sem dvelja í eyinni þegar tími gefst frá venjubundnum störfum, meðal annars er þar að sögn steikt hæna í septembermánuði 1968 og nokkrum sinnum er greint frá gufuböðum í Grillinu, m.a. dagpart sumarið 1978 þegar innréttað er gufubað þar inni og notað milli kl. 3 og 5, einmitt þegar sólin skín beint á staðinn (*Gestabók II, 1977–1984*, e.d.). Þannig er Grillið staður slökunar og tómstunda. Þjóðverji sem var í sömu ferð og ritar sérstaka færslu nefnir einnig „Grillen“ og pylsugrill og læðist að manni sú hugsun að þetta hafi verið hápunktur ferðarinnar og jafnvel að staðurinn hafi hlotið nafn sitt við þetta tilefni. Sá hinn sami kallar Árna „The Duke of Surtsey“. Sennilegt er að Grillið hafi einfaldlega fengið nafn sitt af því að þar var hægt að grilla eða elda mat, þótt ekki sé hægt að útiloka annað, t.d. tilvísun í veitingastaðinn á þakhæð Hótel Sögu. Það er ritað ýmist með há- eða lágstöfum og stundum innan gæsalappa.

Til er mynd af merkilegri heimild sem að líkindum er frá þessum tíma (sjá *Mynd 20*). Í kvikmynd sem tekin var upp af frönskum listamönnum í Surtsey sumarið 2005 er stutt skot innan úr Pálsbæ (Surtsey, la forme d'une île/ the shape of an island, 2021). Þar sést velkt,

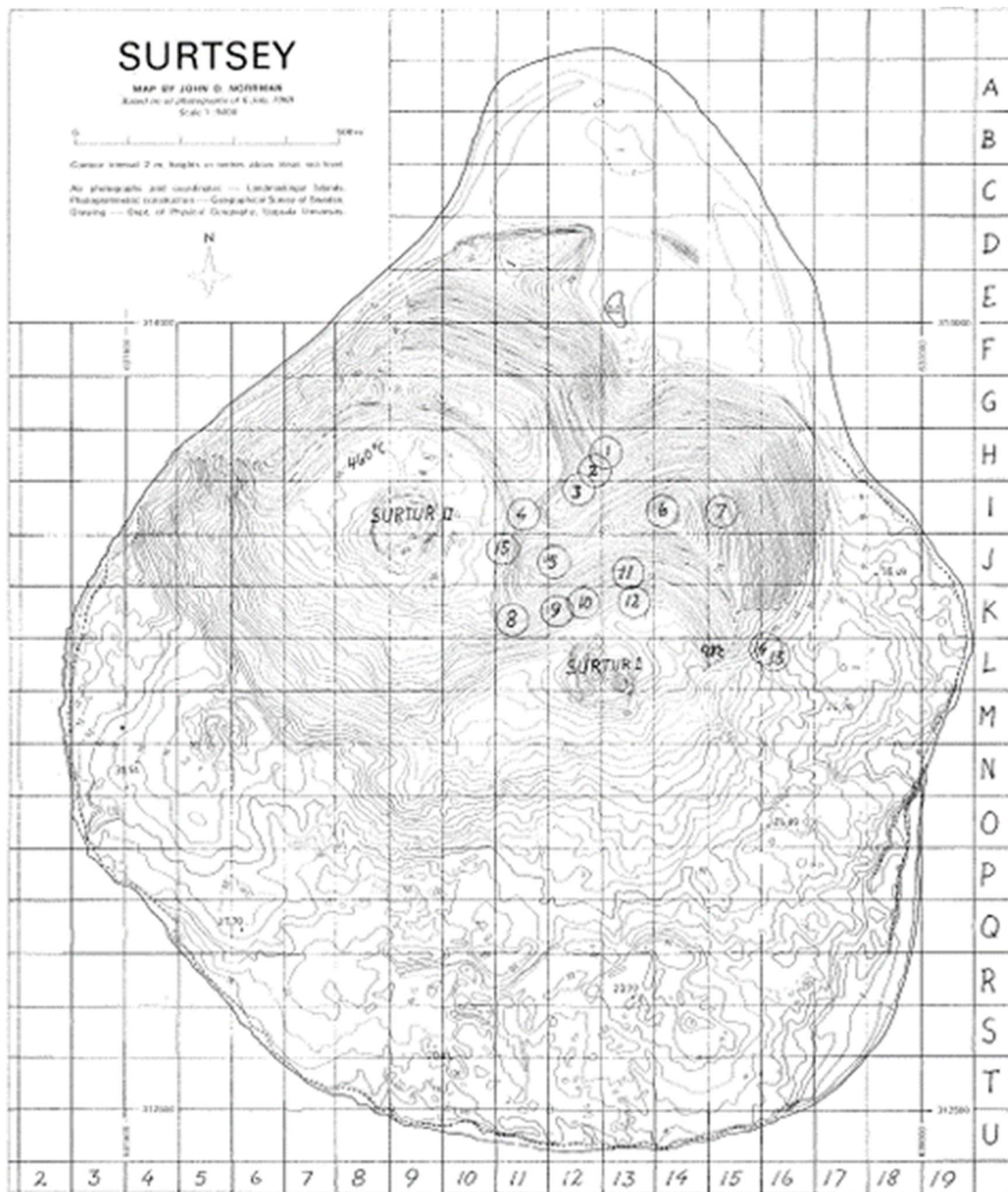
Mynd 20 Skjaskot úr kvikmyndinni Surtsey – la forme d'une île.

svarthvít loftmynd hanga á vegg, en hún var horfin þaðan í vettvangsferð höfundar 2019 og óvíst hvort hún er varðveitt. Inn á myndina hefur verið skrifað hvenær hún var tekin: 9. júní '65. Það vekur athygli að nokkur örnefni hafa verið krotuð á hana með svörtum tússpenna, líklega með rithönd Sturlu Friðrikssonar. Þar eru bæði Surtur I og II, Bólfell, Bunkar tveir og Fjallið eina en sömuleiðis nöfn sem höfðu ekki sést áður: Svartagil og Strompur, sem bæði áttu eftir að festa rætur; og auk þess fjögur nöfn sem alls engar aðrar heimildir hafa fundist um: Lónið er kallað Dropi, austur af því heitir ströndin Brjótur; norðan við Bólfell er Ósvaldarengi og þar á ströndinni Lóðsvör. Ósvaldarengi (eða Ósvaldsengi) má ætla að hafi verið sett fram í gríni, en á þeim stað fundust sumarið 1966 nokkur græn strá sem „vörpuðu skuggum á sandinn í skini kvöldsólar“ (Sturla Friðriksson, 1967). Þetta reyndist vera melgresi og finnandinn var enginn annar en Ósvaldur Knudsen kvikmyndagerðarmaður. Áhugavert er að sá sem ritar á loftmyndina skuli velta fyrir sér eignarfallinu á nafni hans, hvort nafnmyndin skuli frekar vera með -ar eða -s-endingu. Líklega hefur bátum verið lent í Lóðsvör þegar það var hægt þótt ekki sé um eiginlega vör að ræða og sjór brotið á Brjóti. Þess má geta að Lóðsinn var bátur í Vestmannaeyjum og sigldi oft í Surtsey (sjá t.d. „Þyrlla flutti hrakningsmennina úr Surtsey“, 1966). Lónið er ekki dropalaga á myndinni – hafi Sturla sett nafnið inn mætti e.t.v. seilast langt og giska á að þar sé vísað í Gylfaginningu og kvikudropana þar sem líf kviknaði fyrst – en Sturla var, eins og áður hefur komið fram, ákaflega upptekinn af hugmyndum um uppruna lífs.

Þörfin fyrir að vísa til tiltekinna staða eykst smám saman og örnefnavísar spretta fram í gestabókinni. Snemmsumars 1967 fara fram hallamælingar, m.a. í „hrauninu sunnan gíganna“ og við „tjörnina austan skálans“. 19. júlí það ár skrifar Árni Johnsen: „ÞÓRÓLFSHELLIR“ kannaður í botn (Gestabók I, 1966–1976, e.d.). Með honum í för var Þórólfur Magnússon flugmaður, sem oft flaug í Surtsey á vél sinni, TF-REB, með jarðvísindamenn. Þórólfsshellir er nefndur einu sinni til viðbótar í gestabókinni, af manni sem kemur í eyna með Þórólfi sjálfum 1971. Hellirinn var nálægt suðurbrún eyjarinnar sem

sjórinn sverfur fljótt og örugglega af og hefur sennilega verið horfinn fljótlega eftir síðari heimsóknina sem skjalfest er. Í dagblaðsgrein um eyna í ágúst 1967 er hellirinn einnig nefndur með nafni og þá tekið fram að annar hellir sem hafi nýlega fundist hafi ekki hlotið nafn enn. Þá dvöldu Árni Johnsen og Þorbjörn Broddason, sem leysti Sigurð Richter af um þær mundir, í eyinni (Ragnar Lár, 1967). Í þessari grein koma fyrir nokkur nöfn og nafnvísar: „Fjallið eina“ er nefnt innan gæsalappa, „flugvöllur“ og sandströndin, svo dæmi séu nefnd. „Fjallið eina“ er aftur nefnt í gestabók í júní árið eftir, 1968, í samhengi við staðsetningu nýs flugvallar, sem raunar er einnig ritaður innan gæsalappa en með lágstaf. Nafnið var í notkun og sést víða allt þar til Fjallið (sem raunar var ekkert fjall af ljósmyndum að dæma heldur stakstæður lítill móbergshóll sem hefur blasað við frá Pálsbæ) hvarf vegna rofs, líklega upp úr 1990 – en margar ljósmyndir eru til af því og nafnið vel þekkt enn. Hellakönnun virðist hafa verið vinsælt tómstundagaman þeirra sem heimsóttu eyna. Einn slíkur fannst í ágúst 1968 og er lýst í gestabókinni. Athyglisvert er að Karl Sæmundsson, sem skrifar undir færsluna, tekur fram að hellinum hafi ekki enn verið gefið nafn – sem bendir til þess að menn hafi verið að hugleiða hvaða nöfn ætti að gefa hinum ýmsu fyrirbærum. Tveimur árum síðar er nefndur „Hjálparhellir“ innan gæsalappa í gestabók, og virðist mjög sennilegt að um sama helli sé að ræða, enda er hann sagður lengsti hellir eyjarinnar. Karl virðist raunar hafa verið sérstakur áhugamaður um örnefni í Surtsey, eins og sést á grein eftir hann sem birtist tveimur árum síðar í Vikunni (sjá bls. 131 og áfram).

Meðlimir í Hjálparsveit skáta segja í gestabók frá störfum sínum í júlímánuði 1969, en þeir fást við að setja upp vindmyllumastur uppi á Bólfelli. Skálann kalla þeir raunar Pálshús en ekki Pálsbæ. Karl Sæmundsson sem áður er getið kom oft í eyna, en hann var ljósmyndari og virkur meðlimur í Jöklarannsóknafélaginu. Hann sinnti viðhaldi skála og vann m.a. að því ásamt fleirum að því að lyfta gamla húsinu og verja gegn skriðum í ágústmánuði 1969 (12/8). Í þeirri ferð er sagt frá göngu upp á fjallið Bunka upp af Strompgýg, ritað svo. Hér hlýtur að vera átt við eystri hæðina í eyinni, sem að jafnaði var ekki nefnd Bunki á þessum tíma – það heiti var haft yfir vestari hæðina. Undantekning frá þessu er þó áðurnefnd loftmynd sem hékk uppi í Pálsbæ, sjá umfjöllun á síðunni hér á undan og *Mynd 20*. Í ágúst 1970 nefnir Karl byggingu varnargarðs ofan við Pálsbæ vegna sandrennslis úr Bunka og þá er átt við vestari hæðina. Einbúi er fyrst nefndur í ferð Þórólfs Magnússonar og Þorbjörns Sigurgeirssonar vorið 1970 en þá ryður sá fyrrnefndi „ásamt heimamönnum“ flugbraut norðan við Einbúa og er ekki skýrt nánar frá því hvers lags fyrirbæri er átt við. Síðar í sama mánuði greinir Ævar Jóhannesson frá gönguferð sinni þar sem jarðhiti er m.a. kannaður. Hann fer upp Svartagil og gengur síðan upp á Strompfjall í sama tilgangi – og minnst á eystri gíginn, snýr svo aftur ásamt Karli Sæmundssyni í ágúst og þá eru nefnd til sögunnar tvö nöfn á sama stað: Bóndi, sem innan sviga er nefndur Bauerstindur, en í hraunsprungu niður af honum mældist hæsti hiti í ferðinni. Þess má geta að Ævar gerir grein fyrir hitamælingum sínum í skýrslu árið 1972 (Ævar Jóhannesson, 1972) og þar sjást sömu nöfn, nema að gígarnir eru kallaðir Surtur I og II (sjá *Mynd 21*). Eitt nafn kemur raunar fyrir í sama plaggi og hvergi annars staðar: Kirkjugígur, sem sagður er í rannsóknarreit J13 og hlýtur að vera sá sami og síðar er nefndur Bjallan eða die Glocke.

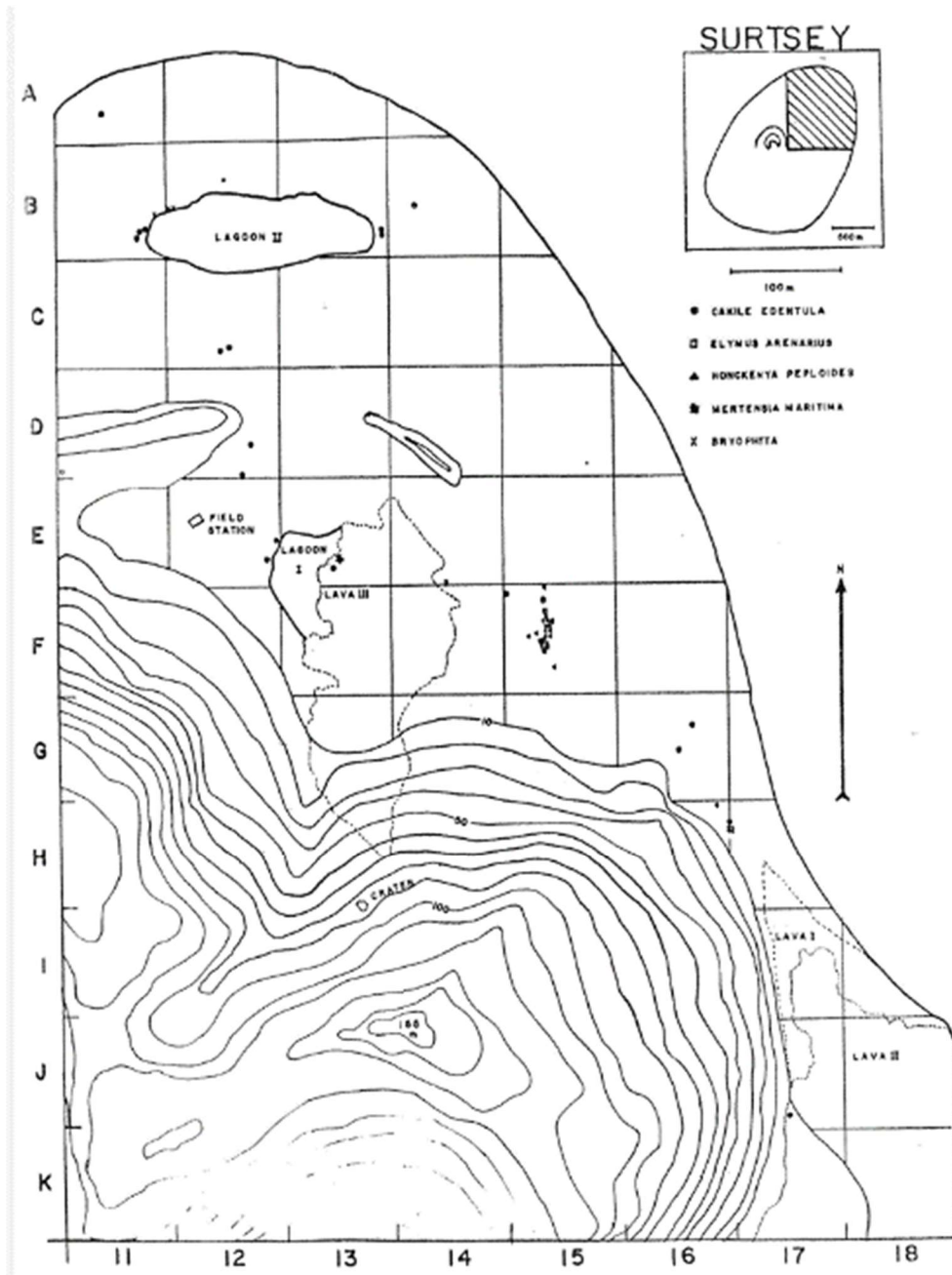

Mynd 21 Kort sem sýnir staði þar sem hitamælingar voru gerðar fyrstu árin. Hér sést sömuleiðis reitakerfi það sem stuðst var við við rannsóknir. Ævar Jóhannesson 1972, bls. 130.

Bónði eða Bauerstindur er líklega sami staður og Árni Johnsen nefnir síðar Pálstind (sjá bls. 135). Allar útgáfur nafnanna eiga þá sameiginlegt að vera kenndar við hinn margnefnda Paul Bauer, velgjörðarmann Surtseyjar. Nýjar iðkanir á staðnum, í þessu tilviki hitamælingar, virðast teknar að hafa áhrif á ferðir manna og sýn á staðinn.

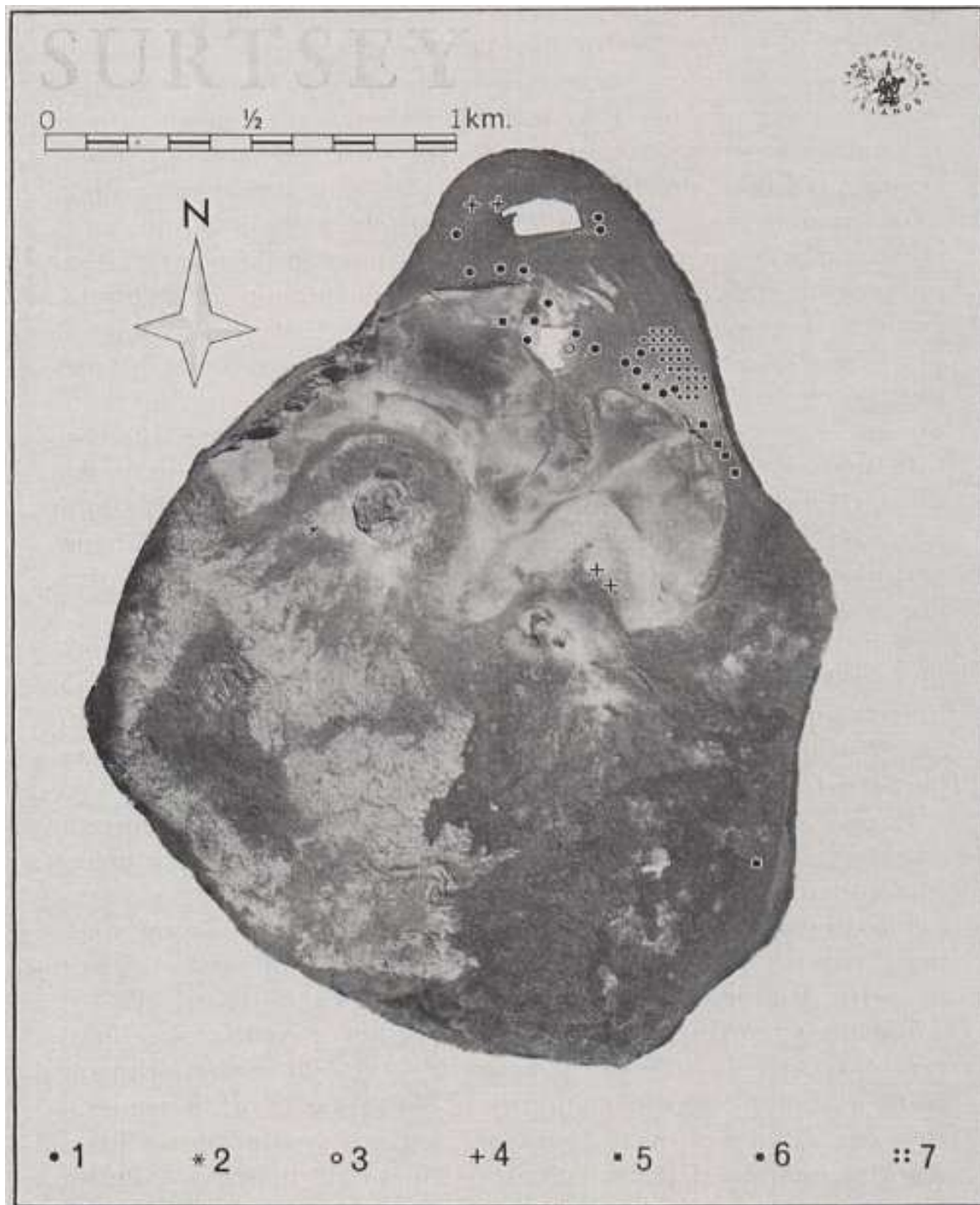
Áhrif gróðurs á sýn (skilgreiningar) vísindamanna á staðinn

Á árunum fyrir 1970 líta fyrstu rannsóknaskýrslur dagsins ljós og þar sést hvert augu manna eru tekin að beinast. Útbreiðsla gróðurs hefur mikil áhrif á ferðir um eyna allt frá öndverðu. Eins og áður segir fannst fyrsta háplanta í eyinni, fjörukál, 3. júní 1965 (Sturla Friðriksson, 1965). Í framhaldinu spíra nokkrar en gengur illa að róta sig í óstöðugri

Mynd 22 Útbreiðsla háplantna í NA-hluta Surtseyjar (Sturla Friðriksson og Björn Johnsen, 1968).

norðurfjörinni, þar sem hafið bæði gefur og tekur – fleytir fræjum og plöntuhlutum á land en hrifsar burtu jafnóðum. Árið 1967 er útbreiðsla háplantna kortlögð (sjá *Mynd 22*) en þær voru þá nær eingöngu bundnar við norðurhluta eyjarinnar. Reitakerfi var lagt út í rannsóknatilgangi, sérhver reitur einn hektari að stærð og auðkenndur með bókstaf og númeri (A1, B2 o.s.frv.). Þar með var komið fram kerfi tilvísana sem tengdust tilteknum svæðum. Auk þess var kerfið tengt íslenska hnitakerfinu (Sturla Friðriksson, 1975, bls. 74). Fjórir

Mynd 23 Kort sem sýnir alla vaxtarstaði plantna í september 1967 (Eyþór Einarsson 1968, 107).

reitanna voru valdir til ítarlegri könnunar (D11, F15, K18 og J3). Eyjunni var auk þess skipt upp í fjögur meginsvæði í textanum eftir því skilgreinda efni sem grunnflöturinn samanstóð af: móberg, gamalt hraun, nýtt hraun og strönd (sandfjara = beach sand). Það sem áður var óskilgreindur landmassi fer þannig að taka á sig mynd í hugum fólks eftir eðli og einkennum. Á korti sem fylgir með skýrslunni (sjá *Mynd 22*) eru merktar inn einstakar háplöntur innan reita en auk þess Lagoon I og II og Lava I, II og III þar sem tölur vísa í myndunarröð í tíma auk þess sem „crater“ er sýndur utan í eystri hæðinni norðanverðri og mun vera sá sem fljótlega var farið að kalla ýmist Stromp eða Strompgíg. Þessi tvö útbreiðslusvæði norðan og norðaustan til á eyinni eru ráðandi á fyrsta búsetuskeiðinu (sjá einnig *Eyþór Einarsson, 1968, Mynd 23*). Í upphafi sjá líffræðingar um að merkja hverja einustu plöntu með hæl sem er auðkenndur með ártali og hlaupandi númeri en fljótlega verður það ógjörningur. Sumarið 1973 lenda menn í hælhallæri, enda ný planta í öðru hverju skrefi: fjöruarfi, fjörukál, túnvingull, melgresi og blálilja. Síðar um sumarið er komið með 300 hæla til viðbótar en þeir duga ekki til (*Gestabók I, 1966–1976, e.d.*). Eitt örnefni er þekkt sem líklega tengist þessu snemmbúna landnámi plantna, Liljuflöt austan til á eyinni, en ekki er þó hægt að staðfesta það, enda birtist það ekki í heimild fyrr en löngu síðar, í bók Sturlu Friðrikssonar 1994 og kemur ekki fyrir annars staðar svo vítað sé. Nú er nákvæm staðsetning flatarinnar ekki þekkt.

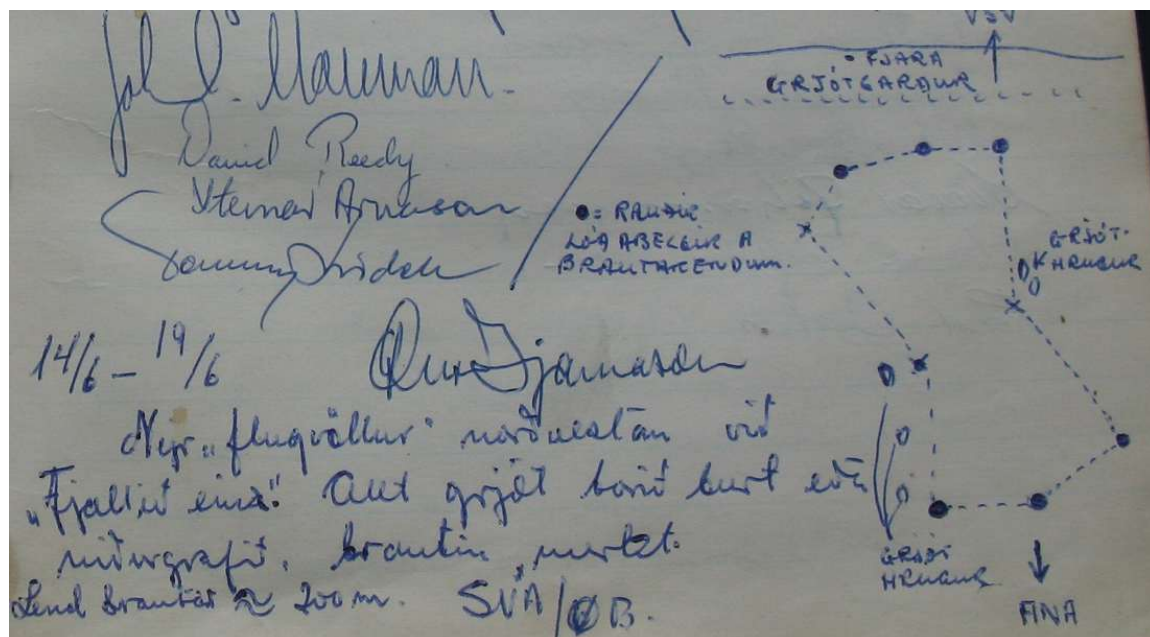
Grein Karls Sæmundssonar: Allt eins og vera ber

Framangreindar upplýsingar úr gestabókum, blaða- og vísindagreinum eru fremur brotakenndar heimildir um örnefni en nú styttest óðum í heildrænni skrif um eyna. Í maímánuði 1970 birti Karl Sæmundsson grein í *Vikunni* sem að líkindum er byggð á ferð hans í Surtsey þá um vorið. Það er í fyrsta sinn sem fæst býsna heildrænt yfirlit um landslag og örnefni Surtseyjar á almennum nótum. Karl var félagi í Jöklarannsóknafélaginu og virðist einkum hafa komið í Surtsey til að sinna viðhaldi og eftirliti. Hann er því ekki einn af þeim vísindamönnum sem eltast við tiltekna þætti sem tengjast t.d. jarðfræði eða útbreiðslu gróðurs. Lýst er gönguferð um eyna og greint frá landslagi og örnefnum. Karl talar almennt um staðinn út frá sinni eigin upplifun, sem er sjaldséður fróðleikur og því er greinin mikilvægt og fremur óvenjulegt innlegg í flóru Surtseyjarheimilda á þessum tíma. Þar má m.a. finna heimspekilegar vangaveltur um staðinn í samanburði við íslenskt landslag almennt:

Í Surtsey eru fjöll og dalir eins og vera ber í íslenzku landslagi. Þar er hraun, þar er stöðuvatn og þar er falleg baðströnd með finum sandi. Þar er allt eins og það á að vera (Karl Sæmundsson, 1970, bls. 14).

Þetta er áhugaverð tilraun til að finna Surtsey stað, ef svo má segja, með samanburði við íslenskt landslag, sem hún er hluti af eða fulltrúi fyrir, ef við leiðum hugann að orðum Sturlu Friðrikssonar, sem hafði þá þegar lýst eyjunni sem smækkaðri ímynd Íslands. Greinin er ein fárra heimilda sem greina frá tilteknu safni örnefna sem öll virðast í notkun eða í það minnsta þekkt á sama tíma – eins konar mengi, en mörg nafnanna höfðu birst áður. Karl segir m.a. frá flugvellinum (með lágstaf) sem móðir náttúra hefur séð fyrir, en flugvélum var á þessum tíma jafnan lent á sléttu svæði norðaustan við skálann. Hann var afmarkaður með

grjóthrúgum og rauðum lóðabelgjum ef marka má rissaðan uppdrátt í gestabók (sjá *Mynd 24*).

Mynd 24 Flugvöllur, teikning úr gestabók í júní 1968 (Gestabók I, 1966-1976, e.d.).

Umhverfi Pálsbæjar er lýst og ýmsu í umhverfinu sem ógnar húsinu. Þar koma fram nokkur örnefni, enda Pálsbær í stöðugri hættu: í stórflóðum ná öldur að brjóta sér leið upp í Lónið sem hann stendur við, glóandi hraun hefur runnið frá Strompi og aurskriður og lækir renna úr Bunka og Bólfelli. Lesendur fylgja Karli í gönguferð um eyna; hann gengur að Lóninu (sem er uppþornað þegar hér er komið sögu), upp að Strompi (sem er lítill gígur) og þaðan á Strompfjall „sem við köllum því nafni,“ segir Karl, eins og til að undirstrika að það sé kannski ekki fullkomlega viðurkennt örnefni. Sagt er frá Grillinu, sem er heit skvampa ofan í öðrum gígnum þar sem hægt er að grilla pylsur og kjúkling og þurrka fötin sín. Þaðan er genginn hringur um eyna, en aðeins sagt frá einu örnefni til viðbótar, Einbúa, sem áður hafði verið áfastur Bólfelli og er því hægt að staðsetja nokkurn veginn þótt staðurinn sé löngu horfinn. Einbúa er aðeins getið einu sinni í gestabók Surtseyjar (eins og fram kom á bls. 127) og síðan í annál Sigurðar Þórarinssonar um Surtseyjarelda (Sigurður Þórarinsson, 1969, bls. 125), sem bendir til þess að örnefnið hafi verið þekkt. Karl er greinilega meðvitaður um að það fylgir því ábyrgð að segja frá örnefnum, enda tekur hann fram að þau sem hann nefni hafi orðið til milli þeirra sem hafa dvalið í eyinni en þau hafi ekki verið staðfest af örnefnanefnd: „Það væri verðugt verkefni,“ segir hann, „að gefa hinum ýmsu stöðum á Surtsey framtíðarnöfn“ og má lesa úr orðum hans þá skoðun að nöfnin séu mikilvæg og sömuleiðis að nafngiftaferlið ætti að vera formlegt og í höndum opinberra aðila – eða í það minnsta að nefndin ætti að staðfesta þau.

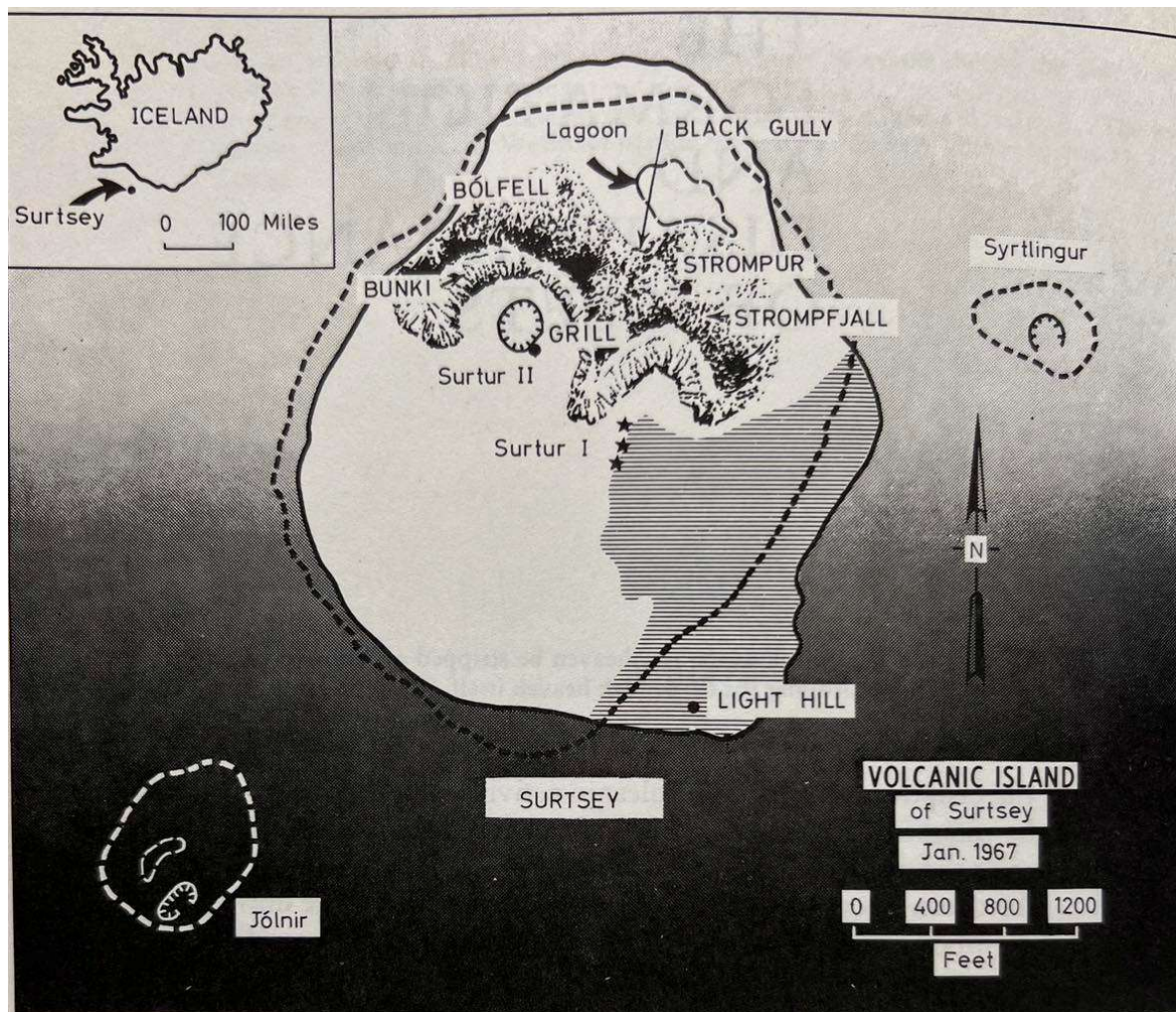
Ekki birtist kort með grein Karls en flest örnefnin birtast síðar á öðrum vettvangi – þó misöft. Oft er Ævar Jóhannesson í för með Karli og í færslum frá þeim sumarið 1970 er einmitt minnst á nokkur þeirra nafna sem sjást í grein Karls, t.d. Svartagil og Strompfjall (*Gestabók I, 1966-1976, e.d.*). Þetta er ágæt staðfesting á því að þau hafi þá verið orðin býsna föst í sessi, að minnsta kosti hjá þeim. Svartagil er oft nefnt síðar, en einu sinni þegar Oddur Sigurðsson dvelur í eyinni 1972 talar hann um að fara „yfir skarðið“ og virðist þar eiga við

það. Eitt athyglisvert nafn má nefna hér til viðbótar, sem kemur fyrir hjá þýska fræðimanninum G.H. Schwabe í gestabók sumarið 1974. Virðist mega lesa innan sviga heitið „Die Glocke“ og er þar væntanlega átt við lokaðan smágíg sem áður var kallaður Kirkjugígur og er síðar kallaður Bjalla eða Bjallan. Væntanlega eru öll nöfnin líkinganöfn, enda um lokaða hvelvingu að ræða.

Bók Sturlu Friðrikssonar 1975 o.fl.

Árið 1975 kom út bók Sturlu Friðrikssonar *Surtsey: Evolution of Life on a Volcanic Island*. Bókin er byggð á rannsóknum höfundar á sviði vistfræði, en Sturla er jafnan talinn upphafsmaður þeirra fræða hér á landi. Bygging ritsins er áhugaverð, en mjög er sótt í sjóð norrænnar goðafræði og þegar í inngangi er Surtsey sett í samhengi við sköpun heimsins. Sérhver kafli bókarinnar hefst á tilvísun í Völuspá eða Gylfaginningu og kallast á einhvern hátt á við efnið.

Í bókinni birtist m.a. yfirlitskort með þrettán örnefnum (*Mynd 25*), þar af ellefu á sjálfri eyinni en hin eru litlu eyjarnar Jólnir og Syrtlingur. Sum hver höfðu sést áður, t.d. í

Mynd 25 Yfirlitskort úr bók Sturlu Friðrikssonar (1975, bls. 30).

Náttúrufræðingnum, í grein Karls eða í gestabók en önnur ekki. Meðal þeirra sem eru samhljóða Karli og hafa þá væntanlega náð að festa sig nokkuð í sessi eru Bólfell, Bunki, Grillið, Strompur og Strompfjall en önnur nefnir Sturla ekki, til dæmis Fjallið eina og Einbúa. Gígana kallar hann Surt I og Surt II (sjá bls. 23) þótt hann vísi einnig til þeirra með öðrum hætti (lava crater, old Surtur crater, northern crater o.s.frv., t.d. á bls. 27). Hins vegar er einn staður merktur sunnanvert á eyinni austanverðri undir heitinu Light Hill, og sést hvergi annars staðar – hvorki fyrr né síðar svo vitað sé til. Í bókinni sjálfri kemur í ljós að hæðin er einn helsti vaxtarstaður háplantna árið 1973 og skilgreind sem rannsóknareitur:

Fjórði staðurinn var á norðurnesinu, og sá fimmti hefur verið nefndur Light Hill, S14, á suðurhluta hraunsins þar sem fjöldi plantna fannst á svæði sem er 80–100 fermetrar (Sturla Friðriksson, 1975, þýð. höf.).⁸²

Það er ekki þannig að allir rannsóknastaðirnir hafi borið nafn og stundum er vísað til þeirra með númerum rannsóknarreita, ekki bara í fræðilegri umfjöllun heldur líka í gestabók. Áhugaverð er lýsing Sturlu (bls. 120) þar sem reitir eru taldir upp í samhengi við kennileiti eða nefnd fyrirbæri: þannig eru reitir J17 og J18 austur af Strompfjalli; E12 og E13 í námunda við skálann; og F13 og G13 eru kallaðir Svartagilsreitirnir (eða the Black gully quadrats).

Það sem Sturla vísar hér til sem ‘the northern ness’ er einnig oft kallað *nesið/Nesið* á þessum tíma og ýmist ritað með litlum staf eða hástaf. Sömuleiðis er það kallað *norðurnes* í sumum tilvikum. Light Hill sker sig mjög úr hvað staðsetningu varðar sunnan til á eyinni; allir hinir staðirnir sem Sturla nefnir eru norðan eða austan til á eyinni og það eitt gæti hafa dugað til að staðurinn hafi fengið nafn, frekar en aðrir. Á útbreiðslukorti á bls. 98 í sömu bók sést að plantan sem þar var ríkjandi er *Cochlearia officinalis*, öðru nafni skarfakál. Það blómstrar hvítum blómum og hefur staðurinn væntanlega skorið sig úr svörtum sandi. Ekki er vitað hvort Light Hill bar íslenskt nafn samhliða eða hvert það gæti hafa verið. Í meginmáli bókarinnar eru nefnd örnefni til viðbótar þeim sem eru á kortinu og þýðir Sturla sum örnefnin yfir á ensku, t.d. er talað um Lagoon, Black Gully (Svartagil) og Chimney Mountain (Strompfjall). Gígarnir bera formlegu heitin Surtur I og II skv. honum. Þrátt fyrir það nefnir Sturla vestari gíginn Hraungíg með stórum staf í júlí tveimur árum síðar í gestabók (28/7 77), þegar baldursbrá finnst þar í blóma (en 1980 er það ritað með litlum staf). Þegar Sveinn Jakobsson ætlar að lýsa sama gíg vegna hitamælinga haustið 1983 er dagljóst að nafn hefur enn ekki náð festu, enda talar hann um að mesta hitastig hafi mælst „skammt suður af hraungíg „Surts II“ (vestari hraungíg)“. Ætti þá ekki að fara milli mála við hvað er átt, enda talað um þrjá ólíka en aðgreinandi þætti: eðli/útlit gígsins (hraungíg), tímaröð myndunar (Surt II) og afstöðu miðað við hinn gíginn (vestari). Þetta sýnir að a.m.k. í huga Sveins hefur ekkert nafn verið nógu auðkennandi eða fast til að hægt væri að rita það án vafa. Gígarnir bera mörg nöfn og til að flækja málið enn frekar má nefna að nokkrum árum fyrr, 1976, nefnir EE (væntanlega Eyþór Einarsson), sem þá er við hitamælingar í eyinni, gíginn Stóragíg í gestabók.

---

⁸² „The fourth location was on the northern ness, and the fifth site has been named the Light Hill, S14, on the southern part of the lava where a number of plants were found occupying an area of 80-100 sq. m.“ (Sturla Friðriksson, 1975, bls. 120).

Enn segir af fuglum og þá kemur til kasta bjarganna, sem eru helsti varpstaður fyrstu landnema í þeirra hópi. Þegar höfðu vesturbjörgin verið nefnd í gestabók 1974 en tveimur árum síðar er einnig minnst á austurbjörgin og auk þess sagt frá sérstökum stað, Fýlshöfða, í gestabók. Skv. Erling Ólafssyni var þetta „nyrsti hluti hraunbjargsins vestan megin, þ.e. þar sem hrauninu sleppti og móbergsstandurinn tók við“ (Erling Ólafsson, munnleg heimild, ágúst 2021). Þar verptu fýlarnir fyrst. Nafnið kemur hvergi fyrir annars staðar, hvorki fyrir né síðar.

Það má telja stórviðburð í Surtsey þegar viti er reistur á austari bunkanum árið 1977 og kemur nokkuð á óvart að ekkert skuli minnst á hann í gestabók það árið. Getið er stuttlega um framkvæmdina í heimildum („Tilkynning til sjófarenda“, 1977; „Viti reistur í Surtsey“, 1973) en lítið fer fyrir mannvirkinu í útgáfum um Surtsey – raunar er hans traúla getið fyrir en kemur að því að ræða niðurrif hans löngu síðar (sjá bls. 151).

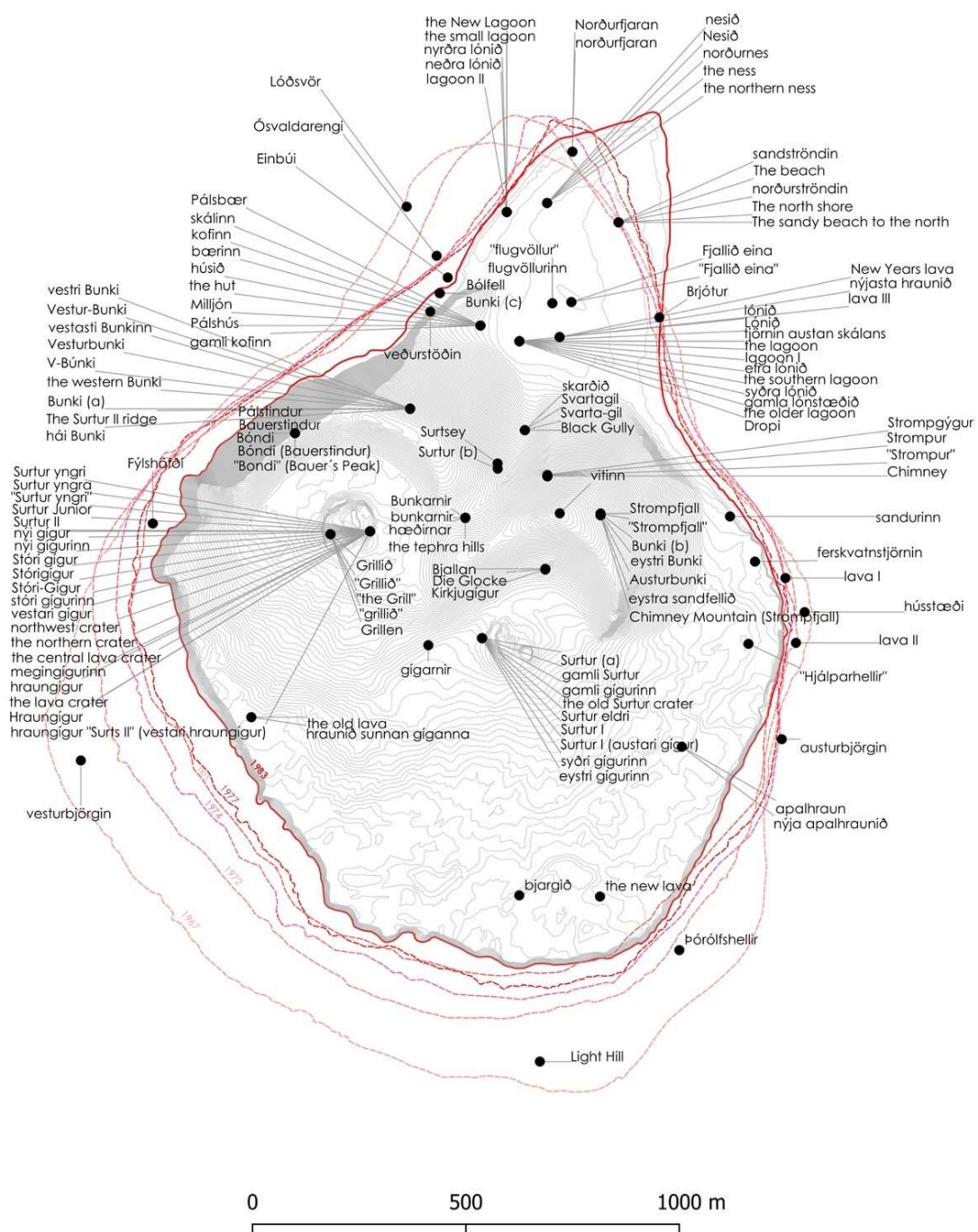
Að lokum má nefna tvenns konar umfjöllun um Surtsey í dagblöðum þar sem Árni Johnsen kemur við sögu. Annars vegar birtist grein eftir hann í Morgunblaðinu 1979. Þar er *norðurfjaran* nefnd nokkrum sinnum, og í eitt skiptið (í myndatexta) með stórum staf. Hugsanlega er það af misgá en gæti þó verið merkingarbært. Þar er líka talað um öskufjöllin tvo, Búnkana, og til aðgreiningar nefndur Vestur-Búнки. Í myndatexta er nefnd vesturhlíð Pálstinds, sem er um 150 m hár (Árni Johnsen, 1979). Virðist hér átt einungis við hæsta hluta bunkans, líklega Vesturbunka þótt ekki sé það alveg augljóst af myndinni. Sennilega er hér kominn þriðja útgáfa af nafni sem áður hafði komið fyrir hjá Ævari og Karli í gestabók 1970 sem Bóndi eða Bauerstindur. Árið 1984 nefnir Árni Pálstind aftur í blaðagrein og þar er engu líkara en hann kalli allan vestari bunkann því nafni, sbr. myndatexta þar sem er mynd af móbergi við sjávarmál og talað um „öskumassa Pálstinds“ (Árni Johnsen, 1984, bls. 64). Í myndatexta er það hins vegar austurfjallið sem er kallað Bunki, þar sem vitinn er (forsíða sama blaðs). Annað dæmi um að Bunki fari á flakk má finna í gestabókarfærslu skáta úr Vestmannaeyjum sama ár. Þar telja þeir að Bunki, fellið þar sem Pálsbær stóð, sé horfið en vafalaust er átt þar við það sem annars var nefnt Bólfell. Pálstindsnafnið virðist nær eingöngu notað af Árna Johnsen og reynir hann að halda því á lofti en án árangurs. Öll nöfnin á tindinum virðast nú fallin úr notkun en þó eru þau ekki alfarið gleymd og grafin, eins og átti eftir að koma í ljós.

Samantekt – tímaskeið 2, 1966–1985

- **Nöfn og nafnvísar:** Á öðru æviskeiði Surtseyjar sjást alls 147 nöfn eða nafnvísar á 49 nafnberum. Þar af birtast 134 sem höfðu ekki sést áður á tímaskeiði 1. 13 nöfn af 45 úr tímaskeiði 1 koma áfram við sögu. Þetta er langfrjósamasta æviskeið Surtseyjar fyrir og síðar hvað nöfnin varðar.
- **Eyjan sjálf:** Eldvirkni lýkur vorið 1967 og ekki gýs í eyinni eftir það. Útrænu öflin láta til sín taka, þ.e. rof af völdum vinds og sjávar, en smám saman tekur eyjan á sig það form sem hún er þekktust fyrir og skerpist á línunum hennar með umbreytingu gjóskunnar í móberg. Lónin sem höfðu sett svip sinn á eyna norðan til hverfa. Viti er reistur á hátindinum 1977, mannvirki sem æ síðan hefur sett mikinn svip á eyna.
- **Lífriki:** Landnám lífvera hefst nú fyrir alvöru og hefur mikil áhrif á sýn manna á eyna. Gróður berst fyrst og fremst sjóleiðina og nemur fyrst land norðan og norðaustan til.

Aðrir staðir sem eru til rannsóknar markast m.a. af reitakerfi og þar eru nokkrir reitir í kastljósinu umfram aðra.

- **Hugmyndafræðilegur bakgrunnur:** Rannsóknahugmyndir mótask. Sturla Friðriksson heldur sköpunarhugmyndum Völuspár á lofti og tengir þær vísindalegri nálgun og framgangi lífs í eygni. Hugmyndir um að eyjan eigi að vera ósnortin af mönnum festa sig í sessi, sbr. t.d. frásögn Sigurðar Richter af færeysku heyi sem var brennt.
- **Dvöl:** Skáli rís í eygni eftir misheppnaða tilraun til húsbyggingar, fastur punktur þeirra sem þar dvelja. Fyrstu árin dvelja nokkrir einstaklingar á staðnum um lengri tíma – rannsóknartími frá vori fram á haust, sem er mun lengra en síðar varð. Náð sambýli manna við eyna í fyrsta sinn. Stígar myndast.
- **Fólk/samfélag:** Vísindamenn eru ráðandi hópur en ólíkir hópar koma og fara – stakir vísindamenn erlendir og innlendir, líka hópar úr Vestmannaeyjum (t.d. björgunarsveit/Hjálparsveit skáta), viðhaldsmenn, skólahópar o.fl. Karlmennt eru áfram ráðandi. Þetta tímaskeið veitir án efa hvað fjölbreyttasta sýn á Surtsey gegnum ólíka hópa.
- **Hugmyndir um nöfn (afstaða til nafna):**
  - Opinberum afskiptum af nöfnum er að mestu lokið eftir að Pálsbær er nefndur.
  - Ýmsir velja því fyrir sér hvort/hvað staðir eigi að heita. Óskir sjást um formlegra ferli, sbr. Þorleif Einarsson og Karl Sæmundsson.
  - Áhugaverð dæmi koma fram um að nöfn séu kynnt til sögunnar sem hluti af hinu náttúrulega ferli – eða framlagi mannsins til þess – eins og þau spretti fram. Þetta er t.d. leið Sturlu Friðrikssonar til að kynna nöfn til sögunnar.
- **Að hverju er gefinn gaumur, hvað fær nöfn**
  - Nöfn myndast í kringum búsetusvæði manna (Pálsbæ) og virðast helst tengjast útsýni frá bænum og ferðum í nærumhverfi hans – bæði vegna rannsókna og skemmtiferða/landkönnunar. Norðurhluti eyjarinnar verður eins konar „heimaland“ en færri nöfn sjást sunnan til á eygni, handan bunkanna.
  - Nýjar vísindaiðkanir á borð við jarðhitamælingar og gróðurtalningu og -merkingar hafa áhrif á ferðir manna og þar með á nöfn. Þar hafa landnámsstaðir plantna áhrif en líka kerfi rannsóknareita.
  - Nokkur nöfn spretta fram á hæsta tindi eyjarinnar, sem síðar virðist verða minna áberandi eða reynist ekki mikil þörf fyrir á síðari stigum.
- **Heimildir:** Fyrsta gestabókin lítur dagsins ljós. Fjölbreyttar heimildir eru til frá þessu tímaskeiði: fyrstu fræðigreinar, fræðibók (1975) og í henni kort með örnefnum og að auki heildstæð lýsing leikmanns.

Mynd 26 Kort af öllum nöfnum og nafnvísum sem koma fyrir á tímaskeiði 2. Strand- og hæðalinugögn frá Náttúrufræðistofnun.

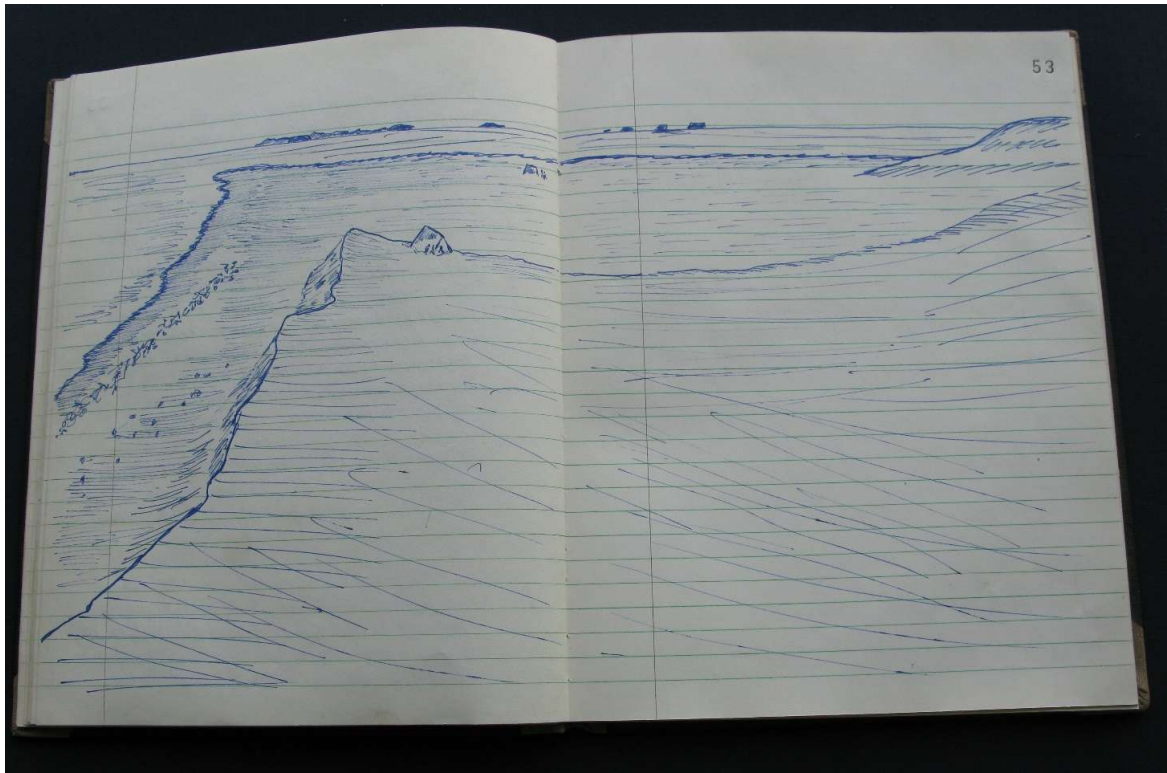
5.1.4 Tímaskeið III, 1985–2008: Annað dvalarskeið í Surtsey

Upphaf þriðja tímaskeiðs markast af tveimur stórviðburðum í sögu Surtseyjar árið 1985: Annars vegar byggingu Pálsbæjar II á nýjum stað og hins vegar því að varp hefst sunnan til á eyinni. Hvoru tveggja, nýtt búsvæði manna og fugla, hafði mikil áhrif á sjónarhorn og ferðir fólks. Á þessu skeiði verða rannsóknir sífellt rútnubundnari og sjónarhornið færist frá einstaklingum (einstökum plöntum og lífverum) til samspils ólíkra tegunda og síðan vistkerfa. Pálsbær II markaði nýtt upphaf og ekki voru það bara mennskir gestir í eyinni sem eignuðust nýtt búsvæði um þær mundir – byggð annarra lífvera þéttist óðum á suðurhluta eyjarinnar. Sama ár og menn koma sér fyrir á nýjum stað í Surtsey hefja nokkur sílamávspör varp sunnan til á eyinni, ekki svo langt frá nýja bæjarstæðinu. Þar myndast í fyllingu tímans mávabyggð og áburður frá fuglinum verður til þess að smám saman myndast þétt gróðurlendi á þessu svæði sem áður hafði verið hálfgerð eyðimörk. Gróðurinn dró síðan til sín fleiri tegundir fugla, sem aftur jók enn á tegundaauði plantna og skordýra. Gróðurlendið austan til á eyinni hélt samtímis áfram að þróast en þó á nokkuð annan hátt. Það sem helst einkennir þetta tímabil er nýir staðir og ný sjónarhorn – líka neðanjarðar, enda koma hellarannsóknir til sögunnar fyrir alvöru. Það er kannski táknrænt að einmitt á þessum tímamótum verður tveggja ára hlé á skrifum í gestabók – kannski hefur hún verið flutt í land ásamt öðru góssi úr gamla húsinu og ný bók var ekki tekin í notkun fyrr en 1987. Hefjum umfjöllunina á því að kveðja gamla Pálsbæ.

Pálsbær > „gamli kofinn“

Haustið 1984 var hið síðasta í gamla Pálsbæ en nýi skálinn, Pálsbær II, var tekinn í notkun árið eftir. Sá gamli stóð þá tæpt vegna vind- og sjávarrofs (*Mynd 27*) en nýtt aðsetur var reist suðaustan til á eyinni. Að sögn var sá staður valinn með tilliti til þess að ólíklegt væri að sjór ógnaði byggðinni á næstu áratugum, auk þess sem rask yrði þar minna á plöntulífi en víða annars staðar, en gróður var þá takmarkaður á þessu svæði („Björgunar- og hjálparsveitarmenn í Surtsey“, 1985). Gamli Pálsbær var þó ekki alveg úr sögunni, enda stóð hann á sínum stað í nokkur ár í viðbót. Hann hefur þó á sér yfirbragð hálfgerðs eyðibýlis eða rústa þegar hér er komið sögu.

Menn gera sér ferð að honum, finna þar („í Páli I“ eins og það er orðað) t.d. gamalt sódavatn í ágúst 1987 og nokkrum dögum síðar fara aðrir í gamla skálann „og var ljót aðkoma þar.“ Í júní 1990 báru meðlimir úr Hjálparsveit skáta eld að honum að beiðni Surtseyjarfélagsins (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Lýsingu á atburðinum fylgja tregablandin orð þar sem hinn gamli og virðulegi skáli er kvaddur og ánægjustundir sem honum tengjast rifjaðar upp. Að leiðarlokum litast skátar um á bæjarhlaðinu og minnst gamalla kennileita, en talsverðar breytingar höfðu orðið á norðurhluta eyjarinnar á líftíma skálans. Þetta er merkileg lýsing. Fjallið Búunki, sem hlýtur að vera það sem oftast var kallað Bólfell, er nú horfið að mestu, aðeins lágur og mjór rani eftir. Fjallið eina, sem áður var 150–200 m langt og 15–25 m hátt, er sömuleiðis hverfandi, nú aðeins dálítil þúfa eftir, um 8 m löng og 3 m há og sjór hefur gengið alveg upp að Pálsbæ. Staðurinn er heillum horfinn, landslagið ekki samt og fyrr og eldtungurnar gleypa skálann með húð og hári. Ári síðar eru brunarústirnar hreinsaðar og öll

Mynd 27 Teikning úr gestabók sem sýnir Pálsbæ standa tæpt í nánd við rofabakka. Myndin er aftast í bókinni, beint á eftir færslu skáta í brennuleiðangri frá árinu 1984.

Mynd 28 Eldri skáli í Surtsey stóð hér um bil þar sem þríhyrningurinn er. Hann sést á innfelledu myndinni.

vikurinn náí að hylja þær áður en langt um líður. Bæjarstæðið lifir þó áfram sem viðkomustaður og enn halda menn að gamla kofanum í september 1995 – þótt óljóst sé hvort einhverjar leifar hans hafi þá enn verið sýnilegar (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Í dag er bent á bæjarstæðið úti í sjó dágóðan spotta frá landi og því ekki hægt að feta í hin mörgu fótspor sem lágu þar í kring eða virða fyrir sér landslagið frá sama sjónarhorni (sjá *Mynd 28*).

Heimildir sem veita innsýn í framvindu sögunnar í Surtsey eru fremur rýrar fyrstu árin á nýjum stað þar sem gestabókafærslur skortir og ekki komu út stærri yfirlitsrit um þær mundir. Ekki er þó ástæða til að ætla annað en að lífið í nýjum skála hafi komist fljótt í fastar skorður; menn hreiðrað um sig í kojum með galopið útsýni til Eyja og fylgst spenntir með sílamávinum nema land sunnan til á eyinni.

Af undirheimum Surtseyjar

Hellaskoðun var vinsælt tómstundagaman í Surtsey, eins og áður hefur komið fram, en það var ekki fyrr en 1990 sem Hellarannsóknafélagið gerði sér sérstaka ferð til að kortleggja undirheima eyjarinnar. Hófu þeir rannsóknina á að síga í „Stóra niðurfallið“ í '65 hrauninu, eins og það er orðað í gestabók (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Þar er væntanlega vísað í hraunið sem er vestan til á eyinni og rann árið 1965, en sams konar vísun sést síðar hjá meðlimum í félaginu fjórum árum síðar þegar talað er um 65-gíginn og 67-gíg, án greinis. Þessar tilvísanir höfðu ekki sést fyrr. Fram að þessu höfðu aðeins þrjú nöfn á hellum birst í gestabók: Grillið, Þórólfsheilir (sem var líkast til horfinn þegar hér var komið sögu á suðaustasta hluta Surtseyjar) og Hjálparheilir.

Það er áhugavert að í yfirlitsriti um þekkta hraunhella á Íslandi, þar sem flestir hellar, alls um 150 talsins, bera nöfn, eru Surtseyjarhellunum níu „gefin nöfn“ frá S-1 til S-9 (Björn Hróarsson, 1990b, bls. 152–153). Einn er þó sagður hafa annað nafn sem er „Stullahola“ og sömuleiðis er talað um að hellisgöng endi inni í klefa í vestari gígnum og er hann kallaður „símaklefinn í Surtsey“. Í Surti, riti Hellarannsóknafélagsins sem kom út sama ár, er Stullahola eina hellisnafnið sem kemur fyrir (Sigurður Sveinn Jónsson og Björn Hróarsson, 1990, bls. 10) en *Grillið* er prentað innan sviga í skrá yfir íslenska hraunhella í Surti 5 („Kennitölur íslenskra hraunhella“, 1994, bls. 16). Björn Hróarsson ritaði greinarkorn um nafngiftir hraunhella 1990 (Björn Hróarsson, 1990a) og greinir þar frá hefðum sem hafa myndast hjá íslenskum hellamönnum. Þar er sett fram sú skoðun að hellamanni sé í sjálfsvald sett að nefna helli ef enga nafngift er að finna og er litið svo á að sú nafngift ráði sem fyrst kemst á prent. En það var babb í bátnum í Surtsey. Árið eftir kemur ástæða þess að hellarnir í Surtsey fengu raðnúmer í ljós. Þar greinir Björn frá því að hellafarar hafi staðið frammi fyrir vandamáli í eyinni, þar sem fundust svo margir hellar á einum degi:

Ekki nóg með að finnendunum [svo] þryti hugmyndir til nafngifta heldur vildu þeir ekki bæta við nýjum nöfnum í Surtsey. Því var ákveðið að nota raðtöluaðferðina við nafngiftir. Þannig fékk sá hellir sem fyrst fannst nafnið S-1 og svo framvegis. Nú eru þekktir tíu hellar í Surtsey og sá næsti sem finnst mun því fá nafnið S-11. S-ið stendur eðlilega fyrir Surtsey en tölustafir þá í hvaða röð hellarnir fundust. Hér réði því raðtöluaðferðin nafni (Björn Hróarsson, 1991).

Ekki er skýrt nánar hvers vegna þeir vildu ekki bæta við nýjum nöfnum í Surtsey en það gæti þó tengst deilum Björns og Árna B. Stefánssonar í tímaritinu *Surti* um þær mundir, sem snerust um hvort það væri almennt við hæfi að finnendur gæfu nýfundnum hellum nöfn (Árni B. Stefánsson, 1991, 1992; Björn Hróarsson, 1991). Kjarni umræðunnar snerist í raun um það hver hefði vald til að nefna. Skoðun Árna er sú að það sé fullkomlega óeðlilegt að hellarannsóknarmenn telji sig hafa vald til að gefa tugum þekktra hella nafn og lítur svo á að flestir þeirra hella sem Björn og félagar hafi nefnt á undanförunum árum séu í raun enn nafnlausir. Eina undantekningin sem hann vill gera er hellar sem þeir raunverulega hafa fundið fyrstir, t.d. fáeinir hellar í Gjábackkahrauni (Árni B. Stefánsson, 1991). Verndunarsjónarmið eru nefnd sem rök fyrir þessari skoðun, en hann telur að hellar séu settir í hættu með því að gefa upp nafn og stað, sem reyndar getur þó tæplega átt við í Surtsey. Á næstu árum er oft vísað til hella undir númerum í Surtsey. Aðalhellirinn (S-1), sá sem er býsna aðgengilegur og oftast heimsóttur af þeim sem dvelja í Surtsey, er þó yfirleitt bara kallaður hellirinn – enda sá eini sem að jafnaði ber á góma.

Númer fremur en nöfn á hellum í Surtsey gætu verið vísbending um fleira en nafnadeilur hellarannsóknarmanna; mögulegt er að einhverjum sem hafði aðkomu að málinu hafi þótt eyjan hafa slíka sérstöðu sem staður án áhrifa mannsins að þar væri ekki viðeigandi að bæta við nöfnum, þau væru inn grip eða truflun. Einnig gæti þetta verið vísbending um að samfélagið í eyinni hafi verið orðið svo fast í sessi að afskipti utanaðkomandi hópa, svo sem hellarannsóknarmanna, af nafngiftum hafi ekki verið vel séð, eða í það minnsta ekki þótt við hæfi. Þriðji möguleikinn er sá að einhverjum hafi þótt sem hellarannsóknir skyldu falla í sama flokk og aðrar vísindarannsóknir, þar sem tíðkaðist í auknum mæli að vísa til plantna og rannsóknareita með númerum fremur en nöfnum.

Annars virðast utanaðkomandi, eins og hellarannsóknarmenn gætu talist vera, ekki gera ríkar kröfur til nafngifta í Surtsey. Í gögnum örnefnanefndar frá 1989 leynist þó sérkennileg nafnatillaga í Surtsey. Nefndinni hefur þá borist bréf frá sænskum vísindamanni, Ulf Erlingsson, sem hafði verið við rannsóknir í Surtsey og vildi að gígtappi í eyinni Syrtlingi yrði nefndur *Hjulströms fata* (á sænsku). Hann rökstyður af hverju fyrirbærið verðskuldar nafn: segir að það sé nægilega stórt til að vera merkt á sjókort: þvermál um 50 m (Erlingsson, 1989). Nefnt var eftir Filip nokkrum Hjulström, sem var frumkvöðull í rannsóknum á líffræðilegum ferlum og hafði á þriðja áratug 20. aldar sótt eina fötu af vatni í ána Fyris í Uppsölum daglega og greint vatnið. Hann var forgöngumaður Uppsälaskólans svonefnda, og bentu Hjulström á að rannsóknir í Surtsey ættu margt þangað að sækja – og auk þess hafði hann sjálfur notast við fötu merkta „Hjulström“ við rannsóknir og gígtappinn umræddi líktist fötu. Bréfið var sent ráðuneytinu í byrjun október og óskar sendandi eftir svari fyrir þrettánda sama mánaðar. Í stuttu máli taldi nefndin sig ekki geta mælt með nafninu, enda bryti hún í bága við íslenskar nafngiftavenjur (Þórhallur Vilmundarson, 1989). Það sem er ekki síst áhugavert við þessa nafngiftartilraun er að eyjan Syrtlingur var löngu horfin og gígtappinn því undir yfirborði sjávar en það sem kallaði á nafnið virðist vera fyrirhuguð kortagerð Ulfs vegna greinaskrifa. Þetta er gott dæmi um að sérhæft sjónarhorn vísindamanns og framsetning hans á gögnum kalli á nafn á fyrirbæri sem annars hefði líkast til aldrei hlotið nafn.

Þróun gróðurs í nýju landnámi og nes verður tangi

Á árunum 1990–1995 var komið upp nýju rannsóknakerfi, föstum gróðurreitum 10 x 10 m stórum með hlaupandi númerum sem voru dreifðir um nokkur svæði á Surtsey. Í upphafi voru þeir alls 22 talsins en síðan hefur nokkrum verið bætt við. Upphafleg staðsetning reitanna var m.a. valin með tilliti til undirlags (sandur/hraun) og áhrifa máva á gróðurframvindu. Fjórir voru austast á eyinni, fimm uppi á gígasvæðinu og einn nyrst á eyinni, á nesinu. Átta reitir voru staðsettir inni á svæðinu sunnan til á eyinni þar sem mávarnir höfðu hafið varp og fjórir til viðbótar skammt utan hennar þar sem áhrifa þeirra gætti síður (Borgthór Magnússon og Sigurður H. Magnússon, 2000, bls. 12).

Í september 1991 koma líffræðingar í stutta rannsóknarferð og finna þrjár nýjar plöntutegundir sem uxu allar þar, í Máfabóli, sem hér er nefnt í fyrsta sinn í gestabók, með rithönd Sturlu. Hann talar líka um Máfaból í júlí 1992 og í framhaldinu virðist hann almennt nota nafnið, einnig í veglegri bók, *Lífriki í mótun*, sem kemur út á íslensku árið 1994 (Sturla Friðriksson, 1994). Allur gangur virðist þó á því hvort í framhaldinu er vísað til staðarins sem Máfabóls, Mávabóls eða máfabyggðar, en svo er svæðið t.d. nefnt í ferð Björgunarfélagsins til Surtseyjar árið 1993 (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Meira að segja Sturla sjálfur vísar til máfabyggðar í færslu gestabókar árið 1994, sem sýnir að jafnvel þótt örnefni hafi komist á prent getur verið gripið til alls kyns tilbrigða til að vísa til staðarins. Fróðlegt er líka að sjá hvar örnefni skortir, t.d. er ekki hægt að sjá að annað helsta rannsóknarsvæði hans á sama tíma austan til á eyinni gangi undir sérstöku heiti, en um það talar hann t.d. sem gömlu melgraspúfurnar 1994 (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Það er ekki fyrr en síðar sem sá staður fær formlegt heiti – Sturlumelar, eins og kemur fram á bls. 153.

Þegar hér er komið sögu hafa miklar breytingar orðið á eyinni. Sífellt rofnar af björgum á suðurhlutanum, gamla bæjarstæðið er óðum að hverfa og mikið gengur á nesið norðan til á eyinni sem fram að þessu hefur ýmist verið kallað nesið, Nesið, eða norðurnes. Það er fyrst árið 1993 sem vísað er til þessa hluta eyjarinnar sem *norðurtanga* með lágstaf, en það gerir Sveinn Jakobsson í gestabók og í framhaldinu verður það smám saman algengara – og m.a.s. ritar hann Norðurtanga með stórum staf á einum stað. Athyglisvert millistig eða afbrigði birtist í gestabók 1994, ritað af meðlimum Hellarannsóknafélagsins, en þar er sagt frá blómstrandi plöntu „austanvert á nesinu (tanganum)“, sem þeir hafa innan sviga og bendir til að þeir hafi verið óvissir um hvort staðurinn væri kallaður nes eða tangi – en gæti þó líka bent til þess að „nesið“ hafi hér um bil verið komið með sess sem örnefni, óháð breyttri lögun.

Þetta staðfestir Sturla, sem heldur áfram að tala um norðurnes eða nes 1995 og enn tíu árum síðar (2005) segir hann frá verulegum vexti melgresis norðan á nesinu. Niðurstaðan er sú að fyrir sumum hefur nesið mjókkað svo mikið að það er orðið að tanga á einhverjum tímapunkti – nes passar einfaldlega ekki – en í huga Sturlu er það ekki fyrirbærið sem slíkt sem tilvísunin á við um eða *hvernig* það er í laginu, heldur staðurinn – í hans huga er hann bara *nesið*.

Fyrsta jarðfræðikort Landmælinga og grein Halldórs Halldórssonar 1993

Árið 1994 var prentað nýtt sérkort hjá Landmælingum af Surtsey (*Surtsey. Sérkort*, 1994), sjá *Mynd 29*. Í texta neðan til á kortinu er gossagan sögð í örstuttu máli og ýmsar staðreyndir tíundaðar, t.a.m. þáverandi flatarmál (1,57 km²) og mesta hæð (154 m). Kortið er í nokkrum litum sem tákna mismunandi yfirborð: Hraun, móberg, lausa gosösku, foksand og strandset. Á því eru sýnd alls sjö örnefni, flest um miðbik eyjarinnar, við gígana og umhverfis þá. Mest ber á megingígunum Surti og Surtungi, það síðarnefnda nafn sem sést hér í fyrsta sinn á korti á vestari gígnum; Austur- og Vesturbunki eru nöfn á hæðunum umhverfis gígana; milli þeirra að norðanverðu er Svartagil, þar upp af litli gígurinn Strompur og að lokum er Pálsbær (sá

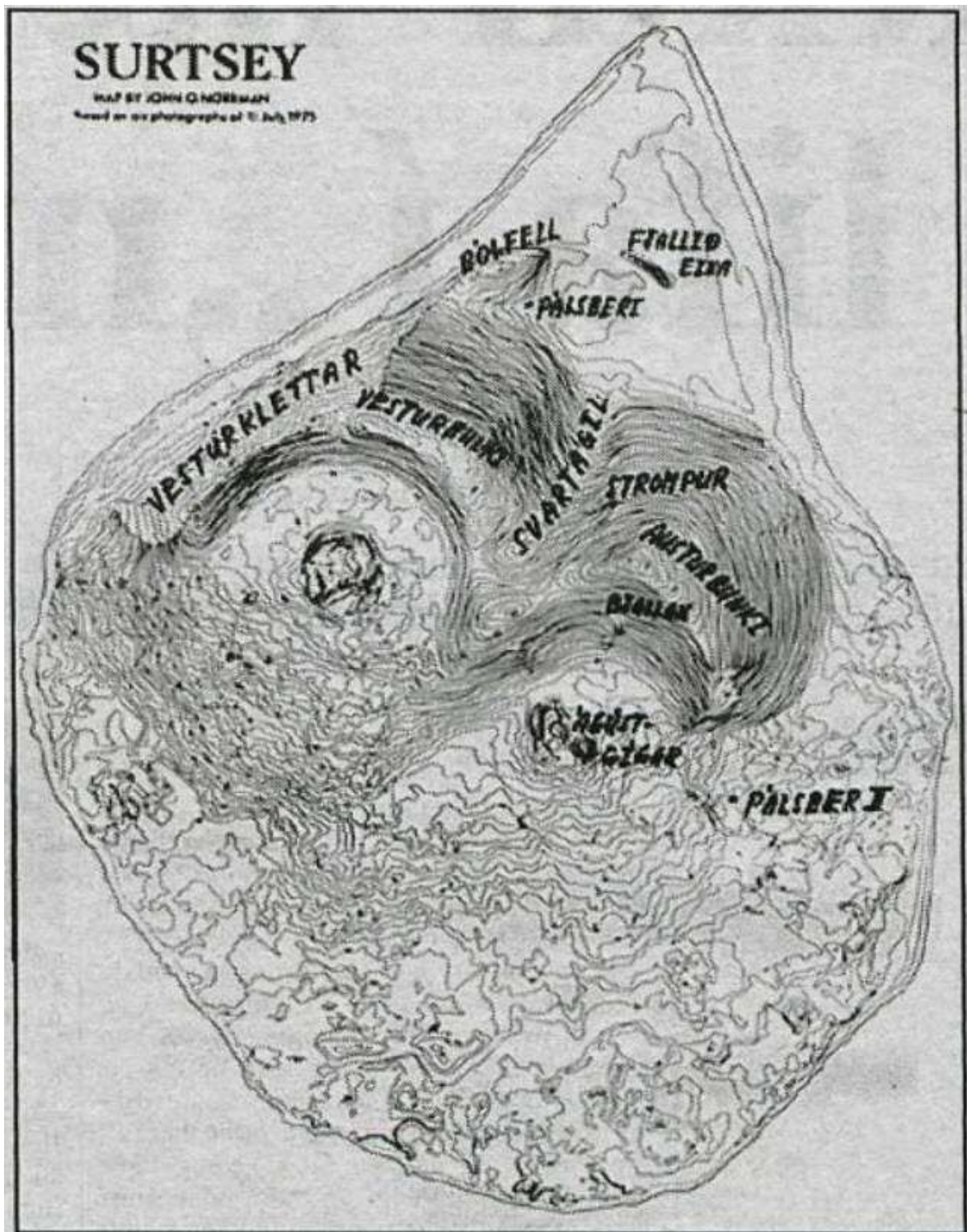

Mynd 29 Jarðfræðikort af Surtsey 1994. Landmælingar Íslands.

yngrri) sýndur með örsmáu letri þar sem hann kúrir suðaustan undir Austurbunka. Flest nöfnin eru kunnugleg en þó ekki fyllilega ljóst hvenær Austur- og Vesturbunki urðu til sem örnefni, en hæðirnar voru áður oftast kallaðar Bunki (sú vestari) og Strompfjall (sú eystri) eins og áður hefur komið fram.

Surtungsnafnið á vestari gíginn var tillaga Halldórs Halldórssonar málfræðings, sem hafði átt sæti í örnefnanefnd þegar Surtsey var gefið nafn sitt. Nafnið birtist fyrst í merkilegri grein, annarri tveggja sem komu út haustið 1993, ári áður en kortið leit dagsins ljós. Önnur greinin fjallaði um nafngift á eyinni og ferlið í kringum hana (Halldór Halldórsson, 1993a) en í hinni er fjallað um ýmis örnefni á smærri fyrirbærum og fylgir kort með örnefnum, sjá *Mynd 30*. (Halldór Halldórsson, 1993b). Grunnkortið sem kortið í grein Halldórs byggir á var upphaflega birt í riti Surtseyjarfélagsins 1978 (Norrman, 1978, bls. 54) án örnefna en Halldór hefur skrifað inn á það eftirfarandi örnefni: Fjallið eina, Bólfell, Pálsbær I og Pálsbær II, Vesturklettur, Vesturbunki, Austurbunki, Strompur, Svartagil, Bjallan og Ágústgígur. Öll nema Vesturklettur höfðu birst áður í einhverju samhengi en sum þó aðeins í grein Karls Sæmundssonar (Karl Sæmundsson, 1970). Á stærra korti af svæðinu öllu merkir hann Surtlu, Syrtling og Jólni og nefnir líka eldri Surt og yngri Surt sem hann stingur upp á, eins og áður segir, að kalla Surtung. Tvennt er athyglisvert í þessu dæmi: Annars vegar að honum skuli þykja þörf á nýju nafni svo löngu eftir að fyrirbærið varð til en sömuleiðis að enn skuli leitað í gildan stofn Surts eftir nafni. Ástæðan sem er gefin fyrir hinni nýju nafngift er ótti við rugling, enda telur höfundur að stundum sé á reiki hvort gígurinn sé kallaður yngri/eldri, I eða II. Ekki er útilokað að Halldóri eða einhverjum sem hvatti hann til skrifanna hafi ekki þótt yngri Surtur nægilega formlegt nafn og sömuleiðis mögulegt að tvívítt sjónarhorn kortsins haft áhrif, þar sem hið afgerandi hringlaga form vestari gígsins grípur augað og er óumdeilanlega mjög miðlægt, eins og kjarnalíffæri sem hefur dælt út efni og myndað landmassa, engu síður en Surtur sem raunar ber minna á. Kort kalla þannig á önnur sjónarhorn og aðrar þarfir en dvöl á stað, sem höfundur hafði ekki reynt.

Eitt af því sem Halldór leggur áherslu á er að rekja uppruna eða höfunda nafna sem voru þekkt, sem er áhugavert og ekki algengt að hafa slíkar upplýsingar um nafngiftaferli. Þannig telur hann að Árni Johnsen sé höfundur að nafninu Svartagil, Sigurður Þórarinsson hafi stungið upp á Pálsbæ en Steingrímur Hermannsson hafi ákveðið að yngra húsið skyldi heita Pálsbær II. Hann telur að Björn Johnsen í Vestmannaeyjum sé höfundur að Austur- og Vesturbunka og rökstyður með því að hann þekki bunkanafnið hvergi nema í Vestmannaeyjum. Strompur telur hann að sé höfundarverk Sigurðar Þórarinssonar en Sveinn Jakobsson hafi nefnt Vesturkletta (Halldór Halldórsson, 1993b). Það er athyglisvert að þótt Halldór stingi sjálfur upp á Surtungsnafninu á vestari gíginn tekur hann fram að auðvitað sé það ekki hans að ákveða honum nafn (Halldór Halldórsson, 1993b) en það hefur þó fest í sessi, í það minnsta á kortum þótt það sé að jafnaði ekki notað í talmáli eins og síðar kemur í ljós. Eitt nafn á kortinu í fyrri greininni er ekkert rætt: Ágústgígur, en það er þekkt úr nokkrum heimildum eins og kemur fram hér víðar (sjá t.d. bls. 146 og 150). Halldór telur ekki upp öll nöfn sem hann vissi af, enda segir hann það beinlínis í lok greinar að nokkur fleiri örnefni mætti telja en hann láti hér staðar numið að sinni – og má velta fyrir sér af hverju það stafi, hvort honum hafi ekki þótt þau hafa átt erindi við almenning eða ekki verið þess virði að hafa með. Hann leggur síðan til að Surtseyjarfélagið setji fram tillögur til

Mynd 30 Kort Halldórs Halldórssonar af örnefnum í Surtsey.

Örnefnanefndar um örnefni á og við eyna, líkt og Sigurður Þórarinnsson gerði á sínum tíma, enda líklegt að fleiri kort verði gefin út að tilhlutan ríkisins.

Í kjölfar greina Halldórs Halldórssonar og kortsins sem kom út 1994 í tilefni af 30 ára afmæli Surtseyjar virðist sem helstu örnefni hafi náð nokkurri festu, í það minnsta í opinberum kortagrunnum. Á jarðfræðikorti sem Sveinn Jakobsson var höfundur að og kom út árið

1999–2000 (*Surtsey. Jarðfræðikort*, 2000) eru sýnd nákvæmlega sömu örnefni og á eldra kortinu en þar hafa að öðru leyti bæst við ýmsar upplýsingar um ólíkan aldur hrauna og um jarðfræðileg fyrirbæri sem eru teiknuð inn: sprungur, hraunaugu og hrauntraðir, en ekkert þeirra ber sérstakt nafn á kortinu. Þar er líka sýndur þýrlupallur skammt frá Pálsbæ, en af gestabókum má sjá að hann var vígður í ágústmánuði 1993.

Síðari bók Sturlu Friðrikssonar 1994

30 ára afmæli Surtseyjar hefur áhrif á útgáfu stórvirkja um eyna. Sturla Friðriksson gaf út annað stórt yfirlitsrit um Surtsey á íslensku árið 1994 og bar það heitið *Lífriki í mótun* (Sturla Friðriksson, 1994). Það byggði á eldri bók sem áður var getið, *Life on Surtsey* (1975), auk þess sem niðurstöðum nýrri rannsókna var bætt við. Hér er tengingu við Völuspá enn haldið mjög á lofti líkt og í eldri bók, enda hefst hver einasti kafli á tilvitnun í Gylfaginningu eða Völuspá, eins og í fyrra verki – og sömuleiðis er vísað í Völuspá inni í textanum, t.d. þar sem sagt er frá endalokum eyjanna Jólnis og Syrtlings. Þar minnir Sturla á hin fleygu orð: „Sól tær sortna, sigur fold í mar“ (bls. 31). Það er athyglisvert hvernig örnefni eru kynnt til sögunnar, en mjög oft nefnir Sturla þau í samhengi við nefningaratburð, á borð við „Var sú stærsta þeirra nefnd Ágústgígur“ (bls. 27) og á sömu síðu: „Hefur hraungígurinn síðar verið nefndur Surtungur.“ Hugsanlega er þessu stílbragði beitt til að sýna nöfnin sem hluta af sköpunarsögu, jafnvel ýta undir að nöfnin festist. Það að gefa nöfn veitir þá tilfinningu að mannum sé ætluð ákveðin hlutdeild í sköpuninni. Engir höfundar nafna koma þó fyrir í þessu samhengi og því hafa frásagnirnar ekki á sér yfirbragð valds eða landtöku.

Flest nafnanna sem Sturla telur upp 1994 eru kunnugleg úr eldri heimildum. Auk þess að skoða þau sem safn nafna sem hann þekkti og honum voru töm á tilteknum tímapunkti hlýtur að vera áhugavert að bera þau saman við þau nöfn sem birtust í eldri bók hans, enda ljóst að sitthvað hefur breyst. Til dæmis má nefna að vikurkeilan sem áður hét Strompfjall er hér hvergi nefnd heldur heitir hún nú Austur-Bunki, til aðgreiningar frá hinum bunkanum (áður Bunka) sem nú heitir Vestur-Bunki. Nafnið er kynnt til sögunnar á líkan hátt og mörg hinna, eins og ekkert sé eðlilegra – eða eins og þau fæðist með nafn í farteskinu: „Tók þá hraun einnig að renna til norðurs, og hlóðst upp lítill gíghraukur, Strompur, í norðurhlíð vikurkeilunnar, er síðar var nefnd Austur-Bunki“ (bls. 27).

Sturla kynnir líka nokkur ný nöfn til sögunnar sem ekki eru nefnd í eldri bók – t.d. Ósvald, Bjölluna og Vesturkletta. Öll hafa þau þó verið til löngu fyrr – Bjallan og Vesturklettur eru nefnd í eldri heimildum og gígurinn Ósvaldur hefur að öllum líkindum fengið nafn sitt þegar Ósvaldur Knudsen vann að gerð heimildarmyndar um gosið í Surtsey, og meðan enn rauk úr gígopinum – þótt hér komi hann fyrir á prenti í fyrsta skipti. Enn eru engin örnefni nefnd á helsta rannsóknasvæði Sturlu sjálfs, melhólunum sem áður voru nefndir. Gíganna stóru vísar hann yfirleitt til sem nýja og gamla gígs, en minnst líka á Surtung (bls. 40), sem gæti verið til marks um góðar viðtökur nafnsins en líka að tengsl gætu hafa verið milli Sturlu og Halldórs Halldórssonar. Eitt dæmi er um nafn sem hefur orðið til vegna gróðurs, Liljuflöt, en hún sést ekki á prenti framar svo vitað sé. Hún dró nafn sitt af blálilju sem myndaði flekk á sandorpnu hrauninu (bls. 74).

Formleg útgáfa á borð við þetta rit Sturlu ætti að vera góður mælikvarði á hvað höfundur álítur örnefni og hvað ekki. Því er athyglisvert að sjá t.d. að bæði norðurlón og norðurnes

eru rituð með lágstöfum (sjá t.d. bls. 66 og undir mynd á bls. 92), en hvorutveggja finnst í eldri heimildum með hástaf eins og áður var getið.

Stöðnun eða stöðugleiki (1994–2008)

Engar meiriháttar útgáfur um Surtsey líta dagsins ljós á næstu árum, sem er líkast til ein ástæða þess að fá alveg ný örnefni sjást á þessu tímabili. Gestabókin bendir þó til hins sama og almennt virðist stöðugleiki ríkja. Sum örnefni festast í sessi en önnur finnast í nokkrum tilbrigðum – sem virðist þó ekki valda deilum eða misskilningi, enda yfirleitt líkindi milli tilbrigða og ljóst af samhengi um hvaða staði er verið að tala. Flest nöfn af þessu tagi eiga áfram við um stóru gígana tvo. Enginn virðist gefa að því sérstakan gaum eða ergja sig á því að margar útgáfur nafna eða nafnvísa séu í umferð. Greinilegt er að tiltekin afbrigði nafna heyra undir ákveðna hópa eða einstaklinga sem líta má á sem fulltrúa hópa, en þar eru mest afgerandi Sveinn Jakobsson sem ritar iðulega í gestabók fyrir hönd jarðfræðinga en Sturla Friðriksson fyrir líffræðingahópinn. Afgerandi staðfesting fæst á þessu tímabili á tvenns konar vísunum. Í júlí 1998 segir Sturla frá hröfnum tveim yfir norður-nesinu en mánuði síðar finnst veðurdufl á Norðurtanga, að sögn Sveins Jakobssonar. Þremur árum síðar, í júlí 2001, talar Sturla um Norður-nesið. Annað dæmi um mun á orðanotkun milli þeirra tveggja er að Sturla heldur sig að mestu við að kalla græna svæðið sunnan á eyinni Mávaból en Sveinn ritar yfirleitt máfabyggð með litlum staf. Tilvísanir til þessara staða virðast því persónubundnar og sennilegt að þær hafi mótast á ólíkan hátt innan hópanna tveggja.

Nöfnin á gígnum sjást sömuleiðis enn í nokkrum afbrigðum. Sveinn Jakobsson virðist til dæmis venja sig á að tala um Surt og Surtung eftir útkomu jarðfræðikortsins 1994. Stöku sinnum skjóta eldri afbrigði upp kollinum, t.d. tala fræðimenn frá Náttúrustofu Suðurlands um Surt 1 í leiðangri árið 2001 – en slíkt hafði ekki sést lengi. Hraungígur skýtur líka upp kollinum, vestari gígur o.fl.

Eitt athyglisvert dæmi frá sumrinu 2001 snýst um misskilning lítt kunnugra. Þá heimsækja fjölmiðlamenn Surtsey og segjast hafa skoðað sprungur á Fjallinu eina, en það var eins og áður hefur komið fram löngu horfið þegar hér er komið sögu. Slíkur misskilningur gæti komist á kreik til dæmis af því að menn hafa heyrt nafnsins getið eða horft á eldra kort þar sem það er merkt inn og ekki áttað sig fyllilega á því nákvæmlega hvaða hlutar eyjarinnar eru horfnir. Engu að síður er þetta fróðlegt dæmi um að nafn geti lifað í einhverjum skilningi, komist á kreik, jafnvel þótt fyrirbærið sem það lýsti sé horfið. Meðlimir í Hellarannsóknafélaginu virðast halda sig við númerakerfið umfram hefðbundnar nafngiftir, m.a. í ferð haustið 1998. Þar er t.d. vísað í S1, S-3, S-5 og S-10 en í flestum tilvikum fylgir staðháttalýsing með – t.d. liggur S-10 „inn frá sprungu í skurðinum í stóra gígnum austanverðum“.

Vesturklettar, sem áður höfðu verið nefndir, fá nýja stöðu árið 2002 þegar heit laug finnst undir þeim niður við sjávarmál. Í færslu um málið í gestabók er henni lýst, sem og saltútellingum þar í klettunum, sérstaklega á einum „yfirhangandi“ kletti. Er sláandi hversu gerólikt þetta sjónarhorn er á hið lóðrétt landslag sjávarbjarganna, þar sem oftast er skimað niður í klettana eftir varpfuglum frá heppilegum sjónarhornum ofan frá. Næstu ár er farið reglulega að lauginni til að mæla hitastig og þá er m.a. vísað til hennar sem „laugarinnar við Vesturkletta“. Hún verður þó ekki langlíf, er horfin sex árum síðar vegna sjávarrofs. Sama ár og laugin finnst verður enn til nýr staður í Surtsey þegar ákveðin er staðsetning fyrir

veðurstöð 330 m suður af Pálsbæ. Hún rís vorið eftir og er vafalítið, á eftir Pálsbæ og vitanum, eitt mest áberandi manngerða kennileitið á staðnum – hátt mastur sem er stagað niður og stendur einmitt þar sem leiðir flestra liggja á leið frá Pálsbæ í varpið á suðurhluta eyjarinnar. Enn eitt dæmi um að staður fái nýja merkingu í eynni á þessu tímabili er þegar lundavarp er fyrst staðfest í bjarginu í júlí 2004. Staðurinn er ekki nefndur sérstöku nafni en þó greinilegt að eftir þetta leita augu leiðangursmanna gjarnan þangað til að skima eftir lunda. Apalhraun í Surtsey hafði ekki verið nefnt í gestabók síðan 1970 þegar Hörður Kristinsson kannaði skófir. 2008 er það nefnt á ný í samhengi við gróðurreiti sem þar hefur verið komið fyrir. Þeir höfðu verið 23 alls í eynni árin á undan en fjölgaði með þessu í 25. Síðan virðist oft talað um að fara niður í Apal, eins og síðar átti eftir að koma í ljós. Þannig skapa ný náttúrufyrirbæri (laugin), varpstaðir og nýir rannsóknareitir ný sjónarhorn og staðartilvísanir.

Samantekt – tímaskeið 3, 1985–2008

- **Ný nöfn:** Á þriðja tímaskeiði sjást alls 123 nöfn eða nafnvísar á 52 nafnberum, þar af 87 ný nöfn og nafnvísar á 40 nafnberum.
- **Eyjan sjálf:** Eyjan hefur í aðalatriðum náð einkennandi lögun sinni en heldur þó áfram að taka breytingum: björg rofna, einkum sunnan til, nesið mjókkar og verður líkara tanga, gamla bæjarstæðið hverfur vegna sjávarrofs. Vegna breytinga á tanganum er engu líkara en eyjan snúi sér smám saman meira í austur.
- **Lífriki:** Fleiri plöntutegundir nema smám saman land og ná sums staðar að mynda þekju. Mávar hefja varp m.a. á nýjum stað sunnan til á eynni og það hefur mikil áhrif á bæði gróðurframvindu og sjónarhorn og ferðir manna.
- **Hugmyndafræðilegur bakgrunnur:** Rannsóknir verða sífellt rútnubundnari. Sturla Friðriksson tengir ferlið í Surtsey enn og aftur við Völuspá í nýrri bók – og þar er nafngiftaferlinu lýst í takti við aðra framvindu náttúrunnar, með manninn sem afgerandi geranda eða þátttakanda í því. Eyjan kemst á heimsminjaskrá UNESCO í lok tímabils. Þar með eru enn festar í sessi hugmyndir um að eyjan eigi að fá að þróast eftir náttúrulegum ferlum og vera ósnortin af mönnum.
- **Dvöl:** Nýr Pálsbær rís suðaustan til á eynni og gamla. Svæði þar í kring sem ekki hafði verið miðlægt í neinum skilningi áður, verður nýtt heimaland en gamli Pálsbær hverfur. Fleiri mannvirki bætast við sem hafa áhrif á ferðir fólks, t.d. ný veðurstöð og þyrlupallur.
- **Fólk/samfélag:** Stöðugleiki ríkir í kjarna þess hóps vísindamanna sem leggur stund á rannsóknir í eynni. Ýmsir aðrir koma þó við sögu, t.d. hellarannsóknarnamenn og meðlimir Björgunarfélags / Hjálparveitar skáta. Konum fer fjölgandi.
- **Hugmyndir um nöfn (afstaða til nafna):** Formleg umræða á sér stað um hvað skuli talið til nafna: málfræðingur leggur mat á safnið en kýs að birta ekki öll nöfn og kort Landmælinga er gefið út um svipað leyti. Þessu tengjast áhugaverðar tilraunir til að tengja nöfn við nafngreinda höfunda – og gefa þeim þannig aukið gildi eða festu. Umræða (sem tengist Surtsey að einhverju leyti) á sér stað innan raða hellarannsóknamanna um hver hafi rétt til að nefna nýja hella og í kjölfarið fá hellar í Surtsey raðnúmer. Utanaðkomandi eða

Að hverju er gefinn gaumur, hvað fær nöfn: Ný nöfn birtast einkum á þremur svæðum: Kringum Pálsbæ II; á nýju varpsvæði sunnan til á eyinni; og á tanganum/nesinu. Hellar víða um eyna fá nöfn og númer. Auk þess bætast við nafnvísar á gígunum. Nýir rannsóknareitir hafa áhrif á það hvert athygli manna beinist.

Heimildir: Útgefnar meginheimildir: Greinar Halldórs Halldórssonar í *Lesbók Morgunblaðsins* 1993 og bók Sturlu Friðrikssonar 1994, *Lífriki í mótun*. Útgefin kort og gestabækur.

5.1.5 Tímaskeið IV, 2008–2018: Fyrsta kynslóð kveður

Tveir viðburðir gefa ástæðu til að draga næstu markalínu við árið 2008, enda breyta þeir á einhvern hátt afstöðu til staðarins og marka nýtt upphaf þótt e.t.v. séu þau tímamót ekki jafn afgerandi og sum hinna. Í júlí þetta ár, í sömu ferð og varp hrafnsins er staðfest í fyrsta sinn, er umsókn um Surtsey á heimsminjaskrá samþykkt á fundi UNESCO (Guðni Einarsson, 2008) og er hún þar með innlimuð í nýtt mengi staða sem hafa sérstakt vægi á heimsvísu. Er mikil eftirvænting og fögnuður í hópnum sem dvelur í eyinni þegar tilkynningin berst (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Í framhaldinu verður landvörður tíður gestur í Surtsey og sinnir tilteknum verkum. Þar með bætist við í hóp fastagesta og enn eitt sjónarhorn á staðinn lítur dagsins ljós, en hlutverk hans er m.a. að hafa eftirlit með að lögum sé framfylgt við dvöl og að hreinsa til á rekafjöru. Hitt atriðið sem markar tímamót um svipað leyti er breytingar í báðum aðalhöpum vísindamanna þegar frumherjar hverfa frá störfum sökum aldurs. Sveinn Jakobsson kvittar í hinsta sinn í gestabók árið 2008 (svo vitað sé) og það ár í júlímánuði sjást engin merki um Sturlu Friðriksson í líffræðingaleiðangri. Hann snýr aftur ári síðar, í fimmtugasta sinn að eigin sögn, og er nafn hans þá ritað í gestabók en hann birtist ekki sem leiðtogi hópsins heldur sem gestur, enda ritar hann á eftir Erling. „Ég kveð með þakklæti,“ segir Sturla, hneigir sig – og tjaldið fellur. „Frá þeim tíma hefur þótt kveða við örlítið annan tón úti í Surtsey, aðalleikarinn er horfinn af sviðinu,“ segja félagar hans í minningargrein árið 2015 („Sturla Friðriksson [minningargrein]“, 2025). Þegar hér var komið sögu var Sturla löngu kominn á eftirlaun en hélt þó áfram að fara út í Surtsey, þar sem hann sinnti aðallega rannsóknum á melhólum austan til á eyinni, skammt frá Pálsbæ, sem fá síðar nafnið Sturluhólar. Við brotthvarf Sturlu og Sveins verða breytingar á færslum hópanna í gestabók. Nú er það ekki lengur sá sami sem ritar um ferð fyrir hönd hvers hóps ár eftir ár, eins og Sturla og Sveinn gerðu að mestu um árabíl. Ýmsir taka að sér það hlutverk og sömuleiðis færist í vöxt að margir í hverjum rannsóknarhópi taki til máls um rannsóknarefni sín og greini frá þeim í stuttu máli, þannig að röð skemmri texta sé fest á blað að ferð lokinni – og dæmi um að ólíkar rithendur flæði saman í einn heildartexta sem allir skrifa undir. Þetta mætti túlka sem afurð valddreifingar og meira lýðræðis, í það minnsta í þeim skilningi að fleiri hafa orðið en foringjar hópanna einir. Áhugavert er að velta fyrir sér hvort það hafi áhrif á hvernig ritað er um landslag eyjarinnar og örnefni.

Eitt síðasta verk Sveins Jakobssonar o.fl. um Surtsey kom út 2008, skýrsla um jarðskorpu úr þrennum eldsumbrotum á Íslandi: Surtsey, Eldfelli og Heklu 1991 (Sveinn P. Jakobsson o.fl., 2008). Í henni er minnst á Desembergíga. Á korti er staðsetning sýnd (bls. 8) en þó heldur óljós, innanvert í Austurbunka, á milli Bjöllunnar og Ósvalds. Sömuleiðis eru Ágústgígar nefndir, en nafnið (raunar í eintölu, *Ágústgígur*) hafði ekki sést á blaði síðan í grein Halldórs Halldórssonar 1993. Ekki er ósennilegt að Sveinn hafi verið að ganga frá gömlum gögnum til útgáfu undir lok starfsferils og því skjóti hér upp kollinum nöfn sem e.t.v. hafa einungis verið notuð í lokuðum hópi á 7. áratug 20. aldar. Þau tengjast væntanlega myndunartíma 1993. Desembernafnið sést á einum öðrum stað, einmitt hjá Sveini sjálfum, sem getur um „Desember-gíginn“ innan gæsalappa í færslu í gestabók í ágústmánuði árið áður, 2008 – í því sem er líklega hans hinsta ferð í Surtsey. Þótt nafnið sjáist hvergi á prenti fyrir þennan tíma verður að teljast líklegt að það hafi orðið til í sjálfu gosinu, enda hæpið fyrir þá sem síðar koma að tengja gíginn við tiltekinn mánuð.

Áður en við segjum skilið við Sturlu og Svein er vert að geta um einn lykilmun á afstöðu elstu kynslóðar fræðimanna í Surtsey og hinna yngri til landslags í Surtsey. Sturla og Sveinn upplifðu gosið í návígi og fylgdust með atburðarásinni frá upphafi. Yngri kynslóð kom fyrst í eyna eftir að gosi lauk og varð ekki vitni að því nema úr fjarska, eins og Erling, en greint

hefur verið frá því hvernig hann heillaðist af gosstróknum ungur að árum í Hafnarfirði (Burns, 2017, bls. 4).

Merki um breytingar

Hið nýja landnám Surtseyjar meðal heimsminja UNESCO hefur ekki augljóslega bein áhrif á örnefnamál í eyinni. Ein athyglisverð færsla í gestabók gæti þó verið til marks um breytta afstöðu til staðarins í kjölfarið, en hún er rituð síðsumars 2008 og þar er lagt til að hreinsa allmikið til í eyinni. Ritari telur að ítreka þurfi beiðni til Siglingamálastofnunar um að fjarlægja leifar vitans – en sú tillaga hafði áður komið fram, m.a. í tilnefningarplaggi til UNESCO (*Nomination of Surtsey for the UNESCO World Heritage List*, 2007). Auk þess þurfi að fjarlægja steypubrot þar í námunda, endurnýja merki vegna loftmyndatöku sem eru orðin veðruð og sömuleiðis að athuga hvort fjarlægja megi ýmis önnur ummerki mannsins eins og járntein, merkistíkur o.fl. Enn hefur ekki orðið af hreinsun af þessu tagi eftir því sem best fæst séð en árið 2010 er vitarústin raunar skoðuð með tilliti til þess hvort hægt sé að endurnýta hana sem þýrlupall með því að saga húsið og stækka pallinn sem er undir því. Hreinsun af aðeins öðru tagi var gerð á þýrlupallinum sumarið 2011 þegar greint er frá því að jarðfræðingar hafi tekið sig til og „debotaniserað“ hann svo hann stækkaði um rúm 20%, að sögn. Þar kemur greinilega fram ólík afstaða til manngerðs undirlags á móti því náttúrulega – plöntur sem vaxa á steypu undirlagi þýrlupalls (og hafa mögulega borist fyrir tilstilli mannsins loftleiðina?) njóta ekki verndar eins og aðrar.

Breytingar á nafnanotkun upp úr 2008 virðist helst mega rekja til breytinga á samsetningu hópsins – líklega fyrst og fremst brotthvarfs þeirra tveggja, Sturlu og Sveins. Mávaból sem Sturla Friðriksson nefndi iðulega svo í skrifum sínum en sumir nefndu máfabyggð viku nú fyrir máfavarpi, sem er nær alltaf skrifað með lágstaf. Það fer smástækkandi og vísindamenn sem rannsaka sértæk fyrirbæri á því svæði fara fljótlega að gera greinarmun á yngra og eldra varpi, m.a. með tilliti til sveppavaxtar. Surtungur, sem Sveinn og Sturla virðast hafa vanið sig á að nefna svo eftir tillögu Halldórs Halldórssonar 1993, er nú nær alltaf kallaður Stórigígur, ýmist í einu eða tveimur orðum, með hástaf eða lágstaf – og er meira að segja nefndur Bigger Crater af einum erlendum vísindamanni. Mun sjaldnar er minnst á hinn gíginn (Surt), og allajafna er hann ekki jafn miðlægur í umræðu um eyna. Fróðleg lýsing á gígnum í nýlegri bók getur e.t.v. skýrt þetta. Þar er Surtungur sagður „einstakur, aðstæður fjölbreytilegar og lífríkið í honum áhugavert“. Surtur er hins vegar „gildra sem foksandur safnast í og heftir sandurinn framvindu lífríkis ofan í gígnum“ (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 90). Ýmsir fleiri þættir verða til þess að menn leggja leið sína oftar í Surtung, eins og tekið er til umræðu á bls. 223.

Árið 2010 kemur í fyrsta skipti vísindamaður í Surtsey sérstaklega til svepparannsóknar. Mávavarpið sem hefur farið sívaxandi árin á undan er nú orðið þannig að ástæða er til að gera greinarmun á yngra mávavarpi og gamla varpi, enda er tiltekinn sveppur tekinn að breiða úr sér á gamla svæðinu. Þetta er væntanlega það sem er kallað Nýlenda í bók 2014 – en þó gæti hún verið eilítið austar. Einnig eru dæmi um að vísað sé í tiltekna hluta varps, eins og ofanvert varpið, þar sem tungljurt sprettur árið 2015 og kemst í fjölmiðla. Strompur skýst aftur fram á sjónarsviðið þetta ár eftir að hraunlag úr honum, Stromphraun, sem hafði löngu grafist undir lausum gosefnum, kemur í ljós á ný í flæðarmálinu norðan til á eyinni. Þess er getið sérstaklega aftur 2012 og sást þá enn betur vegna sjávarrofs. Fram að því hafði Stromphraun ekki verið nefnt lengi – af þeirri einföldu ástæðu að það sást ekki. Allt bendir

til þess að þetta sé sama hraun og var kallað Nýárshraun áður. Nesið er aðeins nefnt einu sinni eftir brotthvarf Sturlu, einmitt í þessu sama samhengi, þegar brimið afhjúpar Stromphraun, en annars er ávallt talað um tangann. Fleira gerist þar á tanganum á þessu bili, en hér eru í fyrsta sinn nefnd leiran og tangaflötin. Árið 2014 er einn af fimm nýjum rannsóknareitum settur þar niður. Ekki er útilokað að fleiri tilvísanir á tanganum tengist líka nýjum landverði í eyinni, en eitt af aðalverkefnum hans var að hreinsa reka á tanganum. Þar með færast dvöl manna þar norðanmegin í vöxt á ný.

Nokkur fleiri dæmi um nýjungar má nefna á þessu skeiði. Hrafninn dregur til sín athygli, ekki síst þar sem hann er til vitnis um að lífríkið hafi náð tilteknu þróunarstigi, enda eru aðrir varpfuglar og hræ forsenda þess að hann komist af (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 97). Það er einungis eitt par í eyinni. Árið 2014 verpir hann í gjánni í stóra gígnum en færir sig um set 2016 og er þá í Niðurfallinu, sem nú er ritað í fyrsta sinn með hástaf. „Símaklefinn“ er nefndur líklega í fyrsta og eina skipti, með lágstaf og í gæsalöppum í gestabók, árið 2013 af fólki sem virðist ekki hafa komið í Surtsey nema mögulega í þetta eina skipti. Af samhenginu er ekki alveg ljóst hvers konar staður þetta er⁸³ en í klefann var farið „til fundar við selina“ og fannst þar myndarleg gammaygla, fiðrildi. Síðar kemur reyndar í ljós í spjalli mínu við jarðfræðinga að klefinn er sami staður og síðar er nefndur Gustavsberg, sem hefur augljósari tengingu við þær iðkanir sem þar fara fram, sem sagt að ganga örna sinna. Gustavsbergs er fyrst getið árið 2016 í gestabók þegar manni nokkrum, erlendum gesti í Surtsey, mistekst ætlunarverk sitt í fyrstu atrennu á Gustavsbergi þar sem stígvélin hans fyllast af sjó.

Surtsey í sjónmáli 2014

Í tilefni af fimmtugsafmæli Surtseyjargossins kemur út veglegt yfirlitsrit um eyna árið 2014, *Surtsey í sjónmáli* (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014). Þar dregur til tíðinda í örnefnamálum. Á korti í bókinni (bls. 15, sjá *Mynd* 32) er sýnt alls 21 örnefni, þar á meðal á nyrsta hluta Surtseyjar, á því svæði sem er nú horfið í sæ vegna landbrots. Breytingar á útlínum og stærð eyjarinnar koma skýrt fram, enda er neðra undirlagið loftmynd af eyinni frá 1967, skugginn af því sem var, en ofan á það er lögð mynd frá 2012 svo að helstu breytingar á útlínum eyjarinnar liggja í augum uppi. Bæjarstæði Pálsbæjar I er til að mynda horfið í sæ og sömuleiðis nokkur örnefni norðaustan við hann sem áður höfðu komið fram í ýmsum heimildum (Bólfell, Fjallið eina og lónið, með lágstaf). Helsti tilgangur kortsins er að sýna örnefni, þó ekki endilega öll heldur „þau sem nauðsynlegt var að grípa til“. Því er ljóst að kortið er fyrst og fremst hugsað sem hjálpargagn með texta bókarinnar, meginmálið ræður mestu um hvaða örnefna er getið. Það sem er óvenjulegt er að á kortinu er greint á milli **óviðtekinna** örnefna, sem eru auðkennd með lágstaf (t.d. niðurfallið, tanginn, máfabbyggðin og austurbrekkann), en **viðtekin** örnefni sýnd með hástaf (t.d. Surtur, Bjalla, Austurbunki og Strompur). Þessi leið til að sýna nöfnin vekur enn upp ýmsar vangaveltur um grunneðli þeirra. Hvað er eiginlega örnefni og hvað þarf það að fela í sér til að teljast „viðtekið“, vera tækt eða komast inn á kort? Hvað greinir á milli óviðtekinna og viðtekinna örnefna? Á

---

⁸³ Augljóst er af samhenginu að þetta er ekki sami símaklefi og áður var nefndur sem hellir, sbr. bls. 140.

Loftmynd frá 2012 felld inn í loftmynd frá 1967 en hún sýnir Surtsey eftir goslok. Viðtekin örnefni á Surtsey eru tiltölulega fá. Hefð er þó komin á nokkur, en önnur eru á reiki og ekki föst í sessi. Á myndinni eru merktir flestir þeir staðir sem getið er í bókinni, bæði viðtekin örnefni og önnur óviðtekin sem nauðsynlegt var að grípa til, en þau eru með litlum upphafsstað og greini (loftmyndir birtar með leyfi Landmælinga Íslands og Loftmynda ehf.).

Mynd 32 Örnefnakort úr bókinni *Surtsey í sjónmáli* (2014).

kortinu eru sýnd örnefni sem ekki höfðu sést áður opinberlega, til dæmis Sturlumelar og litla gígopið Naggur, sem er ofarlega á Austurbunka. Kannski hefur þótt tilhlýðilegt að hann fengi nafn, enda hétu öll hin gígopin eitthvað (Strompur, Bjalla, Ósvaldur).

Ekki eru öll nöfn af eldri kortum á umræddu korti í afmælisbókinni, t.d. hvorki Ágústgígur né Vesturklettur sem voru sýndir á korti Halldórs Halldórssonar 1993 og nefndir í fleiri heimildum. Hinn fasti og miðlægi kjarni er þó á sínum stað, þ.e. örnefnin sem hafa haldið velli á opinberum kortum af eyinni. Allt þetta ýtir undir vangaveltur um hvort mögulega sé hægt að líkja örnefnalandslagi við lífríki í mótun og að sérhvert nafn geti verið á ólíkum stað í ferlinu.

Síðustu færslur í gestabók III

Hefðbundnar færslur í gestabók innihalda oft mörg örnefni og örnefnavísa. Hér má nefna eina sem Erling o.fl. rita í júní 2015, í sameiginlegum leiðangri jarð- og líffræðinga. Sú færsla er m.a. áhugaverð í samanburði við kortið í bókinni sem þá var nýkomin út. Hér er talað um máfavarpið, Vesturbunka, suðurbjarg, gígana, Surtung (líklega í fyrsta sinn hjá Erling – en í sömu færslu talar annar skrifari um Stóra gýg með ypsilon), gamla máfavarpið (en ekki máfabbyggð), reit 22, reit 3, Austurbunka og tangann. Hér má sérstaklega draga fram að ekki er ritað máfabbyggð og Nýlenda, eins og á korti í bókinni nýju. Sama er uppi á teningnum 2019 – þar er minnst á að graslendi sæki stöðugt á í nýju varplandi máva til austurs. Árið 2017 er sett í gang stærsta rannsóknarverkefni í Surtsey frá upphafi, SUSTAIN- rannsóknaborun, en markmiðið var að skoða þróun bergs undir eyinni. Ekki hefur jafnlangur dvalartími einstaklinga verið skrásettur í eyinni frá því á sjöunda áratugnum, en dæmi er um að menn skrifi í gestabók sem dvöldu þar sleitulaust í upp undir sex vikur – og virðast oft fegnir að sleppa úr vistinni. Kokkur var starfandi og settar upp vinnubúðir sem síðan voru afmáðar með öllu og rakað yfir raskið undir stjórn landvarðar. Vafalaust hefur þetta litla, tímabundna samfélag skapað einhver ný sjónarhorn á eyna, þótt fátt komi fram um það í gestabók – og ekki við því að búast að þess sé getið í fræðigreinum. Hér gerist það aftur sem hefur gerist einu sinni áður á yngri skeiðum Surtseyjar, að Surtur I er nefndur á nafn. Yngsta gestabók Surtseyjar er fullskrifuð og rúmlega það. Hún endar á ljúfsárum kveðjuorðum Erlings í júlí 2020, en hann hefur þá lokið störfum í eyinni fyrir fullt og allt: „Hálf öld liðin. Mál er að linni. Bestu þakkir fyrir mig.“ Þar með lýkur merku tímabili í sögu Surtseyjar. Fram undan er tími þriðju kynslóðar vísindamanna á staðnum.

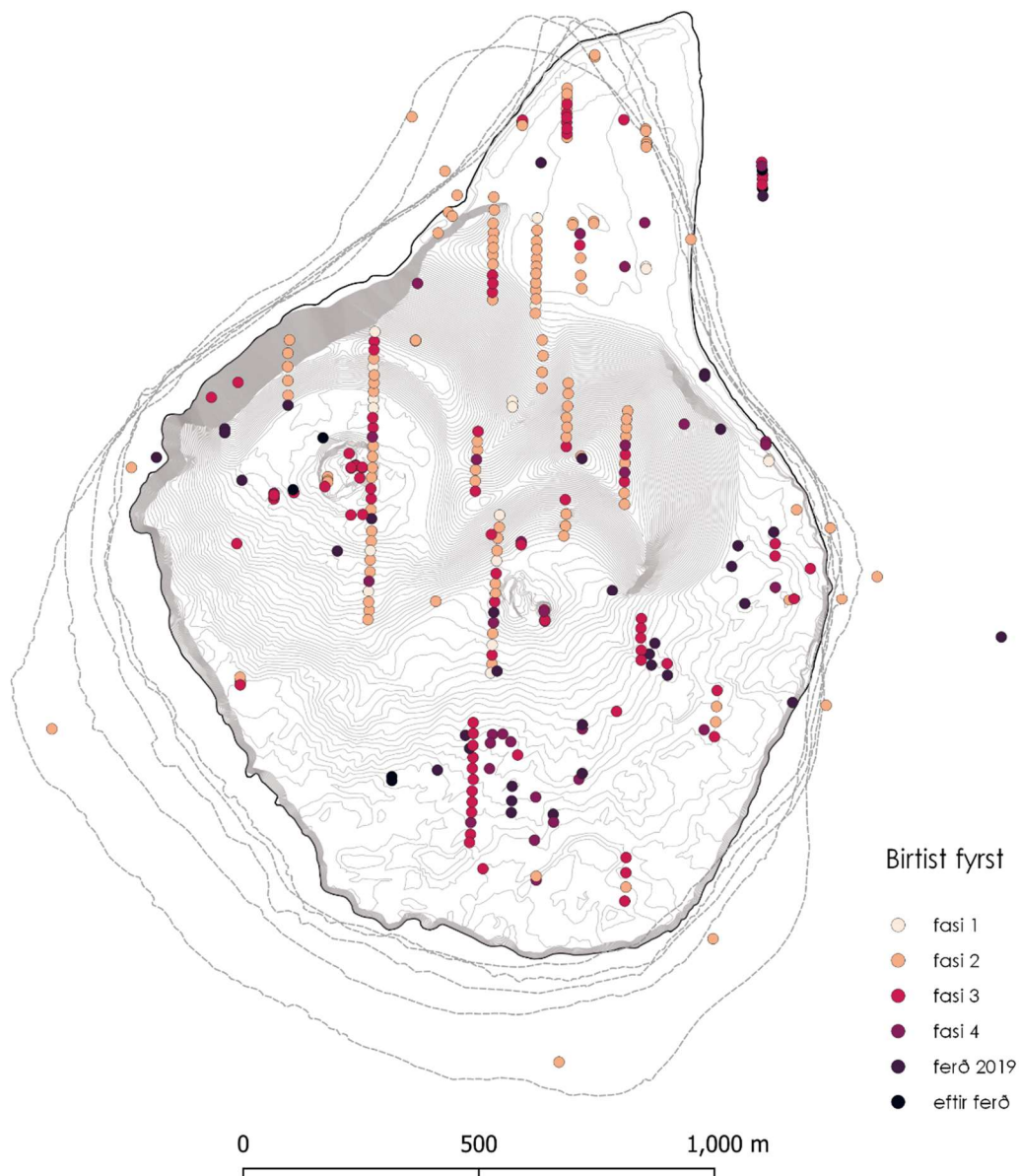
Samantekt – tímaskeið 4, 2008–2018

- **Nöfn og nafnvísar:** Á fjórða tímaskeiði birtast alls 77 nöfn eða nafnvísar á 48 nafnberum, þar af 34 ný nöfn og nafnvísar á 29 nafnberum.
- **Eyjan sjálf:** Eyjan heldur lögun sinni og tekur mun hægari breytingum en á næsta tímaskeiði á undan. Engar verulegar breytingar verða á einstökum hlutum hennar þótt rof verði, bæði af völdum vinds og sjávar.
- **Lífriki:** Varpið sunnan til á eyinni breiðir úr sér og gróðurinn í takt við það. Sama má segja um gróðurlendi upp af tanganum norðan til á eyinni. Hrafninn hefur varp sem markar tímamót, enda staðfestir það að lífríkið hafi náð ákveðnu þróunarstigi.
- **Hugmyndafræðilegur bakgrunnur:** UNESCO ýtir undir umræður um að hreinsa til í eyinni. Vísindalegar hugmyndir virðast allsráðandi og undantekning er ef eyjan er tengd við forn goðmögn eða landnám.
- **Dvöl:** Litlar breytingar verða hér frá fyrri skeiðum. Undantekning er SUSTAIN- rannsóknarverkefnið 2017, sem kallar á lengri dvöl nýrra hópa í eyinni, en hún hefur ekki skilið mikið eftir sig í þeim heimildum sem hér er stuðst við.
- **Fólk/samfélag:** Fyrsta kynslóð fræðimanna hverfur frá störfum og næsta tekur við, að stórum hluta fólk sem hafði lengi verið viðriðið rannsóknir í Surtsey. Andrúmsloftið í hópnum virðist breytast í kjölfarið og einkennast af meira lýðræði. Landvörður tekur til starfa eftir að eyjan kemst á lista hjá UNESCO. Fremur mikill stöðugleiki ríkir í hópum þeirra sem dvelja í Surtsey og konur koma við sögu, m.a. er fyrsti landvörðurinn kvenkyns.

5.1.6 Samanburður á tímaskeiðum – tölfræði nafna og nafnvísa

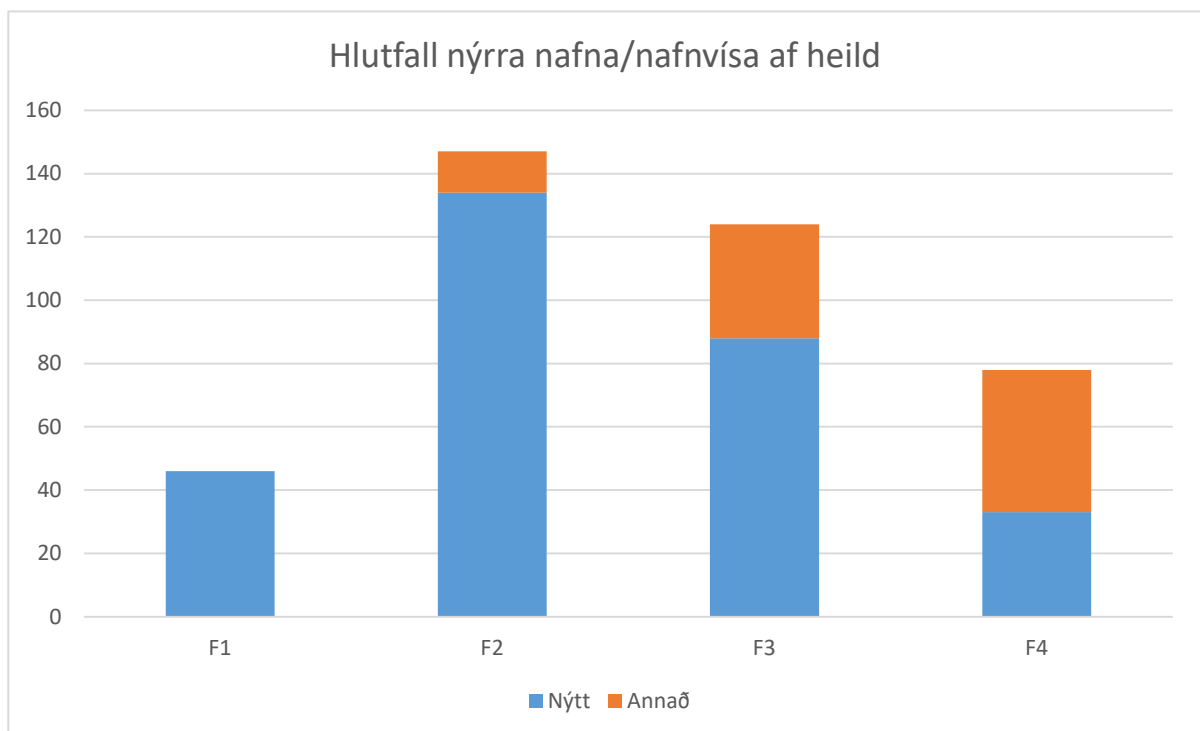
Hér á eftir verða sýndar nokkrar leiðir til að nálgast gagnasafn verkefnisins úr tímaskeiðunum (hér á eftir nefnd F1–F4). Í fyrsta lagi verða nokkrar almennar staðreyndir um safnið ígrundaðar. Þá verða nafnberar skoðaðir þvert á tímaskeið – hvaða fyrirbæri það eru sem fá nöfn á sérhverju tímaskeiði og hvað það getur sagt okkur; í öðru lagi verður horft á sama hátt til þess sem hér hefur verið nefnt „skali nafna“; og í þriðja lagi verður gerð tilraun til að skoða ferlið út frá flokkunaraðferð Tents og Blairs. Tímaskeiðin eru víðast hvar skammstöfuð í umfjöllun (F1, F2, F3 og F4) og gögn (í töflum, stöplaritum) gjarnan litakóðuð til samræmis við það sem gert var við útlínur eyjarinnar á kortum fyrr í ritgerðinni. Áður en lengra er haldið birtist hér hrátt yfirlitskort (sjá *Mynd 34*) sem sýnir í grófum dráttum

Mynd 34 Öll nöfn og nafnvísar, litakóðuð eftir því á hvaða tímaskeiði þau birtast fyrst. Nöfn á sömu nafnberum radast upp í lóðréttar súlur. Athugið að hér birtast einnig nöfn sem komu fram í ferðinni 2019 og eftir hana en um þau er fjallað nánar síðar í ritgerð, sjá bls. 198–200. Strand- og hæðalínugögn frá Náttúrufræðistofnun.

Þróun nafna og nafnvísa í Surtsey eftir því á hvaða tímaskeiðum þau birtast fyrst. Alls fannst 301 nafn og nafnvísir í F1–F4. Eins og sést á kortinu tilheyra oft mörg nöfn/nafnvísar á hverjum nafnbera (t.d. á stóru gígum tveimur) og koma þá fram sem lóðréttar súlur þar. Úr þessu má gera sér gróflega mynd af því á hvaða skeiðum nafnmyndun er virkust á tilteknum nafnberum; hvaða nafnberar eru á heildina litið virkastir, sumir allt frá fæðingu eyjarinnar; og hvernig dreifingu um eyrna er háttað eftir tímaskeiðum. Þannig sést t.d. glögglega hvernig norðurhluti eyjarinnar og hálendi eru virkust á elstu tímaskeiðum en síðan færast virknin meira á austur- og suðurhlutann. Almennt séð er mjög mikil virkni í nöfnum sem flest eru nafnvísar eða tilbrigði á meginfyrirbærunum, þeim sem hafa flesta punkta. Virkustu nafnberarnir með fleiri en 10 nöfn eða nafnvísa eru Surtsey sjálf, stóru gígarnir tveir, nesið/tanginn, Pálsbær I, lónið, Austurbunki, Vesturbunki og máfabyggðin. Fjölbreytni í nöfnum og nafnvísunum þessara nafnbera er mismikil: Til að mynda vísa flestar nafnatillögur á sjálfri Surtsey í mjög ólíkan efnivið (fólk, auðlindir, lit, gömul örnefni) en nöfn á nyrsta hluta eyjarinnar eru ekki mjög merkingarþrungin: þar er ýmist nes, tangi eða í besta falli kennt við norðrið. Fjölbreytni margra hinna nafnvísanna (t.d. á lóni og gígum) stafar fyrst og fremst af því að þar eru tvö fyrirbæri af sama meiði aðgreind, þá ýmist með tilvísun í áttir, stærðir, gerð eða aldur. Heildarfjöldi nafna og nafnvísa er mestur í F2 og fer síðan minnkandi. Þetta er langvirkasta skeiðið af ýmsum ástæðum eins og rætt verður síðar. Lækkunin í F3–F4 er að líkindum merkingarbær en þó ber að athuga að F4 er tiltölulega stutt skeið, 11 ár, en F2 og F3 ná yfir 19 ár annars vegar og 23 ár hins vegar.

Annað sem er vert að skoða áður en lengra er haldið er hlutfall nýrra nafna og nafnvísa sem birtast á hverju tímaskeiði af heildinni (*Mynd 35*). Í F1 eru vitanlega öll nöfn og nafnvísar

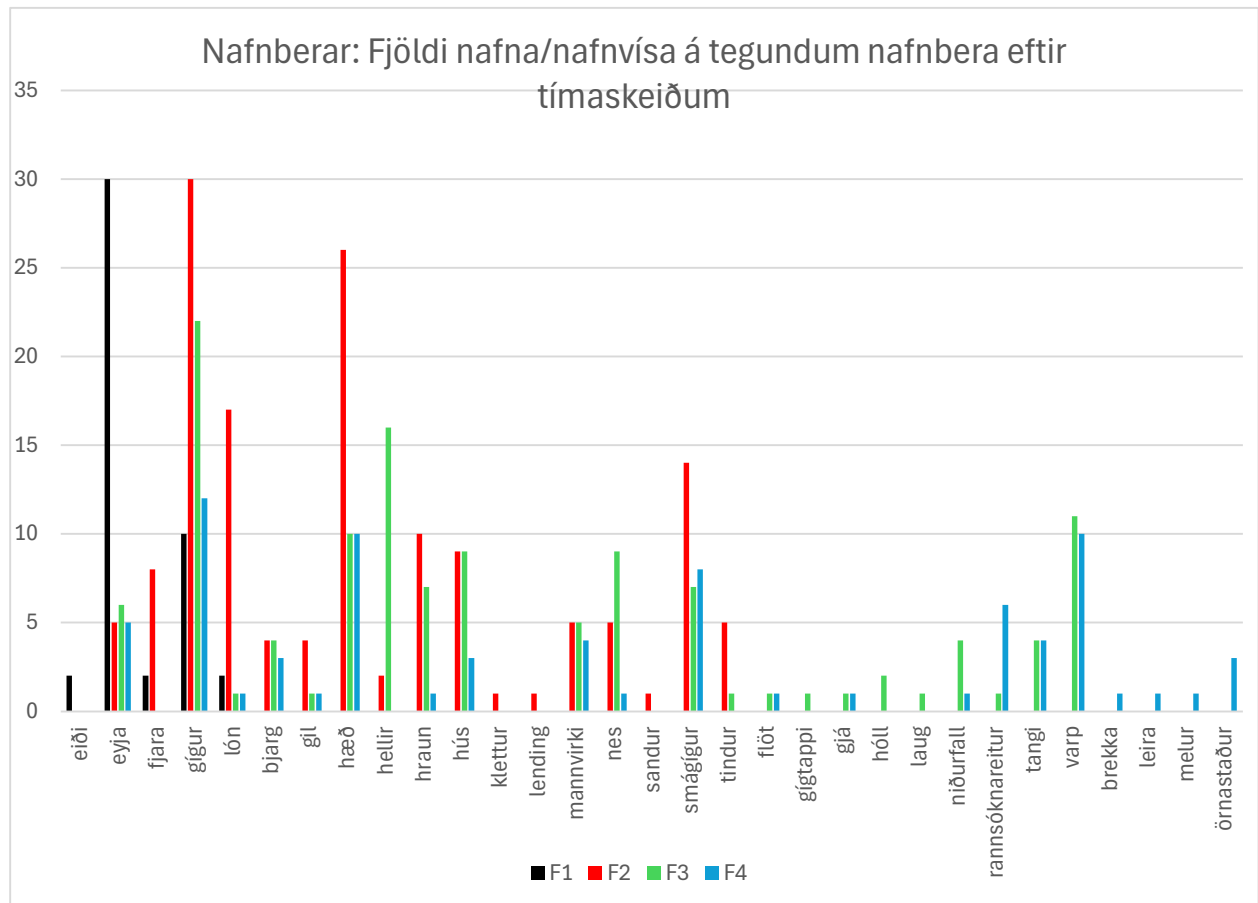

Mynd 35 Hlutfall nýrra nafna/nafnvísa af heild á hverju tímaskeiði.

ný, í F2 eru þau um 91% af heildinni en hlutfallið lækkar síðan nokkuð jafnt, er um 71% í F3 og rúm 42% í F4. Þetta má túlka á þá leið að á heildina litið sé safnið smám saman að verða stöðugra.

Nafnberar

Í F1–F4 kemur alls fyrir 31 tegund nafnbera (t.d. hóll, gígur, eyja o.s.frv.). Eitt það fyrsta sem vekur athygli þegar gagnasafnið er skoðað út frá nafnberum (sjá *Mynd 36*) er hve F1

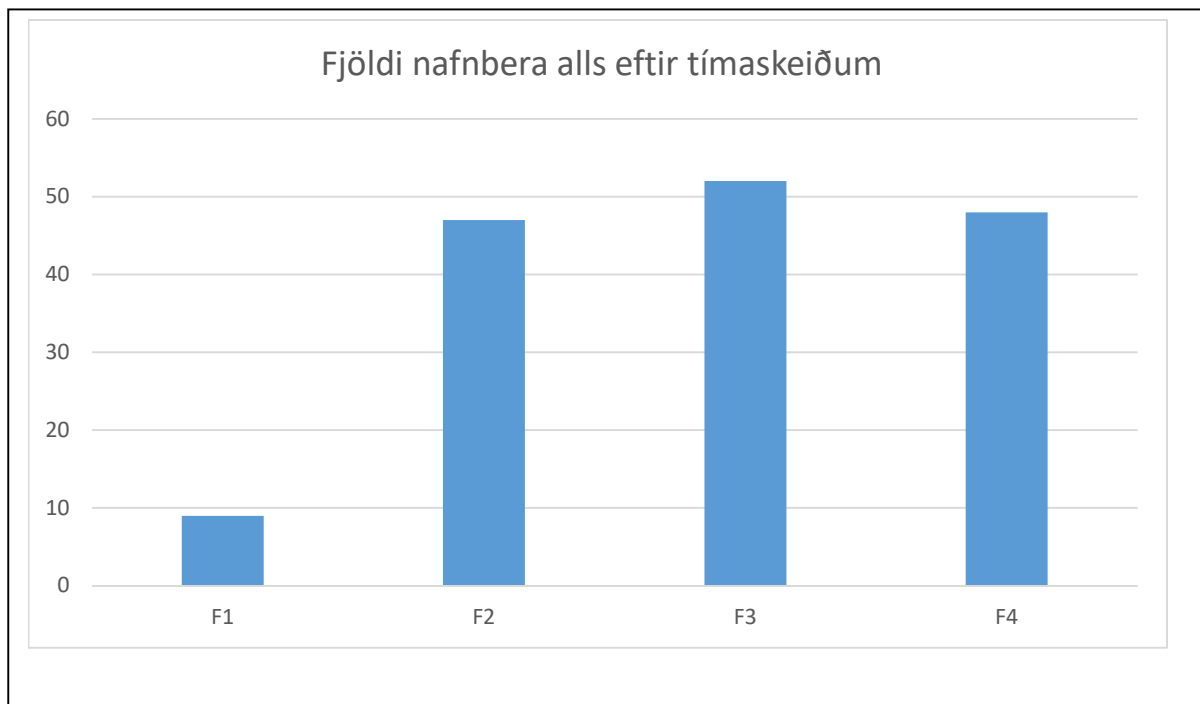

Mynd 36 Fjöldi nafna/nafnvísa á tegundum nafnbera eftir tímaskeiðum.

sker sig úr. Þar sjást einungis fimm tegundir nafnbera og *eyjar* gnæfa yfir aðra hvað varðar fjölda nafna/nafnvísa – sem reynast flest mjög afgerandi eins nánar má sjá á *Mynd 39*. Eyjanöfn og nafnvísar ná síðan jafnvægi á yngri skeiðum. Þegar í F2 fjölgar tegundum nafnbera upp í 17 og þar eru áberandi atkvæðamestir gígar, bæði litlir og stórir, og hæðir. Tegundir nafnbera fara aldrei nema rétt yfir 20 í F2–4. Eins og áður hefur komið fram er F2 sá langauðugasti af öllum – þar koma fyrir áberandi flest nöfn og nafnvísar. Nokkuð áberandi tilhneiging á því tímaskeiði er að nöfn og nafnvísar þjóta upp á nokkrum tegundum nafnbera en síðan næst meiri stöðugleiki á yngri skeiðum. Þetta sést á gígum, lónum, hæðum, hraunum, smágígum og tindum (sem raunar er bara einn). Allt eru þetta mjög sýnileg fyrirbæri sem skera sig úr umhverfinu. 13 tegundir nafnbera sjást eingöngu í F3–F4. Flestar hafa þær afar fá nöfn og nafnvísa en varpið sker sig úr, enda ofarlega á baugi vegna mikilvægis í rannsóknum. Einkenni nafnbera sem skjóta upp kollinum á þessum skeiðum eru í aðalatriðum af nokkuð öðrum meiði. Almennt eru þetta ekki mjög áberandi fyrirbæri en tengjast að stóru leyti gróðurfari, ferðum manna og rannsóknum (t.d. varp, rannsóknareitir, flöt, leira, brekka). Taka ber fram að það sem hér er skilgreint sem hólar og

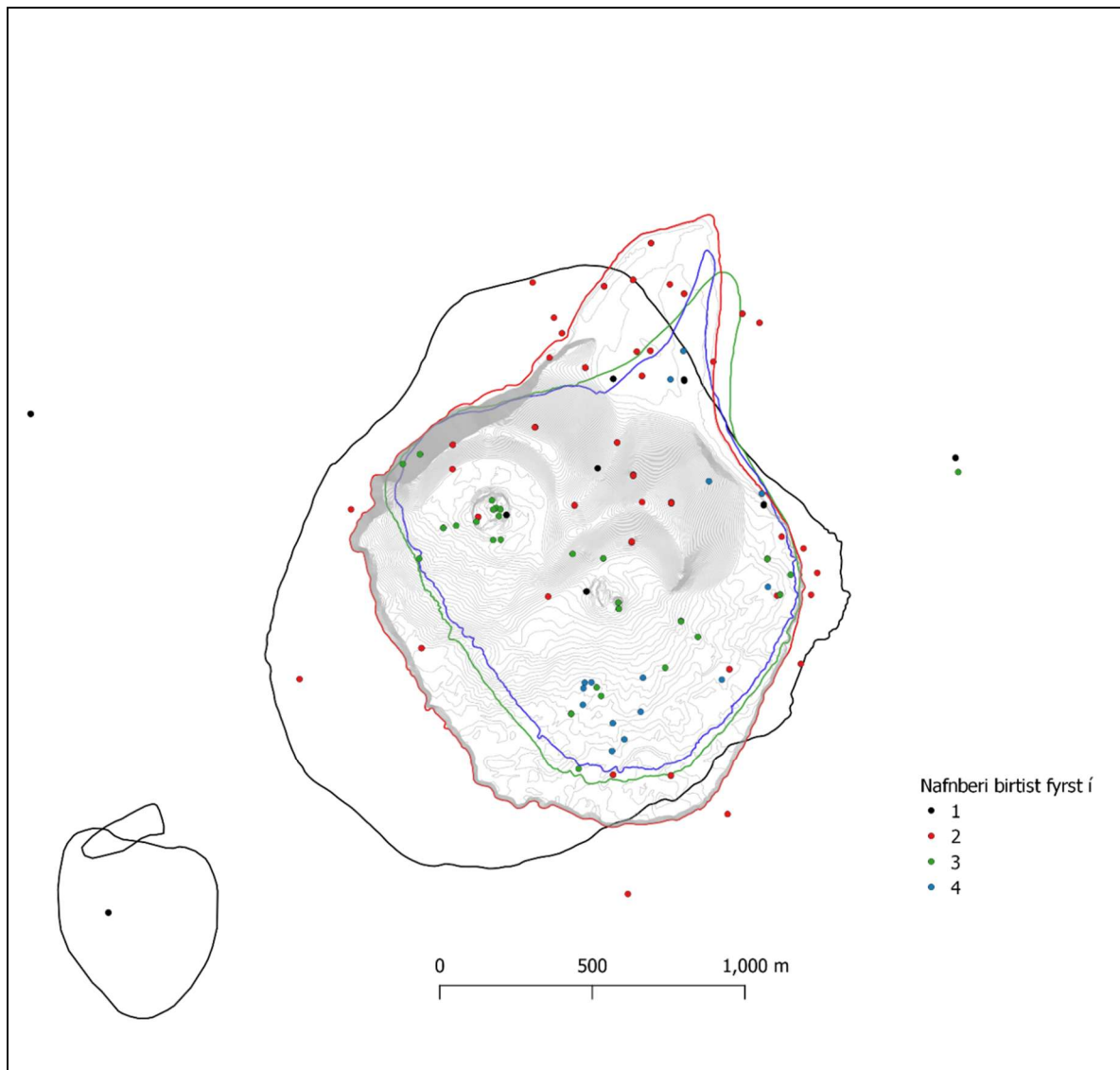
er vísað til á þessum skeiðum er lítt áberandi bungur sem hafa myndast umhverfis melgresi og spretta fram fyrst og fremst vegna þess að þær eru rannsóknarefni. Það vekur athygli að tvö fyrirbæri sem koma fram í F3-F4 eru *negatíf* og sjást ekki langt að, þ.e. niðurfall og gjá, og fá þau mesta athygli vegna varps hrafnsins. Tanginn er síðan sér á parti sem tilvísun, en tilkoma hans endurspeglar þróun eyjarinnar og skynjun manna á henni þegar nesið mjókkar. Svipað mynstur virðist við fyrstu sýn blasa við hvað varðar fjölda nafnbera ef horft er á heildarfjölda þeirra innan hvers tímaskeiðs (sjá Mynd 37). Í F1 koma 9 einstakir nafnberar við sögu en þegar á tímaskeiði 2 eru þeir orðnir 49 og helst talan svipuð eftir það, í um eða yfir 50. Ekki er þó þar með sagt að sömu nafnberar haldi velli, enda er hreyfing á þeim; þeir birtast og hverfa.

Dreifing einstakra nafnbera um Surtsey eftir tímaskeiðum varpar ljósi á ýmsa megindrætti (sjá Mynd 38). Í F1 eru það fá en stór og miðlæg meginfyrirbæri sem ber mest á. Í F2 eru

Mynd 37 Fjöldi nafnbera alls eftir tímaskeiðum.

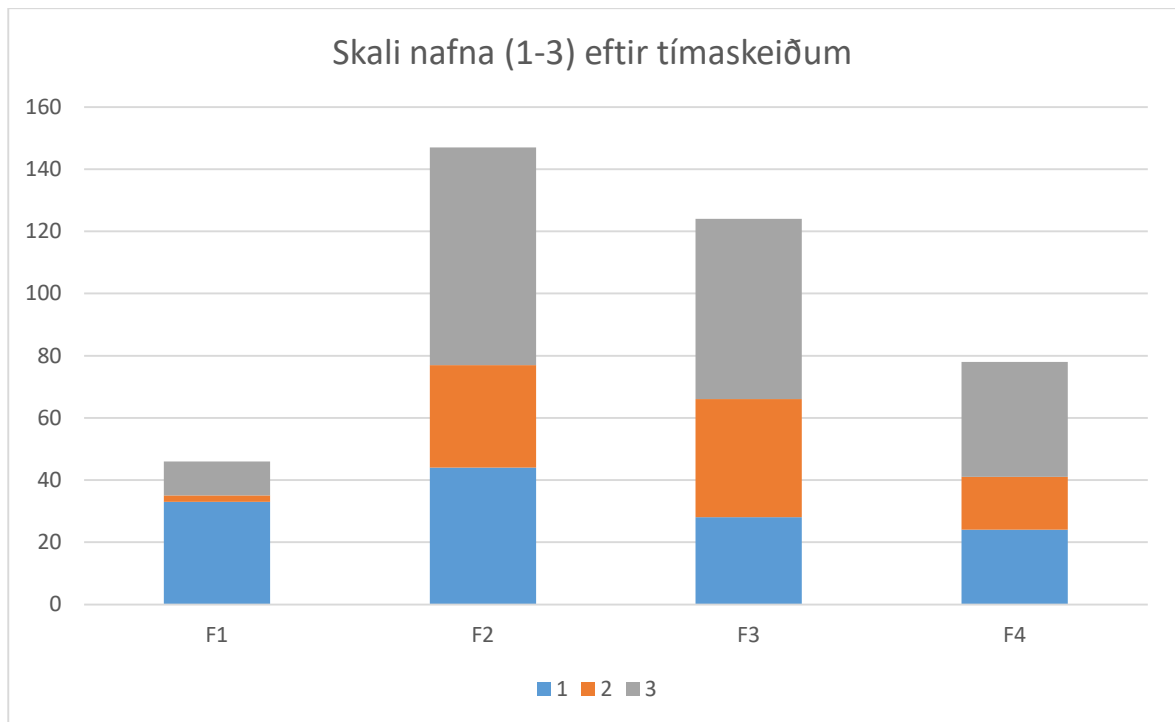
svæði á hálenda svæðinu um miðbik Surtseyjar í forgrunni sem og norðan til á eyinni, í námunda við Pálsbæ, og austan til þar sem gróður var mest rannsakaður á því skeiði. Aðrir nafnberar sem birtast í F2, sunnan til á eyinni, tengjast flestir varpi í björgunum, en á því skeiði er skimað eftir hverju einasta hreiðri (Fýlshöfði, vesturbjörgin, bergið/bjargið, austurbjörgin). Í F3 spretta fram margir nafnberar í námunda við stóru gígana tvo, sérstaklega þann vestari. Flestir eru hellar og tengjast hellarannsóknnum á afmörkuðu skeiði. Aðrir nafnberar í F3 eru flestir sunnan- og austanvert á eyinni. Sama má segja um F4 en á því skeiði bætast aðeins örfáir nafnberar við á öðrum svæðum en suðurhluta eyjarinnar. Þar má nefna örnastaðinn sem og smágígninn Nagg utan í Austurbunka.

Mynd 38 Kort sem sýnir á hvaða tímaskeiði nafnberar birtast fyrst. Strand- og hæðalínugögn frá Náttúrufræðistofnun.

Skali nafna

Nöfnum og nafnvísnum var skipað í þrjá hópa (1–3) eftir því sem hér er kallað *skali nafna* (sbr. bls. 92 og áfram). Þegar dreifing á hópum er skoðuð eftir tímaskeiðum sést að hlutfall nafna í flokki 1 er langhæst í F1, 71%, en á bilinu 20–30% í F1–F4 (sjá Mynd 39). Þau sem koma fram á elsta tímaskeiði eru langflest tillögur að nöfnum á eyjum (Surtsey og minni eyjum sem skjóta upp kollinum) sem birtast bara einu sinni, eða í besta falli í örfá skipti. Hér kemur ýmislegt til eins og áður hefur verið reifað: Augu flestra landsmanna hvíla á eyinni. Horft er á gosið úr fjarska en ekki er dvalið í eyinni fyrr en síðar; þar af leiðandi er engin reynsla af dvöl eða vitneskja um smærri landslagsmyndanir en einblínt á eyjar og gíga. Hér ber einnig að líta til tegunda heimilda á þessu tímaskeiði en þær eru næsta fábreyttar, fyrst og fremst fréttir í dagblöðum. Nær engar útgáfur líta dagsins ljós fyrr en undir lok tímabilsins, fyrir utan bækur sem fjalla aðallega um sjálft gosið, og gestabækur eru vitanlega ekki komnar til sögunnar.

Mynd 39 Skali nafna (1–3) eftir tímaskeiðum.

Fátt er að segja um hlutföllin á heildina litið í F2–F4, enda eru þau ótrúlega jöfn, sérstaklega nafnvísar í flokki 3 en hlutfallið er á öllum tímaskeiðum 47–48%. Flokkur 2 breytist lítillega í F3 en er sá sami í F2 og F4.

Tent og Blair

Þegar litið er á skiptingu safnsins úr F1–F4 í flokka kemur í ljós að langstærsti flokkurinn er nöfn og nafnvísar sem lýsa einkennum af einhverju tagi, alls 73%. Safnið skiptist svo:

1. Nöfn sem lýsa einkennum (sýnilegum, með líkingu, afstöðu eða hlutverki): $223/301 = 74\%$
2. Nöfn sem gefa til kynna tengsl nafnbera við eitthvað annað í umhverfinu $28/301 = 9,3\%$
3. Nöfn sem tengjast tilefni: $8/301 = 2,7\%$
4. Nöfn sem gefa til kynna viðbrögð nafngefanda: $1/301 = 0,3\%$
5. Nöfn flutt annars staðar frá: $9/301 = 3\%$
6. Nöfn gefin eftir fólki eða öðrum nefndum hlutum: $28/301 = 9,3\%$
7. Nýsköpun, hómor: $4/301 = 1,3\%$

Ef litið er á hlutfall flokka eftir tímaskeiðum er tvennt sem vekur helst athygli (sjá Töflu 2), með þeim fyrirvara að oft eru aðeins örfá nöfn á bak við tölurnar. Í fyrsta lagi fjölgar talsvert mikið hlutfallslega í tveimur flokkum nafna í F2: Aðflutt nöfn (5) og myndlíkingar (1.1b). Þetta gæti endurspeglad þörf á að skilgreina landslagið á fyrsta dvalarskeiði manna og að oft sé gripið til kunnuglegra mynda annars staðar frá, sem endurspeglar þá landslag sem fólk þekkir fyrir. Í öðru lagi að það fækkar töluvert í hópi nafna sem endurspeglar afstöðu með

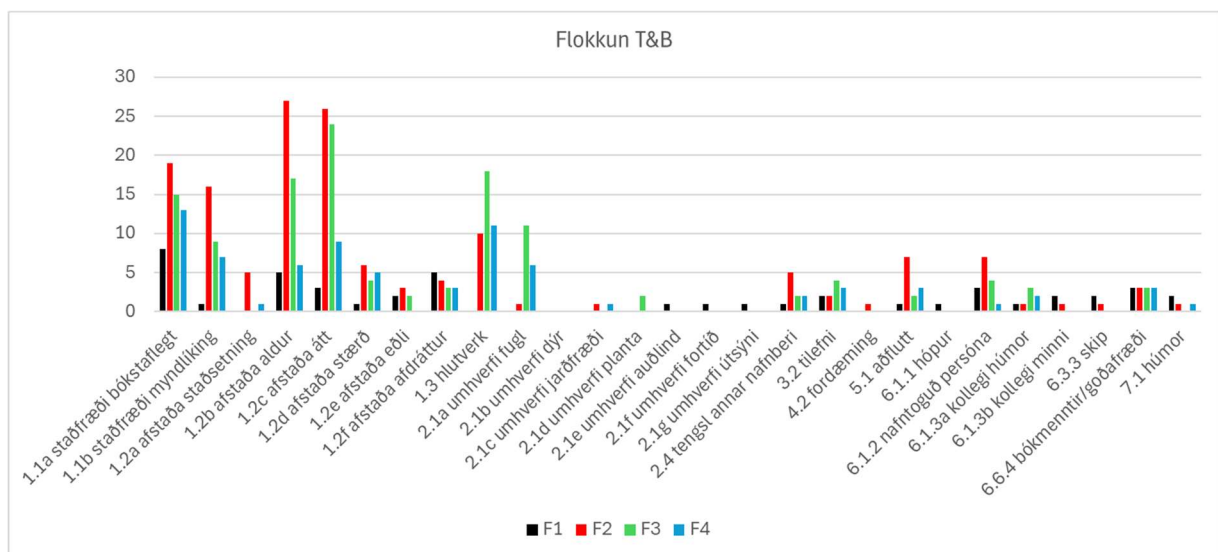
tilliti til annars vegar aldurs (1.2b) og hins vegar átta (1.2c) í F3–F4. Hvað aldur varðar er það e.t.v. skiljanlegt – eftir því sem lengra dregur frá gosi man fólki síður hvenær atburðir áttu sér stað (Gamli-, Nýi-) og sannarlega er almennt ekki mögulegt fyrir nýtt fólk að gera sér það í hugarlund út frá sýnilegum þáttum. Slík örnefni lifa tæpast nema þau nái að mynda setlag og tapi tengslum við merkinguna, svo vísað sé aftur í hugmyndir Coates (sbr. bls. 60–61). Fækkun í flokki sem vísar til átta má líklega rekja til þess að virkni á því sviði er gríðarlega mikil í F2, svo sem sjá má á *Mynd 40*. Hún felst helst í því að gríðarmörg tilbrigði sjást í nöfnum meginfyrirbæra, en lítill merkingarmunur er á stórum hluta þeirra.

Tafla 2. Flokkun safnsins úr Surtsey eftir aðferðafræði Tents og Blairs. Fjöldi og hlutfall tilgreind eftir tímaskeiðum.

Flokkun Tents og Blairs	F1	% af heild	F2	% af heild	F3	% af heild	F4	% af heild
1.1a staðfræði bókstaflegt	8	17%	19	13%	15	17%	13	17%
1.1b staðfræði myndlíking	1	2%	16	11%	9	7%	7	9%
1.2a afstaða staðsetning		0%	5	3%		0%	1	1%
1.2b afstaða aldur	5	11%	27	18%	17	14%	6	8%
1.2c afstaða átt	3	7%	26	18%	24	20%	9	12%
1.2d afstaða stærð	1	2%	6	4%	4	3%	5	6%
1.2e afstaða eðli	2	4%	3	2%	2	2%		0%
1.2f afstaða afdráttur	5	11%	4	3%	3	2%	3	4%
1.3 hlutverk		0%	10	7%	18	15%	11	14%
2.1a umhverfi fugl		0%	1	1%	11	9%	6	8%
2.1b umhverfi dýr		0%		0%		0%		0%
2.1c umhverfi jarðfræði		0%	1	1%		0%	1	1%
2.1d umhverfi planta		0%		0%	2	2%		0%
2.1e umhverfi auðlind	1	2%		0%		0%		0%
2.1f umhverfi fortið	1	2%		0%		0%		0%
2.1g umhverfi útsýni	1	2%		0%		0%		0%
2.4 tengsl annar nafnberi	1	2%	5	3%	2	2%	2	3%
3.2 tilefni	2	4%	2	1%	4	3%	3	4%
4.2 fordæming		0%	1	1%		0%		0%
5.1 aðflutt	1	2%	7	5%	2	2%	3	4%
6.1.1 hópur	1	2%		0%		0%		0%
6.1.2 nafntoguð persóna	3	7%	7	5%	4	3%	1	1%
6.1.3a kollegi húmor	1	2%	1	1%	3	2%	2	3%
6.1.3b kollegi minni	2	4%	1	1%		0%		0%
6.3.3 skip	2	4%	1	1%		0%		0%
6.6.4 bókmenntir/goðafræði	3	7%	3	2%	3	2%	3	4%
7.1 húmor	2	4%	1	1%		0%	1	1%
Alls	46	100%	147	100%	123	100%	77	100%

Þess má geta að mjög skýr tengsl eru milli nafna af skala 1 og ákveðinna nafnaflokka. Þannig eru nokkrir flokkar nafna með yfirgnæfandi hlutfall mjög afgerandi nafna af skala 1:

- nöfn sem fela í sér myndlíkingar, t.d. Bjalla, Strompur, Marensinn (1.1b);
- nöfn sem eru dregin af tilefni, t.d. Ágústgígur, Jónaeyja (3.2 – í tilfalli Surtseyjar eru þau alltaf tengd við tíma sem tengist myndun fyrirbæris);
- nöfn sem eru aðflutt, t.d. Fjallið eina, Glóðafeykir (5.1);
- öll nöfn sem eru dregin af fólki, hópum eða nefndum hlutum (6), t.d. Bauerstindur, Guðrúnardýngja, Lóðsvör, Grýla.

Mynd 40 Flokkun örnefnasafnsins eftir hugmyndum Tents og Blair (2021).

5.2 Ferðabók úr Surtsey

5.2.1 Forsagan

Í einhverjum skilningi eru allir þeir staðir sem maður hefur ekki heimsótt sögulausir og formlausir. Það er alveg sama hve margar bækur eru lesnar eða rýnt í myndir og kort, aldrei er hægt að gera sér mynd af stað fyrr en maður hefur reynslu af honum – hefur andað honum að sér, gengið um hann – og getur í framhaldinu ferðast þangað fyrirhafnarlaust í huganum. Og sumir staðir sækja á mann. Til að gera grein fyrir Surtsey hef ég kosið að ferðast þangað og segja síðan frá ferðinni og staðnum eins vel og ég get, með því að lýsa ekki einungis staðháttum eins og tíðkast í flestum örnefnalýsingum heldur einnig fólkinu og samfélaginu: Daglegum störfum og venjum, misrótgrónum hefðum, tengslum milli fólks, efnismenningu og tilfinningum þeirra sem best til þekkja í garð staðarins.

Eins og fram kom í kafla 4.3.2 ákváðum við Þóra Pétursdóttir að sækja saman um leyfi til Surtseyjarfarar, hún vegna rannsóknar sinnar á aðbornu efni í Surtsey. Í upphafi var haft samband við Borgþór Magnússon hjá Náttúrufræðistofnun Íslands, stjórnarmann í Surtseyjarfélaginu, sem fór með umsýsni rannsókna í Surtsey, og í framhaldinu við Þórdísi Bragadóttur, sem sá um málefni Surtseyjar fyrir hönd Umhverfisstofnunar. Formleg umsókn var send inn til stofnunarinnar 21. september 2018 og okkur til mikillar gleði samþykkt fljótlega. Í framhaldinu bárust ýmiss konar upplýsingar til leiðangursmanna, m.a. listi yfir líklega þátttakendur og tilhögun ferðar. Við Þóra færum með leiðangri líf- og jarðfræðinga dagana 15.–18. júlí 2019. Þegar til kom fóru reyndar engir jarðfræðingar með í þennan tiltekna leiðangur og heldur ekki starfsmenn Veðurstofunnar eins og til stóð.

Jarðfræðingarnir ætluðu að koma nokkrum dögum síðar, þegar við færum í land.⁸⁴ Leiðangursmenn voru eftirtaldir, auk mín: Erling Ólafsson (NÍ); Borgþór Magnússon, leiðangursstjóri⁸⁵; Matthías S. Alfreðsson (NÍ), Pawel Wasowicz (NÍ), Bjarni Diðrik Sigurðsson (Landbúnaðarháskóla Íslands), Þóra Pétursóttir (UiT, Tromsø) og Daníel Freyr Jónsson (Umhverfisstofnun).

Staða manna innan hópsins var ólík en næstum allir höfðu starfað saman áður í Surtsey. Erling Ólafsson var sá reyndasti í hópnum, en hann kynntist Surtsey árið 1970, og Borgþór Magnússon var búinn að stunda eyna síðan 1975. Báðir störfuðu þeir með fræðimönnum sem nú eru látnir en þekktu Surtsey allt frá fyrsta degi, t.d. Sturlu Friðrikssyni erfðafræðingi. Því mátti búast við að þekkingin teygði sig aftur til upphafsins. Erling er skordýrafræðingur fyrst og fremst en fljótt kom þó í ljós að hann er eiginlega alfræðingur um Surtsey. Það er Borgþór raunar líka þótt plöntur og vistfræði séu hans ær og kýr – og flestir fræðimenn í hópnum gáfu raunar gaum að nánast öllu sem viðkom lífríki í Surtsey þótt þeir væru líka að öllu leyti helteknir af sinni sérgrein. Matthías Alfreðsson var nemandi og arftaki Erlings í skordýrafræðum og svipað má segja um Pawel Wasowicz, sem starfar með Borgþór að plönturannsóknunum. Báðir höfðu þeir komið nokkrum sinnum í Surtsey þegar hér var komið sögu. Hér voru því komnar tvær kynslóðir fræðimanna á sviði líffræði með tengsl við þá þriðju sem var horfin á braut. Bjarni Diðrik Sigurðsson, prófessor í skógræði við Landbúnaðarháskóla Íslands á Hvanneyri, hefur lagt stund á rannsóknir í Surtsey árum saman með áherslu á jarðvegsrannsóknir, m.a. losun koldíoxíðs úr jarðvegi. Það kom fljótt í ljós að Bjarni, sem er á sextugsaldri, er kallaður „strákurinn“. Ég velti fyrir mér hvort það væri til marks um virðingarröð í hópnum en síðar kom í ljós að viðurnefnið tíðkast víðar, m.a. kallar hann sjálfan sig *strákinn* í nýlegri grein.⁸⁶ Sennilega er það tilkomið vegna þess að hann var einu sinni ungi maðurinn í hópnum en viðurnefnið hefur þó líka tilvísan í strákslega stöðu. Hann „stekkur“ í ýmis verkefni sem hinir eldri telja hann betur fallinn til að sinna sökum ungs aldurs, t.d. að sinna viðhaldi á veðurstöðinni. Daníel Freyr Jónsson, nýr starfsmaður Umhverfisstofnunar, landvörður í Surtsey, var í sinni fyrstu ferð. Hann er jarðfræðingur í grunninn en sýndi mikinn áhuga á öllu sem sneri að lífríki, plöntum og fuglum.

Fararleyfi frá Umhverfisstofnun var í höfn í lok maí 2019. Í því eru allir leiðangursmenn tilgreindir, sömuleiðis lýsing verkefnis, mat á líklegum áhrifum leiðangurs á verndargildi svæðisins auk skilyrða sem stofnunin setur varðandi tímalengd, frávík frá verkefnalýsingu, umgengni, hreinsun búnaðar o.fl. Ýmsar upplýsingar bárust fyrir ferðina, fyrst og fremst frá Borgþór Magnússyni leiðangursstjóra. Þær vörðuðu bæði aðbúnað í skálanum, matseðil („blandað fæði úr dýra- og jurtaríkinu,“ Borgþór Magnússon, munnleg heimild, júlí 2019), innkaup og sérþarfir, vatnsbúskap og salernismál, GSM-samband og flutning til og frá eyinni.

---

⁸⁴Hefð virðist hafa skapast fyrir því að rannsóknarhópar líffræðinga og jarðfræðinga starfi hvor í sínu lagi í Surtsey. Líffræðingar heimsækja eyna á hverju ári en jarðfræðingar að jafnaði annað hvert ár hin síðari ár.

⁸⁵ Borgþór var leiðangursstjóri um árabíl, frá því að Sturla Friðriksson hætti störfum og allt til 2021, er hann fór sjálfur á eftirlaun.

⁸⁶ Sbr. undirskrift á bréfi frá honum til hópsins dags. 24. júlí 2020 („strákurinn“, Bjarni D. Sigurðsson, munnleg heimild, 21. apríl 2021) og grein í *Náttúrufræðingnum* 2021 þar sem Hálfván Björnsson á Kvískerjum kallar Bjarna Diðrik og Starra Heiðmarsson „strákana“ (Bjarni Diðrik Sigurðsson o.fl., 2020, bls. 240). Skv. Borgþór Magnússyni tók Bjarni Diðrik að kalla hann „karlinn“ og Borgþór þá að kalla hann „strákinn“ á móti. Þetta á rætur að rekja til lúpínurannsókna þeirra o.fl. upp úr 1990.

Sérstakt bréf greindi frá aðferðum við hreinsun fatnaðar og annars búnaðar fyrir brottför. Þar kemur m.a. fram að

- þvo eigi allan fatnað fyrir brottför en ellegar strjúka yfir eða ryksuga til að fjarlægja óhreinindi og plöntuleifar
- hreinsa vel franska rennilása, lopa og aðrar loðnar flíkur
- hreinsa skó og skrubba sóla
- hreinsa verkfæri og annan búnað
- flytja eigi allan úrgang frá eyjunni
- gæta þess að mávar og hrafninn komist ekki í sorppoka

Síðast en ekki síst fylgdu leiðbeiningar um salernisaðstöðu, eða öllu heldur skort á henni. Þvag skyldi losa á fyrir fram ákveðnum stöðum við Pálsbæ („kynjaskipt aðstaða“) en alls ekki vökva plöntur, enda gæti það haft áhrif á vöxt. Þegar „drægi að stórræðum“ (eins og það er orðað í bréfi, Borgþór Magnússon, munnleg heimild, maí 2019) skyldi hins vegar haldið á fjöruna neðan við svonefnt Gustavsberg, „...eins nálægt sjávarmáli og hægt er án þess að öryggi viðkomandi sé ógnað.“

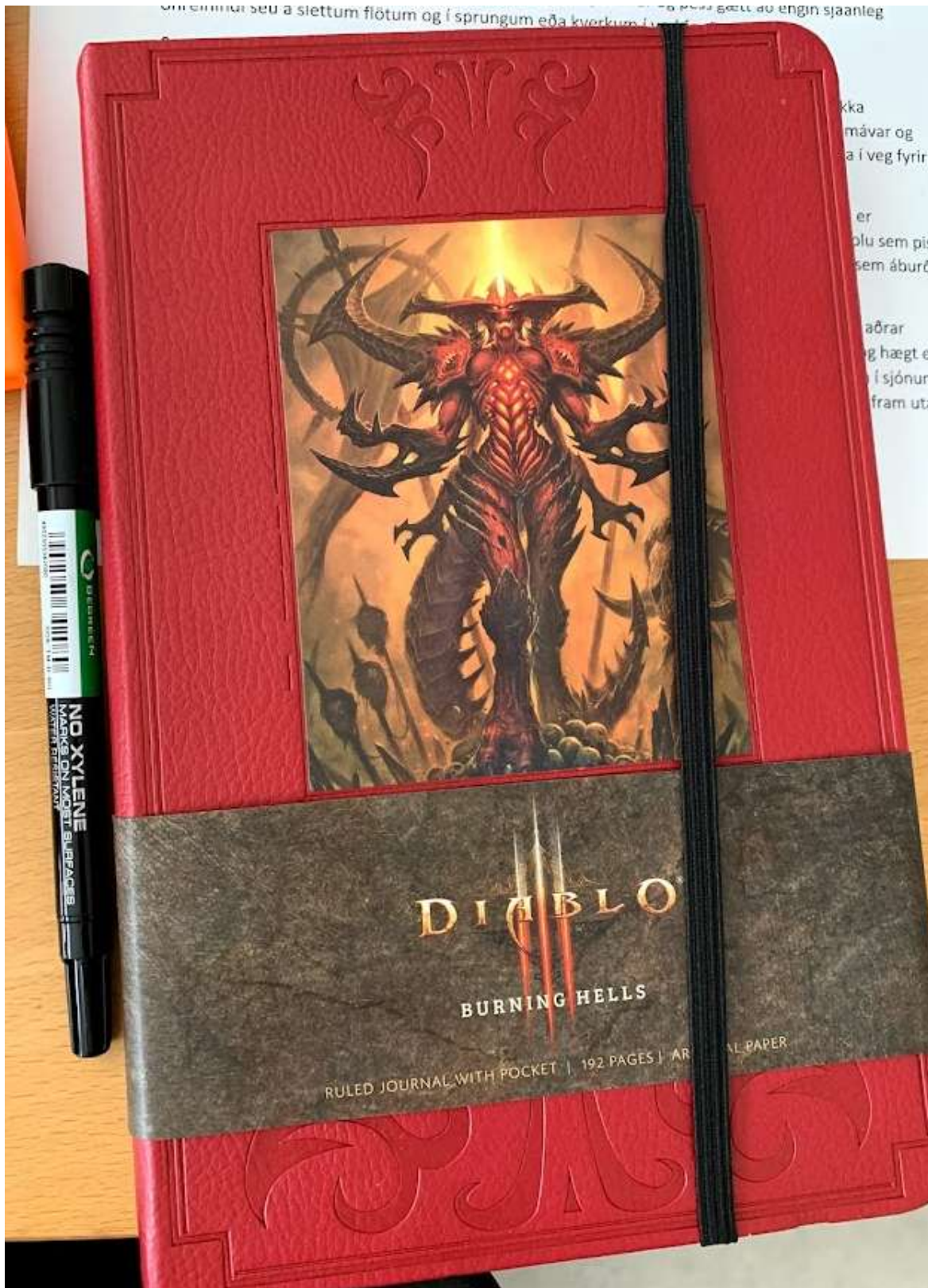
Það var nokkuð ljóst að daglegt líf yrði innan ákveðins ramma þótt húmorinn væri ekki langt undan. Skemmtilegt innlegg barst okkur Þóru í bréfi eins leiðangursmanna þar sem hann benti okkur á lesefni fyrir brottför. Í því segir orðrétt: „Það verður gaman að kynnast nýju fólki í Surtsey. Enginn staður er betri til þess, menn komnir út úr alheiminum og finna þarna út í hafi fágæta slökun í dásamlegu umhverfi :-“ (Erling Ólafsson, munnleg heimild, júlí 2019). Það átti eftir að koma í ljós að *slökun* mátti ekki skilja sem kyrrsetu eða iðjuleysi, enda langir vinnudagar fram undan, heldur var það þess konar slökun sem finnst eingöngu þegar mönnum er kippt út úr daglegu amstri og upplifa sjálfa sig og veröldina í nýju samhengi. Þetta gaf umfram annað tóninn fyrir ferðina. Surtsey var ekki bara friðland þar sem eingöngu var hægt að fá inngöngu að uppfylltum ákveðnum skilyrðum, svo sem tékklista þar sem mátti haka við tiltekin atriði, heldur algerlega einstakur staður í alheiminum – griðastaður eða jafnvel annars heims ef marka mátti bréfið.

5.2.2 Dagur I

Lagt af stað frá Paradís

„Hvað segirðu? Ætlaðu að fara að skrá örnefni í Surtsey? Ertu ekki fornleifafræðingur? Þarftu að fara þangað – gætirðu ekki bara merkt þau inn á kort?“ Það var ekki nema von að fólk spyrði – sjálf var ég hugsí yfir því hverju ferðin myndi skila, þótt hún yrði án efa annað og meira en það sem ég hefði getað áorkað sitjandi við tölvuskjá inni á skrifstofu.

Ég hlóð farangrinum í bílinn eldsnemma að morgni hins 14. júlí 2019. Tveir bakpokar og einn vatnsheldur sekkur. Litlu var pakkað, einungis svefnpoka, fötum til skiptanna, viskípela og einni bók – raunar líka einni auðri stílabók sem ég hafði fengið á útsölu í bókabúð daginn

Mynd 41 Stílabók keypt fyrir Surtseyjarferð.

áður. Hún var rauð og framan á henni mynd af vígalegum eldjötni með horn, hreistraðan hala og glóandi stæltan bók (*Mynd 41*).⁸⁷ Hann var nákvæmlega eins og myndir sem koma upp í leitarvélum þegar slegið er inn nafn Surts, jötunsins sem kom sunnan með sviga lævi og hefur í seinni tíð fengið hlutverk teiknimyndapersónu hjá Marvel Comics þar sem hann er andstæðingur þrumuguðsins Þórs. Gat það verið tilviljun að einmitt þessi bók skyldi vera á útsölu daginn fyrir brottför? Vissi Surtur að ég var á leiðinni? För okkar til Surtseyjar hafði verið flýtt um einn dag. Upphaflega stóð til að þyrlla Landhelgisgæslunnar flygi með okkur frá Heimaey en daginn áður kom í ljós að hún var biluð. Við yrðum að taka Herjólf til Eyja og sigla þaðan með björgunarsveitinni í Vestmannaeyjum út í Surtsey. Það var skjálfti í mér því ég vissi ekki alveg hvort ég væri nógu vel undirbúin. Hefði ég kannski átt að útbúa spurningalista, lesa fleiri greinar, vera með allt á hreinu – eða allavega þykjast vera með allt á hreinu? Í hópnum voru bara karlar fyrir utan okkur Þóru og í ljósi sögunnar virtist Surtsey vera frekar mikið karlaveldi, t.d. ef marka mátti vísindagreinar og bækur. Áður nefnd skopmynd Sigmunds, hins vel þekkta skopmyndateiknara frá Vestmannaeyjum, sat í mér, af tveimur léttklæddum konum sem vinda af sér spjarirnar meðan karlkyns ferðafélagar þeirra lenda í ýmsum ævintýrum, fullklæddir (sjá *Mynd 14*). Svipaðar hugmyndir sjást víðar eins og áður hefur komið fram og má af þeim ráða að konur hafi almennt ekki verið taldar eiga erindi í Surtsey. Tímarnir höfðu þó vissulega breyst. Við Þóra yrðum þó líklega í hlutverki aðkomufólks, jafnvel flökkulýðs, svo rifjuð séu upp orð Páls Helgasonar, sérfræðingar að sunnan (eða norðan, miðað við Surtsey) – gestir. Þrátt fyrir ítarlegar upplýsingar og regluverk um hegðun í eyinni var ekki allt ljóst í mínum huga. Mátti kannski ekki ganga nema eftir fyrir fram ákveðnum leiðum og jafnvel ekki einu sinni taka myndir án leyfis? Í ofanálág var tilhugsunin um að vera föst á lítilli eyju ofan á virkri eldstöð langt suður í hafi í fimm daga ógnvekjandi. Til að kóróna allt saman hafði jarðskjálfti átt upptök sín á hafsbotni undir Surtsey þarna um vorið. Tilfinningin yrði líklega eins og að hafa alls ekkert fast land undir fótum.

Ég ók sem leið lá inn á Laugarnesveg, þar sem Þóra beið hressileg að sjá fyrir framan snyrtistofu sem bar heitið Paradís. Þetta hlaut að vita á gott.⁸⁸ Hún var í gamalli lopapeysu sem var kunnugleg, með kókómjólki í poka, lífsbjörg fornleifafræðinga um áratuga skeið, og í traustvekjandi buxum sem reyndust við eftirgrennsan vera norskar gönguskíðabuxur. Við ókum austur og spjölluðum margt á leiðinni, hófum að skima eftir Surtsey þegar komið var á Kambabrún en það grillti ekki í hana, enda fremur þungbúið.

Á skipsfjöln

Við hittum ferðafélaga okkar um borð í Herjólf og fengum okkur sæti á víníklæddum stólum í miðri kaffiteríunni með farangurshlaða umhverfis. Það er merkilegt hvernig hugurinn afvegaleiðist á frumstæðan hátt þegar maður er kynntur fyrir hópi af nýju fólki. Skilningarvitið skerpast en þrengjast um leið, öll orkan fer í að reyna að muna nöfnin, nema andlitsdrætti og raddir. Stundin er svolítið eins og í móðu. Ég var sú eina sem var ekki í

---

⁸⁷ Framan á bókinni stóð á lausum miða: *Diablo – Burning Hells* sem reyndist vera tölvuleikur um baráttu góðs og ills.

⁸⁸ Eftir á að hyggja tengdust þessi tákni líklega þeim áhrifum sem örnefnið *Surtsey* hafði á mig. Það var ekki hlutlaust heldur var þegar, í upphafi ferðar, farið að hafa áhrif á upplifun mína. Það var einungis í tengslum við Surtsey sem útsöluvasabókin og snyrtistofan Paradís fengu merkingu sína.

verulega góðum útivistarbúxum en reyndi þó að leiða hugann frá því, einbeita mér og leggja við eyrun, enda leið ekki á löngu uns ýmsar Surtseyjarsögur fóru að skjóta upp kollinum. Það var strax ljóst að Borgþór og Erling, sem höfðu orðið framan af, höfðu marga fjöruna sopið og voru markaðir af löngum kynnum af Surtsey. Mér þótti merkilegt að deilan um Vesturey / Surtsey sem fyrir mér var eitt það áhugaverðasta við Surtsey virtist þeim ekki sérlega ofarlega í huga – þeir þurftu meira að segja að hugsa sig aðeins um til að muna hvert „hitt“ nafnið (Vesturey) hefði verið. Borgþór rifjaði þó upp mjög áhugaverða sögu þessu tengda. Gamall maður hafði hringt í hann austan af fjörðum og sagt honum frá því að hann hefði þekkt Óla kokk (þann sem fyrstur kom auga á Surtsey, sbr. nafnatillögurnar Ólafsey/Óley) og hefði verið viðstaddur þegar gamla manningnum var tilkynnt að það hefði verið ákveðið að eyjan ætti að heita Surtsey. Honum hefði orðið illa við fréttirnar. Í framhaldinu ræddum við Erling dálítið um örnefni. Hann taldi að það væri fremur lítið um að nöfn hefðu náð að festast í eyinni. Ég dró fram kort og hann gat strax rifjað upp nöfn á tveimur stöðum sem voru raunar löngu horfnir í sæ: Annar var Elínarlág norðan til á eyinni en erfitt að staðsetja hana nákvæmlega. Þar hafði Elín Pálmadóttir blaðamaður lagt sig – en það hafði ég fram að þessu hvergi rekist á í heimildum. Hitt var Þórólfsheillir, syðst og austast, kenndur við Þórólf Magnússon flugmann sem lenti oft í Surtsey og áður var getið. Erling kvaðst ekki fella sig við og raunar ekki nota Surtungsnafnið á stærri gígnum, það sem Halldór Halldórsson stakk upp á í Lesbókargrein 1993 og hefur síðan verið aðalnafnið á kortum og í útgáfum. Það var ekki rætt frekar fyrr en síðar þegar kom í ljós að gígarnir áttu sér fleiri en eitt nafn og virtist ekki koma að sök. Borgþór spurði Erling þegar hér var komið sögu hvort hann ætti að segja mér frá nýjasta örnefninu, sem reyndist vera Gustavsberg, en það hafði raunar þegar verið prentað í dreifibréfi til leiðangursmanna. Engu að síður var spurningin áhugaverð og mér virtist hún geta bent í tvær áttir; annars vegar að sumum örnefnum væri haldið innan afmarkaðs hóps og hins vegar að það væri ekki á valdi eins manns (Borgþórs) að ákveða hverjum væri hleypt í innsta hring.

Við fengum okkur vel að borða í Eyjum, nánar tiltekið á veitingastaðnum Tanganum, enda ferðalagið og farangursflutningar fram undan. Því miður fékkst ekki Surtseyjarloka, sem ég hafði einhvern tíma séð auglýsta á veitingastað þar í bæ. Sannkölluð Eyjastemmning ríkti þó og vígaleg uppstoppuð súla steypiti sér lóðbeint niður úr loftinu fyrir ofan mig, stærri í návígi en ég hefði ímyndað mér. Í hátölurum ómaði hressilegur lagalisti með vinsælum smellum frá 9. áratugnum. Eftir matinn fór ég inn á bað og skipti um búxur. Ævintýrið var hafið.

Á bryggjunni var öllum farangri pakkað í svarta plastpoka og vandlega límt fyrir. Bátur Björgunarfélagsins vaggði óþreyjufullur við bryggjuna en ekkert bólaði á áhöfn. Ungur maður kom gangandi í átt að okkur, kæruleysislegur í þunnum jakka með sígarettu lafandi í munnvikinu. Hann stakk nokkuð í stúf þarna á bryggjunni þar sem allir voru vel búnir fyrir ferðina og sumir komnir í björgunarvesti. Nýkominn úr partíi, hugsaði ég. Þetta reyndist vera skipstjórinn. Hann og aðrir í áhöfninni gerðu það sem gera þurfti, farangrinum var komið um borð og síðast okkur. Skipstjórinn kastaði sígarettunni í höfnina og svo var haldið af stað.

Landsýn

Siglingin lagðist fremur illa í mig landkrabbann. Það var öldugangur á leið út úr höfninni, norðanátt og þungskýjað en bót í máli að innsiglingin hélt utan um okkur á báða bóga. Utan við hafnarkjaftinn var sveigt í vestur meðfram Heimaey, svo til suðurs út á opið haf – og þá gleypiti þokan okkur. „Hér á hægri hönd er svo Álsey og sunnan við okkur myndum við sjá

Hellisey, ef skyggnið væri betra,“ heyrðist í Erling. Ósýnilegt landslag allt í kring – eða hét það kannski ekki *landslag* úti á rúmsjó? Ég stóð utan við stýrishúsið og ríghélt mér svo að hnúarnir hvítuðu. Bak við mig þeyttist þurrkan á framrúðu stýrishússins í hringi til að hafa undan særokinu. Myndavélin yrði ekki tekin upp í siglingunni, það var nokkuð ljóst, ég yrði að halda mér. Bjarni Diðrik sem stóð næstur mér úti við virtist reyndar njóta ferðarinnar vel. Hann stóð sperrtur alla leiðina, steig ölduna og virtist þykja mest gaman þegar sjórinn gekk yfir okkur. Kom í ljós að hann var ættaður úr Eyjum og hafði verið á togara um tíma. Þegar ég spurði hann hvernig honum litist á veðrið og horfurnar sagði hann pollrólegur að þetta teldist nú „ládaútt“. Við það losaði ég takið á ísköldu stálrörinu fyrir aftan mig.

Ég leiddi hugann að því hvernig yrði að sjá Surtsey með eigin augum og ætlaði að taka mynd á því augnabliki sem hlyti á einhvern hátt að verða táknræn fyrir þennan fyrsta fund. Er það ekki það sem ferðalangar gera? En ekkert sást nema þykk þokan og órólegar sæbláar öldur sem skullu taktfast á bátinum. Mér varð hugsað til Thodals stiftamtmanns sem vorið 1783 var falið það verkefni að slá eign dönsku krúnunnar á nýja eldfjallaeyju sem hafði þá skotið upp kollinum úti fyrir Reykjanesi. Upphaflega var hugmyndin sú að hann færi sjálfur, drægi upp danska fánann, reisti stein með ártali og fangamarki dönsku krúnunnar o.s.frv. Þegar það gekk ekki eftir var skipstjórum á verslunar- eða póstskipum í staðinn ætlað að komast á land og skilja eftir trékefli með fangamarki konungs eða mynt til bráðabirgða. Niðurstaðan varð sú að ekkert gerðist, enda fannst eyjan dularfulla aldrei frammar, sama hvernig menn leituðu (Sigurður Þórarinnsson, 1965, bls. 62–63).

Skyndilega ókyrrðust bátsfélagar mínir. Það örlaði á gráleitri rönd neðst við hafflötinn í fjarska sem smám saman dökknaði og breikkaði. Ég tók upp símann og smellti af mynd sem var reyndar ekki jafn tilkomumikil og ég hefði óskað mér (sjá *Mynd 42*) – eins og dálítið móskulegri og dekkri útgáfa af þokunni sjálfri. Mig rámaði í tímalausa ljósmynd sem ég

Mynd 42 Landsýn

hafði séð af nokkrum Eyjamönnum á fornfálegum árabáti sem lóna við eyna meðan á gosi stóð en það var ljóst að mín mynd yrði heldur fátæklegri þótt báturinn væri fleiri kostum búinn. Helstu kennileitin sem búast hefði mátt við, hæðirnar á miðri eyinni, voru ekki sýnileg og reyndar ómögulegt að átta sig á nokkrum kennileitum yfir höfuð á þessari stundu – en raunar var líka allt annað að sjá staðinn frá báti niður við hafflötinn heldur en að góna á loftmynd sem flatti eyna út á blaði eða tölvuskjá. Smám saman tók grýttur tangi á sig mynd, sjálfur Tanginn. Þar átti að freista þess að lenda. Tanginn er mjög breytilegur frá ári til árs og fer hraðminnkandi; mjósti oddi hans myndar raunar stundum krók sem sveigist ýmist í austur eða vestur og er ástæða þess að Surtsey hefur verið líkt við skepnu sem sveiflar skottinu, sem undirstrikar að eyjan er lifandi og síbreytileg. Síðar sögðust jarðfræðingarnir stundum hafa kallað hann *hundsskott*. Það er vindáttin sem ræður því hvort lent er við hann að austan- eða vestanverðu. Nú blés úr austri og því varð vesturhliðin fyrir valinu.

Við þokuðumst nær og smám saman tók landið á sig mynd. Svarti liturinn var ráðandi en sjórinn hafði hlaðið gráum, lóbörðum hnallungum upp í háa kamba meðfram jöðrum tangans. Hnallungarnir munu bæði úr basalati, ættaðir úr hraunbjörgum sunnan á eyinni, en einnig úr móbergi úr Vesturbunka (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 21). Þar sem tanginn mætti landi tóku síðan við klettar sem virtust fara smáhækkandi en hurfu fljótt í skýjapykknið. Líffræðingarnir, sérstaklega Erling, höfðu raunar þjófstartað rannsóknum um leið og við renndum inn fyrir Tangann þótt ekki bæri mikið á því. Þeir stóðu þöglir, nánast andagtugir, stöðu til lands og hlustuðu. Ég komst að því síðar að það var a.m.k. tvennt sem gat þegar í stað gefið vísbendingar um ástand lífríkis í eyinni: Fuglahljóð (kvak, gagg, krunk o.s.frv.) gátu bæði verið til vitnis um tegundir, fjölda og samsetningu og hægt var að meta ástand gróðurs út frá lit hans úr fjarska. Fyrir fram höfðu þeir óttast þurrk en við fyrstu sýn reyndist það ekki áhyggjuefni. Auk þess virtust þeir þekkja ólíkar fuglategundir úr mikilli fjarlægð. Þessi gjörhyglisstund líffræðinganna reyndist þannig leiða af sér þekkingu byggða á innsæi þar sem mörg skilningarvit komu við sögu, þekkingu af því tagi sem menn geta aðeins öðlast með mikilli reynslu á löngum tíma.

Skipstjórinn fann nú hentugan stað og menn hans voru sendir í land með gúmmítuðru og línu sem var tryggilega fest þar milli hnallunga. Svo upphófust flutningar á fólki og farangri. Í hverri ferð var báturinn dreginn eftir línunni og var því þökkalega stöðugur en sæta þurfti færís við að lenda undir sjávar kambinum, sem gnæfði kolsvartur 4–5 m upp fyrir yfirborð sjávar. Lítið mátti út af bregða til að bátnum hvolfði og menn þurftu að vera snarpir að stökkva í land. Á leiðinni höfðu verið rifjaðar upp ýmsar sögur af búnaði sem hafði tapast í lendingu við eyna, dýrum myndavélum o.fl. Engin slík fórn var færð Surti í þetta sinn en óneitanlega var talsvert bras að drösla dótinu upp á sjávar kambinn í framhaldinu.

Like a Rolling Stone

Það var einkennilegt að stíga loks í land. Lengi hafði sú hugsun plagað mig að í Surtsey væri eins og maður hefði ekki beinlínis fast land undir fótum. Þetta sannaði sig á fyrstu mínútunum í tanganum en þó á annan hátt en ég hafði búist við. Brimsorfnu hnallungarnir reyndust óstöðugir og rúlluðu og veltust undan fæti. Þetta var stórhættulegt, næstum eins og þraut sem hver sá sem ætlaði í land þurfti að leysa. *Like a Rolling Stone* með Bob Dylan ómaði í höfðinu á mér meðan staulast var upp á tangann.

Mynd 43 Á tanganum.

Þær voru margar ferðirnar sem þurfti að fara til að bera farangur og vatnsbrúsa upp á kambinn, sem lækkaði heldur og grænkaði mjög eftir því sem innar dró (en þar fékk ég síðar að vita að væri kallað leiran). Í samanburði við kolsvart yfirborðið virtist þokan hvítari hér en úti á rúmsjó og gróðurinn var fagurgrænn, nánast skerandi grænn. Myndir sem ég hafði séð af þessu svæði og talið víst að væru unnar með því að ýkja litina reyndust endurspegla raunveruleikann býsna vel.

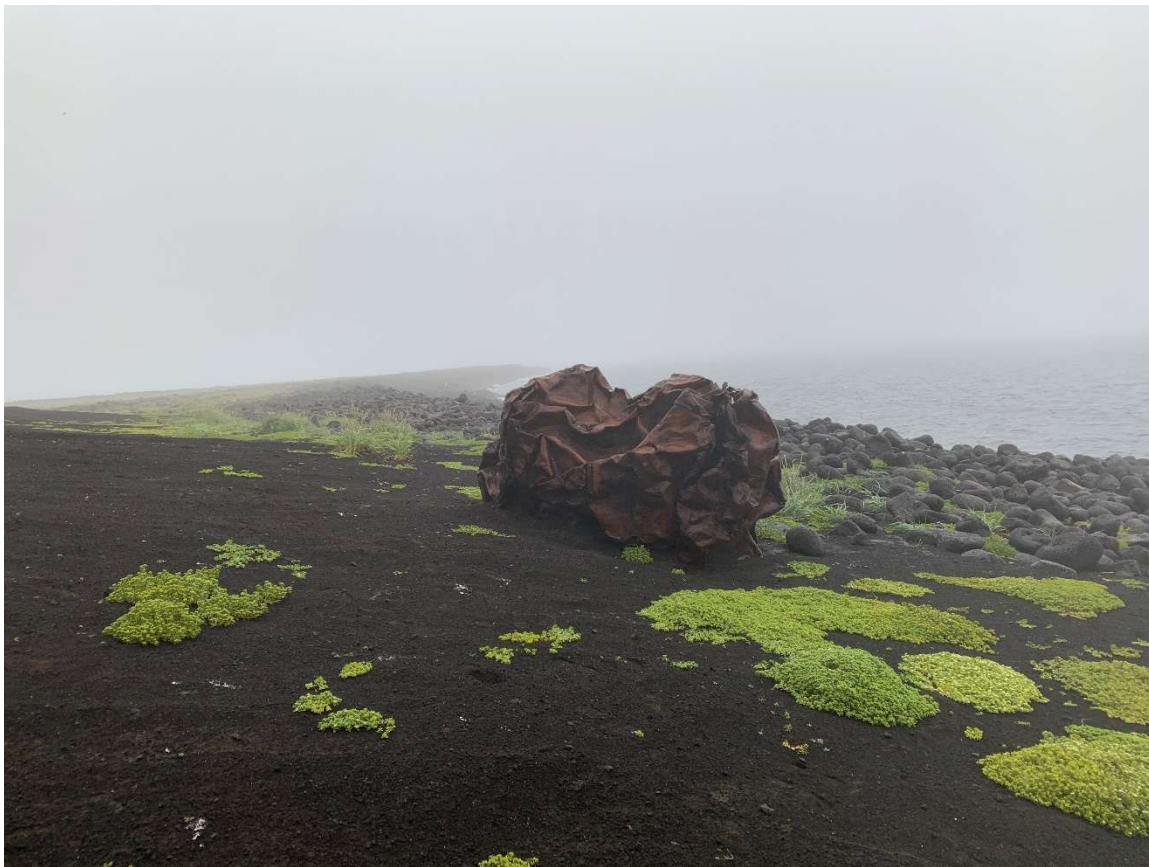
Þar sem ég stóð og kastaði mæðinni gekk einn leiðangursmanna til mín, beygði sig eldsnöggt niður, sleit blað af jurt sem þar óx og rétti mér. „Smakkaðu.“ Ég kunni ekki við að spyrja hvort það væri leyfilegt að innbyrða plöntu sem óx í Surtsey. Þetta var fjörukál, fyrsta plantan sem náði vexti í Surtsey! Laufið var með þykkum blöðum, safamikið og bragðaðist ekki ósvipað og skarfakál en heldur saltara og beiskara.⁸⁹ Bragðið fór staðnum vel. Ég tók ekki eftir því þegar björgunarskipið hvarf út í þokuna en allt í einu vorum við ein í heiminum. Fyrir ofan grýttan kambinn, þar sem gróðurinn tók við, lá ýmiss konar reki, bæði drumbar,

---

⁸⁹ „Fjörukálið er með góðu kálbragði og hið besta grænmeti. Enginn önnur villt, íslensk tegund hefur jafn mikið kálbragð“ (Hörður Kristinsson, e.d.).

skærлитar plastbaujur og spýtnabrák, og minnti á að mannskepnan var þrátt fyrir allt ekki langt undan. Baujurnar gerðu það að verkum að dökkt yfirborðið virtist enn svartara.

Nú hófst flutningur farangurs í skálann, Pálsbæ. Gengið var meðfram Austurbunka til suðurs með ströndinni, alls um 20 mínútna gangur. Enn byrgði þókan sýn, sást rétt upp í hliðar. Yfir hlakkaði í svartböfum og fleiri tegundir fugla sem ég kunni ekki skil á sveimuðu yfir, líklega fýlar eða sílamávar. Þetta var framandi land, þeirra land. Við vorum aðskotahlutir. Fólk dreifðist á leiðinni en þeir sem voru í appelsínugulum göllum sáust best. Fyrsta afgerandi kennileitið á leiðinni var stór og ryðbrunninn tankur, líklega úr skipi, sem hafði velkst um í fjöruborðinu svo árum skipti og var orðinn bæði beyglaður og krumpaður. Hann var ýmist kallaður tankurinn, geymirinn eða Rúsinan, en það heiti datt upp úr Þóru undir lok ferðar (sjá *Mynd 44*). Á einhvern hátt var hann náttúrulegur áningarstaður, bjó til afgerandi skil í

Mynd 44 Rúsinan/geymirinn/tankurinn.

landslaginu, sem kom fram m.a. í því að fólk skildi gjarnan eftir farangur eða vatnsbrúsa meðan á flutningi stóð. Skammt sunnar gengum við fram á dauðan fugl (*Mynd 45*) sem átti eftir að verða eitt af þeim kennileitum sem vísað var til í samræðum um landslag í eyinni, sbr. setninguna „þú sveigir bara út af götunni þarna við dauða fýlinn“. Matthías beygði sig

Mynd 45 Dauði fyllinn.

niður og velti honum við, líklega til að kanna hvort skordýr eða maðkar hefðu hreiðrað um sig í hræinu eða undir því.

Ferðir milli Tangans og Pálsbæjar urðu allnokkrar áður en yfir lauk og smám saman myndaðist slóð í sandinn eftir okkur sem fáir véku frá, en hann var fremur gljúpur og þungur undir fæti. Um hálf tíu var allt komið nokkurn veginn á sinn stað.

Í Pálsbæ (á slóðum Páls og Sturlu)

Pálsbær (sem oft er nefndur svo, stundum „kofinn“ en aldrei Pálsbær II í daglegu tali) reyndist bæði rýmri og betri en ég hafði ímyndað mér. Pallur fyrir utan með tanki fyrir rigningarvatn, lítið fordyri, kojur meðfram veggjum í ágætu rými með borði í miðju, hjarta hússins, og þar stór gluggi til norðausturs sem rammaði inn þökuna. Eldhúskrókur var inn af til vesturs en gasofn austan við borðið. Innst í skálanum, syðst og austast, var lítið afstúkað rými sem var kallað Káetan. Þar svaf Sturla Friðriksson jafnan og hangir mynd af honum á veggnum, innrömmuð. Svipuð andlitsmynd af Sveini Jakobssyni hangir á veggnum gegnt Sturlu, við hliðina á neyðarsendi sem þar er. Tvær kanónur, báðir horfnir yfir móðuna miklu

– en horfast hér í augu inni í Káetunni hvor sínu megin við Surtsey, sem hangir á veggnum á milli þeirra, bæði í líki korts og loftmyndar. Það var ekki eldað þetta fyrsta kvöld heldur fann hver og einn sér til snarl. Uppi í skáp blöstu við bollar af ýmsum stærðum og gerðum, þ. á m. dökkbrúnn plastfantur sem breiður heftiplástur hafði verið límduð utan um til hálf. Á hann stóð ritað með hástöfum, líklega með kúlupenna: STURLA. Skjálfhent dró ég hinn heilaga kaleik út úr skápnum. Sturla var kominn yfir átrætt í síðustu ferð sinni í eyna, en

Mynd 46 Kaffibolli Sturlu Friðrikssonar. Í baksýn Daniel og Pawel.

hann lést árið 2015. Undir lokin var hann mest við rannsóknir þar sem síðan eru kallaðir Sturluhólar, en þar náði melgresi fyrst að skjóta rótum í Surtsey. Talið berst að honum og ég heyri fljótlega á þeim sem dvöldu með honum í eyinni að hann var ráðandi aðili í hópnum, hélt uppi ákveðnum hefðum og lagði meðal annars mikið upp úr því að lundaveisla væri haldin á lokakvöldi hvers leiðangurs, sem mér þótti áhugavert í ljósi þess að slíkar veislur eru hluti af menningu í Eyjum, ekki síst á Þjóðhátíð. Við þetta tilefni setti hann á sig sérstaka lundasvuntu. Enn er haldið í þá hefð að halda lokaveislu síðasta kvöldið þótt enginn sé nú lundinn heldur frekar lambakjöt, reykt eða óreykt, sem komið er með eldað í eyna. Fleiri sögur eru sagðar af Sturlu – til dæmis rifjað upp þegar hann sagðist vera „twice as old as the hills“, en þann frasa endurtók Sturla sjálfur greinilega alloft. Sveinn fylgdi jafnan hópi jarðfræðinga og því voru þeir félagar almennt ekki á sama tíma í eyinni. Mér heyrir að hann hafi verið hæglátari og minna fyrir ýmsar seremóníur, sem kemur m.a. fram í því að honum leist illa á þá hugmynd að sérkennilega klettamyndun utan í Vesturbunka væri nefnd eftir

honum, Bergsveinn, en upp á því stungu samferðarmenn. Sá klettur er nú yfirleitt kallaður Sfinxinn.

Lítið var farið út eftir að komið var í Pálsbæ þetta fyrsta kvöld með einni mikilvægri undantekningu – auðvitað þurfti að pissa og burstu tennur fyrir svefninn. Okkur Þóru var vísað út í Tröðina, sem hljómaði strax eins og örnefni, enda vísar það á tiltekna hrauntröð, þá einu vel sýnilegu á svæðinu, sem er rétt suðvestan við Pálsbæ. Hún liggur upp í brekkuna og er afgerandi og snotur þrátt fyrir að vera nú hálf full af sandi. Veggir hennar skýla vel á tvo vegu. Það var búið að ákveða hvar við Þóra ættum að sofa, andfætis í efri kojum, ég yfir Erling en Þóra yfir Daníel. Bitar í loftinu sem blöstu við okkur urðu fljótt skreyttir litríkum fataplöggum af ýmsu tagi, sokkum og húfum. Gegnt minni koju var stóri glugginn og ég ímyndaði mér að ef einhvern tíma létti til yrði útsýnið líklega stórbrótið – en rétt áður en ég lokaði augunum var nánast eins og þokan væri að reyna að smjúga inn í húsið.

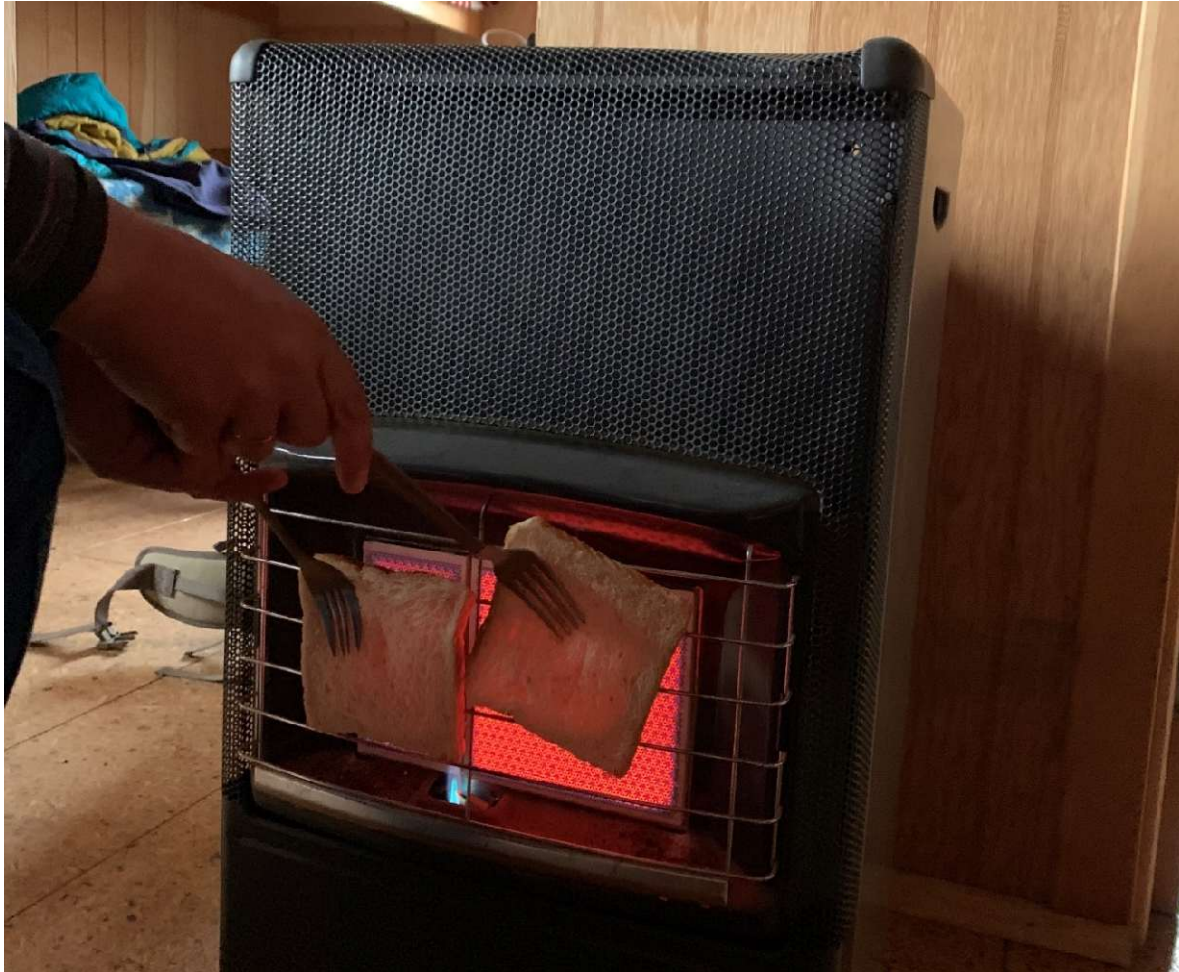
Mynd 47 Glugginn og þokan, séð úr kojunni.

5.2.3 Dagur II

Það, sem helzt hindrar rannsóknir á Íslandi, eru votviðri og þokur (Þorvaldur Thoroddsen, 1958, bls. 11).

Í þokunni

Vaknaði við umgang. Einhver var byrjaður að steikja egg og beikon. Reis upp í kojunni og

Mynd 48 Brauð ristað að hætti landnámsmanna.

sá að það var enn þoka. Pawel sat á kolli við gasofninn og ristaði brauð með aðferð sem ég hafði aldrei séð fyrr: hélt tveimur sneiðum lóðréttum þétt upp að grindinni með göfflum. Síðar kom í ljós að það var til brauðrist í skálanum en aldrei notuð, enda rafmagn af skornum skammti. „Við viljum rista brauðið svona – eins og landnámsmenn,“ sagði Borgþór og kímði. Morgunverðurinn er eldaður samkvæmt hefð. Hvern einasta morgun sem þessi hópur dvelur í Surtsey er egg og beikon en margt annað í boði líka: Brauð og álegg, súrmjólk, púðursykur og granóla. Dagurinn var diskúteraður og við Þóra, sem sat á móti mér og handfjatlaði hluta

Mynd 49 Þóra og Daniel skoða borkjarna.

af borkjarna – fulltrúa undirdjúpanna inni í skálanum – ákváðum að fara saman í frjálsa göngu um eyna til að kynnst henni af eigin raun. Okkur var aðeins sagt til um það hvernig væri best að komast upp í vita, sem ég velti fyrir mér hvort væri örnefni. Ekki er æskilegt, a.m.k. ekki í svo slæmu skyggni, að fara stystu leið upp frá Pálsbæ, sem ku vera fær en brött. Það virtist gert ráð fyrir að allir sem kæmu í eyna hlytu að fara upp í vita. Úti kveikti ég á GPS-tækinu. Fljótlega birtist staðsetning: útlínur Surtseyjar og lítil ör suðaustan til, þar sem við stóðum (*Mynd 50*). Á þessari stundu var þetta besta og raunar eina vísbendingin um staðsetningu okkar í heiminum, enda ekkert að sjá sem gat hjálpað okkur að ná fótfestu, skynja hvort við værum á eyju eða meginlandi. Gengum sem leið lá beint upp frá skálanum til vesturs – upp að borholunum, sem vísar á tiltekinn stað og hljómaði nánast eins og sérheiti, en þar hefur verið borað skáhallt allt niður í sjávarbotninn og tekin sýni til rannsókna af ýmsu tagi, m.a. til að varpa ljósi á myndun og þróun eldfjallaeyja og landnám örvera á ólíku dýpi. Alls eru holurnar fjórar talsins, mest áberandi sú elsta sem er járnör sem stendur upp úr um 1 m háum steypuhólki. Efri brún steypunnar mun áður hafa numið við jörð en sandurinn síðan blásið frá henni og því lítur hún skringilega út. Ótrúlegt var að sjá hvernig bergið upp af hefur veðrast. Þannig sjást mörg lög á yfirborðinu, misveðruð, og áferðin líkt og teiknaðar

hafi verið hæðarlínur á yfirborðið eins og á korti. Sturla líkti fyrirbærinu við vígindi í viði (Sturla Friðriksson, 1994, bls. 36).

Mynd 50 Staðsetning á GPS-tæki.

Skyggnið var ekki gott en engu að síður magnað að fá tilfinningu fyrir umhverfinu – til dæmis að sjá grilla í Pálsbæ frá nýju sjónarhorni. Þokunnar vegna horfði maður meira niður fyrir sig og á það sem var nálægt og gróðurinn var eitt af því sem blasti við. Eitt helsta einkenni á stórum hluta Surtseyjar er hvernig gróðurinn er jafnt dreifður en þó misdreifður, eftir svæðum, í eins konar þúfum eða klösum sem oft eru hringlaga eða nálægt því. Gróðurhula á hverjum stað ræðst m.a. af áburðarmagni. Ekki þekkti ég allar tegundirnar en sá þó að meðal þeirra mest áberandi voru holurt, einhvers konar fingerð súrutegund með rauðum kúlulaga blómum, og baldursbrá, einstaklega falleg og gróskumikil. Annað sem bar nokkuð á var litlir klasar eða hrúgöld af fiskbeinum, væntanlega ælur úr einhverjum fuglum. Skammt ofan við var Matthías að koma fyrir skordýragildru í einum rannsóknarreitnum. Við fengum að fylgjast með en útfærslan er tiltölulega einföld: Hvítt box, áþekkt lítilli skyrdós, er grafið niður í miðju reitsins þannig að brúnir þess nemi við yfirborð. Einhverri upplausn er hellt í boxið og síðan er „tjaldað“ yfir það með einföldum hætti: þak sett yfir tvo pinna. Skordýr sem eiga leið um gangandi detta ofan í – þetta er sumsé fallgildra. Þannig fæst mynd af skordýralífi í hverjum reit fyrir sig, en þeir eru ólíkir hvað varðar landslag, gróður og

dýralíf. Það kom betur í ljós þegar leið á ferðina að reitirnir mynda mikilvægt tilvísanakerfi vísindamanna og er yfirleitt vísað til þeirra með númerum, stundum einhvers konar nafnvísu (tían, sexan, túnvingulsreiturinn). Þetta eru dæmi um athyglisverða þætti sem hefðu líklega ekki komið í ljós ef ég hefði bara spurt fólk um hugtakið „örnefni“ og ekki verið á staðnum.

Surtur og Surtungur, með viðkomu í Niðurfallinu

Við gengum ofan í Surt. Það var merkilegt að vera loks komin að upphafinu – bæði út frá jarðfræðinni séð, því gosið hófst á þessum stað, og í nafngiftum, enda Surtur (ásamt Surtsey) fyrsta nafnið sem var formlega gefið og síðan nokkur nöfn önnur dregin af því. Stundin var stór en gígurinn minni en ég hafði átt von á, lætur frekar lítið yfir sér, er ekki mjög stór og fremur óreglulegur að lögun. Í honum vex tiltölulega lítill gróður. Áður hafði ég heyrt að Surtungur væri mun tilkomumeiri og reglulegri og þar hefur þróast flókið plöntu- og dýralíf. Gígarnir eru því mjög ólíkir og Surtungur meira í brennidepli, a.m.k. hjá þeim vísindamönnum sem skoða dýralíf og plöntur. Í þessu samhengi má nefna það sem snemma kom í ljós í samtali við Erling, að þeir sem eru hagvanir í Surtsey nota næstum aldrei nöfnin Surtur og Surtungur þótt þeir setji sig ekki upp á móti þeim á kortum og í opinberri umræðu. Þess í stað er oftara talað um Austurgíg/Vesturgíg eða Stóragíg/Litlagíg. Hin nöfnin þykja of lík og valda ruglingi, sérstaklega hjá fólki sem ekki þekkir vel til. Kannski er það vegna þess að nöfnin endurspeгла ekki stærðarmun, eins og nafnaparið Surtur/Surtungur gæti bent til (þá að Surtur væri stærri en Surtungur) heldur tímaröð, þ.e. Surtur myndaðist fyrstur og á undan Surtungi, sem dregur nafn sitt af honum. Fleiri nöfn sem hafa verið við lýði í Surtsey endurspeгла tíma eins og áður hefur komið fram – þ.e. myndunartíma fyrirbæra, t.d. Desembergígur og Jólnir (eða Jólaeyja). Þetta endurspeglar að myndunarferlið var í brennidepli og e.t.v. hugsuðu sumir sér að landslagið gæti orðið læsilegt að einhverju leyti eftir á með því að rýna í nöfnin.

Við kvöddum Matthías og héldum áfram, að við töldum með stefnu nokkurn veginn að Niðurfallinu skammt frá Surtungi, ekki síst því að Þóra hafði mikinn áhuga á að sjá laup sem þar hafði verið árið áður – en hrafninn færir laupinn gjarnan úr stað milli ára. Í laupinn hafði krummi notað ýmsan efnivið á borð við plast, gamlar tréstikur sem hann tindi í eynni o.fl.

Við töldum okkur vita hvar Niðurfallið væri en þó tók dágóða stund að finna það vegna þokunnar – það var í okkur smágeigur því að hraunið, sem á þessum slóðum var stökkt og bert en ekki verulega sandfyllt, átti til að brotna undan fólki – svo vissum við ekki mikið um þetta niðurfall eða hvernig það liti út en á loftmynd var það eins og kolsvart gímald. Þetta leyndi sér ekki þegar að var komið og reyndist eins og fordyri helvítis, þakið hafði fallið niður á hraunrás sem liggur frá Surtungi til vesturs, og myndað jarðfall sem var ógnvekjandi í þokunni, rúmir 20 m í þvermál þar sem mest var og sá ekki til botns (*Mynd 51*). Þóra stakk upp á því að ég kastaði steini ofan í þetta djöfullega gin, sem ég og gerði, en reyndar var dýptin ekki jafnmikil og við héldum af hljóðinu að dæma. Það þyrfti þó ekki að spyrja að leikslokum ef maður dytti þarna niður og raunar ræddum við hvernig það væri ef við týndumst, hvort leitarhundar mættu koma í Surtsey ef til þess kæmi? Ekki sáu við laupinn, sama hvað við reyndum að skyggjast um hliðarnar innanverðar án þess að fara of nærri brúnum. Niðurfallið er skammt vestan við Surtung og nú skyldi kíkt á hann. Áður hafði Matthías sagt okkur að gígurinn Surtungur væri uppáhaldsstaðurinn sinn og Erlings og sá síðarnefndi fór þangað með höfund bókarrinnar *Life on Surtsey* og nefndi í því samhengi að

Þögnin í gígnum minnti sig á lag Bjarkar: „It's oh so quiet, it's oh so still“ (Sjá Burns, 2017, bls. 50). Ég gekk upp á brún Surtungs til að gægjast niður en Þóra var aðeins á eftir mér og heldur vestar. Allt í einu hrópaði hún til mín að ég skyldi bakka niður frá brúninni. Kom í ljós að ég stóð fremst á þunnum barmi sem slútti yfir gíginn og Þóru leist þannig á að hann gæti brotnað undan mér hvað úr hverju. Að tvennu leyti var mér brugðið: Ég hefði getað stórslasast og það sem verra var: við fall mitt hefði getað brotnað úr þessum stórkostlega gíg. Við ákváðum að fara ekki ofan í hann að þessu sinni heldur gengum umhverfis og síðan skyldi haldið upp að vitanum.

Mynd 51 Niðurfallið

Upp í vitann

Við fylgdum brún Vesturbunka uns komið var að lægð sem virtist vænleg til uppgöngu. Þar birtist mannsmynd í þokunni í fjarska, Bjarni Diðrik á niðurleið. Ræddum stuttlega við hann og héldum svo áfram upp á Austurbunka. Á einum stað á leiðinni stóð stakur járnteinn upp úr móberginu. Hann gegndi ekki augljósu hlutverki en síðar sagði Kristján Jónasson jarðfræðingur mér að honum hefði líklega verið stungið niður til að mæla þykkt gjósku snemma á góstímum en hún síðan ummyndast í móberg hraðar en nokkurn hafði órað fyrir – og þar með festist teinninn. Hann var þannig áhugavert minnismerki um hina snörpu ummyndun gjósku í berg.

Töluvert blés á uppleiðinni en ekki minnkaði þokan. Hér urðu á vegi okkar sprungur sem gufu lagði upp af. Við rýndum út í sortann og allt í einu sáum við útlínur vitans – dökkan kassa uppi á ávölum bunkanum. Okkur hafði einmitt verið sagt að hann styngi í stúf við

ávalar línur landsins. Lengi hefur staðið til að fjarlægja leifarnar, eins og áður hefur komið fram, en enn ekki orðið af því. Erling virðist mjög fylgjandi því og sjálfsagt fleiri sem þekkja hvernig honum var komið upp, en skiptar skoðanir virðast hafa verið á því hvort raunverulega væri þörf á vita í eynni. Þetta mun vera stórkostlegasti útsýnisstaðurinn á Surtsey. Við fengum ekki að njóta þess að sinni vegna þokunnar en beindum athyglinni þess meira inn á við – á vitann, gerð hans, innviði og útlit. Hann virðist mjög sterkbýggt mannvirki, steypur kassi á sprungu sem gufa streymir upp frá og Kristján tjáði mér síðar að væri oft kölluð „sprungan við vitann“. Hann stóð galopinn og seinna sáum við fleka sem líklega voru leifar af hurð vitans, við Nagg, sem er gígur neðar í hlíðinni, utan í Austurbunka að austanverðu, ofan Gustavsbergs. Þóra fann leifar af kústi og sópaði gólfið inni í vitanum en þar var ýmiss konar rusl. Þess má geta að vitinn hefur fengið nýtt hlutverk, en hann þjónar sem skordýragildra, sérstaklega eftir að blásið hefur úr norðri en þá berast ýmis fleyg skordýr með vindum frá suðurströnd Íslands. Því má segja að Erling hafi tekið vitann í sína þjónustu og þannig e.t.v. sætt sig betur við hann. Austan við vitahúsið fundum við járnstauta með merkimiðum sem á stóð Steinn 21, Steinn 22 o.s.frv. Líffræðingarnir voru ekki vissir um hvaða tilgangi þeir þjónuðu en í ljós kom síðar, í samtali við jarðfræðinga, að hér er um að ræða rannsókn á vegum Mátis þar sem verið er að vakta landnám loftborinna örvera á dauðhreinsuðum steinum sem komið er fyrir.

Á niðurleið fór að móta fyrir verum í þokunni – það voru Borgþór og Pawel. Spjölluðum stuttlega við þá og héldum svo niður af bunkanum. Vorum hálfkringlaðar þegar niður var komið og lentum í smávillum, áttuðum okkur ekki vel á því hvar við værum (sáum þó í hæð en var það Surtungur eða Surtur?). Rákumst svo á fótspor sem hlutu að vera eftir okkur sjálfar og eltum þau heim á leið. Þokan var þrúgandi en um leið köld og hressandi. Ég man að ég horfði sérstaklega eftir litlu gígnum tveimur, Bjöllunni og Ósvaldi, utan í Austurbunka en það rétt grillti í þá. Tók talsvert af nærmyndum af blómum – líklega aftur sönnun þess að í þoku verður maður nærsýnn.

Frá Grýlu til Gustavsbergs

Ég staldraði stutt við í Pálsbæ en þó nógu lengi til að taka mynd af Grýlu, sem Erling hafði sagt mér frá þegar ég spurði hann sérstaklega um örnefni sem væru sýnileg frá húsinu. Þetta er klettamyndun, lítill hraundrangi gegnt dyrunum á Pálsbæ, hluti af norðurvegg Traðarinnar og má með góðu móti sjá fyrir sér að þar hafi nátttröll dagað uppi. Erling hafði þegar lýst því fyrir mér nákvæmlega hvað hún stendur fyrir í hans huga – Grýlumyndina í Vísnaðabókinni gömlu eftir Halldór Pétursson þar sem forynjan gengur um glottandi á hófum með strigapoka fullan af litlum börnum, en eitt þeirra hefur klippt á hann gat með skærum. Þessi mynd er líklega greipt í huga flestra sem ólust upp við Vísnaðabókina og ég sannfærði sjálfa mig um að mér hefði tekist að staðsetja glottið á kerlingunni í klettunum.

Næst var Gustavsberg heimsótt. Steinarnir rúllandi óstöðugir líkt og á tanganum, stórar og djúpar glufur á milli þeirra og eins og fyrirmæli kváðu á um varð að koma sér eins nærri sjónum og hægt var án þess þó að láta ölduna taka sig. Fýlar sátu á hreiðrum í berginu ofan við hneykslaðir á svip og forvitinn selur stakk upp höfðinu öðru hverju milli öldufalda. Lovísa jarðfræðingur telur að Gustavsberg sé hvorki meira né minna en aðalörnefnið í Surtsey og það má til sanns vegar færa að því leyti að það er talsvert notað og vekur iðulega lukku – nema e.t.v. hjá Ameríkönnum sem tengja síður við vörumerkið en íbúar N-Evrópu, segir Lovísa mér síðar. Örnefnið er ekki mjög gamalt og þess má geta að staðurinn var áður

kallaður Símaklefinn.⁹⁰ Á heimleiðinni staldraði ég við hjá fýlshræinu við götuna sem nú var stundum talað um sem „dauða fýlinn“. Honum virtist hafa verið velt við að nýju frá því að ég átti leið um síðast og fótsporum umhverfis hræið fór fjölgandi. Heima beið grjónagrautur, lifrarpýlsa og blóðmör. Síðan dró Þóra fram norskt þurrkað kjötlæri sem vakti svo mikla lukku að það lá við að sumir klökknuðu og einn dró fram viskípela en honum var fljótlega pakkað niður aftur enda ekki skv. hefðinni – ekkert áfengi var í boði fyrr en síðasta kvöldið.

Minjar um landnema

Eftir matinn gekk ég ein niður í tanga og skoðaði á leiðinni gamla merkihæla sem höfðu vakið athygli mína áður á leið frá bátnum að Pálsbæ, austan við götuna, á svæði þar sem nú er talsvert melgresi og er ýmist kallað Sturluhólar eða Sturlumelar, en það heiti virðist þó ná yfir heldur stærra svæði. Það kom nokkuð á óvart en þarna voru þeir sem sagt enn, hælarnir sem voru notaðir til að auðkenna nýjar plöntur fyrstu árin. Hælarnir eru vindsorfnir, ljósgráir að lit og skera sig úr landslaginu þótt þeir rísi ekki hátt, sumir standa stakir en aðrir virtust hluti af mengi. Þessir hælir gegna litlu hlutverki í dag en minna á störf frumkvöðla í Surtsey. Á hverjum hæl er lítið merkispjald úr tini sem er merkt með ártali (t.d. 68, 72) og hlaupandi númeri fyrir hverja plöntu (1, 2, 3...). Hælarnir standa þannig enn sem minjar um fyrstu landnemana úr hópi plantna ef svo má segja, eru margir orðnir mjög veðraðir og sandblásnir og smám saman hafa þeir horfið – ýmist brotnað eða verið hirtir af hrafninum, sem sér þá sem gott efni í laup. Þótt kerfið sé orðið brotkennt má enn reyna að sjá fyrir sér hvernig plöntur hafa breiðst út um svæðið og sömuleiðis í hvaða röð plöntur hafa verið merktar einstök ár og þannig hvaða leið hefur verið gengin. Það virðist vera þegjandi samkomulag um að leyfa þessum minjum að vera og virðist lítið á hælana sem hluta af náttúrunni fremur en aðskotahluti af manna völdum. Kannski var þetta vísbending um fyrsta minjastaðinn í Surtsey – í það minnsta vakti það upp ýmsar tengingar að ganga um svæðið sem bar þetta nafn, lesa á hælana og feta í fótspor Sturlu og þeirra sem höfðu gengið á undan. Elsti hællinn sem ég fann var merktur með ártalinu 67. Það virtist ótrúlegt að margir hælanna hefðu staðið þarna í rúmlega hálfa öld. Í framhaldinu leitaði ég sérstaklega að staur frá 1976, fæðingarári mínu, og tókst að finna hann.

---

⁹⁰ Um örnefnið Gustavsberg segir Borgþór í athugasemd við þennan texta: „Fyrir líklega um 15 árum vorum við á leið út í Surtsey og áttum stans í Heimaey, meðan beðið var eftir bátsferð fremur en þyrilu. Var hópurinn uppi á Náttúrustofu Suðurlands, sem er í Heimaey. Þar fór undirritaður á privatið og sá þar áletrað á postulínið: Gustavsberg. Kviknaði þá á perunni um að þetta heiti ætti vel við sambærilegan stað í Surtsey. Þar væri tenging um ákveðna mannlega athöfn, undir berginu í Surtsey, einnig fælist í þessu smá húmor. Þar með var farið að nota heitið um staðinn úti í eyju, féll það í góðan jarðveg og festist við hann.“ Hvað Símaklefan varðar segir Borgþór: „Það kann vel að vera að einhverjir hafi nefnt staðinn Símaklefan en það kannast ég ekki við. Hins vegar töluðu menn gjarnan um að þeir ætluðu að fara niður í fjöru að „hringja“, þegar komið var að því að ganga örna sinna, menn sögðu það ekki beinum orðum hverra erinda þeir gengu niður eftir.“

Tanginn og horfið bæjarstæði

Tanginn var friðsæll. Á leiðinni þangað vakti athygli mína lítil skarfakálsplanta sem hafði skotið rótum í dæld í ryðgaða tankinum við götuna. Hann var hluti af náttúrunni – og mér hafði verið sagt að eitt árið hefði fugl gert sér hreiður ofan á honum. Ég tók myndir af Svartagili, sem liggur upp á milli Austur- og Vesturbunka úr norðri og mun hér um bil ófært núna en um það lá áður ein helsta leiðin frá gamla Pálsbæ upp í gígana. Gatan er meira að segja sýnileg á loftmynd sem til er af eyinni frá árinu 1967. Nú virðist lítið farið um gilið þótt það þyki enn áhugavert með tilliti til jarðhita eins og kemur fram síðar hjá Lovísu og Kristjáni. Ótrúlega litfagarar rendur eru í bergi þar sem Vesturklettur byrja við tangann. Það er örnefni sem ég hef enn ekki heyrt í tali fólks en er merkt inn á kort Halldórs Halldórssonar 1993 og rakið til Sveins Jakobssonar. Aðspurð telja Kristján og Lovísa að nafnið hafi varla verið notað frá 2011, en fram að því var fært eftir fjörunni undir klettunum og jafnan farið þar til að mæla hita í lauginni sem þar var. Nafnið Sigurð sem ég heyri nefnt eitt kvöldið í Pálsbæ (tiltekin urð sem mun kennd við Sigurð Þórarinsson) gæti verið tengt þeim ferðum, en hægt var að komast upp úr fjörunni neðan við klettana með því að fara upp hana.⁹¹

Skammt vestan við staðinn þar sem ég stóð og rýndi í klettana (og líklega inni á myndinni sem ég tók, sjá *Mynd 28*) stóð Pálsbær I, úti í sjó, svo sem sjá má á samanburði gamalla og nýrra loftmynda. Á þessu svæði voru mörg þekkt örnefni meðan Pálsbæjar I naut við – og raunar talsvert lengur. Mörg kennileiti sem áður báru nöfn eru löngu horfin eins og Pálsbær, t.d. Bólfell, Fjallið eina, Einbúi og Elínarlág sem ég hafði frétt af um borð í Herjólfu. Sum þeirra má sjá af gömlum myndum úr eyinni. Eins og áður hefur komið fram var á fyrstu árum yfirleitt ekki talað um Vesturbunka og Austurbunka heldur Strompfjall og Bunka. Strompfjall dró heiti sitt af litlum gíg, Strompi, sem myndaðist undir lok gossins. Til eru myndir af honum þar sem hann sendir frá sér fullkomna reykhringi og má ímynda sér að nafnið hafi verið nánast sjálfgefið – en hann blasti við frá gamla Pálsbæ og hefur verið mjög áberandi kennileiti þaðan frá séð. Ef til vill skýra breytt sjónarhorn að einhverju leyti að nafnið Strompfjall skyldi falla niður.⁹² Þegar ég kom til baka var allt með kyrrum kjörum, þóra að burstu tennurnar við regnvatnstank úti á palli. Allir komnir í rúmið kl. 22 skv. venju.

5.2.4 Dagur III

Gripirnir í Pálsbæ

Enn var eyjan sveipuð þoku. Aftur beikon og egg á pönnunni og Pawel að rista landnámsbrauð. Rytminn var farinn að vera kunnuglegur. Ég skyggdist um inni í húsinu. Pálsbær geymir ýmsa forvitnilega hluti sem virðist ýmist hafa dagað uppi þar tilviljanakennt eða verið haldið sérstaklega til haga. Nokkrir þeirra hanga á vegg beggja vegna við útsýnisgluggann ásamt útprentum, t.d. grafi af hitamælingum í Surtsey og jarðfræðikorti með helstu opinberu örnefnum. Hinum megin við gluggann eru grafískar leiðbeiningar um björgun úr lofti og af sjó sem minna á hlutverk skálans sem skipbrotsmannaskýlis. Þar er líka gömul ljósmynd af frægum einstaklingum, teistuungum sem Erling fann í hreiðri

---

⁹¹ Þetta staðfestir Erling síðar. Samkvæmt honum var á þessum eina stað hægt að þríla úr fjörunni upp á eyna vestan megin, rétt við suðurendann á Vesturbunka og hann nýttí sér það á daglegum hringferðum um eyna 1970 og 1971.

⁹² Borgþór kom fyrst til Surtseyjar sumarið 1975. Þá þegar var hætt að tala um Strompfjall og hann telur sig ekki hafa heyrt heitið í notkun.

sumarið 1970 og hafa verið kallaðir fyrstu innfæddu Surtseyingarnir. Myndin hefur verið límd upp fyrir margt löngu með breiðu límbandi og er ásamt miða með lýsingu orðin mjög gulnuð og upplituð en lýsir engu að síður vel stemmningunni – sá sem heldur á ungnum (Erling sjálfur) hefur þá upp hvorn í sinni hendi líkt og sigri hrósandi. Grófur, laus trébiti sem hangir neðar á veggnum er áberandi og ég ímynda mér að hann gæti verið úr gamla Pálsbæ, en það er ekki rætt sérstaklega. Síðar bendir þó Borgþór á að hann sé líklega úr rekkverkinu utan við gamla bæinn, sem var reist sem vörn gegn sandburði. Auk þess eru þar tveir járnhlutir, annar sem líkist einföldum tjaldhæl en hinn gæti verið lykill til að losa eða festa tiltekið stykki.

Borgþór tekur athyglisverðan grip niður við morgunverðarborðið. Þetta er myndarlegur tréklossi sem rak á fjöru í eyinni árið 1977 en þá dvaldi þar með honum Jón Guðmundsson. Í klossann eru skornir stafir en líka myndir af umhverfi og atburðum. Nöfn þeirra Jóns og Borgþórs eru ofan á ristinni, bæði með hástöfum. Á innri hlið klossans er rist nafnið SURTSEY og hefur verið strikað undir það. Við tábergið er einföld mynd af eyinni séð úr vestri en þó þannig að hún er vel þekkjanleg. Þar sjást Austur- og Vesturbunki, enginn viti kominn, enda ekki reistur fyrr en síðar sama ár. Svartagil skilur að bunkana og tanginn flatmagar vinstra megin. Það ber ekki mikið á því en ef grannst er skoðað örlar á gamla Pálsbæ, litlum þríhyrningi í skjóli við hæð sem er líklega Bólfell, en bæði eru horfin fyrir margt löngu. Stakt ský svífur yfir tanganum og öldurót er vestan við hann. Þetta er mynd af heimalandi og minnir eilítið á áttahagamálfverk fyrir utan að hér er bærinn sjálfur ekki miðdepillinn þótt hann sé vissulega til staðar. Hinumegin á klossanum, á ytri jarka, er mest áberandi ártalið 1977, rist með stórum stöfum yfir meginflötinn. Líklega hefur verið byrjað á því ásamt Surtseyjarnafninu og nöfnum Jóns og Borgþórs. Ártalið er líkt og SURTSEY undirstrikað en við hægri endann á því sjást tveir menn, dregnir með mjög einföldum hætti, standa niðri við sjávarborð og er annar þeirra að vaða út í. Sá sem ofar stendur veifar handleggjum, líklega til viðvörunar, því í sjónum leynist stærðarinnar beinhákarl og standa bakuggarnir báðir upp úr. Borgþór segir frá því þegar hann og Jón lentu í þessu atviki í raun og veru. Vinstra megin við ártalið á klossanum, tåmegin, er einföld mynd af tveimur selum sem snúa höfðum hvor í sína áttina og í innanverðum hælnum er súla að stinga sér. Fyrir aftan hana stendur vatnsstrókur upp úr sjónum, væntanlega eftir aðra súlu. Í þessum grip eru geymdar myndir af landslagi og dýralífi í Surtsey – eða tiltekinni sýn á þessa þætti – og auk þess sögur af einstökum viðburðum (eins og í landslagi og örnefnum). Það er gaman að sjá Borgþór handleika klossann meðan hann rifjar upp gamlar minningar. Gripurinn á sér nokkra sögu eftir að hann rak á Surtseyjarfjörur. Borgþór tók hann með sér heim um tíma og þótti hann tilvalið stofustáss þar en ekki var allt heimilisfólk jafn hrifið og á endanum fór hann aftur með hann út í Surtsey.

Þetta minnir glettilega mikið á sögu af öðrum Surtseyjargrip. Árni Johnsen hafði eitt sinn fundið rótarhnyðju rekna í Surtsey, fór með hana í bæinn og dröslaði upp á 3. hæð í blokk en eiginkonunni leist illa á gjörninginn og vildi ekki sjá hnyðjuna í sínum húsum. Hann fór því aftur með gripinn til Surtseyjar. Þar var hann hafður um tíma sem borð í gamla Pálsbæ en endaði svo þar fyrir utan, síðan niðri í fjöruborðinu aftur og hvarf þar að lokum, í hafið á ný. Hafið gefur og hafið tekur.⁹³ Af þessu má ráða að sumir hlutir eigi einfaldlega best heima

---

⁹³ Í ævisögu Árna er raunar ítarlegri frásögn af örlögum rótarhnyðjunnar. Þar kemur fram m.a. fram að hún hafi upphaflega átt að brenna með Pálsbæ I en eldurinn vann ekki á henni. Hún endaði samkvæmt henni sem skraut við hús Árna í Heimaey og hver veit nema hún sé þar enn (Árni Johnsen, 2004, bls. 75).

í Surtsey. Fleiri sögur eru sagðar frá fyrri dvöl í eyinni, m.a. ein um örnefnið Dritvík, en það mun vera lítil klettavík á austurströnd eyjarinnar, hér um bil beint niður af Pálsbæ. Nafnið minnir á fræga verstöð undir Jökli og mun hafa verið nefnd svo vegna manns sem kaus fremur að drita þar en undir Gustavsbergi. Þetta nafn virðist einkum notað í gríni í hópi líffræðinga en er ekki þekkt hjá jarðfræðingunum.

Áður en við höldum af stað er dregin fram ljóðabók eftir Sturlu Friðriksson, *Ljóð á langri æfi*. Hún er árituð 27. júlí 2015 svohljóðandi: „Borgþór Magnússon og Erling Ólafsson Náttúrufræðistofnun. Með þakklæti fyrir myndir af fyrsta æðarvarpi í Surtsey og tveim nýjum háplöntum, ljónslappi og stinnastör. Með þökk fyrir. Sturla Friðriksson.“ Bókin barst þeim eftir að Sturla lést 14. ágúst sama ár og þótti sýna hvílíkan brennandi áhuga hann hafði á Surtsey fram á hinstu stund.

Hópfærð á Tangann: horft til jarðar

Í framhaldinu göngum við niður á tanga, Erling og Matthías í skordýraleit og Þóra og Daníel ætla að skrásetja reka á tveimur hundrað metra löngum beltum á ströndinni. Ég geng aðeins á eftir hópnum og þegar útsýni opnast yfir tangann sé ég ekki betur en Erling sé að leita að einhverju. Kemur í ljós að það eru hvannir sem eiga að vera þar, tvær eða þrjár talsins. Hann finnur þær eftir nokkra leit á kafi í melgresi á svipuðum slóðum og í fyrra og myndar – önnur er í blóma. Það getur verið erfitt að leita uppi slíka staði því umhverfið breytist svo mikið milli ára, bæði gróðurinn og líka rof af völdum vatns sem rennur niður bunkana. Á tanganum eru fjórar tegundir plantna mest áberandi: Blálilja, melgresi, fjörukál og fjöruarfi. Þegar horft er yfir svæðið finnst manni líkt og gróðurinn sé að reyna að fylla upp í allar eyður, þekja sandinn. Ég tek eftir skærrauðum rótarskotum sem teygja sig yfir lítt gróið dökkbrúnt moldarflag í leirunni, en hún er um miðbik tangans og er kölluð svo út af leirkenndum jarðvegi. Þetta mun vera tágamura sem er allalgeng í eyinni (sbr. Muruhól sem er ofan við varpið) – en eiginlega eru skriðrætur plöntunnar meira áberandi en hún sjálf. Annars var það fjöruarfinn sem lét fyrstur að sér kveða á tangaflötinni og myndaði þúfur. Til eru áhrifamiklar ljósmyndir af ávölum fjöruarfapúfum, íðilgrænum með kolsvartan Austurbunkann í baksýn. Síðan kom bláliljan og nú hefur gróðurinn náð að mynda meiri þekju, þéttast í leirunni. Ég fylgist um stund með Matthías og Erling, sem eru að velta við viðardrumbum og tína skordýr með litlum flísatöngum. Erling bendir mér á Stromphraunið, sem varð sýnilegt á ný fyrir nokkrum árum í fjörunni eftir að sjórinn hreinsaði frá því. Það rann eins og nafnið bendir til úr Strompi, gígnum norðvestan í Austurbunka, og til norðvesturs en ekki ber mikið á því – maður þarf að vita hvar á að leita. Þetta er sama hraun og einnig var kallað Nýárshraun. Tveir dauðir selir á ólíkum rotnunarstigum liggja á tanganum og ég hugsa um það sem ég hef heyrt þá ræða um, hvort það séu hugsanlega talsverð áburðaráhrif af útsel sem kæpir þar á haustin. Þegar ég hitti Borgþór og Erling vorið 2020 á Náttúrufræðistofnun var afstaðinn leiðangur þar sem kæping útselsins hafði verið kortlögð og í framhaldinu stungu þeir upp að tanginn ætti að heita Selatangi! Ég þæli í helstu nöfnum á svæðinu og tek myndir. Skyggnið virðist heldur vera að lagast en er þó þannig að Strompur rétt gægist út úr þokunni.

Á heimleiðinni var staldrað við í smágiljum og skorningum austan í Austurbunka, sem hafa sorfist af vatni sem rennur niður brekkuna. Eitt af þessum giljum, sem er neðan við gíginn Nagg og síðar verður vikið að, kalla jarðfræðingar nýja gilið. Ég hef ekki heyrt það hjá líffræðingunum en gilið er mikilvægt frá jarðfræðilegu sjónarmiði, enda hægt að komast í móbergssnið og þar eru stundum tekin sýni með hamri og meitli, og tekið sérstaklega fram að ummerki veðrist fljótt. Lovísa nefnir einnig síðar að hún hafi einhvern tíma verið stödd í þessu gili í mikilli rigningu og þá hafi náð að myndast þar fossar! Það var í fyrsta skipti sem maður sá foss í Surtsey, segir hún (Lovísa Ásbjörnsdóttir og Kristján Jónasson, munnleg heimild, 24. febrúar 2020).

Þarna utan í gilbarminum hafði jarðvegur sópast frá rótarkerfi fjöruarfans, sem vex uppi á bakkanum, en hann er ein allra útbreiddasta plantan í Surtsey. Kræklóttar ræturnar hengu niður og teygðu sig til hliðanna í endalausum flækjum, spírölum, bendum og ringulreið, hvítar í svörtum sandi. Þarna var rísómið lifandi komið, rótarkerfið sem vex stjórnlaust í allar áttir í leit að næringu. Hugmyndalegur grundvöllur rannsóknarinnar holdgerður og allt í einu lifnuðu kenningarnar við: „Rísómið gengur til verks með tilbreytingu, útþenslu, hernámi og afleggjurum ... Andstætt miðstýrðum kerfum og jafnvel fjölmiðstýrðum kerfum með stigveldisbundnum samskiptum og fyrir fram ákvörðuðum tengslum er rísómið merkingarlaust kerfi án miðju, stigveldis og hershöfðingja. Það hefur ekkert flokkandi minni, engan miðlægan sjálfvirkja, og verður aðeins skilgreint með hringrás ástanda“ (Deleuze og Guattari, 2002, bls. 50). Ég minnst orða Bjarna, sem hafði áður sagt mér þar sem við stóðum á að því er virtist eyðilegum sandi að í raun værum við í frumskógi þótt við sæjum það ekki – rótarkerfi, einkum fjöruarfa og melgresis, hefði þegar lagt undir sig eyna og það væri næstum sama hvar stungið væri niður skóflu, alls staðar væri rótarkerfi.⁹⁴ Plöntur næðu þó eingöngu að skjóta sér upp þar sem næringarefni væru fyrir hendi. Þetta var mögnuð hliðstæða við rísómið og svo margt annað í mannlegu samhengi. Kannski gátu örnefni á sama hátt verið birtingarmynd hugmynda og sögu sem er undirliggjandi í sérhverju samfélagi en skjóta sér upp þar sem eitthvað „fóðrar“ þau hvort sem er sýnileg kennileiti, atburðir eða annað sem þau tengjast. Síðan var spurning hvort þau næðu að festa rætur og breiða úr sér í framhaldinu. Hér voru kenningar að taka á sig mynd, bókstaflega, hlutgerast.

Sturluhólar og Apall. Sjónhverfingar.

Svæðið neðan leiðarinnar og Pálsbæjar þurfti að skoða betur á bakaleiðinni. Ráfaði aðeins um hælaskóginn við Sturluhóla og í átt að Apal, en svo kalla þeir ákaflega úfið hraun niður af Pálsbæ. Þarna var gróður talsvert öðruvísi en ég hafði séð annars staðar, til dæmis birtist skyndilega talsvert af fíflum í einni skvompunni sem ég hafði ekki tekið eftir áður. Nokkrum sinnum set ég ósjálfrátt upp fornleifagleraugin, tel mig t.d. sjá aðhald reist upp við stóran klett og grjótdreif minnir mig á uppblásna dys eða rúst eins og þær líta út í Þjórsárdal eða á Rangárvöllum. Þetta eru næstum eins og sjónhverfingar og ágerist sama hvað ég reyni að

---

⁹⁴ Rótarkerfi fjöruarfans hefur verið lýst á eftirfarandi hátt: „Rætur fjöruarfans teygja sig langt út frá plöntunum og nýta þær greinilega miklu stærra svæði til næringarnáms en sem nemur þekjunni á yfirborði. Þar sem fjöruarfi hefur vaxið um árabil má víðast hvar finna rætur hans í jarðvegi þar sem borið er niður“ (Borgþór Magnússon o.fl., 1996).

hrista það af mér. Nú þegar ég tek stefnuna á Apal stend ég mig t.d. að því að taka mið af einhverju sem lítur út eins og varða. Varða í Surtsey var nánast óhugsandi – þetta hlaut að vera einhvers konar hraunmyndun. En viti menn: Það stendur heima að þarna er varða. Ekki stór, en varða samt. Hlaðin úr hraungrýtishellum, 4–5 umför grjóts, 0,5 m há og sést býsna vel að. En af hverju er varða þarna? Hvaða merkingu hefur hún? Ég velti fyrir mér hvort hún eigi að merkja staðinn en sé ekkert nema svolitla hraungrjótu rétt við hleðsluna. Þegar ég spyr út í þetta síðar um daginn heima í Pálsbæ segir Erling mér að varðan sé við opið á hellinum – og hann segir það með slíkum þunga að það hljómar eins og örnefni þótt allnokkrir hellar séu í Surtsey. Hann telur að einhver ókunnugur hljóti að hafa hlaðið hana, þeir sem þekki eyna og rati þurfi enga vörðu til að vísa sér veginn. Það sést til vörðunnar frá Pálsbæ, þ.e. ef maður veit af henni. Og þar sem ég skima í áttina að henni tek ég eftir svolitlu merkilegu: Þokunni var tekið að létta svo að nú sást til eins klettastapa úti í hafi í austri – líklega var það Geirfuglasker sem er næst Surtsey af úteyjunum.

Í hraunjaðri skammt frá vörðunni fann ég fleira manngert – þar var rannsóknareitur 13, merktur með sverum hælum á hornum. Staur með númerinu 13 á málmplötu var veðraður og minnti á móbergið í hliðunum fyrir ofan – veðrunin hafði svipt hulunni af lagskiptingu viðarins þannig að tímalögin voru berskjölduð. Skammt frá var koparskjöldur greypur í klöpp með númerinu 609 og hafði verið málaður hvítur hringur í kringum hann – væntanlega fastmerki frá Landmælingum. Skyggni fór batnandi, sem mátti helst merkja á því að sífellt bættust fleiri eyjar við úti í hafinu til austurs, líkt og vörðuð leið í átt til lands eftir haffletinum. Staðsetning mín í heiminum varð sífellt ljósari. Hægur vindur og nokkrir stakir melgresisbrúskar með slútandi öx höfðu dregið sveiga í sandinn umhverfis sjálfa sig.

Varpið

Eftir mat röltum við Þóra út í varp, sem er oftast sagt, frekar en að fara í mávabyggðina. Þetta er athyglisvert – ef ég hefði spurt einhvern um heiti á staðnum hefði Máfabbyggðin líklegast orðið fyrir valinu en varp er hins vegar það sem er notað í daglegu tali. Sturla Friðriksson nefnir svæðið oft Mávaból, eins og áður hefur komið fram, en það heyri ég aldrei notað í talmáli.

Fram að þessu hafði okkur verið ráðið frá því að heimsækja varpið vegna rigningar – umgangur getur hrakið ungana úr hreiðrum og þeir drepist. Þannig var þetta eini staðurinn sem var framan af dvölinni hálfgerð bannsvæði. Nú opnaðist því nýr hluti af eyinni; þrátt fyrir smæð hennar var nýr heimur við hvert fót mál. Gengið var til suðausturs frá Pálsbæ framhjá veðurstöðinni (er það örnefni?) sem er afgerandi kennileiti, allhótt mastur á eyðilegu landi skammt sunnan við Tröðina, svo fer gróðurinn stigvaxandi þaðan uns komið er í varpið – þar er gróskumikið og algrænt svo sker næstum í augu, ekki síst eftir að þokunni tók að létta. Það minnir á hagablett á eyðisandi, en hér koma engin hross eða sauðfé til með að rífa grasið í sig. Áður en mestu gróskunni er náð er raunar gengið um Nýlendu, sem er viðbót við varpið austanvert, strjálle en þó tekið að grænka. Nýlenda kom þannig til að svartbakar hröktu sjálfa frumbyggjana, sílamáfana, út fyrir varpið á hrjóstrugt hraun (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 156). Þetta er kjörlendi, ekki bara fyrir fugla og skordýr heldur líka fyrir plöntu- og skordýrafræðinga. Þarna eru nokkrir rannsóknareitir og þar dvöldu Pawel og Borgþór sjálfsagt lengstan hluta dvalarinnar og hinir líkast til einnig. Við hittum Borgþór fyrir ofan það sem ég heyrði síðar kallað „hjarta varpsins“, og hann útskýrði hvar við gætum gengið og tók fram að þarna fyrir neðan væri líkt og að ganga á teppi. Ég áttaði

mig ekki á því hvað hann átti við fyrr en ég fann jörðina bókstaflega dúa undir fótum okkar – svona áferð á landi hef ég aldrei upplifað áður. Það var eins og grassvörðurinn væri dýna eða flyti á lofti, hann sökk niður undan þunga en skaust svo upp aftur um leið og fæti var lyft. Eitt augnablik fannst mér eins og ég væri að sökkva í mýri en auðvitað var hörð hraunhella undir. Síðar útskýrði Bjarni Diðrik af hverju þetta gerist: það er þegar vöxturinn er hraður vegna áburðar en lífríkið hefur enn ekki alveg tekið við sér – eða eins og hann orðaði það, þegar *hakkavélin* er ekki enn komin í gang, þ.e. örverur sem hafa áhrif á rotnun gróðurleifa. Við skoðuðum okkur um í varpinu en þar þurfti að gæta sín að stíga ekki á stálpaða unga á hreiðrum. Héldum síðan upp til norðurs, þar sem Erling vill helst kalla Vesturgígsbrekku, þótt ekki sé það orðið almennt, í áttina að Surtungi eða Vesturgíg, eins og hann var oftast kallaður.

Upp í hæðir og ofan í gíg

Skörp skil eru milli gróðurs í varpinu og rýrara lands ofan við. Þar er þó meiri fjölbreytni í gróðri – túnvingullinn (sem flestir þekkja undir heitinu *gras*) er ráðandi í varpinu og raunar er brekkan ofan við einn fallegasti staðurinn sem ég hafði séð út frá gróðurfari. Hún einkennist af stökum gróðurþúfum sem ná ekki nærri því að þekja svartan sandinn en setja þó mikinn svip á hann. Nokkrar tegundir eru helst ráðandi, holurt, hundasúra, melgresi, fjöruarfi, blálilja og baldursbrá svo nokkrar séu nefndar, hver og ein með sína áferð og lit og þótt litirnir væru ekki sterkir var fjölbreytnin samt ótrúleg þegar maður gaf henni gaum. Eitt landmælingamerki sást á leiðinni, stór plastbrúsi rúmlega hálf fullur af sandi við hliðina á hvítmáluðum hring á klöpp. Hann stakk óneitanlega í stúf við umhverfið og er líklega eini heillegi plasthluturinn á víðavangi í Surtsey sem hefur verið vandlega komið fyrir af manna höndum í þeim tilgangi að hægt sé að finna hann á loftmyndum. Annað áþekkt merki var skammt suðvestan við Surtung, en það var skjannahvítur plastpoki. Þegar börnum hans var lyft upp sást að þar voru rætur – allsstaðar rætur og gráhvítt skæni, eins og mygla. Þannig myndaði meira að segja plastið ákjósanlegar aðstaður fyrir líf af einhverju tagi.

Nú skyldi haldið ofan í Surtung til að finna laupinn. Fundum okkur leið syðst í gígnum þar sem virtist fært niður og sáum fótspor eftir aðra í hópnum. Botn gígsins er sundursprunginn á þessum slóðum og okkur leist illa á að stökkva yfir sprungur án leiðsagnar. Snerum við og fundum betri leið norðar sömu megin. Laupurinn var utan í barmi gjár í gígbotninum, sem oft er kölluð gjáin, og sást þokkalega úr fjarska. Í honum voru löng strá, líklega rætur, eitthvað sem líktist plastbandi og hælur úr gömlu plöntumerkingunum. Magnaður staður. Gróðurinn undir hreiðrinu var iðagrænn af áburði en seinna ræddu samferðarmenn okkar að líklega hefði hrafninn ekki komið upp ungum þetta árið. Við sáum hann bara einu sinni sveima hátt yfir eyinni, kannski var hann sorgmæddur yfir ungadauða. Þegar við komum upp var loks farið að sjá til sólar gegnum skýin. Úteyjarnar blöstu við þegar horft var í átt að landi og allt var breytt. Litur eyjanna endurspeglaði skyggni og fjarlægð og skapaði áþreifanlega dýpt. Geirfuglasker var dökkgrátt næst Surtsey en hinar eyjarnar dóu smám saman út í grámann: Súlnasker, Hellisey, Brandur og Álsey, Suðurey. Heimaey bar nú fyrst nafn sitt með rentu, þegar maður var staddur í útey úteyjanna. Þar handan við grillti í ljósgráan bakka í landi.

Skammt frá Pálsbæ hafði mér áður verið bent á nafngreint kennileiti, Mávastein. Í nokkrar sekúndur bar hann nafn með rentu þegar mávur tyllti sér á hann. Þóra var önnur kafin við

að pakka selaskít sem hún hafði safnað á tanganum í þeim tilgangi að greina örplast. Hakk og spagettí í matinn – enn ein rótarflækjan.

5.2.5 Dagur IV

Í sólskini hjá bungum og dyngjum

Það hafði létt til! Úteyjarnar sunnan Vestmannaeyja voru nú sýnilegar úr kojunni – eða átti kannski frekar að kalla þær inneyjar frá þessu sjónarhorni? Síðar var mér sagt að Sveinn Jakobsson jarðfræðingur hefði haft hönd í bagga með góðan útsýnisglugga á Pálsbæ II og er óhætt að segja að vel hafi tekist til – frábær og fullkomlega innrömmuð mótíf sem gerðu manni kleift að leggja mat á veður, skyggni og afstöðu við land. Glugginn var jarðtenging, samband við umheiminn – og nú tók ég fyrst eftir því í gluggakistunni var einmitt tæki sem gerði manni kleift að tengjast honum á annan hátt – útvarp. Surtsey var gjörbreytt, hulunni hafði verið svipt af og allt leit öðruvísi út. Gekk með Bjarna Diðrik niður á tanga. Nú hafði myndast greinileg slóð í sandinn, enda leiðin margfarin, bæði niður á tanga og á Gustavsberg. Bjarni sýndi mér melhóla sem bera allir nöfn: Boggabungu, Sturluhóla og Guðrúnardyngju. Boggabunga er nefnd eftir Borgþór, en þar gerði hann einhvers konar mælingar á jarðvegi og notaði m.a. við það kaffibauka. Þegar þetta er rifjað upp vekur það almenna kátínu í hópnum og nafnið virðist notað í hálfkæringi og kannski aðallega í þeim tilgangi að rifja upp skemmtilega sögu. Bungan er skammt austan við götuna niður á tanga, mjög rislág og ber afar lítið á henni. Líklega hefði ég aldrei tekið eftir henni nema af því að hún bar nafn og barst þar af leiðandi í tal.

Svipað á við um Guðrúnardyngju, sem er tæpum 100 m sunnan og suðvestan við Boggabungu, lágur melhóll inn á milli sandfylltra hraunhóla. Þótt lítið beri á henni er hún merkur sögustaður í landnámssögu melgresis, enda sá melhóll sem næstur myndaðist á eftir Sturluhólum. Nafnið á rætur að rekja til atviks sem tengist nemanda Bjarna Diðriks, Guðrúnu Stefánsdóttur, sem rannsakaði uppsöfnun kolefnis og niturs í melhólum í Surtsey (Guðrún Stefánsdóttir, 2017), en Bjarni kom að henni þar sem hún hafði lagt sig við dyngjuna einn daginn.⁹⁵ Síðar um daginn geri ég raunar slíkt hið sama skammt frá og hugsa til Guðrúnar, en þá hefur sólin náð að verma svartan sandinn og það er hlýtt inni á milli hólanna. Ósjálfrátt hvarflar hugurinn að Elínarlág sem er sögð hafa spruttið af svipuðu atviki, þ.e. konu sem hafði lagt sig. Orðið *dyngja* á ágætlega við um hinar lágu þústir sem myndast umhverfis melrætur á svæðinu, en þær safna smám saman í sig sandi auk þess sem rótarkerfi plantnanna stækkar. *Bunga* er líka viðeigandi, en mann grunar þó að sú ending hafi verið valin vegna þess að hún hljómaði vel á móti Bogga. Hljómur nafnsins virðist einn og sér dálítið hlægilegur. Ég tengi dyngjuheitið aftur á móti ósjálfrátt við eitthvað kvenlægt, enda eru þær þekktar sem dvalar- og vinnustaðir kvenna í fornrítum (sjá t.d. Gunnar Karlsson, 2017, bls. 53–60). Það er þó ekki eina merkingin, enda eru hreiður álfra nefnd dyngjur og sömuleiðis geta dyngjur auðvitað verið eldfjöll.

---

⁹⁵ Borgþór segir mér síðar að Guðrún hafi sjálf átt frumkvæði að nöfnunum og byrjað að tala um Boggabungu og Guðrúnardyngju þegar hún var við rannsóknir á melhólum á ólíkum framvindustigum í Surtsey. Mörgum árum fyrr hafði hafði Borgþór gert rannsóknir á jarðvegsvirkni á þessum sömu stöðum (og notað kaffibauka).

Sturluhólar

Nokkru norðar eru Sturluhólar, tveir melhólar sem hafa smám saman hlaðist upp umhverfis melgresi. Til að finna staðinn þurfti bara að „sveigja út af götunni þarna við dauða fýlinn.“ Fuglshræið var orðið að kennileiti og ég velti fyrir mér hvort þarna hefði getað orðið til örnefni ef hræið yrði ekki étið upp til agna af lirfum og öðrum smádyrum á næstu vikum. Það er heldur ólíklegt að nafn af þessu tagi hefði orðið til í hópi jarðfræðinga en fyllinn bar þess merki að vera mikið áhugamál þeirra sem áttu leið um, bæði höfðu myndast fótspor í kringum hann og verið hreyft oft við hræinu. Í Sturluhólum var Sturla Friðriksson eins og áður sagði mikið við rannsóknir, en þar náði melgresi fyrst að bera fræ í eygni og þangað sótti Sturla mikið á efri árum þegar hann var orðinn verri til gangs, enda skammt frá Pálsbæ. Hólarnir sjást þó ekki þaðan og ekki vel frá götunni en þegar komið er aðeins niður fyrir blasa þeir við ofan í dálítilli lág og skera sig nokkuð úr umhverfinu, allstórir og betur klæddir gróðri en umhverfið í kring. Sá efri eða vestari mun hinn upprunalegi Sturluhóll, en í honum náði melgresi fyrst að róta sig og bera fræ. Almennt er álitid að mikið af því melgresi sem nú vex í eygni sé komið af þessum forföður. Í seinni tíð er oftar talað um Sturluhóla í fleirtölu, þá með vísan í neðri hólinn sem einnig vex melgresi á – og óneitanlega eru þeir landfræðileg heild, standa þétt saman og eru áþekkir að lögun og gerð. Það er merkilegt að á örnefnakorti í nýlegri bók (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014) eru Sturluhólar ekki merktir inn en þar eru hins vegar merktir Sturlumelar sem heiti á stærra svæði, að því er virðist, og sett inn heldur sunnar en hólarnir. Það nafn heyrði ég ekki notað í tali í eygni en þó vill Bjarni meina að með því sé í raun vísað til hólanna og svæðisins umhverfis. Var þetta kannski ferli á við melgresið – þ.e. örnefni fæddi af sér önnur – Sturluhóll > Sturluhólar > Sturlumelar? Dæmi um nöfn sem enn hafa ekki fest rætur fullkomlega en eru öll á sveimi, nokkurn veginn jafn gild? Líklega hefði enginn gert athugasemd við eina útgáfu umfram aðra. Þar sem ég ráfa um í kringum hólana finnst mér eins og Sturla sjálfur sé nálægur; hann sprettur fram íklæddur hvítum náttserk og náttúfu. Þetta er endurómur af sögum sem ég hef heyrt frá félögum mínum í Pálsbæ af því þegar hann gerði gesti nokkrum hverft við með því að birtast íklæddur slíkri múnderingu.

Á einhvern hátt finnst mér Sturluhólar vera áhrifamesti sögustaður í Surtsey og fortíðin næstum áþreifanleg. Eftir á að hyggja koma líklega til nokkrir samverkandi þættir: Örnefnið sem minnir á Sturlu og ég tengi um hæl myndinni af honum í náttserk; vitneskjan um að Sturla hafi haldið upp á staðinn og sótt þangað fram undir það síðasta; sú staðreynd að þetta sé landnám melgresisins og síðast en ekki síst hinar áþreifanlegu minjar, hælarnir sem eru margir á þessum stað og allt um kring og bera þannig útbreiðslu plantnanna vitni – gera hana læsilega. Gróðurfar hefur breyst í hólunum, sem er líka athyglisvert, og heldur áfram að þróast. Svartbakur tók að verpa í þann neðri einhver ár í röð og þá varð áburðurinn of mikill fyrir melgresið, sem tók að hopa, en á sama tíma urðu aðrar plöntur meira áberandi. Melgresi er harðduglegt í áburðarlitlu umhverfi, segir Bjarni mér, en fljótt að víkja fyrir samkeppni. Breytingar í þessa átt sjást líka í efri hólnum, hinum upprunalega Sturluhól, en þar hafa nokkrir fíflar skotið rótum – augljóst merki þess að næring sé að aukast og stytst þá í að melgresið hverfi á braut. Þannig má segja að örnefnin og þeirra ferli séu ekki bara afleiðing af einu atviki eða augnabliki heldur beintengt bæði síendurteknum heimsóknum og ekki síður hinu náttúrulega ferli.

Aftur í Nýlendu og Mávabyggð

Að þessu loknu hélt ég aftur í Nýlendu og mávabyggð, þar sem voru nokkur örnefni sem ég hafði ekki veitt sérstaka athygli enn. Á leiðinni var tekið hnit á kletti sem hlaut að vera Einbúi sem Borgþór var búinn að segja mér frá og reyndist síðan vera rétt. Þetta er stakur og áberandi klettur, líklega í Nýlendu fremur en mávabyggð þótt skilin þar á milli séu ekki auðséð nú – svipaður Mávasteini heima við Pálsbæ. Það er athyglisvert að Einbúanafnið hafði áður komið fyrir á kletti í Surtsey, á allt öðrum stað, en hann var áfastur Bólfelli norðan til á eyinni (sjá bls. 127), en eins og fram hefur komið er svæðið allt komið langt út í sjó. Ég spyr sérstaklega um þennan eldri Einbúa en hann virtist löngu gleymdur. Þess má geta að Einbúi er eitt algengasta örnefni á Íslandi og er yfirleitt notað um staka kletta eða hóla.⁹⁶ Við Einbúa í varpinu vex njóli og helgast af því að kletturinn er vinsæll setstaður máva og hafa fræ væntanlega borist með driti þeirra, eins og fleiri plöntur. Þó er eitthvað sem mér finnst stinga í stúf við njóla á þessum stað. Hann er venjulega talinn fremur óæskileg planta, ágeng og til marks um órækt og vex oft þar sem jarðrask hefur orðið af manna völdum. Sama á við um hóffifilinn, sem finnst nokkrum dögum síðar í eyinni, sá fyrsti sinnar tegundar og er nýja plantan í Surtsey þetta árið.

Borgþór og Pawel voru að klippa grös, höfðu lagt út lítinn ferhyrndan ramma og var allt klippt innan hans. Borgþór sýndi mér Hvanndal og Muruhól. Hvanndalur er inni í varpinu eða mávabyggðinni, alllangt fyrir austan reit nr. R6 (sem ég heyrði einnig kallaðan sexuna og túnvingulsreitinn og er stundum vísað í sem „hjarta varpsins“, enda hófst hið þetta varp mávanna þar og gróðurinn náði sér þar fyrst á strik). Þetta er enginn dalur í venjulegum skilningi, aðeins dálítil lægð í hrauninu. Mér verður hugsað til Hvanndala í Hvanneyrarhreppi hinum forna sem eru ein afskekktasta eyðibýggð Íslands, torsótt kvos utan í fjalli milli Héðinsfjarðar og Ólafsfjarðar og þverhniptir hamrar fram af. Hvanndalur í Surtseyjarhreppi er vel gróinn og því iðagrænn en sjálfsagt lítt byggilegur og hraunnibbur stingast upp úr gróðrinum umhverfis. Það væri synd að segja að hvönn væri einkennandi fyrir þennan stað. Eins og á tanganum þarf að gera leit að plöntunum sem nafnið er sprottið af en þær reynast þrjár talsins utan í hraunkambi, lágvaxnar og á kafi í öðrum gróðri. Þetta er ekki hin dæmigerða hvönn sem einkennist helst af blómunum og raunar hefur aðeins ein þeirra blómstrað, annaðhvort í fyrra eða hitteðfyrra og stendur stilkurinn enn uppi líkt og til minningar um þann atburð. Um tíma voru kimplöntur í kring sem náðu sér ekki á strik. Þannig er tilvera hvannarinnar á staðnum enn óttalegur barningur og framtíðin ekki trygg.

Muruhóll er í jaðri varpsins að norðanverðu, en nafnið virðist nú að jafnaði ekki notað þótt Borgþór myndi eftir því. Hann er nefndur eftir tágamuru, enda fannst hún fyrst á þessum stað í Surtsey en er nú býsna útbreidd. Líklegt er að þetta hafi verið setstaður máva. Muran er rislág jurt og skriðul, blómstrar gulum blómum en helsta einkenni hennar á tanganum, þar sem ég hafði áður séð hana, var skærrauðar skriðrenglur. Þarna sá ég þó enga tágamuru – en hún er þar víst þótt ekki beri mjög mikið á henni. Sjálfsagt hefur hún verið einkennandi þegar hún hóf að breiða úr sér en svo hefur annar gróður tekið yfir, helst túnvingullinn með auknum áburði frá varpinu, en auk þess sést þarna dálítið af melgresi og fjöruarfa. Þetta minnir raunar á umræðu um nafnið Surtsey, en einhver benti á að það yrði ekki viðeigandi nema í stuttan tíma, enda yrði eyjan sveipuð gróðri og iðagræn fyrr en varði. Borgþór segir að Grænalág, sem hvergi er nefnd í heimildum svo ég viti, hafi verið einhvers staðar undir Muruhól en ekki sé alveg víst nákvæmlega hvar – þetta er nafn sem var notað af Sturlu en nú hefur

---

⁹⁶ Leit á vefsíðunni www.nafnid.is skilar 1227 niðurstöðum.

mávabyggðin gleypst hana. Í Grænulág fannst brennisóley fyrst í Surtsey. Norðaustan við varpið, skammt frá Surti, er síðan staður sem Erling nefndi um tíma Rauðubrík. Þetta var brún á litlum gíg sem nú hefur nær alveg fyllst af foksandi en var ágætt skjól um tíma þegar horft var yfir varpið. Erling segist aldrei hafa haldið nafninu á lofti.

Ég geri mér grein fyrir því að ég hef aldrei verið jafn upptekin af plöntutegundum og þarna í Surtsey og alloft beinir maður sjónum sínum niður á við jafnvel þótt þokunni hafi létt fyrir löngu. Síðar, þegar ég fer að skoða myndir sem ég hef tekið af bæði Þóru og öðrum vísindamönnum að störfum (*Mynd 52*), sé ég að þetta er ótrúlegt samansafn af fólki sem horfir niður: Þarna er Matthías að koma fyrir skordýragildru og síðar að velta við dauðum mávi, Erling að tína skordýr með flísatöng, andlitið hulið bak við skyggni af derhúfu, Bjarni að mæla koldíoxíð í jarðvegi með mælitæki sem líkist öndunargrímu, Borgþór og Pawel krjúpandi að klippa túnvingul. Þóra að taka mynd af gróskumiklum fíflum og síðar að sópa gólfíð í vitanum og tína selaskít, þá að ganga á reka, nánar tiltekið að velta grjóti ofan af plastflösku. Fólk í hreiðurtalningu. Allt saman mjög jarðlæg vísindi.

Mynd 52 Jarðlæg vísindi í Surtsey.

Sfínxinn heimsóttur og fetað eftir brúnum Vesturbunka

Úr þessu gekk ég áleiðis upp að Surtungi og lenti á sporaslóð sem reyndist vera mín eigin spor frá deginum áður. Einkennilegt hvernig maður gengur alltaf sömu leiðirnar, ómeðvitað. Hitti Erling og Þóru, sem höfðu verið í Grillinu utan í Surtungi, litla hellinum sem var fyrrum hafður fyrir gufubað og pylsuveislur en er nú kulnaður. Allt í einu rámaði mig í að hafa heyrt að Paul Bauer hefði oft dvalið á Hótel Sögu þegar hann var í Reykjavík og velti fyrir mér hvort heitið hefði nokkuð að gera með Grillið, veitingastaðinn á efstu hæð. Þóra kom með mér í framhaldinu, við vorum búnar að ákveða að fara að Sfínxinum, sem er klettamyndun

vestast á Vesturbunka. Það eru engar ýkjur að kletturinn, sem er mjög veðraður, líkist sfínx sem starir yfirvegaður út yfir sjóndeildarhringinn til vesturs. Mannlegt höfuð á veðruðum líkama dýrs. Það er dálítið bratt að ganga upp að honum, mól ofan á móbergi svo manni skrikar auðveldlega fótur og handan hans eru þverhníptir klettar. Útsýnið er ótrúlegt og hægt að sjá alla leið vestur á Reykjanes. Þetta er einn magnaðasti staðurinn í Surtsey en ljóst að Sfínxinn mun hverfa. Á sínum tíma var eins og áður sagði gerð tilraun til að endurnefna hann Bergsvein til heiðurs Sveini Jakobssyni – enda hálfgerð mannsmynd (-sveinn) í bergi. Þessi tilraun til að gera jarðfræðinginn ódauðlegan í líki helsta viðfangsefnis síns var þó til einskis, enda þótti honum hugmyndin kjánaleg.

Raunar var allur Vesturbunki mjög magnaður og kom á óvart – hann virðist svolítið út undan hjá samferðamönnum okkar sem fara fremur upp að vita, sem er á Austurbunka. Síðar kemur í ljós að jarðfræðingar leggja leið sína oft á þann vestari, enda mæla þeir hita í sprungum sem sumar hverjar liggja ansi tæpt á brúninni. Kristján sér oft um að mæla og hrópar tölurnar til Lovísu, sem skráir. Sprungurnar ganga ekki undir sérstökum heitum en þó er áður nefnd sú sem jarðfræðingar kalla „sprunguna við vitann“. Aðrar sprungur voru áður númeraðar en nú einfaldlega merktar inn með GPS-hnitum. Ekki leist okkur á að klöngrast eftir þverhníptri egg frá Sfínxinum austur á hábunkann en fórum aðeins niður og svo upp á ný í sneiðing eftir brekkunni ofan við Surtung til norðausturs. Þar var þungt undir fæti svo maður sökk upp að ökkla og við skildum eftir okkur greinilega slóð í vikrinum. Þegar komið var austur fyrir Surtung sást óljóst móta fyrir línu sem virtist vera eldri slóð, mjög máð, frá einhverjum sem hafði gengið svipaða leið og við en líklega í fyrra eða jafnvel mörgum árum fyrir.

Vesturbunki og hugleiðingar um gíga

Útsýnið af Vesturbunka var stórkostlegt, yfir tangann sem breytti sífellt um útlit eftir því sem austar dró. Mikill hiti er í bunkanum og rýkur víða úr sprungum sem bergið er upphleypt í kringum líkt og þrútnar æðar utan á móberginu – hiti mun hafa aukist hér eftir jarðskjálfta fyrir nokkrum árum. Lyktin af gufunni sem berst upp um sprungurnar er sérstök, ekki hrein brennisteinslykt sem maður þekkir svo vel heldur heit og gróf lykt sem minnir á hrossatað – beint úr iðrum skepnunnar. Austarlega á bunkanum var gengið fram á grjóthrúgu, hnallunga sem höfðu verið lagðir þannig að þeir mynduðu kross. Þetta gæti hugsanlega verið gamalt lendingar- eða loftmyndamerki en enginn sem ég spurði virtist vita neitt um það – það var nánast eins og það væri frá forsögulegum tíma, horfið úr minninu og hvergi getið. Svartbakar voru mjög ágengir á þessum slóðum, hlökkðu og gögguðu og steypu sér yfir okkur einmitt þegar ég stóð hjá krossinum, svo ég færði mig frá. Eftir þetta skildi leiðir, þóra hélt niður en ég hélt aftur upp að vitanum þar sem veðrið var svo gott og útsýnið ótrúlegt. Hvergi er ljósara en einmitt hér að maður er staddur á eyju, umlukinni úthafi. Gengið var fram á syðsta hluta Austurbunka en þaðan er m.a. útsýni yfir Pálsbæ. Gaman var að sjá hann frá þessu sjónarhorni. Tvennt vakti mesta athygli: Annars vegar eitthvað sem leit út eins og upphleypt fótspor í veðruðu móberginu og minnti á ljósmyndina sem Kristján jarðfræðingur hafði sýnt mér forðum daga og átti síðar eftir að nefna nánast eins og það væri örnefni – fótsporið. Ég var uppnumin. Gat þetta verið sami staður – fyrirbærið sem hafði dregið mig til Surtseyjar?⁹⁷

---

⁹⁷ Síðar átti eftir að koma í ljós að svo var ekki en steingerð fótspor sjást þó á nokkrum stöðum í Surtsey og voru gerð að sérstöku rannsóknarefni nýlega (Esperante og Birgir Vilhelm Óskarsson, 2022).

Annað sem var áberandi þegar horft var niður að Pálsbæ var hversu greinilegar slóðirnar eftir okkur voru orðnar, eins og gráhvítir spottar sem höfðu verið lagðir snyrtilega í svartan sandinn, einn langur til norðurs í átt að Gustavsbergi og annar stuttur til suðurs yfir enda Traðarinnar og áfram út að veðurstöð og út í varp. Út frá þeim mátti lesa ferðir okkar undanfarna daga. Slóðirnar myndast á sömu stöðum á hverju ári en hverfa síðan algerlega milli ára að sögn kunnugra.

Mynd 53 Slóðamyndun frá Pálsbæ.

Að þessu loknu er haldið niður af bunkanum til að skoða Ósvald og Bjölluna, sem ég hef þó gengið framhjá áður – litlu gígopin tvö sunnan í Austurbunka. Skammt er á milli þeirra, varla nema um 150 m. Í nýlegri bók er tekið fram að nafnið á þeim fyrrnefnda hafi tvíþætta tilvísun: Bæði ósaði lengi úr honum en einnig var hann nefndur til heiðurs hinum landsþekktu kvikmyndagerðarmanni Ósvaldi Knudsen. Ég fer ekki upp að þeim, þar er mikið af fugli (a.m.k. í Bjöllunni) sem er ekki gott að styggja. Ég hugsa til hinna smágíganna sem eru líka í Austurbunka að norðan. Nafnið á Strompi virtist nánast hafa verið sjálfgefið, það var ég viss um eftir að hafa horft á mynd Ósvaldar Knudsen þar sem hann sést senda frá sér fullkomna reykhringi (Ósvaldur Knudsen, 1973). Fjórði gígurinn, Naggur, norðaustan í Austurbunka, virðist ekki hafa hlotið nafn fyrr en löngu síðar, en heitið sést líklega fyrst á prenti í bók Erlings og Lovísu sem kom út árið 2014. Naggur er raunar líkari einhvers konar sprungu en gíg í mínum huga. Það er athyglisvert að jarðfræðingarnir virtust ekki tengja sérstaklega við þetta nafn þegar ég nefndi það við þau síðar í viðtali og athyglisvert að sá gígur skuli yfir höfuð hafa verið nefndur svo löngu síðar en hinir. Ef til vill kallaði sjónarhorn bókarinnar á það, enda gígarnir taldir þar upp saman sem sams konar fyrirbæri og þá hefur

þótt skrítið að aðeins einn væri nafnlaus.⁹⁸ Þetta er því annað dæmi um að nöfn geti kallað á fleiri nöfn, jafnvel þótt staðurinn sé ekki beint þrunginn merkingu eða tengdur sérstökum atburðum. Erfitt er að komast að Naggi og hann því yfirleitt skoðaður úr fjarska.

Hellti upp á kaffi úti á palli, líklega í fyrsta skipti sem ég var ein í húsinu um stund. Borðaði kalt hakk og spagettí frá kvöldinu áður. Svo gekk ég niður í hraun, meðfram brúninni á Apal, í átt að vörðunni og fann þá auðvitað op hellisins, neðan við vörðuna (veldi fyrir mér hér hvort ég ætti að rita Hellisins, með stórum staf?). Fór aftur að Sturluhól, lá þar úti í hrauni og skrifaði dagbók og hlustaði á þrumur í fjarska. Lítill dordingull skreið yfir síðuna og ég fylgdist með honum um stund. Þetta var eina lífveran sem ég komst í svo mikið návígi við án þess að hún væri beinlínis að ráðast á mig. Ég missti sjónar á honum en nokkrum vikum síðar þegar ég fletti bókinni fann ég hann kraminn milli blaðsíðna.

Lokaveisla í Pálsbæ og ferð í iður jarðar

Það var hátíðlegt í Pálsbæ þegar ég kom til baka. Búið að gera fint og staupum hafði verið raðað ásamt viskíi og norska lærinu frá Þóru á borð úti á palli. Umhverfis höfðu nokkrar hraunhellur verið reistar á rönd svo myndaðist umgjörð, næstum eins og altari þar sem útsýnið til Eyja er í aðalhlutverki með Geirfuglasker, Súlnasker og Hellisey í forgrunni. Skálað var úti á palli en síðan beið kalt hangikjöt með öllu tilheyrandi inni í skála. Fallega var lagt á borð, servíettur ofan á diskum. Þetta var lokaveislan. Margt var spjallað um heima og geima, skálað og drukkið viskí. Eftir matinn var ákveðið að fara niður í hellinn. Mér leist ekki á blikuna – hafði séð hann fyrr um daginn og opið var svo þröngt að maður virtist þurfa hálfpartinn að troða sér niður. Treglega tólti ég með hópnum niður eftir. Einhver var vopnaður stiga sem var dreginn undan Pálsbæ og hann var látinn síga ofan í sprunguna. Svo gleypiti þetta gapandi gin Surtseyjar Þóru og fleiri – og á endanum mig líka. Hellirinn er víð hraunrás sem liggur bæði til austurs og vesturs frá niðurgöngunni. Það var dimmt niðri en vel manngengt – birta barst niður um hellisopið og auk þess voru velflestir með höfuðljós. Þaðan var gengt líklega um 20 m í hvora átt en ívið lengra til austurs og þangað héldum við, í átt að birtunni. Þar er tilkomumikill staður, stór munnur sem opnast á haf út hátt uppi í berginu. Inn berst sjávarniður og gagg í mávum. Myndin sem blasir við út um hellisopið er svipuð og í Pálsbæ, Suðureyjarnar dregnar upp í misdökkum litum eftir fjarlægðinni – Geirfuglasker jafnan dekkst – en ramminn óreglulegri: Hvassar grjótnibbur sem gera það að verkum að það er eins og maður standi inni í málverkinu í stað þess að horfa á það snyrtilega innrammað. Niður úr loftinu hanga á nokkrum stöðum gersemar, ekki dropasteinar heldur rætur og rótarflækjur plantna. Líklega er þetta hluti af víðfeðmu kerfi fjöruarfans, sams konar rætur og ég sá í rofi í nýja gilinu. Ræturnar eru finlegar en þó furðu harðgerðar og hanga allt að 20–30 cm niður úr loftinu, hljóta að finna þar glufur í hrauninu þótt það virðist ekkert annað en grjóthart berg.

Rétt neðan við hellismunnann vekur athygli merki frá Hellarannsóknafélaginu, skærgulur plastmiði sem sér ekki á og hefði getað verið hengdur þar daginn áður, en er dagsettur 29.08.98. Geislar sólar ná ekki niður í hellinn og því er liturinn ekkert málur. Á honum stendur: SUR-01-167 leiðangur 1998. Vinsamlegast fjarlægjið ekki / Please do not remove. Sömuleiðis kemur fram að fyrirtækið Plastos styrki hellarannsóknir – kaldhæðnislegt í ljósi

---

⁹⁸ Þetta staðfestir Erling við mig síðar.

Þess hve plast er áberandi á ströndum Surtseyjar og orðið þaulsætið í vist- og lífkerfum heimsins. Miðinn er til marks um að félagið hefur nokkuð látið að sér kveða við rannsóknir í eygni og sömuleiðis að þótt þessi hellir sé jafnan kallaður „hellirinn“ er hann langt í frá sá eini í eygni og sumir þeirra hafa meira að segja gengið undir einhverjum nöfnum eins og áður hefur komið fram.

Þegar komið var upp úr hellinum var skollin á þoka og þar að auki tekið að rökkva. Frábær dagur á enda. Þarna um kvöldið heyrðust í fyrsta skipti tvö örnefni sem höfðu einhvern tíma verið notuð í gamni eða alvöru. Annað var Bónði, sem mun hafa verið vestasti hlutinn á Vesturbunka – hugsanlega sami staður og einnig var nefndur Pálstindur. Hitt var Surtseyjarjarlinn, „rismikill steinn“ (eins og það var orðað) á Vesturbunka sem nú er horfinn. Það var greinilegt að seinna nafnið vakti nokkra kátínu meðal viðstaddra og rétt hægt að ímynda sér hvernig þessi tiltekni steinn gæti hafa litið út – þótt enginn hafi beinlínis haft orð á því. Ég man ekki hvort það var þennan dag eða daginn á undan sem ég lagðist niður utan við Pálsbæ til að tala í símann. Í návígi við jörðina birtist enn ein vídd í myndina af Surtsey: Sandkornin fóru að taka á sig mynd – þau voru ólík hvað varðar stærð, lit og áferð. Og meðal þeirra svörtu voru litlir glærir kristallar sem litu út eins og óslípaðir demantar, þeir stærstu líklega um 2–3 mm í þvermál.

5.2.6 Dagur V

Surtur og nágrenni kannað

Síðasti dagurinn var runninn upp. Áætlað var að bátur kæmi í eftirmiðdaginn að sækja okkur. Ganga þurfti frá í skála, bera dót niður á tanga o.fl. En fyrst gafst tími fyrir smágöngutúr. Göturarnar sem höfðu myndast eftir okkur í nágrenni skálans vöktu áhuga minn, enda endurspegluðu þær hvar mest var gengið – og raunar fleira þegar nánar var skoðað. Þær lágu í þrjár áttir hið minnsta: Í fyrsta lagi upp til vesturs í átt að borholum við rætur Austurbunka en slóðin dreifðist nokkuð þegar þangað var komið – þetta er mest farna leiðin upp að gígnum og á fleiri staði á háeyjunni; í öðru lagi lá greinileg slóð til norðausturs að Gustavsbergi og tanganum og í þriðja lagi til suðurs að veðurstöð og mávabyggð og angi af þeirri leið var afgerandi til suðvesturs næst Pálsbæ, í Tröðina. Gaman var að sjá hvernig gatan niður á tanga krækti framhjá litlum plöntum og lágu slóðir stundum beggja vegna við þær, sömuleiðis var áhugavert hversu mikið traðk hafði myndast umhverfis dauða fýlinn – lýsandi fyrir áhugasvið ferðafélaga minna. Í framhaldinu var haldið til baka upp að Bjöllu, en ekki farið inn í hvelvinguna enda vildi ég ekki raska ró fýlsins. Surt þurfti að kanna betur, hafði fram að þessu bara rétt þrílað upp á NV-barminn á honum og svo auðvitað séð hann ofan af Austurbunka. Hann kom á óvart þegar nánar var að gáð. Gígurinn óreglulegur að lögun, fremur gróðurlítill og sandfylltur, ekki djúpur og vel afmarkaður eins og yngri bróðir hans en reyndist tvískiptur með þvervegg þegar inn var komið. Það sem meira var: sunnan og austan við megingíginn var stakur, hringlaga gígur sem hafði alveg farið framhjá mér – mjög fallegur. Hann er alls um 30 m í þvermál, djúpur og með lóðréttu barma og því engin leið að komast niður, hvað þá upp ef svo illa vildi til að maður misstigi sig á barminum. Ég furðaði mig á því að svo afgerandi fyrirbæri sem tengdist gosinu hefði ekkert nafn – en við nánari athugun kom í ljós að líklega er þetta staðurinn sem Sveinn Jakobsson nefnir Ágústgíga – þeir eru einnig merktir inn á örnefnakort Halldórs Halldórssonar frá 1993 þótt óljóst sé hvort þar standi -gígur eða -gígar í fleirtölu. Fyrirbærið myndaðist, eins og nafnið bendir til, í ágústmánuði 1966, löngu á eftir sjálfum Surti. Þessi staður var því til orðinn úr

nokkrum ólíkum atburðum. Við Surt fundust tvö landmælingamerki til viðbótar, hvítmálaðir hringir utan um járnmerki.

Þá var haldið heim í bæ og tekið saman, sópað og þrifið fyrir brottför – því skyldi lokið áður en farið var í síðasta verkefnið, hreiðurtalningu. Inni greip fólk sér mat, enn var m.a. verið að narta í lærið frá Noregi. Töskur voru fljótlega komnar út á pall og þar vakti athygli forlata Haglöfs-bakpoki Erlings. Hann var sýnilega kominn til ára sinna, mjög upplitaður og af gerð sem þekkist ekki lengur, með ál- eða járngrind upp við bakið. Aðspurður sagði hann að þessi bakpoki hefði fylgt sér í Surtseyjarferðum frá upphafi og væri alltaf með í för jafnvel þótt hann væri orðinn lasinn mjög. Bakpokinn var því annað og meira en hólfið undir áþreifanlegan farangur – hann hafði safnað í sig merkingu og bjó yfir ótal endurminningum frá dvölum Erlings í Surtsey.

Hreiðurtalning og ferðalok

Síðasta verkefnið var hreiðurtalning sem Borgþór og Erling höfðu boðið okkur Þóru að taka þátt í. Við eltum þá út í varp og var mjög fróðlegt að sjá þá félaga huga að plöntum á leiðinni. Þar sem ég sá ekkert nema gras eða nokkur strá var í þeirra augum heill heimur og nægilega áhugavert til að bogra og huga að einstökum plöntum og útbreiðslu þeirra. Sérhver planta hafði greinilega mikið vægi. Á leiðinni nefndi Borgþór hvort áberandi klettur sem blasti við okkur ætti kannski skilið að heita eitthvað en Erling taldi það óþarfa, við þyrftum ekki fleiri nöfn. Líklega voru þessar vangaveltur áhrif frá veru minni á staðnum.

Hreiður voru talin í nokkrum rannsóknareitum í varpinu. Nákvæmlega 17,8 m langt band var strengt út frá miðpunkti hvers reits. Fimm manns röðuðu sér síðan á bandið með nokkuð reglulegu millibili, Borgþór stóð í miðjunni og hélt bókhald. Svo var gengið rólega í 360°, sá sem yst stóð og fjærst miðju hlaut auðvitað að ganga stærsta hringinn. Augu allra beindust niður og skimað var eftir hreiðrum, sem flest litu út eins og svolitlar þjappaðar dældir. Ekki fundust mörg ný í þetta sinn, líklega mest 6–7 hreiður í einum reit. Stálpaðir ungar leyndust víða í háu grasinu og þurfti að gæta þess að stíga ekki á þá. Þarna leyndist nýjasti landneminn í Surtsey, hóffifillinn, sem ég þekkti raunar ekki af góðu úr garðinum hjá mér þar sem hann er skilgreindur sem illgresi, dreifir sér ótæpilega með lygilegu rótarkerfi. Þessi litli fífill leit sakleysislega út, ekki nema tvö eða þrjú blöð á plöntunni sem leyndist ofan í dálítilli hraungjótu. Þarna í nánd var líka friggjargrasið, ein planta í blóma og krækiber á lyngi. Þau fundust fyrst í eynni 2010.

Að talningu lokinni var haldið heim í skála. Sinna þurfti föstum liðum: myndatökum, skrifa í gestabók og sitthvað fleira. Svo kveðja skálann og ganga niður á tanga með farangur. Þar tók einna mestan tíma að draga reka sem Daníel og Þóra höfðu safnað saman og þrætt upp á kaðla niður að lendingu (eins og fiskar voru þræddir á seil forðum daga), mestallt mjög litríkar netakúlur og -hringir. Þarna var beðið dágóða stund en lengi saum við til bátsins sem kom frá Heimaey. Um borð var hópur jarðfræðinga og fleiri fræðimanna, alls 10–12 manns, sem hugðust dvelja í eynni í framhaldinu og tók drjúga stund að afferma bátinn og koma fólki og farangri í land, enda lúmskur öldugangur og gekk reglulega yfir bátinn. Í hópi jarðfræðinga var Kristján Jónasson, sá sem upphaflega hafði sýnt mér mynd af fótspori í Surtsey. Lítill tími gafst til að spjalla en ég gat ekki annað en velt fyrir mér hvort aðkoman væri ekki allt önnur fyrir þau en okkur: Nú var allt úttraðkað, búið að pissa í Tröðina og fjarlægja litskrúðuga plastið af rekanum. Og þau voru ekki að fara að skoða plöntur, skordýr

eða fugla. Sennilega var það annar heimur sem beið hópsins sem ég fylgdist með mjakast upp tangann með föggur sínar eftir því sem báturinn færði mig fjær ströndinni.

Við sigldum til baka á blússandi ferð í góðu skyggni – eyjan varð minni eftir því sem fjær dró og fólkið breyttist í maura. Bunkarnir tveir og Svartagilið blöstu við, Austurbunki ávalur með vitahúsið trónandi á toppnum – æpandi áminning um veru mannsins í eyinni. Hinn heldur lægri og breiðari með þverhnipta kletta niður í sjó. Og nafnlaust láglendið austan til á eyinni teygði sig í sjó fram en tanginn harla ósýnilegur þegar komið er út á rúmsjó, enda rís hann svo lágt yfir sjávarborðið. Það sem blasti við mér núna var sama Surtsey og á útskorna tréklossanum hans Borgþórs. Hávaðinn í mótornum yfirgnæfði flest samtöl. Fuglar og kindur sáu víða í úteyjunum sem gnæfðu svo til þverhniptar hátt upp yfir hafflötinn og minnti lögunin á ísjaka, sums staðar hvítar af driti en þó iðagrænar að ofanverðu. Hugurinn hvarflaði til þess sem ég hafði lesið og heyrt, að þær hefðu orðið til við neðansjávargos eins og Surtsey og að einn daginn yrði hún ein af þeim.

Samantekt af ferðabók

Í ferðinni lifnaði Surtsey við. Það sem áður var til í tvívíðu formi texta, ljósmynda og korta og kallaði fram einhvers konar mynd í huganum varð smám saman að veruleika: Köld þoka á kinn, áferð landsins undir fæti sem kom ekki síst fram í braki í grófum sandi, sterk sjávarfuglalykt með lýsiskeim, óstöðugir lábarðir hnallungar og hált móberg. Þrátt fyrir ungan aldur eyjarinnar hafði allt sögu að segja og tengdist á einhvern hátt heildinni: smæstu bein úr fiski úr djúpi hafsins sem fugl hafði ælt upp úr sér, framandberg – steinar sem höfðu borist upp úr iðrum jarðar með hraunstraumum og voru nú innlyksa í móberginu eins og járnstöngin sem stendur til marks um gjóskuþykktarmælingar; Pálsbær eins og lítið safn. Síkvik náttúra sem birtist m.a. í ótrúlega öflugum rótarkerfi fjöruarfans (frumskóginum undir yfirborðinu) og plöntum á borð við hóffífil sem enginn vill hafa í garðinum sínum heima en fékk hér stöðu nýs landnema. Líka hinum hráa jarðarfnyk sem barst upp um sprungur með funheitri gufu. Að láta örnefni draga sig um eyna, upplifa Grýlu og Sturluhól, Sfinxinn og Boggabungu auk ótal staða sem bera engin sérstök nöfn. Og ekki síst að gera sér grein fyrir því að svo til hver einasta planta var þekkt og skipti máli.

Örnefni og nafnvísar sem komu fram í ferðinni sjást á *Mynd 54*. Safnið úr ferðinni er eins og áður hefur komið fram nokkuð annars eðlis en gögn sem var safnað frá tímaskeiðum 1–4, enda bæði um að ræða mengi frá mjög afmörkuðum tíma og öðrum aðferðum beitt. Þannig var t.a.m. ekki lögð áhersla á að safna öllum nafnvísnum markvisst þótt nokkrir hafi ratað inn og því inniheldur safnið herra hlutfall nafna af skala 1 heldur en nöfn úr F1–F4. Í ferðinni birtust alls 85 nöfn og nafnvísar (sjá *Mynd 54*); þar af eru 41 nafn af skala 1. Af heildinni höfðu 38 nöfn og nafnvísar ekki fundist í neinum heimildum á eldri tímaskeiðum en nokkur þeirra eru án efa frá elstu skeiðum og hafa þannig varðveist í munnlegri geymd. Auk þessa bættust sex nöfn og nafnvísar til viðbótar við að ferð lokinni, þar af 1 af skala 1 (Selatangi), og skoðast með þessu mengi.

Af þeim 47 nöfnum og nafnvísnum sem þekktust úr heimildum áttu 7 rætur að rekja til F1, 15 til F2, 15 til F3 og 10 til F4.⁹⁹ Áberandi munur er á dreifingu þeirra eldri og hinna sem birtast á yngri skeiðum (sjá *Mynd 54*): Þau sem áður voru þekkt (merkt með rauðu og svörtu) eru langflest norðan til á eyinni og á eða við hálendi hennar en hin sem birtast nú í fyrsta sinn (merkt með grænu og bláu) eru langflest sunnan og austanvert á eyinni. Þau endurspeglar án efa ferðir og dvöl manna á yngri skeiðum og það svæði sem nú hefur virkasta nafnmyndun. Ekki er ósennilegt að þetta nafnamengi sé að stórum hluta fremur ungt, á mótunarskeiði og óvíst hvort nöfn og nafnvísar muni skjóta rótum. Töluverður fjöldi nafna í þessum áður óþekkta flokki er hins vegar með þokkalega dreifingu um bæði hálendasta hluta eyjarinnar, norður- og vesturhlutann. Leiða má líkur að því að áður óbirt nöfn á þeim eyjarhlutum gætu verið eldri og lotið öðrum lögmálum.

Þau 47 nöfn og nafnvísar sem birtust í fyrsta sinn í ferðinni eða skömmu eftir hana falla í nokkra ólíka flokka:

Í fyrsta lagi má telja nöfn eða tillögur að nöfnum sem hafa lifað í munnlegri geymd og hefur kannski aldrei verið ætlað að verða opinber, kannski því þau þóttu ekki nægilega mikil eða merkileg örnefni. Nokkur þeirra eiga rætur að rekja til elsta dvalarskeiðs í Surtsey: Elínarlág sem nú er horfin en dró nafn sitt af Elínu Pálmadóttur sem kom til Surtseyjar snemma árs 1964. Annað dæmi er Surtseyjarjarlinn, reðurlaga klettur sem nú er fallinn og hið þriðja Sigurð, urð á leið sem var kennd við Sigurð Þórarinsson. Boggabunga, Guðrúnardýngja og Bergsveinn tilheyra þá yngri nöfnum af þessu tagi. Flest vísa þau í fólk sem dvaldi á staðnum á tilteknum tímapunkti.

Í öðru lagi eru nöfn og nafnvísar á núverandi aðalathafnasvæði líffræðinga sunnan til á eyinni og kringum Pálsbæ. Sum þeirra eiga við um minni háttar kennileiti (Mávasteinn, Grýla, Einbúi) en önnur má telja nauðsynleg til að geta vísað til svæða eða ferða um svæði, eins og austurgígsbrekka og vesturgígsbrekka sem Erling hefur stungið upp á. Þá eru stundum vísað til nokkurra reita sem almennt eru undir númerum á prenti (t.d. R3) undir öðrum heitum, t.d. túnvingulsreiturinn og sexan. Langflest þeirra nafna sem aldrei höfðu birst áður eru í þessum flokki.

Í þriðja lagi eru nafnvísar sem hrutu af vörum okkar Þóru á ferðum okkar um eyna – eða raunar oftast þegar við ræddum um ferðir okkar í lok dags. Þeir eru Hrafninn og Rúsinan. Í þessum flokki er líka dauði fyllinn.

Í fjórða lagi er mjög áhugavert að gígarnir voru almennt kallaðir Austur- og Vesturgígur eða Stóri- og Litligígur á vettvangi, jafnvel af fólki sem eftir lágu formlegar heimildir með hinum formlegu nöfnum Surtur og Surtungur. Það er líkt og þeir eigi sér ólíka tilveru í því rými sem birtist á kortum eða prenti annars vegar eða þegar dvalið er á staðnum hins vegar.

---

⁹⁹ Fyrir ferðina voru alls þekkt um 300 nöfn og nafnvísar en aðeins birtust 47 þeirra í ferðinni, eða tæplega 1/6. Hér má enn og aftur minna á þann fyrirvara að sömu aðferðum var ekki beitt við söfnun.

200

6 Umræða

Í þessum kafla er efniviður rannsóknarinnar krufinn í ljósi þeirra rannsóknarspurninga og kenninga sem lagt var upp með. Í kafla 6.1 er leitað svara við annarri rannsóknarspurningunni sem varðar frekari skilning á örnefnahugtakinu og afstöðu til þess í tímans rás. Í kafla 6.2 eru grunnþættir staðarins Surtseyjar krufðir í ljósi kenninganna, enda litið svo á að þar sé sá jarðvegur sem nöfnum og nafnvísunum er plantað í og ræður því hvernig þau þrífast og þróast. Hann er því nauðsynlegur grunnur að því að greina nafngiftaferlið, sem kemur einnig við sögu í kaflanum. Í kafla 6.3 er greiningin dýpkuð og kastljósinu beint að dvöl minni í Surtsey. Í kafla 6.4 er fjallað um hugmyndina um Surtsey sem ósnortið land og hún skoðuð í ljósi kenninga Foucaults um heterótópíur. Velt er upp spurningum um áhrif þessa á dvöl á staðnum. Í kafla 6.5 er síðan horft yfir sviðið og farið yfir helstu hreyfiðl nafngiftaferlisins.

6.1 Örnefnahugtakið og viðhorf til þess

Eins og rætt var í kafla 2 er örnefnahugtakið félagslega mótað. Það kemst í sviðsljósið á 19. öld þegar þjóðernisbaráttan er í háamæli. Örnefni fá í upphafi sérstakt vægi fyrir tilstilli fornsagnaáhuga sem felur í sér að viðtekin þekking er staðfest og stundum enduruppgötvuð með vísan í staði og landslag. Síðan taka annars konar áhrif að hellast yfir þegar líður fram á 20. öld og að jafnaði taka hugmyndir um örnefni á sig hversdagslegri blæ: hugmyndafræði ungmennafélaga, málfræðirannsóknir og ritun byggða- og hagsögu, kortagerð og aukin útbreiðsla ritmáls á kortum og skiltum; breytingar á lífsháttum með byggðaeyðingu og aukinni áherslu á menningararf. Aukin miðstýring og vaxandi vald ríkisins draga einnig dilk á eftir sér, m.a. með lagasetningu sem felur í sér vaxandi kröfu um stöðlun og að nöfn séu í samræmi við staðhætti og hefð svo eitthvað sé nefnt. Allt þetta og meira til hefur haft áhrif á það hverju hefur verið gefinn gaumur og hverju safnað á hverjum tíma.

Það að örnefni skuli verða að sérstöku viðfangsefni og þeim safnað skipulega ýtir undir að rammi verði til um viðfangið og hugtakið skilgreint – því hverju átti að safna og með hvaða hætti ef ekki var ljóst nákvæmlega hvað örnefni væri eða hvaða tilgangi söfnunin ætti að þjóna? Þau gögn um örnefni sem við búum að í dag á kortum, í örnefnalýsingum og víðar spretta úr þessum frjóa jarðvegi en enginn vafi leikur á að helsta hreyfiaflið að baki voru hugmyndir um sérstakt þjóðerni. Í samtímanum hefur umræða um aðferðir við örnefnasöfnun eða hvort hún sé yfir höfuð áhugaverð eða nauðsynleg ekki verið áberandi. Kannski má segja að hún hafi fallið í skuggann af nútímataækni: þeirri nálgun sem verður möguleg með stafrænum kortagrunnum þar sem einfalt er að tengja nafn og staðsetningu ásamt fleiri upplýsingum. Skort hefur á mat á gildi heildartextans og samhengisins sem er eitt helsta einkenni íslenska örnefnasafnsins.

Ýmsar beinar og óbeinar upplýsingar um viðhorf til örnefna má lesa úr Surtseyjargögnum, til að mynda um hvað telst tækt eða æskilegt og hvað ekki og hvað eða hver ræður því eða ætti að ráða því hvernig staðir eru færðir í orð. Ætla má að þetta hafi mikil áhrif á hvað situr eftir og hvað hverfur, ekki síst ef sá sem viðrar sína skoðun hefur eitthvað um það að segja.

Ákall um formlegt ferli er dæmi um þetta, t.d. þegar Þorleifur Einarsson sendir örnefnanefnd erindi um örnefni í Surtsey, að því er virðist til að koma meiri reglu og formlegheitum á ferlið og sömuleiðis að leggja til að stuðst sé við kerfi heimamanna – þ.e. að kalla neðansjávarhóla *boða* eða *klakka* og skrifa sig þar með inn í þeirra hugmyndakerfi fremur en að taka upp nýstárleg nöfn. Sigurður Þórarinnsson viðrar skoðanir sínar líka við örnefnanefnd þegar honum finnst tími til kominn að velja framtíðarnafn eldstöðva austan við Surtsey. Þar getur hann þess að nafnið Syrtlingur sé komið í umferð bæði heima, erlendis og í Vestmannaeyjum – en eyjan hvarf áður en náðist að festa nafnið formlega. Þess má geta að nefndin skipti sér aðeins af allra fyrstu nöfnum í Surtsey.

Sigurður virðist hafa verið á bak við öll Surtstengdu nöfnin: Surt og Surtsey, Surtlu og Syrtling en Sturla Friðriksson átti hugmyndina að Jólni skv. Halldóri Halldórssyni, en Sigurður virðist ekki hafa viljað viðurkenna það nafn framan af. Þótt vald komi hér við sögu getur líka verið vafasamur heiður að vera höfundur nafns. Halldór er aðeins höfundur eins nafns svo vitað sé, Surtungs, en hann er hógvær í framsetningu sinni á tillögunni og tekur fram að það sé alls ekki hans að gefa nafnið. Eins og áður hefur komið fram lifir Surtungur góðu lífi í kortagrunnum hins opinbera en fátítt er að heyra nafnið þegar dvalið er á staðnum. Vafalaust hefur áhrif hér að Halldór kom aldrei til Surtseyjar svo vitað sé og hafði því ekki reynslu af dvöl á staðnum. Annað sem vekur athygli er að í umfjöllun Halldórs um höfunda nafna, sem hann leggur talsverða áherslu á að rekja, segist hann ekki muna hvort hann sjálfur eða Sigurður Þórarinnsson hafi verið höfundur Surtseyjarnafnsins en líklega hafi hugmyndin að baki verið þeirra beggja (Halldór Halldórsson, 1993a). Þetta er ágætt dæmi um að það er ekki endilega talið eftirsóknarvert að örnefni hafi nafngreindan höfund og hvergi er sú skoðun jafn afgerandi eins og í deilunni um nafn á Surtsey þegar það er beinlínis talið Vestureyjarnafninu til tekna að það sé höfundarlaust: sjálfsprottið, „ófeðrað og almenningseign“ (sjá umfjöllun á bls. 116 hér að framan). Þetta endurspeglar þann þunga sem getur falist í nafngiftum, valdið sem getur verið óæskilegt, sérstaklega þegar kemur að nafni á stöðum sem deilt er um eignarhald á.

Umræður um nöfn og nafngiftaferli eru mest áberandi á fyrsta æviskeiði Surtseyjar en síðar má grilla í skoðanir fólks víða. Árni B. Stefánsson lítur svo á að hellar nefndir af Birni Hróarssyni séu í raun nafnlausir; Sigurður Þórarinnsson talar um eyna nafnlausu jafnvel þótt Jólnisnafnið hafi komið fyrir oft en einu sinni á prenti; Halldór Halldórsson telur það alls ekki sitt að gefa Surtungi nafn. Og í ferðinni koma líka fram ýmiss konar viðhorf til örnefna: Guðrúnardyngja og Boggabunga þykja ekki sérlega æskileg nöfn; sum nöfn eru ekki nefnd fyrr en á síðasta degi ferðar; Tangi eða tangi þykir ekki nægilega afgerandi og því er Selskeytt framan við; og Erling viðrar þá skoðun að það sé ekki þörf á fleiri örnefnum í eyinni, kannski því veru hans þar er að ljúka.

Hér virðast komin lifandi dæmi um að „nöfn“ uppfylli ekki skilyrði sem þetta tiltekna fólk telur þurfa til að þau falli í flokk örnefna, nái að skjóta rótum og komist á blað. Ýmist virðast þau ekki nægilega formleg eða afgerandi eða þau uppfylla ekki hugmyndir um æskileg tengsl manns og landslags, og grunur vaknar um að vald komi þar við sögu, þ.e. hver eigi að hafa vald til að nefna. Mörk milli sérnafns og samnafns geta líka verið óljós og í því samhengi má nefna að vafi af því tagi kemur víða fram í mínum eigin ferðabókarskrifum að framan, þar sem sum nöfn eða nafnvísar eru ýmist rituð með há- eða lágstaf. Þetta á t.d. við um varpið/Varpið og tanga/Tanga. Afráðið var að samræma slík dæmi ekki.

6.2 Samband landslags og örnefna í Surtsey á tímaskeiði 1–4

Þrátt fyrir ungan aldur á Surtsey sér viðburðaríka (ævi)sögu sem er að hluta til þekkt úr opinberum heimildum en afhjúpaðist einnig smám saman í nokkuð öðru líki í hinum óopinberu gestabókum sem kalla mætti heimildir hins samfellda rýmis og ekki síður í ferðinni. Þegar heimildir eru raktar má greina ferli sem hér að framan var skipt upp í tímaskeið. Hvert um sig afmarkast á nokkuð afgerandi hátt af tilteknum atburðum á borð við færslu skálans, tilkomu nýs búsetusvæðis gróðurs og dýra og breytingar í samfélagi fræðimanna. Allt hefur þetta áhrif á myndun örnefna og notkun. Innan sérhvers tímaskeiðs leynast síðan margir smærri atburðir sem hafa haft áhrif á ferðir manna um eyna og sýn á landslag. Hin opinbera hlið fjallar fyrst og fremst á hlutlægan hátt um þróun lands og lífs en sú óopinbera – gestabækur og ferðabók – varpar á hinn bóginn nýstárlegu ljósi á það sem snýr að þætti mannsins, sem hefur að jafnaði verið hálfgerð skuggavera í tilveru eyjarinnar þótt það djarfi á köflum fyrir honum í bakgrunni atburðarása sem er oft hrundið af stað fyrir tilstilli annars konar lífvera.

Eyjan býr yfir texta sem hægt er að ráða í. Þessi texti er margræður, stundum skýr og greinargóður en á köflum lágstemmdur eða jafnvel óljós og máður – hálfgerð draugaletur. Örnefnin og nafnvísarnir eru textabrot en lifa ekki fullkomlega sjálfstæðu lífi án tengsla við meginmálið: staðinn, lífríkið eða fólkið sem þar dvelur og hægt er að ráða í upp að vissu marki. Þau eru heldur ekki stöðug eða óbreytanleg fremur en aðrir þættir tungumáls eða landslags, heldur hluti af lifandi og jafnvel óreiðukenndu ferli, birtast úr mergð grasrótarinnar og dansa eða hreyfast í takt við það sem gerist í eyinni – í samspili manns og náttúru hverju sinni. Og sköpunarsögu eyjarinnar er hvergi nærri lokið.

Ritaðar heimildir veita fróðlega innsýn í hvernig fólk bregst við nýju rými sem hefur enga sérstaka merkingu í upphafi, er samfelld fremur en rákað, örnefnalaust, en tekur smám saman á sig mynd eftir því sem hefðir byggjast upp og rannsóknir mótast. Ferðin glæddi síðan skynjun á því hvað það er sem skiptir raunverulega máli til að skilja safn örnefna á tilteknum stað og ferli þess, hvaða virkni það hefur í raun og hvernig það er undir áhrifum af upplifunum og athöfnum manna. Sýn á viðfangsefnið varð verulega snortin af förrinni, m.a. vegna þess að aðferðir samferðarmanna við rannsóknir á plöntum, dýralífi og jarðvegi og ýmis faghugtök sem eru höfð til að ramma inn viðfangsefnið veittu hressandi innblástur: Rætur, frumframvinda, síðframvinda, vaxtarskilyrði og næringarnám svo dæmi séu nefnd. Djúpstæð þekking ferðafélaganna á staðnum var sannkölluð hugljómun, þekking sem var ekki fólgin í að geta vísað beint eða óbeint í fyrri rannsóknir eða tölulegar upplýsingar heldur byggðist á upplifun, reynslu og skynjun og persónulegum kunningsskap við plöntur og steina sem almennt er ekki færður í letur. Allt er í raun ein órofa heild þegar grannt er skoðað og þróun á einum vettvangi hefur bein áhrif á aðra þætti. Framvindan er sífelld: Varp fugla hefur bein áhrif á gróðurfar, ein plöntutegund yfirtekur aðra með breyttu áburðarmagni, mávategund hrekur aðra á brott þegar skilyrðin eru orðin nægilega góð, sem síðan nemur land á nýjum slóðum o.s.frv. Allt hefur þetta áhrif á hreyfingu fólks um eyna og þar með á örnefnasafnið. Margt getur síðan haft áhrif á sýn hvers og eins á staðinn: Utanaðkomandi þættir eins og viðfangsefni sem stýra því hvert er haldið og horft en líka veðurfar og skyggni. Orsakasamhengi og innbyrðis tengsl allra hluta verða þannig miðlæg sem rannsóknarefni.

6.2.1 Aðdragandi

Við fæðingu má segja að Surtsey sé samfelld rými, kortlaus staður, hnitlaus og nafnlaus. Eyjan er ný en þó á sama tíma forneskjuleg, og nafn hennar átti eftir að draga fram tengsl aftur í aldir, aftur til hugmynda um upphaf heimsins og endalok. Úr fjarska fylgdist fólk með bomburegni¹⁰⁰ og síðar seigfljótandi kviku sem breytti ásýnd eylandsins frá degi til dags. Eyjan er kvik og óútreiknanleg og í atburðarásinni birtast frumkraftar náttúrunnar í öllu sínu veldi – en um leið hefur hún á sér næstum yfirnáttúrulegan blæ. Hið órákaða er allsráðandi, eins og sést á orðum Árna Johnsen, sem lýsir dvöl sinni í Surtsey meðan á gosinu stóð á þann veg að hún hafi verið engu lík, „svo langt frá hinum hversdagslega raunveruleika að maður skólaðist ósjálfrátt upp í það að telja hið ómögulega sjálfsagt og eðlilegt“ (Árni Johnsen, 1984, bls. 49).

Fyrr en varir byrja hin mannlegu áhrif að hellast yfir. Fólk veltir fyrir sér hvernig eyjan eigi eftir að líta út og hvaða hlutverki hún muni gegna í framtíðinni. Hún fær snemma tengsl við mannlega reynslu og tilfinningar gegnum orðræðu fæðingarinnar og persónugervingu, hún er barn móður jarðar sem fæðist, kemur upp á yfirborðið eftir erfiðar hríðir. Hún slítur síðan barnsskónum og verður meylla sem menn (einkum karlmenn) keppast við að verða fyrstir upp á og verða ósattir þegar útlendingar hrifsa meydóminn til sín. Í framhaldinu tekur hún smám saman á sig annars konar mynd, með því móti að einstök landslagsfyrirbæri lenda í brennipunkti og eru skilgreind. Fyrst eru það gígar eða gosop og eyjan sjálf í heild sinni sem fá mesta athygli og eru gefin nöfn á fremur formlegan hátt en fljótlega birtast annars konar fyrirbæri í orðræðunni, svo sem í grein Sturlu Friðrikssonar sem beinir sjónum að landslagi sem er með ýmsu svipmóti, „fjöllum, hrauni, söndum og fjörukambi“ (Sturla Friðriksson, 1964). Þá þegar hafa vísindamenn tekið forystuna í Surtsey og upp frá því eru flestar opinberar lýsingar á eyinni á forsendum þeirra þótt gestabækur lumi á annars konar upplifunum, sem ekki eru felldar í mót vísindalegrar frásagnar. Í lýsingu Karls Sæmundssonar nokkrum árum síðar kemur fram að í eyinni sé allt eins og það eigi að vera: sýnishorn af hinum ýmsu landslagsfyrirbærum sem menn þekkja annars staðar frá eru til staðar; fjöll, dalir, hraun og stöðuvatn (Karl Sæmundsson, 1970). Þetta leiðir hugann að sköpunarsögunni en kjarni hennar snýst ekki bara um að guð skapi mergð hluta heldur einnig að skilgreina ólík fyrirbæri með því að nefna þau, þ.e. draga þau fram með heitum – þannig fá þau gildi sitt og eru aðgreind frá öðrum hlutum: til verður dagur og nótt, himinn, jörð og sjór. Kannski mætti kalla þetta aðkenningu að rákun. Landið, efnisheimurinn, fær lögun í orðum, tekur á sig mynd og til verður huglægt kort, landslag sem hægt er að gera sér í hugarlund með samanburði við lík fyrirbæri sem þekkjast annars staðar. Það sem ræður mestu í tilfelli Surtseyjar á fyrsta tímaskeiði er hið sjónræna: andstæður hæða og lægða og áferð lands. Í takti við þetta en þó öllu vísindalegri eru skilgreiningar á korti í einni af elstu greinum Sturlu Friðrikssonar (ásamt Birni Johnsen) þar sem lónin eru þrjú talsins, merkt Lagoon I og II og hraun með svipuðum hætti (Lava I, II og III), þar sem tölurnar bæta við rákunina með aðgreiningu sem vísar í tíma: myndunarröð jarðfræðilegra fyrirbæra (Sturla Friðriksson og Björn Johnsen, 1968). Þannig eru það ekki aðeins orð eða nöfn heldur einnig tölur sem eru hluti af skipan rýmisins.¹⁰¹

Fyrstu afgerandi og meðvituðu tilraunir til að ráka hvítvoðunginn Surtsey eru vafalaust nafngiftahugmyndirnar sem voru settar fram á fyrstu dögum og vikum eftir að gosið hófst.

---

¹⁰⁰ Orð úr smíðju Sigurðar Þórarinssonar (Sigurður Þórarinsson, 1969, bls. 117).

¹⁰¹ Um hlutverk talna í skipan rýmisins má t.d. lesa hjá Rose-Redwood o.fl., 2010.

Sumar þeirra voru nátengdar landnámsstilburðum, svo sem Frakkey og Skúfsey, en Síldarey skírskotaði beint í eitt helsta baráttumál Íslendinga um þær mundir: Fiskveiðilögsöguna sem færðist litillega út með tilkomu nýs staðar. Þannig varð eyjan mikilvægur punktur á ómælanlegu hafflæminu; nýtt viðmið fyrir landhelgina. Allar hugmyndirnar um nafn á eyinni fólu í sér tengingar við einhvers konar kerfi sem tengjast ólíkum hugmyndum: landafundum (Ólafsey, Ísleifsey), yfirráðum Íslendinga á hafsvæðinu umhverfis Ísland (Síldarey), valdamiklum körlum á ólíkum sviðum (forsætisráðherra/jarðfræðingum; Bjarnarey/Skúfsey) eða sameiginlegri sjálfsmynd þjóðarinnar með tilvísan í hugmyndir um menningararf, sem varð niðurstaðan með Surtseyjarnafninu. Af þessu má sjá að staðsetning er ekki einhlít, hún snýst ekki bara um punkta í hnitakerfi jarðar heldur staðsetningu í hugmyndafræðilegum kerfum. Surtseyjarnafnið hafði enn fleiri vísanir ef vel er að gáð, enda var reynt að staga eyna við fleiri hugmyndir gegnum nafnið í rökstuðningi: Hún var vissulega svört (enda hafði nafnið Svartey komið upp áður, sbr. Halldór Halldórsson, 1993a) þótt reyndar gæti það breyst með fugladriti eða landnámi gróðurs, og sömuleiðis var tenging við vel þekktan stað uppi á landi, Surtshelli, þótt raunar hafi verið bent á að hann kynni allt eins að hafa verið kenndur við einhvern svartan hrút eins og sjálfan Surt í Völuspá. Tenging við Völuspá átti eftir að hafa áhrif út fyrir nafngiftina sjálfa. Þetta sést best í verkum Sturlu Friðrikssonar, sem hélt hugmyndinni til streitu þar eð bygging tveggja bóka hans (1975 og 1994) kallast á við kvæðið og Gylfaginningu – þannig yfirfærir hann orðræðuna og kerfið á rannsóknarefni sín, ekki síst í rannsókn sinni á tilurð lífræns efnis úr engu. Og í verkum Sturlu eru nafngiftir fremur áberandi hluti af sköpunarferlinu þótt maðurinn sjálfur sé ekki endilega sýndur í forgrunni. Kannski má segja að með goðafræðinöfnum fyrsta stigsins (Surtur, Surtsey, Syrtlingur) hafi nöfn sprottið á snyrtilegan hátt sem trjágreinar af stofni Surts og Jólni var skipað í sömu sveit af Jónaeyju. Þessi nöfn voru komin til að vera en í framhaldinu tekur rótarflækjan yfirhöndina og tengslin verða flóknari.

6.2.2 Landkönnun og landnám

Það hugtak sem nær best utan um eðli fyrstu leiðangra til Surtseyjar, áður en vísindamenn verða því sem næst einráðir og dvöl er hafin í eyinni, er líklega *landkönnun*. Menn koma til áður óþekkts staðar og milli þeirra ríkir á köflum samkeppni um að verða fyrstir til að finna og uppgötva. Ætla má að annars konar öfl stýri ferðum manna við slíkar aðstæður t.d. ef borið er saman við hreyfingu manna um eyna í dag, sem er í aðalatriðum bundin rannsóknastörfum og rútínu. Fátt er vitað um ferðir á vegum einstaklinga út í Surtsey fyrstu árin, en eitt besta skjalfesta dæmið er þó líklega dvöl hins unga Frakka Gerards Vauteys í tjaldi í nokkra daga í eyinni í september 1964, sbr. bls. 109–110, sem ber augljós einkenni flandurs.

Merki um flandur sjást annars víða í gestabókum, en hugtakið hefur verið notað til að endurspegla ferðamáta um samfelld rými (Edward Huijbens o.fl., 2014, bls. 210). Flandrið er leið til að uppgötva og upplifa Surtsey sem gríðastað, lausan við ofurrákun hins daglega lífs: heim klukku, hnita, rannsóknarreita og nú síðast símasambands. Slíkt flandur er því ekki eingöngu bundið við skeið landkönnunar heldur þekkist á öllum tímum og tilheyrir í ljósi hugmynda Deleuze og Guattari rými verðandinnar, hins samfellda rýmis, á svipaðan hátt og eyðimörkin sem sækir sífellt fram á kostnað hins byggða og skipulagða rýmis. Þannig er rými aldrei annaðhvort rákað eða samfelld heldur finnst hvort tveggja í senn (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 474–475).

Tæplega er hægt að draga skörp skil milli landkönnuða annars vegar og ferðamanna hins vegar í Surtsey fyrstu árin – og sennilega hefðu margir einfaldlega skilgreint sig sem gesti – en vissulega er áhugavert að velta fyrir sér hvaða áhrif skipulagðar ferðir með ferðamenn hefðu haft á eyna. Í grein sem áður hefur verið vísað í hér er ferðamennska sérstaklega rýnd sem samfélagsmótandi afl, valdakerfi sem rákar (Edward Huijbens o.fl., 2014). Í Surtsey sleit hún aldrei barnsskónum heldur þurfti að láta undan kerfi vísindamanna þar sem aðrar forsendur voru lagðar til grundvallar, ekki síst með friðlýsingu staðarins. Merki sjást um andóf gegn þessu, sem fól m.a. í sér mótmæli fulltrúa ferðamenskunnar, Páls Halldórssonar, sem reyndi að festa hugmyndir um Vestmannaeyinga en þó enn fremur ferðamenn í sessi í Surtsey með því að stimpla þar umslög í óþökk yfirvalda – og stimpla um leið hluta vísindamanna sem „flökkulýð“. Það eina sem eftir situr um þennan þátt úr menningarsögu Surtseyjar eru (fyrir utan umslög sem nú eru safngripir) nokkrir minjagripir sem kunna að vera til inni á heimilum og söfnum, sýnishorn af Surti sjálfum sem voru tekin úr glóandi hrauni og nafn hans stimplað í, þrykkt að eilífu í hraunmolann. Undir formerkjum hefðbundinnar ferðamennsku hefði Surtsey vafalaust þróast á allt annan hátt, hlotið aðra rákun – orðið söluvara. Það sem varð smám saman *staðir* undir vökulu auga vísindamanna hefði að líkindum aðeins verið hluti af ósýnilegri samfellu eyjarinnar en annars konar staðir komist í forgrunn, kannski útsýnisstaðir við gíga og strendur þótt óvíst sé að innviðir ferðamennsku hefðu nokkurn tíma haldið innreið að öllu leyti með klósett, palla, stíga og vegvísa sem leiddu fólk ákveðna leið og beindu augum þess að tilteknum fyrirbærum. Sá staður sem endurspeglar þennan þátt í ævisögu Surtseyjar best er líklega Grillið, sem nokkrum sinnum er getið í gestabókum: Staður sem tengist sögum af frítíma og skemmtun, í senn grill og gufubað. Hugmyndir heimamanna, Vestmannaeyinga, um yfirráð og framtíðarnytjar í eynni á formi beitar eða eggjatöku má líka flokka sem tilraun til rákunar, en þar er Surtsey sett í samhengi við rótgróið hugmyndakerfi um líf í úteyjum, sem tengist fæðuöflun en þó ekki síður frelsi, hetjuskap og ákveðnu viðhorfi til kvenna. Örnefnið Bunki og Bólfell eru líklega minnisvarðar um þennan þátt í þróun Surtseyjar, enda finnast skyld örnefni í öðrum úteyjum Vestmannaeyja eins og fram hefur komið (bls. 98).

Friðlýsing eyjarinnar 1965 hefur mikil áhrif og markar ákveðin skil. Með henni þurfti sérstakt leyfi til landgöngu og Surtseyjarnefnd var falin umsjón með eynni. Markmiðið var að fyrirbyggja rask og flutning á dýrum, plöntum eða fræjum auk þess sem bannað var að skilja eftir hvers konar úrgang. Með henni umbreytist rýmið og ára staðarins, möguleikarnir til að mynda tengsl og ráka rýmið dragast saman ef svo má segja. Lokunin er þó fyrst og fremst fólgin í því að frelsi til að komast á staðinn er skert verulega, hópur þeirra sem það mega þrengist og hegðun fólks er skilyrt innan ákveðinna marka á sama tíma og rannsóknir eru settar í forgrunn iðkana í eynni – eða að lágmarki það *að eiga erindi*. Þeir sem á annað borð fá leyfið hafa þó eftir sem áður frelsi til að flandra um eins og kom í ljós í ferðinni – það er að segja þegar þeir voru ekki rígbundnir við daglegar rannsóknarútinur.

Næsta skref, bygging Pálsbæjar, sem er kenndur við landnámsmann í óeiginlegri merkingu – fjármögnunaraðila, reyndist afdrifaríkt fyrir mótun rýmis í Surtsey. Framkvæmdin gekk ekki vandræðalaust og eins og gerist með fyrstu plöntur sem nema land er húsgrunnurinn kaffærður af sandfoki. En síðan rís hús á öðrum stað, fastur punktur, miðstöð þeirra sem þar dvelja, og þar er ákveðnum mönnum fólgin umsjá og talsverð völd. Fátt er skjalfest um venjur og siði í öndverðu en af gestabók – sem hér hefur verið vísað til sem heimildar hins samfellda rýmis andspænis fræðilegri umfjöllun, sem er sett fram eftir kúnstarinnar reglum – má ráða að reynt hafi verið að koma á reglum sem vörðuðu fyrst og fremst umgengni, en gekk misvel að halda eins og frásagnir gestabókar af mygluðum ísskáp og fiskibolludósir

iðandi af möðkum eru til vitnis um (*Gestabók III, 1987–2020, e.d.*) – ekki bara óþrífnaður heldur manngert gósenland fyrir fremur óæskilegar lífverur sem áttu ekki með réttu heima á staðnum. Loftmynd frá sumrinu 1967 sýnir svo ekki verður um villst hvernig bærinn verður miðdepill á ferðum manna um eyna, allar sýnilegar leiðir liggja til og frá honum, marka ljósar rákir í svarta gjóskuna. Ekki er vandræðalaust að viðhalda föstum punkti á gjósandi eldstöð en reynt var af öllum mætti að verja skálann fyrir flæðandi öflum náttúrunnar – hinu samfellda rými: varnargarðar eru reistir til að hefta skriður og sjó dælt á hraun sem stefnir í átt að húsveggnum – og heppnaðist að halda hvoru tveggja í skefjum. Þessi miðstöð manna á eyinni, fastur grundvöllur sem ákveðinn rammi var settur um, hlaut að hafa mikil áhrif á sýn þeirra og rákun í kjölfarið.

Í framhaldinu heldur landslagið áfram að taka á sig mynd. Með færslu Pálsbæjar, landnámi plantna og varpi á nýjum slóðum fást ný sjónarhorn og ný örnefni líta dagsins ljós og sú þróun heldur áfram með breytingum á hópi vísindamanna. Endurteknar athafnir ár eftir ár sem tengjast bæði eðli starfsins: vöktun, en einnig hefðum í hópnum, skapa stöðugleika en að sama skapi valda tilteknir atburðir eins konar rofi: Brotthvarf vísindamanna sem voru burðarásar í hópnum og færsla búsvæðis manna þegar gamli Pálsbær liður undir lok. Við það skapast líka nýtt upphaf og ný nöfn verða til.

6.3 Í Surtsey

Surtseyjarförin varpaði annars konar ljósi á örnefnasafnið sem birtist þar út frá sjónarhorni mínu sem einhvers konar heild á tilteknum tímapunkti. Ferðin staðfesti margt af því sem ráða mátti af heimildum um staðinn sjálfan sem griðastað, stað utan staða sem gegnir því hlutverki í sívaxandi mæli – ekki síst með því að hún var tekin á heimsminjalista UNESCO – að vera tákn fyrir hið ósnortna, staður þar sem óæskilegum áhrifum mannsins er haldið í lágmarki. Þrátt fyrir það og allt það regluverk sem umlykur eyna og virðist stundum ókleifur hamar reyndist grundvallarupplifunin lituð af frelsistilfinningu og rými til að túlka staðinn á eigin forsendum. Ólík öfl, ólíkir hópar og einstaklingar hafa skilið eftir sig spor af einhverju tagi í veröld Surtseyjar. Sum hafa máðst, ýmist af foksandi eða með ásetningi manna, en áhugavert er að sjá hvaða spor verða varanleg, eins og sporið sem Vautey gerði tilkall til og hefur nú verið gert ódauðlegt á formi sílikons.

Vísindamennirnir sinntu sínum föstu verkum en mitt rými var samfelld, bæði vegna þess að ég var ekki hluti af stigveldi, gegndi ekki sérstöku hlutverki innan hópsins, og vegna þeirrar óskráðu reglu sem virtist við lýði, að gestir ættu að fá að uppgötva staðinn sjálfir. Ég var um stund eins konar hirðingi sem fékk að reika um að vild, stefnulaust, án fastmótaðs hlutverks eða verkefna. Þókan hafði áhrif á upplifun mína og ýtti undir samfellda rýmið til að byrja með: Á meðan ég eigaði um og rakst á eigin fótspor eftir að hafa gengið í hring. „týndi mér án kennileita í hinu samfellda rými“ (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 493), gengu vísindamennirnir hreint til verks, enginn efaðist um hvert hann ætti að fara. Þetta er gott dæmi um hvernig rákað og samfelld rými blandast í sífellu saman. Þegar þokunni létti urðu til fastir punktar í tilverunni sem öðluðust smám saman merkingu og ýmis ummerki gáfu til kynna í hvers konar heimi ég var stödd.

6.3.1 Kerfi af ýmsum toga

Þrátt fyrir snemmbúnað hugmyndir um að Surtsey skyldi vera ósnortin af mannlegum athöfnum leiddi vettvangsrannsókn í ljós að ummerki af ýmsu tagi voru samþykkt og innlimuð eyna í misopinber kerfi. Númeraðar koparbólur Landmælinga skreyttu jarðfastar hraunhellur á yfirborðinu á nokkrum stöðum og mörkuðu stöðu eyjarinnar innan GPS-kerfisins – bæði í lárétu og lóðrétu samhengi. Hnit eru ekkert annað en kerfi tilvísana, rammi utan um óreiðu, og með þeim er hægt að vísa til staða á formi gráða og mínútna. Sérhver punktur í tiltekinni upplausn á jarðarkringlunni á sér þannig einkenni á talnaformi sem á engan sinn líka.¹⁰²

Erkirákun hnitakerfisins hefur að jafnaði fremur lítil áhrif á gest þegar dvalið er í eyinni – fyrir utan að ummerkin, koparbólurnar sem áður er lýst, vekja undrun og hugrenningatengsl þess sem reikar um eyna í fyrsta sinn, greypar í bergið og næstum samvaxnar því, sumar hverjar auðkenndar með fleiri en einum mismáðum máluðum hring umhverfis svo að hægt sé að greina þær úr lofti – ólík rákun hefur þýðingu fyrir ólík sjónarhorn. Annað gildir fyrir vísindamann sem hefur tekið hnit á einstökum plöntum og notar þau til að finna þær aftur, eða jarðfræðinga sem fylgjast með rofi á jöðrum Surtseyjar eða hreyfingum í jarðskorpunni. Þannig gera menn sér oft ferð á tiltekinn þekktan punkt til að kanna ástand.

Rannsóknareitirnir ráka staðinn á annan og afgerandi máta. Þeir eru afmarkaðir með sýnilegum hætti með hælum, a.m.k. margir þeirra, og tilheyra aðeins sérstöku kerfi innan Surtseyjar – alls engu alheimskerfi þótt vitanlega þekkist sambærilegir og samanburðarhæfir rannsóknareitir annars staðar þar sem stundaðar eru rannsóknir á þróun gróðurfars og lífríkis. Ekki er aðeins að þeir rammi inn eins konar glugga sem veita hárfína innsýn í lífríki á tilteknum blettum Surtseyjar heldur eru þeir á afmörkuðum tíma árs tíðsóttir áfangastaðir vísindamanna, einkum líffræðinga, reitir sem hafa mikil áhrif á ferðir um eyna og myndun sýnilegra slóða sem tengja saman staði. Sum reitanúmer reyndust raunar notuð nánast eins og örnefni (Sexan, Tían), auk þess sem sumir reitir áttu sér hliðarsjálfa, eins og reitur 6, sexan eða *túnvingulsreiturinn*. Rannsóknareitirnir eru ein helsta birtingarmynd vísinda á staðnum, en auk þess má telja ýmis önnur ummerki eins og veðurstöð, ritaðar merkingar á dauðhreinsuðum jarðlægum steinum og járnstangir sem mældu þykkt gjósku í eina tíð en eru nú rófstar í móbergi. Þannig ráka vísindin með því að kortleggja það sem gæti vírst glundroði (eða bara „gras“) með mælingum, greiningum og samanburði. Lífverur eru taldar, greindar og flokkaðar til tegunda, gróðursýni vigtuð, allt er vegið og mælt eftir kúnstárinna reglum: „Vísindin leggja ramma yfir óreiðuna – þau leggja yfir hana net hnitapunkta til

---

¹⁰² Oft hefur einmitt verið talað um örnefni út frá sömu formerkjum, að þau séu ekki ósvipuð og GPS-punktar, fyrst og fremst kerfi tilvísana, tæki til að hægt sé að tala um og finna staði og greina þá frá öðrum. Það sem mælir gegn því er hugmyndin um að örnefni vísi ekki bara til staðsetningar á jarðarkringlunni, heldur líka í hugmyndafræðilegum kerfum – fyrir utan að við myndum aldrei vísa til lengdar- og breiddargráða í samtali. Slík hnit kalla ekki fram myndir eða tengsl við staði – nema kannski 66° N?

viðmiðs til þess að draga fram breytur, formúlur, líkur; leið til öryggis, reglu og fyrirsjáanleika í heiminum.“ (Grosz, 2008, þýð. höf.)¹⁰³

Á vettvangi kom í ljós að gömul kerfi höfðu enn ákveðinn sess þrátt fyrir að notagildi þeirra væri takmarkað, t.d. hælur sem eru löngu hættir að þjóna hlutverki sínu sem plöntumerkingar en voru nú veðruð minnismerki um störf horfinna vísindamanna og fyrstu kynslóðir landnemaplantna í Surtsey. Staurarnir rákuðu svæðið í námunda Sturluhóla bæði í tíma og rúmi, enda merktir með ártölum og hlaupandi númeraröð. Með því að rýna í merkin mátti gera sér í hugarlund með hvaða hætti plöntur höfðu lagt undir sig svæðið í öndverðu, jafnvel þótt hið áþreifanlega kerfi, sem nú hafði verið yfirfært á GPS, væri smám saman að renna út í samfellt rými – staurarnir orðnir veðraðir, merkin fallin af sumum og hrafninn tekinn að tína þá upp til hreiðurgerðar. Örnefni Sturluhólar og Sturlumelar kölluðu fram anda liðins tíma en nú var nýtt skeið runnið upp og hólarnir smám saman að breyta um ásýnd með varpi svartbaksins og breyttu gróðurfari í kjölfarið. Ekki er svo að skilja að landnám plantna á svæðinu hafi verið línulegt og þær sífellt dreift úr sér og margfaldað kyn sitt jafnt og þétt heldur minna örlög þeirra, líkt og örlög stauranna, á eyðimerkurlíkinguna (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 474–475), enda urðu plöntur af elstu kynslóð landnema sem náðu að skjóta rötum yfirleitt aðeins nokkurra vikna gamlar og var ýmist sópað burt af öldum eða kaffærðar í síhreyfanlegri gjósku (Wasowicz o.fl., 2020, bls. 4). Slík hafa líklega verið endilok fyrsta hvíta blómsins á svörtum sandinum, sem fannst sumarið '67 og um svipað efni er ort í gestabók þremur árum síðar (*Gestabók I, 1966–1976*, e.d.):

Í fjarska góðu veðri við furðu lygnan sjó,
um fjöruna við gengum þessu sinni.
Af furðuverkum lífsins þó fundum ekki nóg
Því flóran hún var orðin talsvert minni.

Um fánuna má segja, að farin var hún burt,
við fundum ekki neitt af slíku tagi,
og um það getum borið, ef eftir verður spurt
að öll var ströndin færð úr sínu lagi.
Aðalsteinn Sigurðsson [eða Sigvarðsson?]

Þegar staurakerfið var í notkun voru handhæg GPS-tæki ekki komin til sögunnar heldur voru einstakar stikur merktar inn á hnitaðan pappír á staðnum og þar kemur enn eitt kerfið til sögunnar, en eygni var snemma skipt upp í 1 ha reiti sem voru hver um sig auðkenndir á korti með tölum á lóðréttum og láréttum ás (Sturla Friðriksson, 1975, bls. 74). Eftir því sem gróðurinn lagði rýmið undir sig breyttist aðferðin, ekki var lengur hægt að auðkenna hverja einustu plöntu en við tók aðferð sem miðaði að því að skrásetja samfelldar gróðurþekjur. Og nú eru mannaferðir miklu meiri í mávabyggðinni en á svæðinu kringum Sturluhóla.

---

¹⁰³ „Science grids chaos, placing over chaos a network of coordinates, a plane of reference, in order to extract variables, formulae, probabilities, a mode of comfort and order, a form of predictability, in the world“ (Grosz, 2008, bls. 61).¹⁰³

Þótt vitinn sé svolítið annars eðlis má túlka hann í svipuðu ljósi og hnitakerfið, sem þátt í áherslu ríkisins á að leggja undir sig eyna, enda er hann ekki stak heldur hluti af tilteknu kerfi, mengi vita umhverfis landið. Eins og áður kom fram var hann reistur árið 1977 en talsvert var rætt hvort í raun væri þörf á honum í Surtsey. Svo fór að hann eyðilagðist – sprakk vegna dularfulls gasleka sem talinn var stafa af tærandi gufum úr iðrum jarðar. Óhætt er að fullyrða að hann sé það manngerða kennileiti sem mest ber á, enda setur hann afgerandi mark á eyna, jafnvel úr mikilli fjarlægð, og er enn umdeildasta mannvirki í Surtsey. Í tilnefningarskýrslu Surtseyjar til UNESCO er talað um að hann verði fjarlægður sumarið 2007 (*Nomination of Surtsey for the UNESCO World Heritage List*, 2007) og áformin eru rædd á ný í gestabók eftir að eyjan komst á listann, ásamt annars konar tiltekt og hreinsunum (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.). Í bók sem kom út sjö árum síðar er vitinn enn við lýði en þar er honum lýst sem „forljótum kumbalda“ (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 87) og tekið fram að það standi til að fjarlægja hann.

Vitinn trónir enn á sínum stað og minnir næstum á kirkju eða kastala uppi á hæðinni, enda staðsettur til þess að gnæfa yfir og vera sýnilegur, tákn um vald mannsins yfir náttúrunni um leið og hann vísar leið til öryggis og siðmenningar. Ólíkt flestum hinum ummerkjunum sem hér hafa verið rædd, sem eru bæði jarðlæg og nálæg, er vitinn oftast í fjarska, yfir og allt um kring. Svo vísað sé í Ingold á lýsingu hans á kirkju í frægu málverki, *The Harvesters* eftir Pieter Bruegel, fær hann sérkenni sín af því hvernig hann dregur að sér landslagið umhverfis með einstökum hætti (Ingold, 1993, bls. 169). Kannski átti vitinn sinn þátt í að gera hugmyndir um hæsta tind Surtseyjar óþarfar hvort sem hann hét Bóndi, Pálstindur eða Bauerstindur – enda varð hann sjálfur á táknrænan hátt hápunkturinn, líkt og varða hlaðin á fjallstindi, en þó eingöngu sýnilegur í dagsbirtu en ekki sem blikandi ljós að næturlagi nema rétt til að byrja með. En smám saman hefur hann öðlast aðra merkingu eða stöðu: Hann er fyrst og fremst rúst sem sífellt brotnar úr og veðrast, en hefur auk þess öðlast nýtt og jákvætt hlutverk í vöktun lífríkisins sem skordýragildra.

Vitinn á sér þannig ýmsar ólíkar tengingar, hefur marglaga merkingu, á þátt í fleiri en einu mynstri hversdagslegra athafna, svo aftur sé rifjað upp hugtak sem Ingold kynnti til sögunnar (e. *taskscape*). Þótt vitinn hafi enga trúarlega merkingu má sjá hliðstæðu með honum og eiginleikum sem Wylie bendir á að fornfrægur og merkingarhlaðinn staður, Glastonbury Tor í Somerset á SV-Englandi, hafi: Hann er miðlægur í landslaginu á tvo vegu: „is both seen and seeing“ (Wylie, 2002, bls. 454). Í fjarska og sérstaklega á uppleið beinast augu að vitanum en þegar upp er komið verður hann miðpunktur alls sem er og horft er frá honum (eða með honum) fremur en á hann, á mörk Surtseyjar, útsýnið og sjóndeildarhringinn. Það er engin tilviljun að á fjölförnum útsýnistindum fá örnefni oft sérstakt vægi með hringssjám eða skiltum sem setja nöfn á það sem fyrir ber. Með þessu verður oft til nýr fastur punktur í tengslaneti hugans, þegar borin eru kennsl á áður þekkt kennileiti sem nú sjást frá nýju sjónarhorni, í fersku samhengi.

Surtsey geymir líka tákn um landvinninga neðanjarðar þótt þau séu öllu lágstemmdari, merkið sem Hellarannsóknafélagið skildi eftir í hellinum, dagsett og skartar merki félagsins. Eflaust leynast fleiri slík í undirheimum Surtseyjar, flestum hulin. Líklega hefðu þau ekki hlotið náð eyjarskeggja ofanjarðar og óvíst hvort þeir fylgi fyrirmælunum „vinsamlegast fjarlægjið ekki“ sem eru prentuð neðst á þykkt plastið með afgerandi rauðu lettri. Með þessu móti setur Hellarannsóknafélagið mark sitt á staðinn, býr til kerfi, númerar, flokkar og leggur undir sig undirheima eyjarinnar, fellir inn í sitt kerfi. Athyglisverð er þó sú ákvörðun félagsmanna að halda ekki áfram að nefna hella í Surtsey.

Önnur óræðari tákni fengu mann til að staðnæmast og velta vöngum. Eitt af því var varða sem einhver hafði hlaðið að fornum sið, sem minnti á margar slíkar uppi á fastalandinu og gaf í einfaldleika sínum veru mannsins sterkt til kynna á þann hátt sem flestir skilja – eða skynja – þótt ekki blasi hún jafn vel við og vitinn. Ekki voru allir á eitt sáttir um tilvist hennar, kannski vegna þess að óvissa ríkir um hver hlóð. Vörður hafa sérstakt gildi og eru líklega rótgrónar í vitund flestra Íslendinga, enda eiga þær sér langa tilvist í þjóðarsögunni. Þær draga fólk til sín og vísa oft veginn, ekki bara á tiltekinn stað eða milli tveggja punkta í rýminu heldur til fortíðar, en hafa margvíslega merkingu og geta þar af leiðandi kallað fram ólík tengsl. Sumar eru leiðarvísar á vegi en aðrar kunna að vera eyktamörk eða áfangastaðir og geyma jafnvel minningu um atburði eða dvöl einhvers á staðnum – en oft er ekki vitað hver hlóð eða hvers vegna. Vörður kveikja oft vitund um fortíð eða atburði, jafnvel þótt oft sé tilefnið gleymt – en minnismerki af því tagi átti maður síst von á í Surtsey. Þessi varða vísaði til merkingar en kom henni ekki til skila, því henni fylgdu hvorki orð né frásagnir, svo vísað sé í orð Marion Lerner um slík mannvirki (Lerner, 2013, bls. 22). Hún blandaði saman ólíkum tímaskeiðum eða hugmyndakerfum og form hennar kallaðist á við Geirfuglasker og hinar eyjarnar sem risu úr hafi og vísuðu leiðina til Heimaeyjar og lands. Sá eða sú sem hlóð hafði líklega ekkert í huga annað en að merkja hellisopið en reynsla mín og bakgrunnur höfðu þau áhrif að ég tengdi grjóthleðsluna við önnur slík fyrirbæri.

Svipað fyrirbæri var járnteinn sem við Þóra rákumst á sem síðar kom í ljós að ónefndur vísindamaður hafði notað til að mæla þykkt gjósku sem nú var löngu steinrunnin – orðin setlag – og teinninn því innbyrtur af eyinni, pikkfastur. Áður en hið sanna kom í ljós velti ég fyrir mér hvort hann gæti tilheyrt einhvers konar kerfi – en í raun var hann til marks um einstakan atburð og þann sem hafði rekið teininn niður í lausa gjóskuna sem þá hafði ekki enn umbreyst í berg. Þannig voru allnokkur dæmi um mannleg ummerki sem tíminn hafði veitt ákveðinn sess – tilheyrðu fortíð fremur en nútíð, voru orðin minjar en áttu fastan stað í þessu landslagi – „atburðir sem hafa staldrað við“ (Edward H. Huijbens, 2004, bls. 43) – og virtist með því lyft upp á ákveðinn stall en þau ekki fjarlægð í hreinsunarskyni eins og t.d. plastið á tanganum sem var óæskilegt innan þess ramma sem hin opinbera Surtsey býður upp á.

6.3.2 Skynjuð staðsetning

Hér hefur verið rætt bæði um hnit og kort en staðsetning getur verið afstæð, skynjuð fremur en mæld – átt sér stað í hinu samfellda rými. Svo vísað sé í orð Grosz:

Áður en rúm og tími eru stillt af í samræmi við hnit, óhlutbundnar staðsetningar og mælieiningar, eru þau samverkandi við og skilgreind út frá líkama okkar hér og nú. Skynjun nær þannig ekki aðeins til líkamans sem skynjar, heldur einnig þess skynheims [þ. *Umwelt*] sem líkaminn fer um innan síbreytilegs sjóndeildarhrings. (Grosz, 2008, þýð. höf.)¹⁰⁴

Í Þúsund flekum er svipuð hugsun orðuð svona: „Þess vegna er samfellt rými þrungið spennu, vindi og hávaða, kröftum, og hljóðrænum og snertanlegum eiginleikum, til dæmis í

---

¹⁰⁴ „Before space and time are oriented by coordinates, abstract positions, measurements, they coexist with and are defined by the body’s here and now. Sensation thus includes not only the perceiving body but also the Umwelt in which the body moves through an ever changing horizon“ (Grosz, 2008, bls. 72).

eyðimörkinni, á gresjunni eða ísnum.“ (Deleuze og Guattari, 1980, þýð. höf.)¹⁰⁵ Hvernig á þetta sér stað í raun og veru? Það er eitt að halda á staðsetningartæki og virða fyrir sér talnarunu og lítinn þríhyrning á skjánum ofan á Surtsey, þysja út og sjá: þú ert á þekktum stað syðst í eyjaklasanum suðvestur af Íslandi nyrst í Evrópu, og veist að eyjan er innlimuð í niðurnjörvað kerfi lengdar- og breiddargráðna. Þrátt fyrir þetta er útsýnið líklega það sem flestir nota til að skynja staðsetningu sína í heiminum í raun. Eftir að eyjan svipti af sér þokunni beindust sjónir mínar afgerandi mest í norður, til Vestmannaeyja, úteyjanna og lands. Loksins sá til lands! Ósjálfrátt fór ég að staðsetja kennileiti eða svæði sem voru þekkt viðmið í mínum huga uppi á meginlandinu, sérstaklega þar sem ég hafði gengið um, horft eða dvalið: í fyrstu umferð festi ég augun á Fljótshlíð með Þríhyrning trónandi að baki, Eyjafjallajökul þar austan við og undir þeim Eyjafjöll og lengst í vestri Selvog og Reykjanes. Til suðurs, út á reginhaf, var mun sjaldnar skimað – enda er þar ekkert fast viðmið og ekkert sem fangar augað nema eitthvað sem bærisk, e.t.v. stöku skip eða hvalavaða sem á leið hjá. Það er þó ekki laust við að rými kortsins renni saman við skynjunina, a.m.k. í mínu tilviki: Til að koma sýnilegu landslagi meginlandsins heim og saman við fyrirframþekkingu leitar hugurinn til kortsins til að staðfesta afstöðu milli þekktra (og oftast nefndra) fyrirbæra til samanburðar við það sem fyrir augu ber. Gamla góða Íslandskortið er greipt í vitundina og afstaða milli helstu fyrirbæra sem þar eru sýnd.

Útsýni til norðurs er hampað í eyinni ef svo má segja og má raunar halda því fram að það sé meira en bara útsýni: Það er það sem glugginn í Pálsbæ rammar inn – nánast eins og sófamálverk þótt enginn sé sófinn (Anna Jóhannsdóttir og Ástráður Eysteinnsson, 2008) – og hellisopið sem horft var út um býr einnig til umgjörð, þótt hrjúfari sé, um svipaða landslagsmynd þótt sjónarhornið sé örlítið breytt. Þetta er einnig útsýnið sem allir geta virt fyrir sér í vefmyndavél Surtseyjar, sem er staðsett við veðurstöðina og linsan einblínir til norðurs. Afstaða milli úteyja er dálítið breytileg eftir því hvaðan er horft og birtu- og veðurskilyrði hafa mikil áhrif á liti og skugga þeirra. Í ramma gluggans (eða tölvuskjásins, ef heima er setið) skapa eyjarnar mikla dýpt og tilfinningu fyrir fjarlægð: dekkst er Geirfuglasker, sem er næst Surtsey, þá koma Geldungur, Hellisey o.s.frv.¹⁰⁶ – og að lokum sjálf Heimaey, sem myndar ljósgráan bakgrunn fyrir eyjarnar þar norður af. Það er auðvelt að ímynda sér að surtseyskur listmálari hefði valið sér þetta útsýni sem viðfangsefni. Úteyjarnar ráka hafið, varða leiðina til *Heimaeyjar*, en það nafn fær raunar nýja merkingu þegar dvalið er í Surtsey, *heim* andspænis *úteyjunum* – sem er líka kómískt þar sem Erling hefur lýst því yfir að honum finnist hann einmitt kominn *heim* þegar hann kemur til Surtseyjar (Burns, 2017, bls. 13). Það er óhætt að segja að úteyjarnar gegni mikilvægu hlutverki í umgjörð Surtseyjar og þar trónir líklega hæst sess þeirra sem nokkurs konar altarismyndar á lokahátíðinni. Þess má geta hér að þetta útsýni hefur ekki alltaf verið jafn ráðandi í daglegu lífi þeirra sem dvelja í Surtsey. Í heimildarmynd Ósvaldar Knudsen, *Land Out of the Ocean*, er myndskeið af vísindamönnum við Pálsbæ eldri. Þar sést á 23. mínútu hvernig Fjallið eina, sem síðar hvarf, hlýtur að hafa skyggt, eða því sem næst, á útsýni til Eyja úr skálanum (Ósvaldur Knudsen, 1973). Kannski hefur það haft áhrif á Svein Jakobsson, sem hafði hönd í bagga með ákvörðun um góðan útsýnisglugga á Pálsbæ II, glugga sem myndaði tengsl við meginlandið.

¹⁰⁵ „That is why smooth space is occupied by intensities, wind and noise, forces, and sonorous and tactile qualities, as in the desert, steppe, or ice“ (Deleuze og Guattari, 1980, bls. 479).

¹⁰⁶ Í ferðinni varð líka snemma ljóst að þekking á nöfnum úteyjanna var hluti af því að vera kunnugur á staðnum.

6.3.3 Mannaferðir

Flestar gjörðir líffræðinga í ferðinni reyndust skipulagðar í þaula og byggja á svipuðum hreyfingum ár eftir ár. Sérhver einstaklingur gegnir afmörkuðu hlutverki og er með skyldur sínar á hreinu svo tala mætti um ákveðinn takt eða rytma, allt frá því stigið er í land og fram að heimferð. Farið er í sömu rannsóknarreiti árlega og þar með er ákveðnum sjónarhornum og birtingarmyndum landslags viðhaldið þótt ýmsar upptökur skapi frávík ár hvert. Til dæmis eru menn sífelldu að huga að lífi utan reitanna þar sem þeir eiga leið um – nýjum plöntum sem skjóta upp kollinum, fuglum og skordýrum. Takturinn er sömuleiðis lítillaga brotinn upp með nýju fólki sem slæst í hópinn, sumt bara í eitt skipti eins og ég og Þóra. Lífið er sífelldum breytingum undirorpið sem sumpart eru kannski fyrirsjáanlegar en koma líka á óvart. Orðræðan um landnám er hávær, að minnsta kosti út á við, og á hverju ári er greint frá landnámi nýrra tegunda í fréttatilkynningum af leiðangrinum. Sumarið 2019 voru það hóffifill, hvannuxi og langleggur (kónguló) sem sáu í fyrsta skipti (*Misjöfn ánægja með landnám hóffifils í Surtsey*, 2019).

Hjá líffræðingum eru rannsóknareitirnir í fyrirrúmi og hafa mikil áhrif á ferðir, og þeir dreifast ekki jafnt um eyna, enda eru þeir flestir á varpsvæðinu sunnan og austan til á eyinni og tveir á tanganum – flestir á láglendi þótt síðar hafi verið bætt við reitum t.d. uppi á bunkunum sem endurspeglar aðra eðlisþætti Surtseyjar. Augu jarðfræðinga beinast hins vegar frekar að bunkunum og hálendi eyjarinnar, bæði móbergsmýndun og jarðhita í sprungum, sem og jöðrum bjarganna og útlínunum almennt, þar sem rof og aðrar breytingar eru kortlagðar. Þetta veldur því að ferðir jarðfræðinga eru að nokkru leyti aðrar en líffræðinga og sýn þeirra á Surtsey önnur.¹⁰⁷

Til að kryfja þetta nánar er gagnlegt að grípa aftur til hugmynda Ingolds um mynstur hversdagslegra athafna (Ingold, 1993). Þar fjallar hann m.a. um stundarveruleika (e. *temporality*)¹⁰⁸ landslagsins og athafnir þeirra sem þar dvelja (bls. 153). Landslagið er í augum Ingolds nokkurn veginn storknað (e. *congealed*) en felur í sér athafnir (eða ummerki um þær) og síðast en ekki síst hreyfingu um rýmið (bls. 162). Með mynstri hversdagslegra athafna reynir Ingold að fanga þessa hugmynd með því að vísa til sjónar annars vegar og heyrnar hins vegar, sem skírskota þá til landslags annars vegar og mynstursins hins vegar:

Þannig sé ég landslag fyrir utan gluggann með húsum, trjám, gördum, götu og gangstétt. Ég heyri ekki í neinu af þessu, en ég heyri fólk tala á gangstéttinni, bíl aka framhjá, fuglasöng í trjánunum, hundgá einhvers staðar í fjarska og hamarshögg þar sem nágranni er að dytta að garðskýlinu sínu.

---

¹⁰⁷ Sumarið 2011 sýna Erling Ólafsson (líffræðingur) og Lovísa Ásbjörnsdóttir (jarðfræðingur) ólíka afstöðu til veðurfars í einni og sömu ferð: Lovísa segir hafa verið sól og blíðu (í jákvæðri merkingu) en Erling kvartar undan veðrinu, enda hentar sólskin og þurrkur illa til skordýrarannsóknar og slíkt veður hefur heldur ekki góð áhrif á gróður (*Gestabók III, 1987–2020*, e.d.).

¹⁰⁸ Íslenskir fornleifafræðingar hafa notað þessa þýðingu á hugtakinu *temporality* (Kristján Mímisson, 2011, bls. 42; Þóra Pétursdóttir, 2012, bls. 155).

Í stuttu máli er það sem ég heyri í athafnir, jafnvel þegar uppruni þeirra er mér ekki sýnilegur. (Ingold, 1993, þýð. höf.)¹⁰⁹

Á sama hátt birtist Surtsey okkur á „formlegan“ hátt á kortum og þótt útlit hennar sé sibreytilegt nemum við þær breytingar ekki sem hreyfingu. Þær felast á hinn bóginn í athöfnum bæði manna og lífvera: Plöntur berast sem fræ með hafstraumum, fuglar fljúga sínar reglubundnu leiðir, dreifa áburði og fræjum, rótarkerfið breiðir úr sér og fólk vappar um eyna, mikið til sínar reglubundnu leiðir en líka á stefnulausu flandri. Þótt sérhver einstaklingur búi yfir sínu eigin mynstri má segja að í grófum dráttum séu athafnamynstur líffræðinga og jarðfræðinga ólík, sem er mikilvægur þáttur í að draga fram ólíka sýn þeirra á Surtsey.

Fyrir utan staði sem augu vísindamanna beinast að starfs þeirra vegna eru ýmsir staðir af öðru tagi sem farið er á eða augu beinast að, t.d. því að þeir snerta grunnþarfir þeirra sem dvelja í eyinni og/eða tengjast komu þangað og brottför. Þetta er t.a.m. Gustavsberg þar sem fólk gengur örna sinna, staðir þar sem lent er við tangann þegar komið er sjóleiðis, ýmist austan eða vestan á honum, eftir veðri og sjólagi; og þylupallurinn. Pálsbær er án efa veigamestur skurðpunktur í alheimi Surtseyjar. Þaðan liggja leiðir allra sem dveljast í eyinni, eins og sporaslóðir sem birtust smám saman og skýrðust dag frá degi sýna, í meginatriðum til þriggja átta (*Mynd 53*). Sú sem liggur til norðurs er oftast farin að Gustavsbergi, fjölfarin eins og gefur að skilja, og liggur þaðan áfram niður á tanga. Í suðurátt er varpið, þangað sem farið er í rannsóknaskyni, og í vestur er farið upp að borholum, gígunum báðum og upp á bunkana.

Svona hefur það ekki alltaf verið. Flutningur bæjarins árið 1985 hefur haft mikil áhrif á sjónarhorn fólks á eyna og á nafngiftir líka. Meðan Pálsbær var norðan til á eyinni, á fyrstu árunum eftir að gosið hófst, beindist athygli fólks fyrst og fremst að eldgosinu eftir því sem því vatt fram: Stóru gígana, hraunrennsli hverju sinni og smærri gíga einnig. Ein sambærileg slóð við þær sem hér hefur verið lýst sést á loftmynd frá 1967 og liggur frá Pálsbæ gamla, upp Svartagil og þaðan upp á bunkana, órækur vitnisburður um endurteknar ferðir þangað, vafalaust oft til að gæta að gosinu. En þegar vísindamenn yfirgefa staðinn mást slóðirnar smám saman út og að ári er komið að slóðalausum landi sem er rákað upp á nýtt, en þó á fremur fyrirjáanlegan hátt.

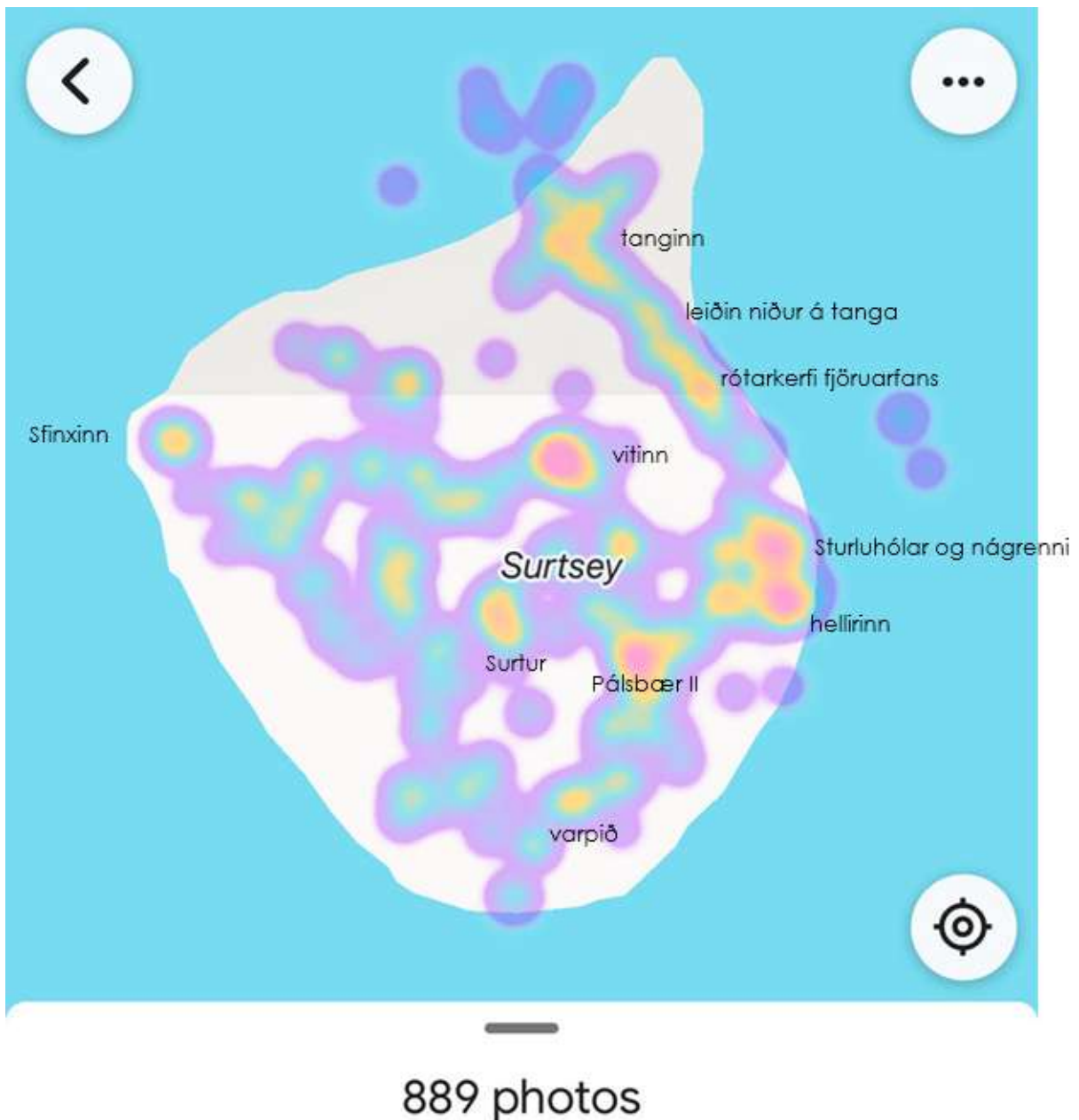
Þótt almennt gefist lítill frítími í Surtsey kom í ljós að nokkrir samferðarmenn mínir eiga sér uppáhaldsstaði. Bæði Erling og Lovísa nefndu tangann – að áhrifamikið væri að standa þar og horfa á brimið beggja megin við sig, vitandi að hann er hreyfanlegur og hefur átt það til að „sveifla skottinu“ (sjá bls. 170) – sem er áhugaverð líking Surtseyjar við skepnu, lifandi og óuttreiknanlegt fyrirbæri. Gígurinn Surtungur var líka nefndur vegna fjölbreytts gróðurs og skordýralífs – og svo ríkir þar óvenjuleg og eftirsóknarverð þögn. Vitinn er líka staður sem oft er nefndur sem uppáhald. Þangað fara flestir sem heimsækja Surtsey og hafa þar viðdvöl – hápunktur eyjarinnar með ótrúlegu útsýni upp til lands og suður á reginhaf. Og

---

¹⁰⁹ „Thus, outside my window I see a landscape of houses, trees, gardens, a street and pavement. I do not hear any of these things, but I can hear people talking on the pavement, a car passing by, birds singing in the trees, a dog barking somewhere in the distance, and the sound of hammering as a neighbour repairs his garden shed. In short, what I hear is activity, even when its source cannot be seen“ (Ingold, 1993, bls. 162).

Þótt enginn í þessum hópi hafi nefnt Hellinn sem sérstakt uppáhald var hann heimsóttur til hátíðarbrigða, eftir síðustu kvöldmáltíðina, eins og hálfgerður helgidómur.

Staðir sem mikið er farið á eru nokkrir en líka eru minna heimsóttir staðir. Líffræðingar eins og Erling fara t.d. tiltölulega lítið upp á Vesturbunka, eiga ekki erindi þangað, en þar er hins vegar kjörlendi jarðfræðinga til að mæla hita í sprungum og skoða móberg. Einnig finnast svæði á eyinni sem eru hálfgerð einskismannsland og fáir ef nokkrir heimsækja – og sannarlega fór ég lítið þar um, eftir á að hyggja, sem endurspeglast m.a. í fáum ljósmyndum (sjá *Mynd 55*). Hér má líklega helst nefna láglendið suðaustan á eyinni, milli Stóragígs og

Mynd 55 Ferðir mínar um Surtsey kortlagðar í myndum sem ég tók. Skjásnot úr Google Photos.

mávabyggðar. Jarðfræðingar nefndu það ekki í viðtali, fyrir utan bjargbrúnina, sem vöktuð er með tilliti til rofs, og líffræðingar sinna þessu svæði lítt – þar eru ekki rannsóknareitir, ekkert samfellt gróðurlendi eða varpstaðir fugla – og engin þekkt örnefni. Svæðið er eiginlega „ferðarými“ fyrst og fremst, en gengið er um það á leið frá mávabyggð og í Surtung. Þetta svæði, um 8–10 hektarar, er líklega stærsta samfellda svæði í eyinni sem er án örnefna. Þar eru fá ef nokkur kennileiti – fyrst og fremst svart, samfellt og sandfyllt hraun allt frá hlíðum Stóragígs og niður á bjargbrún. Eftir á að hyggja skilur það fátt eftir í minningunni ef undan er skilinn hvítur sandfylltur plastpoki, fastur punktur sem hefur einungis gildi fyrir þann sem horfir á eyna úr lofti – og fyrir þann gróður sem nær að hreiðra um sig í rakanum undir plastinu. Þetta svæði ber sjaldan á góma. Stærsta einskismannslandið er síðan horfið í sæ – allur suðurhluti hinnar gömlu Surtseyjar sem hefur látið undan útrænu öflunum og fátt er skjalfest um hvað varðar staði eða örnefni. Norðurhlutinn hefur líka látið undan síga en þar eru þó nokkur örnefni varðveitt. Á suðurhlutanum lifir aðeins eitt þekkt örnefni til minningar um stað (og mann) – Þórólfsheilir – og e.t.v. hið óræða Light Hill sem kemur fyrir í einni bóka Sturlu Friðrikssonar þótt enginn hafi nefnt þann stað á nafn meðan dvalið var í eyinni. Þetta hafa verið hálfgerð öræfi, bakland Pálsbæjar I og ekki í sjónlínu þaðan – en í upphafi vitanlega í vari frá gosinu, sem átti sér fyrst og fremst stað handan bunkanna.

6.3.4 Hefðir, helgir dómar og Pálsbær

Hefðir eru ríkur þáttur innan hópsins í daglegu lífi í Surtsey og gefa sterka tilfinningu fyrir því að þar sé regla á hlutum, allt í föstum skorðum – kannski mætti tala um hnitakerfi síðanna, þær ráka atferli fólks utan hinnar starfstengdu rútínu, ramma inn hugmyndir og minningar og geta haft áhrif á hegðun og gjörðir – fyrst og fremst í skálanum og nágrenni hans. Matarhefðir eru til að mynda í föstum skorðum, sérstaklega hvað varðar morgunmat og lokaveislu. Svefntími er ávallt hinn sami og áfengi almennt ekki innbyrt fyrr en í lokaveislunni. Hefðirnar eru mikilvægar en þrátt fyrir það reyndust þær ekki einhlítar eða óbreyttar frá árdögum Surtseyjar og í ljós komu skiptar skoðanir, bæði á eldri hefðum og hefðum innan ólíkra hópa. Þannig lögðust lundaveisla sem alloft bar á góma og aðrar seremóníur úr ranni Sturlu Friðrikssonar niður með hvarfi hans úr Surtsey – runnu út í samfellu – en ný rákun, nýjar hefðir voru teknar upp sem fela nú í sér annaðhvort fyrir fram eldað lambalæri eða hangikjöt á lokakvöldi; sömuleiðis kom í ljós að hefðir virðast skipta minna máli í hópi jarðfræðinga, sem fara frjállega með morgunmatinn, svo dæmi sé nefnt, og leggja almennt minni áherslu á eldamennsku. Þetta viðhorf virtist mögulega eiga rætur hjá Sveini Jakobssyni og því mætti kannski segja að eins konar hefð ríki þar fyrir hefðaleysinu – sem e.t.v. býður upp á meira frelsi til athafna hverju sinni.¹¹⁰ Kannski auðveldar það nýju fólki að ná fótfestu í hópnum, en töluvert meira hefur verið um mannabreytingar í hópi jarðfræðinga en hjá líffræðingunum.

Nátengdir hefðunum eru gripir sem gegna m.a. því hlutverki að styðja við frásagnir og vekja minningar, í mismiklum mæli þó. Flestir þeirra eru í búseturýminu, skálanum Pálsbæ, þar sem gíst er í kojum í opnu rými en líka eldað og matast, sokkaplöggin þurrkuð o.s.frv. – minnir kannski svolítið á verbúð. Í þessu rými eru allir á sama stað í virðingarröðinni eða í

---

¹¹⁰ Mér virtist sem afstaða hans (og raunar fleira sem sagt var um Svein Jakobsson – t.d. að hann var bindindismaður á áfengi, að minnsta kosti í folti) markist af því að hann vildi einbeita sér að vísindum, skilja hið faglega frá því persónulega.

sama hópi, ef svo má segja, hið venjulega mynstur hversdagsins brotið upp ef undan er skilin Káetan, en hún hefur ekki lengur stöðu sem íverurými leiðtoga í hópnum, eins og í tíð Sturlu. En það eru fleiri tegundir af tengslum sem eru mynduð inni í Pálsbæ. Í fyrsta lagi er það þar sem menn koma saman eftir að hafa verið einir eða í smærri hópum úti yfir daginn og kemur kannski ekki á óvart að það sé þar sem líklegast er að örnefni og staði beri á góma, í samræðum um dagsverkið. Hvert fór hver og einn, hver er staðan í rannsóknareitum, hvar sáust fuglar, hvar er rofið mest o.s.frv. Pálsbær er miðdepill í þessum skilningi og auk þess liggja allar leiðir til og frá Pálsbæ, eins og þegar hefur komið fram – hann er grundvallarþáttur í hreyfingu manna um eyrna og sjónarhorni þeirra á hana – öll eyjan hlýtur í aðalatriðum að vera mæld eða skynjuð út frá honum. Hér eiga vel við orð mannfræðingsins Hastrup, sem benti á að áttun okkar í heiminum ætti sér óhjákvæmilega miðju í heimilinu. Heimurinn miðast við það; það er stöðugur punktur sem við leggjum af stað frá – út í umheiminn (Hastrup, 1985, bls. 57). Í Pálsbæ eru tengsl við fortíðina bráðlifandi og oftar en ekki virkjuð í gegnum gripi og myndir. Sögurnar flæða fram þegar gripirnir eru handleiknir eða sagt frá myndum, sumar er greinilega búið að segja oft, og mann grunar jafnvel að þær hafi smám saman tekið breytingum í tímans rás. Þannig er Pálsbær brennipunktur margvíslegra tengsla.

Tréklossinn er dæmi um grip sem geymir sögur og minningar en annars konar tengsl milli gripa, fólks og staðar komu einnig fram. Þannig eru áþekkar sögur eða minni tengd bæði klossanum og rekaviðarrótinni sem Árni Johnsen fann – hvoru tveggja gripir sem bárust á land með hafstraumum og má segja að hafi á einhvern hátt valið sér Surtsey þótt óvíst sé hvaðan þeir komu. Báðir gripir eiga sér áhugaverða ævisögu: þeir voru fluttir upp á meginlandið á einhverju stigi máls og ætlað að vera stofustáss heima hjá fólki en áttu einhvern veginn ekki heima þar og voru því fluttir aftur til síns „heima“ í Surtsey – á staðinn sem þeir höfðu valið. Nú er rótarhnyðjan, sem átti sér fyrra líf sem myndarlegt tré á fjarlægum slóðum, horfin en klossinn heldur velli og ekki hvarflaði að mér að hugsa um hann sem fótabúnað manneskju í fjarlægu landi – sá hluti sögu hans var hulinn, þrátt fyrir auðlæsilegt, fótлага formið. Sama má segja um tilveru hans sem hluta af lifandi tré, sem var fjarri. Aðrir gripir sem höfðu öðlast sérstaka merkingu í tengslum við Surtsey voru nytjahlutir úr fórum Erlings, gamall og upplitaður bakpoki sem var greinilega annað og meira en hólf fyrir áþreifanlegan farangur, hann bar með sér minningar margra áratuga úr eyinni og fékk að fljóta með þrátt fyrir að kannski hefði annar bakpoki verið hentugri. Svipað má segja um gönguskó sem höfðu borið hann um lendur „heimalandsins“ og höfðu greinilega öðlast sess umfram notagildi – í þeim voru fólgin órjúfanleg tengsl við staðinn og fortíðina – enda var þeim sérstaklega stillt upp til myndatöku í ferðinni sem líklega var þeirra hinsta för. Yfir þessum hlutum hvíldi helgi. Enn eina leið til að tengjast Surtsey gegnum áþreifanlega hluti má sjá hjá Matthíasi, en sagt er frá því í bók Burns að hann hafi eftir fyrstu ferð sína ákveðið að skilja eftir svefnpoka og kodda í Pálsbæ, og má túlka sem svo að hann hafi myndað tengsl við staðinn og ætli sér að snúa aftur. Bolli merktur Sturlu er síðan erkidæmi um leifar sem tengjast einstaklingi, persónulegur gripur sem var notaður af honum en hlýtur að teljast forgengilegur – úr plasti og merktur með heftiplástri. Hann kveikir ekki beint sögur en veitir beina tengingu eða nánd við Sturlu þegar drukkið er úr honum, og leiðir hugann að frásögnum af helgum dómum. Velta má fyrir sér á hvaða hátt Sturluhólar og bollinn opna ólíkar leiðir að fortíðinni og tengslum við persónuna Sturlu.

Gripir og önnur efnismenning gegna þannig ýmsum táknrænum hlutverkum í Surtsey. Efnisveruleiki Pálsbæjar og það sem fram fer inni í skálanum er rannsóknarvert: samtöl og hefðatengdar athafnir sem fela í sér að gripir eru handfjatlaðir og taka sumir á sig mynd

heillagripa og helgra dóma og hafa áhrif á tengsl við örnefni, fortíð og landslag, í samhengi við alla þá efnislegu hluti sem þar eru – og stundum spilar rými hússins líka inn í, herbergi leiðtoganna horfðu (Káetan) þar sem er hægt að horfast í augu við þá báða og ekki síst útsýni út um glugga þar sem bera má kennsl á úteyjarnar og skynja þar með staðsetningu sína í heiminum. Allt hefur þetta áhrif á safn örnefna í eyinni.

6.4 Hin ósnortna eyja

Sú hugmynd að Surtsey væri staður þar sem engu mætti raska – hvorki hreyfa við neinu né skilja eftir óæskilega hluti – tók á sig ýmsar myndir meðan á ferðinni stóð. Ekki var nóg með að sem allra minnst ummerki mannsins ættu að sjást heldur var margs konar rask annað líka óæskilegt á einhvern hátt, sem og laumufarþegar á formi fræja eins og fram kom í leiðbeiningum fyrir brottför. Þetta var ekki mikið rætt innan hópsins – kannski helst þó vitinn sem óæskileg ummerki mannsins.

Til eru sögur af því þegar reglur um mannleg áhrif í Surtsey hafa verið brotnar. Frægust þeirra er vafalaust sagan af tómátplöntu sem fannst sumarið 1969 öllum að óvörum. Um þetta atvik segir Ágúst H. Bjarnason á bloggi sínu 2012 en fram að því hafði það legið í þagnargildi að mestu:

Ég fann plöntuna eftir skamma leit. Miðað við fyrri lýsingu hafði hún vaxið ótrúlega hratt. Fyrst stóð eg agndofa yfir þessari sérkennilegu plöntutegund, sem minnti frekast á kartöflugas. Eg beygði mig niður og velti frá tveimur hraunhellum, sem lágu upp að plöntunni hvor sínum megin. Þar undir var einkennileg hrúka, sem var mjög lín, þegar potað var í hana. Allt í einu varð mér ljóst, hvað þarna var á ferð. Einhver hafði gengið örna sinna undir hraunsnefi í skjóli fyrir suð-austan áttinni og upp úr saurum óx þessi fagurlega tómátplanta (*Solanum lycopersicum*), um 15 cm á hæð (Ágúst H. Bjarnason, 2012).

Plantan var fjarlægð samstundis. Í þessu sambandi er Gustavsberg líka mikilvægt; þótt það sé ekki helgur staður er það staður sem kemur á sinn hátt í veg fyrir helgirof.

Fleira mætti nefna þessu tengt, þ.e. tilraunir til að bera kennsl á og jafnvel að fjarlægja óæskilega hluti úr Surtsey. Sigurður Richter segir frá því í gamansömum tón í dagbók sinni frá fyrstu tíð að færeyskt hey hafi slæðst út úr pappakassa sem jarðskjálftamælum var pakkað í – en hann náði megninu af því og brenndi. Þar að auki tókst honum að handsama grasstrá með fræjum, en það sveif niður úr flugvél sem var að lenda í eyinni. Það var fengið Birni Johnsen til varðveislu. Skyld þessu efni eru ólík atvik sem þó má túlka nánast sem helgirof, til dæmis kom fram í viðtali við jarðfræðinga að Lovísu hefði þótt miður fyrst eftir að símasamband komst á í eyinni að hægt væri að hringja í mann. Þá var tekið fremur dræmt í það þegar Kristján mætti fyrst með snjallsíma árið 2013 eða '15 og fór að segja fólki hvað væri í fréttum, fólki sem hafði verið kippt út úr alheiminum. Farsímavæðingu má túlka í ljósi rákunar – bein tengsl við alheimsnet upplýsinga – ósýnilegt en setur þó mjög mark sitt á staðinn og fólk sem þar dvelur.

Sú hugsun að ekki mætti setja mark sitt á Surtsey á nokkurn hátt sótti að mér við ýmis tækifæri, til að mynda í efasemdum um að leyfilegt væri að leggja sér plöntur til munns; sorg

yfir því að hafa óvart kramið dordingul; vangaveltum um hvort stinga mætti steini í vasann (sem var þó ekki nema 3–4 mm í þvermál); samviskubiti yfir því að þykja litríkar plastbaujur klæða staðinn vel; einnig í því hvernig stígar sem mynduðust smám saman þræddu nákvæma slóð milli einstakra smáplantna sem ekki mátti kremja, ótta við að brjóta hraun eða skilja eftir sig spor; að fjarlægja beri þann reka sem er úr plasti (en ekki timbri) – og meira að segja því hvernig jarðfræðingar tóku síðar fram í viðtali að för eftir sýnatöku í móbergssniði væru fljót að veðrast og hverfa þótt ósennilegt megi telja að nokkur hefði komið auga á þau ummerki langt inni í gili. Í þessu ljósi var kannski mótsagnakennt að það hefði einmitt verið steingert fótspor sem mér var sýnt sem upphaflega vakti athygli mína á Surtsey. Það virtist hafa öðlast ákveðinn sess, var ekki lengur óæskilegt og afmáanlegt heldur steingert – setlag – og vakti hugrenningar um ferðir óþekktu ferðalangs í öndverðu, meðan gjóskan var enn laus, en var nú kannski orðið hluti af náttúrunni.

Í nýlegri bók veltir Þóra Pétursdóttir vöngum yfir stígamyndun í Surtsey – hvort hún stafi af því að við höfum deilt tilfinningunni um við værum þarna í einhvers konar óleyfi, eða sé vegna þess að stígar séu eins konar „sameiginleg ákvörðun milli okkar og landsins um hvaða leiðir skuli fara“ (Þóra Pétursdóttir, 2023, bls. 136).

6.4.1 Heim eða út úr alheiminum? Surtsey sem heterótópía

Lífsrými okkar er safn ólíkra rýma, svo vísað sé í inngangsorð Benedikts Hjartarsonar að þýðingu á texta franska heimspekingsins Foucaults, „Um önnur rými“ (Foucault, 2002, bls. 132). Í ljósi hugmynda um rýmið er áhugavert að skoða Surtsey nánar en bara út frá sögulegum forsendum, út frá lögmálum tíma og þróunar. Hún er öðruvísi rými, „annarlegur staður“ svo aftur vísað sé í orðalag Foucaults, fjarri hversdeginum og þar gilda önnur lögmál en þau sem eru ráðandi í daglegu lífi flestra. Þegar hefur verið nefnt hvernig hún er griðastaður manna og dýra, staður þar sem dvalið er tímabundið ár hvert, staður þar sem á að raska sem minnstu. Við það mætti bæta skrifum úr gestabók, en þar sjást dæmi um að Surtsey sé stillt upp sem griða- eða jafnvel friðarstað, andspænis streitu hversdagsins. Einn fagnar þar viku einveru og hvíld frá *Homo sapiens* sumarið 1972 og tveir menn sem koma þangað í fyrsta sinn í september árið 1976 óska þess að fá að verða eftir, enda hrífast þeir af kyrrðinni og hinni ósnortnu náttúru: „En stressið heima fyrir kallaði, svo að stoppið verður stutt að þessu sinni...“ (*Gestabók I, 1966–1976*, e.d.). Og þremur árum síðar telja aðrir gestir ómetanlegt að fá að dvelja í kyrrðinni andspænis hinum óteljandi áreitum sem „sífelldu dynja á skilningarvitunum í ómenningunni í Reykjavík.“ Þeir harma það eina sem rauf friðinn, „grænmálað morðtöl, tveggja spaða, sem minnti okkur óþyrmilega á hvaða heimi við tilheyrum“ (*Gestabók II, 1977–1984*, e.d.).

Í eygni ríkir frelsi frá oki hins ofurrákaða lífs en á sama tíma er ákveðinn rammi viðloðandi um daglegar iðkanir, sem kemur m.a. fram í hefðum og ritúölum, minna vægi klukkunnar (en þó stundvísi og reglusemi) og sérstakri táknrænni merkingu gripa inni í Pálsbæ, sem vísa út fyrir sig í tíma og rúmi. Hún er veröld þar sem hægt er að brjótast undan hinu hversdagslega, sjálfstæð eining – Surtseyjarhreppur þar sem jarlinn er stundum nefndur sem æðsti maður.

Surtsey uppfyllir margt af því sem Foucault telur skilgreina heterótópíur¹¹¹ en þær eru eins konar afbrigði útópíu, raunverulegir staðir andstætt ímynduðum sem þó bera mörg útópísk einkenni og gegna tilteknum hlutverkum innan samfélags. Ýmsir hafa raunar bent á að eyjar séu einstaklega góður efniviður í heterótópíur af ýmsum sökum. Þær eru oft fjarri skipulögðum samfélögum og umflotnar, sem gerir það að verkum að erfitt er að komast þangað (sjá t.d. Bigell 2007, 8) og ekki fyrir hvern sem er. Þetta endurspeglast víða í almennum frásögnum af Surtsey, þar sem ferðin sjálf er gjarnan í forgrunni og ýmsir erfiðleikar sem þarf að sigrast á – og einnig í ljósmyndum af fólki á staðnum. Sem dæmi má nefna bókina *Surtsey í sjónmáli* þar sem tvö þemu eru ráðandi þegar fólk er annars vegar: Annars vegar fólk við vísindarannsóknir og hins vegar fólk ásamt farartækjum (bátar, þyrlur, flugvélar, skip). Eins er í mörgum færslum í gestabókum útlistað hvernig ferðin gekk og oft tekið fram með hverjum var siglt eða flogið (t.d. Gústa á Ráninni, Þórólfi á Rebbanum (TF-REB)). En lítum nánar á útlistanir Foucaults á heterótópíum eins og þeim er lýst í „Um önnur rými“ (Foucault, 2002) og hvaða erindi þær eiga í umræðu um Surtsey.

Í fyrsta lagi eru þar skilgreindar frávikheterótópíur (áður kreppuheterótópíur sem voru t.d. helgir staðir eða bannsvæði), en þær eru t.d. geðsjúkrahús, fangelsi og elliheimili, mengi einhvers konar frávika frá ríkjandi venjum og iðkunum. Í öðru lagi eru heterótópíur sem breyta um hlutverk eftir því sem samfélaginu vindur fram, t.d. kirkjugarðar sem eru annarlegir staðir, utan annarra rýma en þó tengdir samfélögum gegnum einstaklingana sem þar hvíla og þannig hluti af þeim. Staða þeirra í nútímasamfélögum er önnur nú – í útjaðri borga (þeir eru ‘hin borgin’) – en t.a.m. undir lok 18. aldar þegar þeir voru gjarnan miðlægir, hluti af ódauðlegu andrúmslofti miðborga, og byggðust á stigveldi grafreita af ólíkum gerðum sem ekki tíðkast lengur.

Þriðja einkenni heterótópíunnar er að þær draga saman á einum stað mörg rými. Dæmi um þetta hjá Foucault er fyrirbærið *garðurinn*, sem táknaði í upphafi heimshornin fjögur – var smækkuð ímynd heimsins. Svipaðir eiginleikar fylgja dýragarðinum, þar sem sýnishornum af dýrum víða að er safnað á einn stað. Þetta endurspeglast á nokkra vegu í Surtsey. Hún er nokkrum sinnum nefnd sem smækkuð útgáfa af Íslandi, hálfgerð microcosmos, þar sem hægt er að skilja landnám lífvera á nýrri eldfjallaeyju (sjá t.d. bls. 113). Þar er sérstaklega haldið til haga hversu fjölbreytt landslagið sé; fjöll, lón, sandar o.s.frv., sem kallast á við landslag annars staðar – og sérstök gleði brýst út þegar fossar sjást í fyrsta sinn í giljum eftir mikla rigningu. Einnig má finna dæmi úr gestabókinni sem minnir á þá upplifun að Surtsey er e.k. smækkuð útgáfa af heiminum með tilvísan í höfuðskepnum fjórar: „Alheimurinn er hér og núna. Eldur, loft, vatn og jörð.“ Þar er með öðrum orðum samansafn af höfuðskepnum fjórum og öllu því sem prýðir almennilegt landslag, barn sem er rétt skapað. Dæmi um endurteknar tilvísanir Sturlu og fleiri í Völuspá og sagnir um upphaf heimsins sýna líka hvernig Surtsey var haldið á lofti sem einhvers konar táknmynd um sköpun heimsins með tengingu við hið þjóðlega, norræna goðafræði. Áður eru nefndir gripir og ljósmyndir frá ýmsum tímum í Pálsbæ og örnefni sem þjóna sem minnismerki um horfna vísindamenn og aðra sem dvöldu í Surtsey. Á sinn hátt draga þessir efnislegu þættir saman mörg rými á einum stað.

Fjórða einkennið á heterótópíum er að þær opnast inn í það sem Foucault kallar *heterókróníur* en þær öðlast virkni þegar menn eru slitnir úr tengslum við tímann. Hið

---

¹¹¹ Heterótópía merkir bókstaflega ‘annar staður’. Heteros = annar, topos = staður. Á íslensku hefur verið stungið upp á þýðingunni *staðbrigði* (Foucault, 2002, bls. 136).

fyrirnefnda kemur m.a. fram í því að það telst fólki til framdráttar að líta ekki á klukkuna í Surtsey – sem er líka tákn um ást á vísindunum – eitthvað sem Erling telur Matthíasi, lærlingi sínum, til tekna. Aftenging við tímann og umheiminn kemur líka fram í því að það þótti skrítið framan af að hafa net- og símasamband í Surtsey, að geta lesið fréttir í símanum sínum. Líka eru hjá Foucault nefnd heterókrónísk dæmi um staði þar sem tíminn hrannast upp, allir tímar eru varðveittir á einum stað, öll tímabil, öll form, allur smekkur, eins og lista- eða bókasöfn, segir Foucault.¹¹² Í Surtsey myndgerist þetta á þann hátt að þaðan eru varðveittar upplýsingar um svo að segja *allt frá öllum tímum*, safnað þekkingu um lífríki og jarðfræði í meiri upplausn en þekkist annars staðar. Og þótt maður upplifi það ekki á eigin skinni á gangi um eyna eru þó til slíkir staðir, t.d. tréhælaskógurinn í Sturluhólum með númerum og ártölum og örnefni sem gera tímann á einhvern hátt læsilegan, s.s. Ágústgígur og Nýárshraun. Þegar safn þeirra örnefna sem heyrðust í vettvangsferðinni er skoðað sést líka að nöfnin eiga uppruna sinn á ólíkum tímaskeiðum og vísa þannig til þeirra og ólíkra persóna á borð við Sturlu og Paul Bauer.

Fimmta lögmálið um heterótópíur felur í sér ákveðin kerfi opnunar og lokunar – þ.e. menn geta ekki gengið inn og út að vild. Slík kerfi geta falið í sér þvingun, t.d. þegar fólk er sett í fangelsi, eða helgiathafnir og hreinsanir. Þetta er það heterótópíska einkenni sem á best við um Surtsey. Þótt hún sé ekki umgirt virkisgarði, eins og klaustur sem hafa verið nefnd sem erkidæmi um heterótópíur (Sverrir Jakobsson, 2010) þarf að sigla yfir opið haf til að komast þangað – enda eitt helsta einkenni eyja að þær eru umflotnar vatni. Það í sjálfu sér er hindrun sem krefst þekkingar að yfirvinna auk þess sem það að lenda bát á staðnum er þraut sem þarf að leysa. Oftar en ekki hafa gestir þurft að færa Surti „fórnir“ á borð við ljósmyndabúnað eða annað, sem tapast hefur í landingu. Leyfisumsóknir til Surtseyjarfélagsins og Umhverfisstofnunar eru síðan annað ferli – kerfi lokunar sem þarf að eiga við til að eiga möguleika á að komast á staðinn. Auk hindrana af ýmsu tagi eru hreinsanir sem Foucault telur yfirleitt trúarlegs eðlis (t.d. saunabað), bókstaflega, nauðsynlegur undanfari Surtseyjarferðar – það að hreinsa föt sín og skó til að koma í veg fyrir að fræ eða skordýr – eitthvað óæskilegt – berist á staðinn. Enn eitt atriði undir þessum hatti er að fólk þurfi að uppfylla þá skyldu að hafa náð tökum á ákveðnu látbragði – kannski má segja að það að *eiga erindi* sé alger forsenda – og þar með er ákveðinn hópur útvalinna líklegri en aðrir: vísindamenn með tiltekin sérsvið sem tengjast Surtsey (jarðfræði, líffræði) eða einhverjir sem geta dregið eðli hennar fram með öðrum hætti, t.d. ljósmyndarar eða listamenn. Hálfgerðar helgiathafnir eru ekki óþekktar í eynni. Í því ljósi má telja óbeint meintar fórnir til Surts, þ.e. hluti sem hafa tapast, annaðhvort í landingu eða í eldgosi; og helgiathafnir beinlínis sem hafa einnig átt sér stað, sbr. kaþólska messu sem sagt er frá í gestabók og var talin fyrsta messan í Surtsey – og á hversdagslegri nótum mætti nefna grjóthleðslu sem minnti á altari við fordrykk síðasta kvöldið okkar í Surtsey þar sem úteyjarnar í fjarska þjónuðu hlutverki altaristöflu. Á svipaðan hátt minnir útsýnið úr glugga Pálsbæjar á altaristöflu og er auk þess vísun í veröldina utan staðarins. Þá kemur helgi Surtseyjar einnig fram í upplifunum fólks, sem fá oft á sig trúarlegan blæ.

---

¹¹² Sumar heterótópíur eru bundnar við hátíðir – eru skammvinnar og fela í sér sýningarsvæði. Hér væri nærtækt að taka þjóðhátíð í Eyjum sem gott dæmi um heterótópíu – og raunar minnir hvíta skordýratjaldið hans Erlings, sem ris árlega á sama stað í örfáa daga, svolítið á tjöld Vestmannaeyinga í Herjólfssdal.

Sjötta lögmálið sem Foucault nefnir snýst um hlutverk heterótópiunnar gagnvart því rými sem eftir stendur. Það getur verið að skapa fullkomið rými, óaðfinnanlegt – og þar tekur Foucault nýlendur jesúíta í Suður-Ameríku sem dæmi um rými sem hefur verið fullkomnað, þar sem allt er reglubundið – þorp sem er skipað umhverfis rétthyrnt torg með allar nauðsynlegar stofnanir: skóla, kirkjugarð og kirkju, og breiðgötur sem mynduðu krossmark. Það að líkja Surtsey við fyrirmyndarnýlendu er alls ekki fráleitt þótt með nokkuð öðrum hætti sé. Í fyrsta lagi hefur yfirtaka ríkisins á eyinni á sínum tíma auk Surtseyjarnafnsins, sem höfðaði sterkt til þjóðarímyndar Íslendinga fremur en kerfis heimamanna, á sér býsna dæmigerð nýlendueinkenni. Deilurnar í kjölfarið, þar sem umræða um valdaójafnvægi var áberandi og eyjaskeggjar stilltu sjálfum sér upp sem ómenntuðum landsbyggðardurgum andstætt menntamönnum í Reykjavík ýtir undir þetta. Og fyrirmyndarríki er Surtsey vissulega eða menn vilja að hún sé það: fyrirmyndarríki náttúrunnar, ósnortið af mönnum í heimi þar sem slíkt verður sífellt sjaldgæfara – staður þar sem rýmið sem er ætlað manningum er í föstum skorðum og strangar reglur gilda: ekki drukkið áfengi, engu rusli hent og óæskilegur reki fjarlægður, farartækjum lent á tilteknum stöðum (þyrlupallur / bátalendingar), óæskilegar plöntur fjarlægðar (þyrlupallur); reglubundnar götur myndast vegna endurtekinna ferða á tiltekna staði sem m.a. eru ætlaðir til rannsókna og til að ganga örna sinna. Hún er tákn um sköpun heimsins og náttúrulega framvindu – hluti sem eru sífellt fjarlægari flestum í nútímasamfélagi.

Surtsey uppfyllir mörg þau einkenni sem Foucault tengir við heterótópiur sem afmörkuð, aðgangsstýrð og reglubundin rými sem bæði endurspeglar og afbyggja hefðbundna rýmisskipan. Nafngiftaferli þar hafa þó ekki endilega verið svo frábrugðin því sem gerist í venjubundnari rýmum. Vissulega hefur verið leitast við að temja, afmarka og skrásetja framandi rými með kerfisbundnum hætti gegnum hefðbundin þekkingar- og valdakerfi. Þannig eru staðir rammaðir inn og gerðir aðgengilegir, í tilfelli Surtseyjar oft innan vísindalegrar orðræðu því að vissulega eru það oftast vísindamenn sem hafa orðið, valdið og valið þegar kemur að því að setja fram nöfn á prenti. Mörg einkenni bera þannig keim af röklegri skipan, t.d. nöfn sem voru dregin af Surti (Surtungur, Syrtlingur), vísuðu til eiginleika sem eru á einhvern hátt mælanlegir (Litli-/Stóri-, Austur-/Vestur-) eða atburðarásar (Gamli-/Nýi-).

Samhliða formlegum nafngiftum er þó mikið um óformlegri nöfn og nafnvísa sem spretta af dvöl eða íveru bæði rannsækenda og gesta og tengjast daglegu lífi – nöfn sem ekki komast endilega á kort en endurspeglar annars konar tilvistarlegt samband við rýmið en passa ekki endilega við hina formlegu framsetningu. Þetta undirstrikar að í heterótópískum rýmum geta ólíkar raddir átt sér samastað í grasrótinni og endurspeglað togstreitu – eða bara það að staðir geti haft ólíka virkni og átt sér margar birtingarmyndir.

6.5 Horft yfir sviðið: Nafngiftaferlið

Nafngiftaferlið í Surtsey er undir áhrifum ótal þátta. Að mörgu leyti er það óstýrilátt og erfitt að skipa því niður eftir tilteknum einkennum eða reglum þótt hér verði reynt að draga lærdóm af þeim mynstrum sem koma fram rannsókninni. Fyrst af öllu má nefna að það virðist ýmislegt sammerkt með ferlinu þar og því sem Apasahöfðinginn sagði við mannfræðinginn Basso um ólík einkenni tímaskeiða (sbr. bls. 58–59) þar sem safn örnefna er talið verða til undir ólíkum megináhrifum: fyrsta skeið beri einkenni þess *að leggja undir sig*, sem sannarlega á við elsta tímaskeið í Surtsey þar sem nöfn á eyinni sjálfri voru til umræðu; annað

snúist um að koma sér fyrir í nýju landi, sem mætti tengja við hina miklu virkni sem sést á öðru tímaskeiði; og hið þriðja um umbun (e. *reward*), þar sem verði til minninganöfn – sem í tilfelli Surtseyjar kemur fram t.d. í nöfnum eins og Sturluhólum og Bergsveini sem eru gefin á síðari skeiðum, eftir að tilteknir aðilar hafa skilið eftir sig einhvers konar spor eða arfleifð á staðnum. Sömuleiðis er hin 100 ára gamla sýn Magnúsar Olsen (bls. 59–60) áhugaverð, sem í raun má segja að sé *landslagsmiðuð*, þ.e. hún miðast frekar við sjónarhorn – tengsl við rými eða samfélög – fremur en tímabil og verður að nokkru leyti yfirfærð á Surtseyjargögnin hér á eftir, þar sem greinilega má sjá mun á virkni svæða og sjónarhornum eftir því hvort þau tengjast íveru við rannsóknir, dvöl í skálum eða ferðum.

6.5.1 Mynstur hversdagslegra athafna

Áður hefur komið fram hversu afgerandi elsta tímaskeiðið er hvað varðar hugmyndir um yfirráð og tengsl eyjarinnar við ýmiss konar hugmyndafræði, og hvernig sjónarhornið á Surtsey miðast nær eingöngu við fyrirbæri sem eru áberandi úr fjarska. Með tímanum og með dvöl manna verða til í Surtsey nokkur svæði sem hafa á áberandi mikla virkni þegar kemur að nafngiftum, a.m.k. á tilteknum skeiðum: Svæðin í kringum bæina (Pálsbæ I og II) annars vegar og hins vegar rannsóknasvæði: fyrst svæðið kringum Sturluhóla og þar í kring, á austurhluta eyjarinnar, síðar mávabyggðin ásamt tanganum og svæðinu þar upp af. Öll þessi svæði hafa rákast af þéttum mynstrum hversdaglegra athafna, sem taka almennt séð fremur hægfara breytingum í tíma eftir þróun lífríkis, sem menn fylgja eftir og rannsaka á vísindalegan hátt: fugla, plantna og skordýra. Ólíkar athafnir einkenna svæðin og mikil ívera fólks í skilningi Ingolds, þ.e. upplifunin fer fram gegn um líkamleg tengsl fremur en sjónræna skynjun eingöngu. Nöfnin verða á þessum svæðum hluti af heildum fremur en stök og hér má ætla að þörfin á aðgreiningu verði einmitt meiri þegar tekið er að rýna í smáatriði (hin jarðlæga sýn, sbr. *Mynd* 52) og myndin af landslagi verður afar skörp, þekking í mikilli upplausn, ef svo má segja – staðir spretta fram sem ekki hafa endilega afgerandi sjónræn einkenni. Með því móti þarf líka að vera hægt að aðgreina einn stað frá öðrum og þannig geta nöfn kallað á fleiri nöfn.

Það virðist meira afgerandi einkenni á búsetusvæðum fólks en rannsóknasvæðum að sjónræn fyrirbæri sem blasa við bæði nær og fjær fái nöfn. Hér má nefna Stomp, Pálstind/Bóna og Fjallið eina frá Pálsbæ I; Mávastein og Grýlu frá Pálsbæ II. Ef til vill gæti ástæða þess að Naggur hafi einn smágíga ekki fengið nafn fyrr en með útgáfu bókar árið 2014 verið sú hann er hvorki á dvalarsvæði né blasir hann við frá neinum íverustað og er almennt ekki skoðaður í návígi, ólíkt Ósvaldi og Bjöllunni, enda erfitt að komast að honum.¹¹³ Svipað má segja um nafnlaust svæði suðvestan til á eyinni: Þar er hvorki dvalið, enda hvorki lífríki né jarðfræðileg fyrirbæri til að sækjast eftir; né eru þar áberandi kennileiti sem sjást frá helstu ferðaleiðum eða útsýnisstöðum manna.

Margir staðir gegna hlutverki í ólíku samhengi, eiga sér mörg merkingarlög sem skarast, til að mynda hefur tanginn og svæðið upp af honum í raun mörg hlutverk, bæði sem rannsóknarsvæði, komu- og brottfararsvæði og uppáhaldsstaður auk þess sem hann er hið gamla heimaland Pálsbæjar eldri eins og örnefni bera vott um, reyndar mörg á kennileitum sem nú eru horfin ásamt bæjarstæðinu. Þetta svæði rúmar því margvíslega sýn eða merkingu innan eins og sama hópsins sem tengist örnefnum og endurspeglast í þeim. Þess má einnig

---

¹¹³ Í nýlegri bók er tekið fram að hann sé bæði lítill og lífvana (Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir, 2014, bls. 90).

geta að eyjan blasir öðruvísi við þeim sem koma með þyrlu og lenda á þyrlupalli rétt við Pálsbæ heldur en hinum sem koma siglandi að tanganum og þurfa síðan að ganga suðaustur fyrir Austurbunka að Pálsbæ II, sem er í hvarfi. Þetta sést t.d. á skrifum Loree Griffin Burns en hún kom ekki út á tangann fyrr en eftir að hún hafði kannað suðurhluta eyjarinnar, og hann fær á sig blæ baklands (Burns, 2017, bls. 36–45). Þetta gengur þvert á mína reynslu, enda kom ég fyrst að tanganum en sá ekki suðurhluta eyjarinnar fyrr en síðar. Á sama hátt varð umpólun með færslu Pálsbæjar: Það sem var bakland frá gamla bæjarstæðinu varð nú heimaland.

Þegar örnefnagögnin eru ígrunduð (sjá *Mynd 34*) kemur í ljós að vestari gígurinn hefur mun fleiri nöfn og nafnvísa en sá eystri (31 á móti 16). Hér má færa rök fyrir því að það skipti máli að hann er skurðpunktur margvíslegri tengsla en sá eystri. Með því er átt við að hann er heimsóttur og skynjaður á fjölbreyttari forsendum og hefur því meiri virkni í örnefnamyndun; meiri rákunarhæfni: Hann hefur afgerandi lögun á korti og dregur þannig til sín athygli frá því sjónarhorni; þar er talsvert varp í klettum og vex fjölbreyttur gróður sem kallar á rannsóknir; í honum eru hellar sem hafa verið rannsakaðir og þar er gjá sem hrafninn verpir í; Grillið hefur dregið til sín gesti allt frá upphafi; og gígurinn hefur einnig verið nefndur sem uppáhaldsstaður, ekki síst vegna þagnarinnar sem þar ríkir. Nöfn á svæðinu hafa orðið til á öllum tímaskeiðum eins og sést á *Mynd 34*. Hann er því annars eðlis en t.d. nöfnin í mávabyggðinni sem verða til á skemmri tíma og við einsleitari athafnir.

Almennt séð skiptir bæði fjöldi þeirra sem dvelur á stöðum og tímalengd dvalar máli, skapar meiri gerjun, fleiri samtöl og hugsanir, frjórri jarðveg fyrir rötarskot. Sama má segja um staði sem margir fara um eða horfa til í ýmsum erindagjörðum sem gjarnan hafa marga nafnvísa. Í þessu samhengi ber að nefna þau örnefni sem aldrei höfðu heyrst eða sést áður fyrr en í vettvangsferðinni. Eins og kom fram (bls. 198–200) var hátt hlutfall þeirra einmitt á þeim svæðum sem eru virkust þessa stundina á suður- og suðausturhluta Surtseyjar þar sem bæði lífríki og samfélag manna eru gríðarlegt hreyfiafl. Líklegt er að hluti þeirra muni hverfa ef þessi svæði færast í baksýnispegilinn – og má þar vísa í önnur dæmi, svo sem örnefni úr námunda Pálsbæjar I sem fundust á loftmynd í kvikmynd um Surtsey (sbr. bls. 125–126) og kallast á við fágætt dæmi sem fjallað var um snemma í ritgerðinni (bls. 6), um örnefnaskrá Björns í Grafarholti sem auðkenndi yngri örnefni úr sinni búskapartíð sérstaklega, en þau voru ekki nefnd í skráningu dóttur hans einhverjum árum síðar. Sum nöfn kunna þó að mynda setlög en þau hafa á sér annan blæ, ef svo má að orði komast – vísa meira í fortíð en nútíð. Hér ber þó auðvitað að nefna að einmitt viðvera mín í Surtsey og þær heimildir sem birtast í þessari ritgerð munu kannski hafa áhrif á varðveisluna á virku svæðunum.

Hér hefur verið rætt um þau ferli sem eru talin grundvöllur örnefnamyndunar en það er ekki svo einfalt að þau fæði af sér fullbúin örnefnasöfn. Málið er flóknara og frekari rákun á sér stað undir áhrifum annars konar afla.

6.5.2 Samfélagsgerð

Samfélagsgerð á stað eins og Surtsey er ekki sjálfgefin. Hjá fyrstu kynslóð líffræðinga virðist foringinn Sturla hafa ráðið miklu: Hefðirnar eru hans, hann ritar sjálfur í gestabók fyrir hönd hópsins, og virðist hafa tekið ákvörðun um mörg þeirra nafna sem birtast í bókum hans eins og sjálfsagður hluti af sköpunarsögu. Þar eru dæmi um nöfn sem enginn annar virðist hafa haft vitneskju um, eins og Light Hill og Liljuflöt. Brotthvarf áhrifamikilla einstaklinga á borð við hann efla hugmyndir um að þeirra skuli minnst m.a. með nöfnum og sögum og oft

má líta á það sem einhvers konar endapunktur í dvöl þeirra á staðnum. En kynslóðabilið opnar líka fyrir nýjungar: Nýir siðir líta dagsins ljós og nýjar áherslur sem geta haft bein áhrif á örnefnasafnið.

Samfélag annarrar kynslóðar líffræðinga á staðnum, það sem ég náði í skottið á, hefur mörg einkenni stöðugleika og meira jafnræðis en hafði tíðkast með fyrstu kynslóð, ef marka má t.d. gestabók (sbr. bls. 150). Mynstur hversdaglegra athafna eru mjög afgerandi og byggjast bæði á rannsóknum á tilteknum rannsóknareitum ár eftir ár og að því er virðist afar föstum hefðum bæði innanhúss og utan. Sögulegir gripir varðveita sögur og áru staðarins. Ný nöfn virðast fyrst og fremst verða til smám saman í takti daglegra athafna, takti sem er svipaður ár eftir ár en tekur þó fremur hægfara breytingum eftir því sem lífríkið eða aðrir forvitnilegir staðir draga menn á nýjar slóðir. Oft er ekki vitað nákvæmlega hvernig nöfn hafa orðið til en þó virðast líkur á að það gerist mest í daglegu tali manna á milli. Dæmi eru um nöfn sem hafa orðið til fyrir tilstilli utanaðkomandi gests (Boggabunga, Guðrúnardýngja) og vekja kátínu í hópnum jafnvel þótt þau þyki ekki eiga erindi sem formleg nöfn. Sömuleiðis eru dæmi um að einstaklingur í hópnum komi á nýjum nöfnum án þess að augljóst sé að hann byggi á hefð, ráðfæri sig við aðra eða láti reyna á nöfnin í daglegu tali. Dæmi um þetta eru Sturlumelar (en oftast virðist vísað í Sturluhóla), Selatangi og Naggur. Formlegar útgáfur eru kjörinn vettvangur fyrir höfunda til að líta yfir sviðið, greiða úr (rótar)flækjum í þeirri mergð tilvísana sem er til hverju sinni og velja uppistöðu í sinn vef – kannski stoppa í göt sem eru engum sýnileg fyrir en heildarsýn, t.d. af korti eða loftmynd, fæst yfir það sem kemur við sögu eins og dæmið um Nagg sýnir. Í þessu samhengi er áhugavert hvernig sum nöfn sem koma fyrir á öllum tímaskeiðum og í ólíku samhengi eru sjaldan dregin upp á svið hins rákaða, t.d. Grillið, líklega því það tengist fremur rými hins persónulega heldur en því sem tilheyrir rannsóknum.

Færra er vitað um samfélag jarðfræðinga en það virðist lúta nokkuð öðrum lögmálum: Minni áhersla er lögð á hefðir og örnefni. Gestir sem heimsækja eyna e.t.v. bara einu sinni, yfirleitt vísinda- eða listamenn, skilja eftir sig öðruvísi skrif í gestabókum og þess má vænta að hjá þeim hafi sproutið fram óljós ummerki, vísar að örnefnum líkt og hjá okkur Þóru sem aldrei hafa náð að festast. Um þetta er þó fátt vitað.

Áður hefur verið rætt um friðlýsingu og heimsminjaskrá UNESCO sem kerfi lokunar – að hún takmarki fólksfjölda, dvalartíma og athafnir og þar með þá gerjun og tengsl sem geta átt sér stað í eynni og þar með talið örnefnamyndun. Það er þó ekki hægt að líta á þessa gjörninga sem einstaka atburði sem aðeins hafa áhrif þá og þegar heldur hafa afleiðingarnar viðvarandi áhrif á upplifun fólks og tengsl þeirra við staðinn eins og sjá má t.d. á dvöl okkar Þóru í eynni. Það má ímynda sér að nöfn í Surtsey hefðu þróast á annan veg t.d. ef eyjan hefði ekki verið friðlýst og ferðamennska hefði haldið þar innreið sína.

Og annarleg „ástönd“ hafa vissulega átt sér stað tímabundið í Surtsey og gætu sannarlega hafa leitt af sér ný nöfn af allt öðru tagi. Dæmi um þetta er SUSTAIN-borverkefnið 2017. Það er sannarlega frávík og fátt virðist kunnuglegt við staðinn: Vinnubúðir settar upp, hópur af nýju fólki dvelur í eynni við aðrar iðkanir en hafa verið við lýði (og skilur eftir sig öðruvísi spor í gestabók) og dvalartíminn er langur, heilar 6 vikur. Þetta tímabundna samfélag var ekki tekið til nánari skoðunar í þessari rannsókn.

6.5.3 Þáttur örnefna í tengslanetinu

Landslagshugtakið hefur verið skilgreint sem tengslahugtak, enda samtvinni það hið huglæga og hið hlutlæga. Örnefni er ekki beinlínis tengslahugtak í sama skilningi en halda má því fram að örnefni verði til í tengslum manns og landslags og endurspegli það samband á þeim tímapunkti sem þau verða til og hafi síðan áhrif á sambandið eftir því sem fram vindur. Með þeim eru staðir færðir í orð en síðan halda þau áfram ferð sinni og mynda margvísleg tengsl á æviskeiði sínu, verða punktar í flóknu neti – tengja landslag, fólk, bæði einstaklinga og samfélag, athafnir, landfræðileg fyrirbæri og rými, höfunda og lesendur, fortíð, nútíð og framtíð. Virkni örnefnasafns hverju sinni veltur á ýmsum þáttum eins og hér hefur verið rakið en þau eru ávallt hreyfanleg upp að einhverju marki, eins og kemur fram t.d. í fjölda nafnvísa. Eftir að Surtsey hefur slitið barnsskónum á virknin sér mest stað í rými hins samfellda en svo eru nöfn oft dregin upp á svið hins rákaða við þar til bær tilefni. Sá texti sem er dreginn fram hverju sinni úr þeirri mergð sem er til staðar er afurð tiltekins landslags í einhverjum skilningi, þ.e. endurspeglar það landslag sem skynjað er, eða sett fram hverju sinni. Með þeim hætti er reynt að koma reglu á tiltekin augnablik en það er aldrei hægt að slétta úr misfellum og stöðva ferli fyrir fullt og allt og afstaða fólks til nafna hverju sinni endurspeglar oft stöðu þeirra sjálfra í tengslanetinu hverju sinni.

Surtsey er einstök fyrir það að hún er að jafnaði sett fram sem staður í sífelldri þróun. Kyrrstaða er ekki til. Nafngiftir í Surtsey munu halda áfram að þróast svo lengi sem fólk heldur áfram að horfa til hennar, dvelja þar og tjá sig um hana með orðum. Nú hefur þriðja kynslóð líffræðinga tekið við keflinu við rannsóknir í eyinni og þar er kona í farabroddi í fyrsta sinn.¹¹⁴ Tíminn mun leiða í ljós hverju vindur fram, hvort hús verði einhverntíma reist á nýjum stað, lendingarstaðir breytist, ný rannsóknarefni og -svæði verði til. Fyrirsjáanlegt er að láglendi verði sjaldgæft, enda mun eyjan að líkindum einkennast af klettum í framtíðinni, þegar Surtsey verður eins og hinar úteyjarnar. Möguleikarnir eru óþrjótandi.

---

¹¹⁴ Olga Kolbrún Vilmundardóttir er formaður Surtseyjarfélagsins og núverandi leiðangursstjóri.

7 Lokaorð

Pegar þetta er ritað haustið 2025 vinnur breskur listamaður að nafni Rod Kitson að heldur óvenjulegu verki (sjá dæmi á *Mynd 56*). Hann reynir að endurskapa heimili sitt með öllum smáatriðum í málverki í raunverulegum skala. Verkið er samsett úr feringum eða flísum og á hverjum degi malar hann einn slíkan – sem getur t.a.m. verið af vaski með óhreinu leirtaui,

Mynd 56 Hluti af verki Rods Kitson. (I'm Painting A Life-Sized Replica Of My London Flat, 2025).

vegg með listaverkum, skópörum á flísalögðu gólfi eða manneskju sem situr í stól. Það sem er áhugavert er að mósaíkinni er ekki ætlað að falla fullkomlega saman því hver og einn reitur endurspeglar upplifun og ástand þess dags, kaótíkina og hreyfanleikann sem er alltaf að verki. Jafnvel þótt Kitson máli helming af ruslatunnu einn daginn og hinn helminginn síðar þýðir það ekki endilega að áferðin á lokinu sé sú sama, svo dæmi sé tekið, eða að myndhlutarnir falli fullkomlega saman – og sjónarhornið er heldur ekki alltaf eins, hvað þá heldur birtan. Hér fær stundarveruleikinn viðurkennt vægi sem þáttur í heildarmyndinni. Í verki Kitson má líka greina hreyfingu innan nokkurra mynda: á einni snarkar greinilega í pönnu þar sem egg eru að steikjast og á annarri snýst víníplata á plötuspilara. Þegar verkinu verður lokið má vonandi sjá einhvers konar mynd af íbúðinni í öllu sínu veldi en ekki á einum tilteknum tíma heldur sem samansafn nokkurra ára. Á því tímabili er ekki ósennilegt að Kitson hafi t.d. málað einhverja vegg, fengið sér nýja skó og kærastan flutt út svo eitthvað sé nefnt – allt þættir sem kunna að hafa haft áhrif á einstaka hluta heildarinnar. En það er líka líklegt að sum svæði íbúðarinnar muni sýna merki um mikla virkni eða hreyfingu en önnur vera stöðugri.

Að nokkru leyti minnir þetta verk á nafngiftaferli Surtseyjar þegar reynt er að draga upp heildræna mynd af því. Veruleiki Surtseyjar í nöfnum er hvorki einfaldur né einsleitur og verður ekki dreginn upp í einni samfelldri mynd, enda hefur áhersla verið lögð á það hér að sýna hvernig eyjan er samsett úr ólíkum þáttum sem endurspeglast meðal annars í nafngiftum. Og einnig má færa rök fyrir að einkenni á verki Kitsons eigi vel við um þessa ritgerð. Langt ritverk sem leitar fanga í nokkrum fögum og verður til á löngum tíma, þar sem ólíkum aðferðum er beitt á mismunandi gögn getur sýnt merki um ósamræmi, að birtan falli ekki alltaf á sömu þætti eða að einstakir hlutar nái ekki fullkomlega saman. Jafnvel að breytt hafi verið lítillega um sjónarhorn í miðju verki án þess að það væri ljóst fyrir en heildin lá fyrir.

7.1 Svör við spurningum og fræðilegt framlag

Hér hefur verið leitast við að varpa ljósi á nafngiftaferli í tíma og rúmi, það hvernig landslag er gert merkingarþætt með orðum, oft í rými hins samfellda, hvernig sumar tilvísanir eru dregnar upp á svið hins formlega eða rákaða og nálgast þannig meira það sem við köllum *örnefni* og hvaða þættir móta þessi ferli í tímans rás. Í því skyni hafa bæði nafngiftaferli og sjálft örnefnahugtakið verið til rannsóknar og hliðsjón höfð af kenningum um rýmið og aðferðum sem ekki hafa verið reyndar áður í þessu samhengi hér á landi, m.a. þátttökuathugun á vettvangi. Þannig hefur verið reynt að draga fram á sjónarsviðið þau flóknu og oft lítt sýnilegu öfl sem búa að baki örnefnamyndun og -mótun.

Lagt var upp með þrjár meginspurningar:

- Hvernig vindur nafngiftaferlum fram innan samfélaga, hvað hefur áhrif á það og á hvaða hátt verða örnefni og söfn þeirra til og þróast?
- Hvernig hefur merking hugtaksins „örnefni“ þróast á Íslandi og hvernig hafa viðhorf til þess breyst?
- Hver eru tengsl örnefna og landslags?

Fyrsta spurningin er samsett og flókin en svara við henni var leitað bæði í kafla 2 og 5. Í þeim fyrrnefnda var einkum horft til safna örnefna. Saga rannsókna var rakin með tilliti til

örnefnahugtaksins, skoðað hvernig hugmyndir um sérstakt þjóðerni höfðu áhrif á örnefnaáhuga í upphafi og leiddu til rannsókna og síðar markvissrar söfnunar á örnefnum sem hafa skilið eftir margs konar gögn og söfn. Í sama skyni var tæpt á sögu landkönnunar og kortagerðar og hvernig sumir fá færi á að koma nöfnum á framfæri umfram aðra. Þannig má segja að kafli 2 hafi einkum fjallað um það sem varðar tilurð einstakra safna, þ.e. undir hvaða áhrifum menn hugsa um örnefni og hvernig þau komast á blað. Ferli einstakra nafngifta voru í forgrunni í rannsókn á Surtsey þar sem nöfn og nafnvísar voru greind eftir tímaskeiðum. Sérhvert skeið reyndist hafa býsna greinileg einkenni sem byggjast m.a. á undirliggjandi hugmyndum um hlutverk staðarins, því hvert sjónir manna beinast (sem veltur bæði á framvindu lífríkisins og þeirri þekkingu sem hver og einn býr yfir) og hvar er dvalið svo eitthvað sé nefnt. Frumlandnámið hefur sterk einkenni valdabaráttu ólíkra hópa sem birtist í nafngiftum en smám saman mótast tiltekin sýn á eyna og hópurinn sem heimsækir hana þrengist. Innan hans má þó sjá ýmis tilbrigði í nöfnum sem stafa m.a. af ólíkum viðfangsefnum vísindamanna.

Safn örnefna og nafnvísa virðist færast smám saman nær stöðugleika sem sést m.a. af því að hlutfall nýrra nafna og nafnvísa af heildinni fer smám saman minnkandi eftir tímaskeiðum og sömuleiðis nær fjöldi nafnbera ákveðnu jafnvægi. Það er þó ekki þar með sagt að þeir séu ávallt hinir sömu, enda bætast nýir nafnberar við eftir því sem lífríkið þróast og yfirleitt á smærri skala: rannsóknareitir og önnur afmörkuð svæði þar sem tilteknar tegundir vaxa fá t.d. nöfn á síðari skeiðum en gígar og hæðir voru áberandi á elsta skeiði, svo dæmi séu nefnd. Þeir þættir sem hafa mest áhrif á þróun safnsins eru ný búsvæði lífvera; færsla á skála vísindamanna sem hefur í för með sér að það sem áður var bakland staðarins verður nú heimaland; og breytingar í hópi vísindamanna sem hafa ekki einungis í för með sér nýja einstaklinga á staðnum heldur einnig breytingar á stjórnun hópsins og valdahlutföllum. Á sérhverju tímaskeiði sem borin voru kennsl á eru einhverjir sem telja má ráðandi í hópnum og sem eru falin (eða taka sér) þau völd að ákveða þau örnefni sem komast á prent. Rannsóknin sýndi líka fram á ólíka virkni nafnbera; sumir fá mörg nöfn og nafnvísa og eru í kastljósinu á öllum tímaskeiðum meðan aðrir skjótast fram á sjónarsviðið í skamman tíma en hverfa svo aftur. Mikil og viðvarandi virkni tiltekinna nafnbera er hér einkum rakin til þess að þeir gegna margvíslegum hlutverkum við dvöl manna í eyinni, eru þéttrákaðir í hinum hversdagslegu athöfnum og bæði heimsóttir vegna jarðfræðirannsókna, fugla- og plönturannsókna auk þess að hafa gildi í frítíma fólks. Og þó nokkur dæmi sýna hvernig dvöl eða ívera manna á svæðinu hefur í för með sér annars konar sýn og þar með annars konar nafngiftir en rými hins ritaða máls á formlegum vettvangi býður upp á. Dæmi eru um að formlegar útgáfur, t.d. bækur, hafi í för með sér nýjar nefningar á stöðum sem ekki virðast hafa hlotið nöfn við dvöl í eyinni. Vettvangsferðin leiddi aftur í ljós nöfn sem höfðu orðið til manna á milli allt frá fyrstu tíð og báru sterk einkenni örnefna en var samt aldrei ætlað að koma upp á yfirborðið. Sömuleiðis leiddi athugunin í ljós ýmiss konar dýnamík í hópnum, vangaveltur um nöfn sem þyrftu að vera til praktískt séð – og gríðarlega virkni í nafnmyndun á því svæði sem mest er dvalið á þessi árin við rannsóknir líffræðinga. Og síðast en ekki síst komu fram dæmi um ný nöfn (eða nafnvísa) sem hrutu af vörum höfundar og Þóru Pétursdóttur og öðluðust gildi um skamma hríð – en fyrst og fremst í samtali okkar tveggja.

Það er ekki svo einfalt að nafn sem birtist á prenti og dreifist víða sé þar með fast og viðurkennt innan þess samfélags sem dvelur í landslaginu sem um ræðir. Landslagið er margskipt og tiltekið nafn getur átt sér tiltekið lífsrými þar sem það er til í einhverjum skilningi (hvort sem er á pappír eða í mæltu máli innan tiltekins hóps). Það á sér þannig stað

og stund en á endanum er það samfélagið á hverjum stað og tíma sem málnotkunin veltur á. Það hvort nafnið er dregið upp á svið hins formlega eða rákaða getur oltið á ýmsu.

Það afl sem líklega hefur mest áhrif til rákunar í Surtsey er framvinda lífríkisins og þau kerfi sem eru mótuð til að fylgjast með því. Þó er næstum eins náttúran hafi sjálfstæðan vilja og leitist við að má út kerfi mannsins: hún þurrkar út fótspor og húsgrunna, hrafnar tína burt hæla, viti eyðileggst, hraun rennur næstum yfir húsbyggingar, hafið hrifsar til sín gamalt hússtæði. Það má því líta á nafngiftaferlið sem birtingarmynd hins eilífa samspils manns og náttúru.

Önnur spurning: Þróun örnefnahugtaksins í íslensku samhengi var skoðuð í 2. kafla og var þar kafað nokkuð djúpt í sögu örnefnarannsókna á Íslandi. Markmiðið var að skilja betur hvernig sýn manna á örnefni hefur mótast og hvernig hún ásamt samfélagslegum forsendum, áhrifum frá vísindum, stofnunum ríkisins og ýmiss konar hugmyndafræði hefur haft áhrif á það sem hefur verið skráð, varðveitt og gefið út í kortum, bókum og örnefnalýsingum; á fjölbreytni og flækjustig í slíkum söfnum og á köflum átök um örnefni. Auk þess að varpa ljósi á málefnið undirbyggði þessi yfirferð rannsóknarspurningar 1 og 3, enda má segja að upphaf ritgerðarinnar megi rekja til spurninga sem vöknúðu af kunningsskap við hin ýmsu söfn örnefna. Svo virðist sem orð þurfi oft að uppfylla ákveðin skilyrði til að vera samþykkt og talin til örnefna, og þar er ekki bara átt við það sem er skráð opinberlega sem nöfn heldur á þetta líka við í daglegum samskiptum manna innan samfélags. Kannski má segja að líkt og vísindamenn í Surtsey þurfi þau að *eiga erindi* miðað við fyrirliggjandi kerfi til að hljóta viðurkenningu. Á sama hátt eru heiðlóa og hóffifill ekki fullkomlega jafngild í umræðunni í samfélagi eyjaskeggja, ekki frekar en Hjulströms fata sem var tillaga erlends vísindamanns sem hafði lítið vægi í Surtsey á móti Sturluhólum, sem var nafn sem spratt fram innan samfélags og átti sér djúpar rætur.

Eitt mikilvægasta gildi verkefnisins tel ég vera að áhrifin af köflum 2 og 5 eru að nokkru leyti gagnvirk – efniviðurinn í Surtsey getur dýpkað skilning á sögu nafngiftaferla almennt og einstökum örnefnasöfnum og öfugt, saga nafngiftaferla og það sem hefur áhrif á þau, t.d. ýmiss konar hugmyndafræði og vald, dýpkar einnig skilning á ferlinu í Surtsey. Sé þetta tekið saman í eina setningu má segja að nafngiftaferli séu aldrei einhlít og ekki sé mögulegt að draga upp eina fullkomna örnefnalýsingu fyrir tiltekna jörð eða svæði sem samræmist hugmyndum allra eða gengur upp við hvaða tilefni sem er.

Þetta leiðir okkur að þriðju spurningunni, um tengsl örnefna og landslags. Í kaflanum hér á undan var því haldið fram að örnefni verði til í tengslum manns og landslags og endurspegli það samband á þeim tímamarki sem þau verða til og geti síðan haft áhrif á sambandið eftir því sem því vindur fram. Þetta mætti skýra nánar. Segja má að örnefni gegni bæði hlutverki skráningar eða afmörkunar á tilteknum fyrirbærum í landslagi, en þau þjóna einnig tilgangi sem virkt afl í því að tjá hvernig menn skynja það, nýta og gera kunnuglegt. Með nafngift er hugsun veitt í tiltekinn farveg sem getur ýmist styrkt tiltekna sýn á staðinn, afmarkað hann frá öðrum og veitt honum sess í sameiginlegu rými – eða persónulegu rými. Á sama tíma geta örnefni varðveitt eldri merkingu og minningar sem standa ekki endilega lengur í beinum tengslum við sýnilegt landslag – eða það landslag sem er efst á baugi, en lifa áfram sem menningararfur og geta kallað fram dýpt: ýmsar tilfinningar og hugrenningartengsl við fortíðina.

Með þessum hætti er samband örnefna og landslags ekki aðeins þannig að þau endurspegli landslagið heldur hafa þau líka mótandi áhrif, verða hluti af því að skilgreina hvaða þættir

fá vægi og hvernig menn upplifa og nota rýmið. Tengslin má því skilja sem samspil á milli umhverfis, félagslegrar reynslu og táknrænnar merkingar. Enn má flækja málið því ekki eru öll nöfn undir sama hattinn sett, sum eru gefin með ákveðinn tilgang í huga meðan önnur verða bara til.

Ritgerðin er rituð innan landfræði og styðst að stóru leyti við aðferðir sem notaðar eru innan þeirrar greinar, þá einkum mannvistarlandfræði. Halda má því fram að með því að hafa örnefni í kastljósinu hafi nýstárlegu ljósi verið varpað á samband manns og lands ekki síst hvernig menn setja mark sitt á nýtt land og skipa því niður með orðum undir ýmisskonar áhrifum frá samfélagi, öðrum lífverum o.fl. og hvernig hugmyndir okkar um *örnefni* sem hafa mótast af ýmsu hafa áhrif þar á. Þá hefur verið gerð tilraun til að skilgreina tengsl örnefna og landslags, en landslagshugtakið hefur verið mjög áberandi innan landfræðinnar á undanförunum árum og áratugum þar sem hugmyndir um skynjun, vald og fleira koma við sögu. Erfitt er að greina skil á milli þess fræðilega framlags sem ætti að telja til landfræði annars vegar og nafnfræði hins vegar og færa má rök fyrir því að í ritgerð sem gerir atlögu að tilteknu viðfangsefni með þverfræðilegri nálgun sé óþarft að gera slíkan greinarmun. Í upphafi voru tengsl rannsóknarinnar við nafnfræði einkum skilgreind gegnum félagslega nafnfræði og gagnrýna örnefnafræði, en þessar undirgreinar tengjast og dæmi eru um rannsóknir innan beggja greina styðjast við landfræðilegar aðferðir. Á heildina litið má telja framlag rannsóknarinnar margvíslegt:

Í fyrsta lagi er dregin upp mynd af því hvernig örnefni verða til, rísa og hníga í samhengi við tímabundin samfélög, samfélagshópa og athafnir – t.d. í Surtsey. Þetta er einmitt eitt helsta áhersluefni félagslegrar nafnfræði, þ.e. hvernig nöfn eru lifandi samfélagsleg fyrirbæri sem eru háð hlutverki, minningum og tengslum við rými. Í öðru lagi er því lýst með hliðsjón af kenningum um rákað og samfelld rými hvernig nöfn verða til sem hluti af því að gefa rými merkingu og koma á það skikki svo hægt sé að færa það í orð – en geta tekið breytingum þegar rými leysist upp eða breytist. Þessi sýn styrkir hina fræðilegu greiningu og getur verið mikilvæg framlag til að dýpka skilning á sviði sem stundum hefur verið gagnrýnt fyrir að vera lýsandi fremur en greinandi – þ.e. hefðbundinni nafnfræði. Allt þetta opnar nýja sýn á samspil nafna, landslags og samfélagsbreytinga.

7.2 Kennilegur grunnur og aðferðir – endurlit

Eins og greint var frá í formála spratt rannsóknin að nokkru leyti af óvæntum kynnum við kenningar sem talið var að gætu varpað nýstárlegu ljósi á margslunginn efnivið sem ég hafði lengi haft fyrir augunum. Þótt aðeins hafi verið krafsað í yfirborðið á afmörkuðum þætti kenninga þeirra Deleuze og Guattari um rýmið tel ég engu að síður að með þeim hafi tekist að draga fram þau öfl sem eru að baki nafngiftaferlum, ekki síst með myndlíkingum á borð við vefnað, þar sem örnefni geta verið ýmist uppistaða eða ívaf; eða með ljósmynd Ralphs Hannam (*Mynd 5*) sem sýnir hvernig stígar og brautir í rými hins rákaða og samfellda kallast á. Ferðabókarkafli ritgerðarinnar fangar að nokkru leyti hið margvíslega samhengi örnefna við staði, upplifun á valdatengslum innan hópa, við breytilegar aðstæður – og síðast en ekki síst upplifun mína, að sjá hvernig staður og stund getur orðið til þess að nýir nafnvísar verði til. Ferðin hafi ótvírætt gildi að þessu leyti og ekki síður því þar komu fram nöfn sem höfðu aðeins varðveist í munnlegri geymd, sum ekki fyrr en á lokadegi. Landslagshugtakið var fyrst og fremst notað til að öðlast dýpri skilning á nafngiftaferlum og ólíkri og síbreytilegri

sýn fólks á landslag. Það landslag sem birtist hverju sinni er marglaga eða margradda, flókin samsetning eða samansafn.

Eitt af því sem stendur eftir er að verkefnið allt hefur verið mikið lærdómsferli í aðferðum, allt frá því að beita nýstárlegum kenningum á nöfn; að vinna rannsókn á örnefnum á vettvangi með þátttökuathugun; að nota gestabækur sem heimildir; og það að fá tækifæri til að gera rannsókn í hinni stórbrotnu Surtsey sem er sannkölluð tilraunastofa í nafngiftaferlum eins og svo mörgu öðru. Það má margt læra af rannsókninni og ýmislegt sem mætti útfæra betur ef haldið væri upp í aðra eins vegferð núna. Eitt af því er að það hefði mátt gefa fleiri hópum meira vægi í Surtseyjarhlutanum. Til dæmis hefði verið fróðlegt að heyra frá Vestmannaeyingum sem fóru í eyna í meiri mæli á fyrstu árunum en síðar varð, ekki síst í ljósi þeirra deilna sem urðu um nafnið á Surtsey og kröfu þeirra um að hún yrði ein af Vestmannaeyjum; og eftir á að hyggja hefði líka mátt hlusta betur á lágværingu raddir þátttakenda í Surtseyjarleiðangrinum. Þar á ég fyrst og fremst við raddir yngri manna sem voru hlédrægari en gömlu kempurnar – en blómstra væntanlega núna sem hluti af nýrri kynslóð aðalrannsakenda í Surtsey. Framtíðin mun leiða í ljós hvert framlag þeirra verður til nafngiftaferlisins. Þá hefði e.t.v. mátt íhuga betur hvernig ég kynnti mig og viðfangsefni mín í aðdraganda ferðar. Þar notaði ég örnefnahugtakið eins og það væri vandræðalaust sem er ekki alveg í samræmi við hugmyndafræði verkefnisins þar sem því er haldið fram að fyrirframgefna hugmyndir um viðfangsefnið hafi verið lagðar til hliðar (sbr. bls. 80). Það að kynna hugtakið á þennan máta hefur þó vafalítið haft áhrif á hvað ég fékk til baka frá þátttakendum – sem byggðist óhjákvæmilega á fyrirframhugmyndum þeirra um örnefni. Sá hluti rannsóknarinnar sem tók einna drýgstan tíma var flokkun gagnasafnsins í landræðilegum gagnagrunni og tilraunir með gögnin, þá fyrst og fremst að sýna þróun örnefnasafnsins fram til þess tíma er vettvangsrannsókn fór fram. Ljóst er að sá hluti ritgerðarinnar hefði mátt hafa enn skýrari tilgang.

7.3 Framtíðarrannsóknir og yfirlýsing

Eins og kom fram í kafla um sögu rannsókna spruttu örnefnasöfnun og örnefnarrannsóknir á Íslandi ekki fram úr engu heldur má telja fræðin einhverjar helstu birtingamyndir þjóðernisbaráttu með upphafningu gullaldarinnar og tengingu hennar við landslagið. Í framhaldinu þróaðist áhugi og rannsóknir á örnefnum og söfnun eflidist vegna ýmissa breytinga sem voru að raungerast í samfélaginu: Breytinga á búsetu og búskaparhátum og ótta við að tengsl fólks við landslagið og söguleg þekking glötuðust; en líka vegna aukinnar rannsókna (aðallega í málfræði), tilkomu stéttar fræðimanna og kröfu ríkisins um aukna skrásetningu ýmissa hluta. Spyrja mætti: Væri fengur í að halda áfram að safna örnefnum með sömu áherslum og tíðkuðust eða getur þessi rannsókn sem hér var kynnt leitt okkur inn á áður ótroðnar slóðir? Afar ólíklegt verður að teljast að önnur eins söfnun fari fram á landsvísi eins og gerðist upp úr miðri 20. öld, heildarsöfnun á hverjum bæ í öllum sveitum. En hvað tekur þá við? Í dag blasa við margar knýjandi spurningar um breytingar á landslagi af manna völdum hér á landi og ekki síður breytingar á áður óþekktum skala sem tengjast sambandi manns og landslags. Hér má nefna uppskiptingu gamalla bújarða í svokallaðar búgarðabyggðir; byggingu sumarbústaða í stórum stíl; skógrækt sem hylur sífellt stærri landsvæði og kaffærir kennileiti og útsýni; stóraukið flæði ferðamanna og byggingu virkjana, allt frá vatnsafla til vindorku. Allt þetta hefur vafalaust haft mikil áhrif bæði á þekkingu á fyrirliggjandi söfnum örnefna og á nafngiftaferli og myndun nýrra örnefna. Þegar upp er staðið hlýtur frekari söfnun að velta á því hvaða spurningum við viljum svara. Eru

örnefni t.d. vísbendingar um áframhaldandi tengsl við horfið landslag eða endurnýjast tengslin í takt við breytingar? Á hvaða hátt endurspeгла þau marglaga merkingu landslags og aðkomu ólíkra samfélagshópa?

Það má sömuleiðis nota niðurstöðurnar til að horfa gagnrýnum augum á söfn fortíðar og hvers konar sýn á landslag og valdatengsl þau endurspeгла. Hefðu t.d. ábúendur sjálfir, fátækir leiguliðar, valið bæjum sínum nöfn á borð við Rass og Aftanköld, sem dæmi eru um í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns frá 18. öld? Eða sýna nöfn af því tagi fremur inn í hugarheim þeirra sem réðu yfir skrásetningunni? Hefði kona gefið sömu upplýsingar um örnefni á jörð um miðja 20. öld og karlmaður? Hvert var sjónarhorn smala á landslag, eða ferðamanns andspænis t.d. stórbónda?

Að leikslökum má líta aftur til verks Kitsons sem kynnt var í upphafi kaflans og slá því fram að það geti verið gjöfult að rýna í heildir í hárri upplausn, jafnvel þótt þær geti virst sundurleitar og kaótískar bæði í tíma og rúmi. Slík sýn útilokar auðvitað ekki að rýnt sé í einstaka hluta heildarinnar eða þeir greindir til hlítar með öðrum aðferðum. Það er von mín að þrátt fyrir að niðurstöðurnar séu margbrotnar leynist í þeim nýstárleg sýn sem hægt verði að þróa áfram til rannsókna.

Heimildir

6 jours sur Surtsey. Gérard Vautey septembre 1964. (e.d.). [Power point]. Sótt 25. júní 2025, af <https://slideplayer.fr/slide/2946503/>

75 manns í Surtsey í gærdag. (1965, 22. febrúar). *Vísir*, 1.

100 ferðamenn í Surtsey? (2009, 16. apríl). *Fréttir*, 1.

Adolf Friðriksson. (1994). *Sagas and Popular Antiquarianism*. Avebury.

Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson. (1992). Dómhringa saga: grein um fornleifaskýringar. *Saga*, 7–79.

Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson. (1998). Fornleifaskráning. Brot úr íslenskri vísindasögu. *Archaeologia Islandica*, 1, 14–44.

Aðalsteinn Hákonarson. (2024). Opinber stafrænn gagnagrunnur: skráning og hnítsetning örnefna og örnefnastýring. *Orð og tunga*, 26, 155–160.

Aðalsteinn Hákonarson. (Vætanlegt). Textafræði örnefnaskrár. *Orð og tunga*, 28.

Ainiala, T. (2016). Names in Society. Í Hough, Carole (ritstj.), *The Oxford Handbook of Names and naming* (bls. 371–381). Oxford University Press.

Ainiala, T. og Lappalainen, H. (2017). Orienting to norms: Variability in the use of names for Helsinki. Í Ainiala, Terhi og Östman, Jan-Ola (ritstj.), *Socio-onomastics: The pragmatics of names* (bls. 129–153). John Benjamins Publishing Company. <http://dx.doi.org/10.21435/sflin.17>

Ainiala, T., Saarelma, M. og Sjöblom, P. (2016). *Names in focus. An introduction to Finnish onomastics. Studia Fennica Linguistica 17* (Pearl, Leonard, þýð.). Finnish Literature Society. <http://dx.doi.org/10.21435/sflin.17>

Ainiala, T. og Östman, J.-O. (2017a). Introduction. Socio-onomastics and pragmatics. Í Ainiala, Terhi og Östman, Jan-Ola (ritstj.), *Socio-onomastics: The pragmatics of names* (bls. 1–20). John Benjamins Publishing Company. <http://dx.doi.org/10.21435/sflin.17>

Ainiala, T. og Östman, J.-O. (ritstj.). (2017b). *Socio-onomastics: The pragmatics of names*. John Benjamins Publishing Company. <http://dx.doi.org/10.21435/sflin.17>

Alderman, D. (2008). Place, naming and the interpretation of cultural landscapes. Í Graham, Brian J. og Howard, Peter (ritstj.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity* (bls. 195–213). Ashgate Publishing.

- Algeo, J. (2010). Is a Theory of Names Possible? *Names*, 58(2), 90–96.
- Andrjes H. Grímólfsson. (1926). Dagverðarnes. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1925-1926*, 59–70.
- Andrjes H. Grímólfsson. (1927). Örnefni á nokkrum eyjum í Breiðafirði. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1927*, 66–73.
- Anna Jóhannsdóttir og Ástráður Eysteinnsson. (2008). Landflutningar. Nokkrar athuganir á náttúrumenningu í íslensku borgarsamhengi. *Andvari*, 133, 103–127.
- Ari Gíslason. (e.d.-a). *Grafarholt*. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/25502/pdf>
- Ari Gíslason. (e.d.-b). *Örnefnalýsing. Hesteyri*. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/14368/pdf>
- Ari Gíslason. (1956). Örnefni. *Eimreiðin*, 62(4), 279–290.
- Ari Gíslason. (1966). *Örnefnalýsing. Rauðaskriða*. Örnefnastofnun; Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/20409/pdf>
- Ari Gíslason. (1987). *Skýrsla um örnefnasöfnun Ara Gíslasonar* [óútgefið skjal]. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Ari Páll Kristinsson. (2010). Um íslenska örnefnastýringu. *Orð og tunga*, 12, 1–23.
- Arngrímur Jónsson. (1985). *Crymogæa. Þættir úr sögu Íslands*. Sögufélag.
- Arngrímur Jónsson. (2008). *Brevis commentarius de Islandia. Stutt greinargerð um Ísland*. Sögufélag.
- Auður Ólafsdóttir. (2001, 13. október). Hið upphafna norður. *Lesbók Morgunblaðsins*, 4–5.
- Á.B. (1964, 3. september). Úr ísraelskri eyðimörk á íslenskan togara. *Þjóðviljinn*, 5.
- Áfengisleyfi í Egilshöll vísað aftur í borgarráð. (2004, 2. apríl). *Morgunblaðið*, 2.
- Ágrip af Noregskonunga sögum. Fagrskinna – Nóregs konunga tal*. (1985). Íslensk fornrit XXIX (útg. Bjarni Einarsson). Hið íslenska fornritafélag.
- Ágúst Böðvarsson. (1996). *Landmælingar og kortagerð Dana á Íslandi*. Landmælingar Íslands.
- Ágúst H. Bjarnason. (2012, 29. júlí). Tómatplanta óx í Surtsey 1969. *Fróðleikur um flóru og gróður*. <http://ahb.is/tomatplanta-ox-i-surtsey-1969/>
- Ármann Kr. Einarsson. (1964). *Vikingaferð til Surtseyjar*. Prentverk Odds Björnssonar h.f.
- Árni B. Stefánsson. (1991). Um flokkun og nafngiftir á íslenskum hraunhellum. *Surtur. Ársrit Hellarannsóknafélags Íslands*, 2, 25–27.

Árni B. Stefánsson. (1992). Um umfjöllun og nafngiftir íslenskra hraunhella. *Surtur. Ársrit Hellarannsóknafélags Íslands*, 3, 51–54.

Árni Böðvarsson (ritstj.). (1983). *Íslensk orðabók* (2. útg.). Bókaútgáfa Menningarsjóðs.

Árni Johnsen. (1979, 2. september). Sæbarin á unga aldri. *Morgunblaðið*, 48–49.

Árni Johnsen. (1984, 8. febrúar). Af mannaferðum í Surtsey. Þar var hið óvænta daglegt brauð. *Morgunblaðið*, 49, 64–66.

Árni Johnsen. (2004). *Lífsins melódí*. Vaka - Helgafell.

Árni Magnússon. (1955). Chorographica Islandica. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta, annar flokkur, I(2)*, 1–120.

Barraclough, E. R. (2012). Naming the Landscape in the narratives of the Íslendingasögur and Landnámabók. *Saga-Book, XXXVI*, 79–101.

Basso, K. (1996). *Wisdom sits in places*. University of New Mexico Press.

Bate, J. (2011). Hreiður, skeljar, kennileiti (Helga Birgisdóttir og Sölvi Björn Sigurðsson, þýð.). *Ritið*, 11(2), 205–230.

B.B. (1911, 8. febrúar). Landmyndir herstofnanna. *Lögrétta*, 1.

Berg, L. D. og Vuolteenaho, J. (ritstj.). (2009a). *Critical Toponymies. The Contested Politics of Place Naming*. Ashgate.

Berg, L. D. og Vuolteenaho, J. (2009b). Towards Critical Toponymies. Í Berg, Lawrence D. og Vuolteenaho, Jani (ritstj.), *Critical Toponymies. The Contested Politics of Place Naming* (bls. 1–18). Ashgate.

Birgir Hermannsson. (2011). Hjartastaðurinn: Þingvellir og íslensk þjóðernishyggja. *Bifröst Journal of Social Science*, 5–6, 21–45.

Birna Lárusdóttir. (2007). Bæjanöfn brotin til mergjar: Örnefnaskýringar á fyrri hluta 20. aldar. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 2004-2005*, 85–100.

Birna Lárusdóttir. (2017). Að nema land með nafni: Sagan af Surtsey. *Skírnir*, 191(2), 166–185.

Birna Lárusdóttir. (2020). *Stafróf landsins: örnefni barna*. <https://arnastofnun.is/is/utgafa-og-gagnasofn/pistlar/stafróf-landsins-ornefni-barna>

Birna Lárusdóttir. (2023). Þjóðarsagan og örnefni: nokkrar örsögur um nýtt líf týndra staða. Í Lethbridge, Emily og Rósa Þorsteinsdóttir (ritstj.), *Nöfn á nýrri öld* (bls. 10–13).

Birna Lárusdóttir o.fl. (2011). *Mannvist - sýnisbók íslenskra fornleifa*. Opna.

Bjarni Benediktsson. (2024). Vefur Alþingis. <https://www.althingi.is/altext/cv/is/?nfaerslunr=64>

Bjarni Diðrik Sigurðsson, Starri Heiðmarsson, Hálfðán Björnsson, og Eypór Einarsson. (2020). Gróðurframvinda á jökulskerjum í Breiðamerkurjökli í 80 ár. *Náttúrufræðingurinn*, 90(4–5), 225–240.

Björgunar- og hjálparveitarmenn í Surtsey. (1985, 30. maí). *Fréttir*, 12.

Björn Bjarnarson. (1895). *Þjóðólfur*, 7.

Björn Bjarnarson. (1914). Um örnefni. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1914*, 9–16.

Björn Bjarnarson. (1938). Kjósarsýsla. (1937). Í *Landnám Ingólfs: Safn til sögu þess* (bindi 2–3, bls. 90–109).

Björn Bjarnarson. (1967). *Grafarholt. Um örnefni. Örnefnastofnun* [eftir handriti frá 1914]. <https://nafnid.is/ornefnaskra/25500>

Björn Gunnlaugsson. (1834). *Om den ved det islandske litterære Selskap i disse Aar besørgede Opmaalning og Korttegning over det Indre I Island*. Viðey.

Björn Hróarsson. (1990a). Flokkun og nafngiftir á íslenskum hraunhellum. *Surtur. Ársrit Hellarannsóknafélags Íslands*, 1, 23–24.

Björn Hróarsson. (1990b). *Hraunhellar á Íslandi*. Mál og menning.

Björn Hróarsson. (1991). Nafngiftir íslenskra hraunrásarhella. *Surtur. Ársrit Hellarannsóknafélags Íslands*, 2, 47–62.

Björn M. Ólsen. (1881). Et islandsk stedsnavn. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 38–45.

Björn M. Ólsen. (1910a). Rannsóknir um örnefni á Norðurlöndum. *Skírnir*, 84, 365–367.

Björn M. Ólsen. (1910b). Um kornirkju á Íslandi að fornu. *Búnaðarrit*, 24, 81–167.

Björn M. Ólsen og Bruun, D. (1903). Hörgsdalsfundurinn. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1903*, 1–16.

Blair, D. og Tent, J. (2021). A Revised Typology of Place-Naming. *Names*, 69(4), 30–47.

Bodsbréf til Íslendinga um fornrita-skýrslur og fornsögur. (1845). *Antiquarisk tidsskrift 1843-1845*, i–viii.

Bogi Th. Melsteð. (1919). Ísland, uppdrættir eftir landmælingadeild herforingjaráðsins (Generalstabens topografiske afdeling). *Ársrit Hins íslenska fræðafélags í Kaupmannahöfn*, 4, 141–157.

Borgthór Magnússon og Sigurður H. Magnússon. (2000). Vegetation succession on Surtsey, Iceland, during 1990-1998 under the influence of breeding gulls. *Surtsey Research Progress Report XI*, 9–20.

Borgþór Magnússon, Sigurður H. Magnússon og Jón Guðmundsson. (1996). Gróðurframvinda í Surtsey. *Búvísindi*, 10, 253–272.

Bréf til formanns örnefnanefndar frá Þorleifi Einarssyni (Örnefnanefnd, kassi 6: Gögn nefndarinnar 1959-1969). (1964, 18. nóvember). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Bréf örnefnanefndar til Menntamálaráðuneytis (Örnefnanefnd, kassi 3: Bréf til stjórnarráðsins 1956-68). (1963, 9. desember). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Bréf örnefnanefndar til Menntamálaráðuneytis (Örnefnanefnd, kassi 3: Bréf til stjórnarráðsins 1956-68). (1965, 22. september). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Bréfaviðskipti Jóns Sigurðssonar forseta og Sigurðar Guðmundssonar málara. (1929). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1929, 34–107.

Brink, S. (2016). Transferred names and analogy in name-formation. Í Hough, Carole (ritstj.), *The Oxford Handbook of Names and naming* (bls. 158–166). Oxford University Press.

Brinkmann, S. og Kvale, S. (2015). *Interviews: Learning the crafts of qualitative research interviewing*. (3. útgáfa). Sage.

Brynjólfur Bjarnason. (1910). *Framnes*. Örnefnastofnun; Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/23861/pdf>

Brynjólfur Jónsson. (e.d.). *Uppdráttur Núpslands [ljósrít]* (ÖRN AB 8709 (fol.)). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Brynjólfur Jónsson. (1885). Um Þjórsárdal. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1884-1885, 38–60.

Brynjólfur Jónsson. (1907). Fyr og nú í Gnúpverjahreppi. *Eimreiðin*, XIII(2), 96–105.

Brynjólfur Jónsson. (1953). *Tillag til alþýðlegra fornfræða* (Guðni Jónsson, ritstj.). Menningar- og fræðslusamband alþýðu.

Brynjólfur Sæmundsson. (e.d.). *Hjallar*. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/13653>

Burenhult, N. og Levinson, S. C. (2008). Language and landscape: a cross-linguistic perspective. *Language Sciences*, 30, 135–150.

Burns, L. G. (2017). *Life on Surtsey. Iceland's upstart island*. Houghton Mifflin Harcourt.

Coates, R. (2016). Names and Historical Linguistics. Í Hough, Carole (ritstj.), *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford University Press.

Coates, R. (2017). The meaning of names: A defence of The Pragmatic Theory of Properhood (TPTP) addressed to Van Langendonck, Anderson, Colman and McClure. *Onoma*, 52, 7–26.

Cosgrove, D. (1998). *Social Formation and Symbolic Landscape*. The University of Wisconsin Press.

Crawford, O. G. S. (1953). *Archaeology in the field*. Phoenix House.

Cresswell, T. (2015). *Place: An Introduction* (2. útg). Wiley-Blackwell.

Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry & Research Design. Choosing Among Five Approaches*. (3. útg). Sage Publications.

Deleuze, G. og Guattari, F. (1980). *A Thousand Plateaus. Capitalism and Scizophrenia* (Massumi, Brian, þýð.; 11. útg.). University of Minnesota Press.

Deluze, G. og Guattari, F. (2002). Rísóm. Í Geir Svansson (ritstj.), & Hjörleifur Finnsson (þýð.), *Heimspeki verðandinnar: Rísóm, sílfjar og innrætt siðfræði* (bls. 12–58). ReykjavíkurAkademían.

Diamond Beach í stað Breiðamerkursands. (2019, 13. júlí). *mbl.is*. https://www.mbl.is/frettir/innlent/2019/07/13/diamond_beach_i_stad_breidamerkursands/

Dr. Sig. Þórarinnsson fær Surtseyjarstyrk. (1964, 23. nóvember). *Mánudagsblaðið*, 6.

Drenthen, M. (2011). Reading Ourselves through the Land: Landscape Hermeneutics and Ethics of Place. Í F. Clingerman og M. Dixon (ritstj.), *Placing Nature on the Borders of Religion, Philosophy, and Ethics* (bls. 123–138). Ashgate.

Duffy, P. (2004). Unwritten Landscapes: Reflections on Minor Place-names and Sense of Place in the Irish Countryside. Í Clarke, Howard B., Prunty, Jacinta, og Hennessy, Mark (ritstj.), *Surveying Ireland's past: multidisciplinary essays in honour of Angret Simms* (bls. 689–712).

Duncan, D. (2018). Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming. *Names*, 67, 1–3.

Düzgün, D. (2021). The death of the author in place names: A Barthesian intervention into critical toponymy. *Geography Compass*, 15(11), 1–15. <https://doi.org/10.1111/gec3.12598>

Edda R.H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. (2019). Að fanga fagurferðilegt gildi landslags. Þróun aðferðafræði í rannsóknum við mat á landslagi. *Ritið*, 3, 95–130.

Edda Ruth Hlín Waage. (2013). *The Concept of Landslag: Meanings and Value for Nature Conservation* [Doktorsritgerð í landfræði]. Háskóli Íslands.

Edward H. Huijbens. (2004). Þúsund fleka fasafléttu – verðandi „rými“ í fjölvídd. *Landabréfið*, 29(1), 37–43.

Edward H. Huijbens og Gísli Pálsson. (2015). The Marsh of Modernity: The Bog in our Brains and Bowels. Í Kolen, Jan, Renes, Hans, og Hermans, Rita (ritstj.), *Landscape biographies: Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (bls. 49–69). Amsterdam University Press.

Edward Huijbens, Gunnar Þór Jóhannesson og Björn Þorsteinsson. (2014). Ylraekt rísómatískra sprota. Ferðaþjónusta í nýju ljósi. *Ritið*, 2, 205–227.

Efsti deild heitir Landssímadeildin. (1998, 23. apríl). *Morgunblaðið*, B2.

Eggert Þór Bernharðsson. (1990). Römm er sú taug. Aðlögun innflytjenda í Reykjavík að lífinu „á mölinni“. *Ný saga*, 4, 39–52.

Egils saga Skalla-Grimssonar. (1933). Íslensk fornrit II (útg. Sigurður Nordal). Hið íslenska fornritafélag.

Einar Arnórsson. (1953). Nokkrar athugasemdir um íslensk bæjanöfn. *Skírnir*, 127, 81–104.

Einar Eiríksson. (1936). Hvalsnes í Lóni. Nokkur örnefni og sagnir. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1933-1936*, 61–65.

Einar Gíslason. (1886). Örnefni nokkur að Helgafelli. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju*, 2, 304–306.

Elín Pálmadóttir. (2003). *Eins og ég man það*. Vaka - Helgafell.

Enn gefur Paul Bauer. (1967, 29. júní). *Alþýðublaðið*, 1.

Erling Ólafsson og Lovísa Ásbjörnsdóttir. (2014). *Surtsey í sjónmáli*. Edda útgáfa.

Erlingsson, U. (1989). *New topographical name* (Örnefnanefnd, kassi 10: Gögn nefndarinnar 1988-1998). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

E.S. (1964, 19. febrúar). Eyjan unga. *Framsóknarblaðið*, 4.

Esperante, R. og Birgir Vilhelm Óskarsson. (2022). Human (boot) tracks preserved in volcanic deposits of Surtsey Island, Iceland. *Surtsey Research*, 15, 99–120.

Eyrbyggja saga. Grænlandinga sögur. (1935). Íslensk fornrit IV (útg. Einar Ól. Sveinsson og Matthías Þórðarson). Hið íslenska fornritafélag.

Eyþór Einarsson. (1968). Nýjar plöntutegundir nema land í Surtsey. *Náttúrufræðingurinn*, 37, 105–111.

Fer hraun að renna úr nýju eyinni? (1966, 21. júlí). *Vísir*, 1.

Félagatal. (1881). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1880-1881*, 116–120.

Félagsmál. (1945). *Skinfaxi*, XXXVI, 69–72.

Finnur Jónsson. (1898). Hofalýsingar í fornsögum og goðalíkneski. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1898*, 28–38.

Finnur Jónsson. (1907a). Bæjanöfn á Íslandi. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju*, 4(5), 412–584.

Finnur Jónsson. (1907b). Tilnavne i den islandske oldlitteratur. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 161–381.

Fjölnir. (1835). *Fjölnir*, 1, 1–17.

Fjölnir. (1839). *Fjölnir. Árrit handa Íslendingum*, 4, 3–19.

Foucault, M. (2002). Um önnur rými (Benedikt Hjartarson, þýð.). *Ritið*, 2(1), 131–142.

Frakkey. (1963, 8. desember). *Alþýðublaðið*, 1–2.

Frá sambandsþingi U.M.F.Í. (1924). *Skinfaxi*, XV(7), 51–53.

Frásögur um fornaldarleifar 1817–1823: B. I–II. (1983). Stofnun Árna Magnússonar.

Friðrik Magnússon. (1986). Leyndardómur miðstofnsins. *Mímir: Blað Félags stúdenta í íslenskum fræðum*, 33, 68–81.

Frumvarp til laga um nafnbreytingar og ný nöfn á býlum. 24. þing, 1913. (e.d.). *Alþingistíðindi*, 108–110.

Frumvarp til laga um Örnefnastofnun Íslands, lagt fram á Alþingi 1996-1997. 536. mál.
<https://www.althingi.is/altext/121/s/0890.html>

Frumvarp til laga um örnefni, lagt fram á Alþingi 2013-2014. Þingskjal nr. 832.
<http://www.althingi.is/altext/143/s/0832.html>

Fundargerð 20. þings U.M.F.Í. (1957). *Skinfaxi*, XLVIII(2), 45–56.

Fylgiskjal II.-III. [með grein Matthíasar Þórðarsonar um fornleifar á Þingvelli]. Brjef frá Einari Einarsen, prófasti í Stafholti, svör hans við spurningum Sigurðar málara Guðmundssonar viðvíkjandi ýmsu á Þingvöllum. (1922). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1921-1922*, 99–104.

Gauti Sigþórsson. (2004). Millifærslur og milliverur. Um heimspeki verðandinnar í ritstjórn Geirs Svanssonar. *Hugur*, 16, 256–264.

G.B. (1928). Örnefni. *Skinfaxi*, XX(1), 1–7.

Geir Svansson (ritstj.). (2002). *Heimspeki verðandinnar: rísóm, sifjar og innrætt siðfræði*. ReykjavíkurAkademían.

Gerð örnefnauppráttar allra íslenskra jarða. (1973). *Lesbók Morgunblaðsins*, 2–3, 11.

Gerðabók Örnefnanefndar (Örnefnanefnd, kassi 6: Gögn nefndarinnar 1959-1969). (e.d.).

Gestabók I, 1966–1976. (e.d.). Skjalasafn Surtseyjarfélagsins (CD34/8), Náttúrufræðistofnun.

Gestabók II, 1977–1984. (e.d.). Skjalasafn Surtseyjarfélagsins (CD34/8), Náttúrufræðistofnun.

Gestabók III, 1987–2020. (e.d.). Skjalasafn Surtseyjarfélagsins (CD34/8), Náttúrufræðistofnun.

Gill, R. (2000). Discourse analysis. Í Bauer, Martin W. og Gaskell, George (ritstj.), *Qualitative researching with text, image and sound* (bls. 172–190). Sage Publications.

Gisti í tjaldi við gosið í Surtsey. (2021, 17. júlí). *mbl.is*. https://www.mbl.is/frettir/innlent/2021/07/17/gisti_i_tjaldi_vid_gosid_i_surtsey/

Gísli Pálsson. (2011). *Characterizing Grímsnes- and Grafningshreppur* [MA-ritgerð í fornleifafræði]. Háskóli Íslands.

Gísli Sigurðsson. (2018). Orality. Í J. Glauser, P. Hermann og S. A. Mitchell (ritstj.), *Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies* (bls. 391–398). De Gruyter.

Gísli Þ. Gíslason. (1977). *Brunngil*. Örnefnastofnun; Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/17735/pdf>

G.O. (1964, 21. febrúar). Tuttugu ára eyjabúi fyrstur í Surtsey. *Alþýðublaðið*, 1, 13.

Grosz, E. (2008). *Chaos, Territory, Art. Deleuze and the Framing of the Earth*. Columbia University Press.

Guðjón Friðriksson. (2002). *Jón Sigurðsson. Ævisaga* (bindi 1). Mál og menning.

Guðjón Jónsson. (1936). Örnefni á afrétti Hrunamannahrepps. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1933-1936*, 100–107.

Guðlaugur Guðmundsson. (1912). *Neðri deild, 1. fundur, 23. löggjafarþing*. <https://www.althingi.is/altext/raeda/23/1045.html?lthing=23&rn=1045>

Guðm. J. frá Mosdal. (1925). Orð frá sambandsstjórn. *Skinfaxi*, XVII(4), 123–126.

Guðmundur Árnason. (1928). Örnefni á Landmannaafretti. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1928*, 81–93.

Guðmundur Finnbogason. (1924). Ræða á Álfaskeiði. *Eimreiðin*, 30, 23–29.

Guðmundur Friðjónsson. (1930). Auðlegð íslenskra örnefna. *Tímarit Þjóðræknisfélags Íslendinga* 12, 12(1), 99–105.

Guðmundur Guðni. (1964, 10. janúar). Surtsey. *Tíminn*, 6.

Guðmundur Hálfðanarson. (2005). From linguistic patriotism to cultural nationalism: Language and identity in Iceland. Í Isaacs, Ann Katherine (ritstj.), *Languages and identities in historical perspective* (bls. 55–66).

Guðmundur Kjartansson. (1966). Stapakenningin og Surtsey. *Náttúrufræðingurinn*, 36(1–2), 1–34.

Guðni Einarsson. (2008, 9. júlí). Surtsey á heimsminjaskrá. *Morgunblaðið*, 12.

Guðrún Alda Gísladóttir. (2011). Fornleifarannsókn að Hofstöðum í Þorskafirði. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 2010*, 95–116.

Guðrún Kvaran, Sigurður Jónsson og Svavar Sigmundsson. (1986). Personnamn í íslenska gárðnamn. *Norna rapportar 33*, 81–90.

Guðrún Magnúsdóttir. (1977). *Brunngil*. Örnefnastofnun; Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/17734/pdf>

Guðrún Stefánsdóttir. (2017). *Chronosequence studies of ecosystem development of *Leymus arenarius* dunes in Iceland* [MS-ritgerð]. Landbúnaðarháskóli Íslands.

Gullbringu- og Kjósarsýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1855. (2007). Sögufélag.

Gunnar Karlsson. (2016). *Landnám Íslands. Handbók í íslenskri miðaldasögu II*. Háskólaútgáfan.

Gunnar Karlsson. (2017). Um jarðhýsi, dyngjur og baðstofur. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 2016*, 37–70.

Gunnhildur Una Jónsdóttir. (1998, 24. september). Hallærisplan á hálendinu - umfjöllun um fyrirlestur. *Morgunblaðið*, 41.

Halla Ólafsdóttir. (2019, 31. júlí). *Þekking hverfur óðum í hafið með minjunum*. RÚV. <https://www.ruv.is/frettir/innlent/thekking-hverfur-odum-i-hafid-med-minjunum>

Halldór Halldórsson. (1993a, 6. nóvember). Örnefni á og við Surtsey. *Lesbók Morgunblaðsins*, 5.

Halldór Halldórsson. (1993b, 13. nóvember). Surtla, Jólnir og Syrtlingur. *Lesbók Morgunblaðsins*, 6.

Halldór Halldórsson, Hreinn Benediktsson, Baldur Jónsson og Helgi Guðmundsson. (1969, 6. september). Yfirlýsing vegna Örnefnastofnunar. *Morgunblaðið*, 2.

Halldór Sigurðsson. (1963, 3. desember). Baráttan um hafið. Stormur eða fárviðri? *Morgunblaðið*, 10.

Hallgrímur Ámundason. (2010). Óformleg örnefni í Reykjavík. *Orð og tunga*, 12, 41–53.

Hallgrímur Hallgrímsson. (1966). Magnús Grímsson. Í *Merkir Íslendingar: Nýr flokkur* (bls. 115–130). Bókfellsútgáfan.

Hallgrímur Helgason. (2006, 16. september). Yfir síðustu forvöð. *Lesbók Morgunblaðsins*, 8–9.

Hann fyllti Háskólabíó. (1968, 2. apríl). *Alþýðublaðið*, 3.

Hannes Þorsteinsson. (1923). Rannsókn og leiðrjettingar á nokkrum bæjanöfnum á Íslandi. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1923*, 1–96.

- Harðar saga*. (1991). Íslensk fornrit XIII (útg. Þórhallur Vilmundarson og Bjarni Vilhjálmsson). Hið íslenska fornritafélag.
- Harris, E. C. (1989). *Principles of archaeological stratigraphy* (2. útg.). Academic Press.
- Hastrup, K. (1985). *Culture and History in Medieval Iceland. An anthropological analysis of structure and change*. Clarendon Press.
- Helga Skúladóttir. (1936). Örnefni í Þríhyrningi. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1933-1936, 19–24.
- Helga Skúladóttir. (1939). Örnefni á Keldum á Rangárvöllum. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1937-39, 113–139.
- Helgafell. (2007, 18. nóvember). Þegar maður á lífsblóm byggir maður hús [Auglýsing]. *Morgunblaðið*, 5.
- Helgi Sigurðsson. (1863). Lítið eitt um íslenskar fornmenjar. *Íslendingur*, 153–156.
- Helgi Sigurðsson. (1886). Örnefni, einkum í sögu Bjarnar Hítðalakappa. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju*, 2, 307–318.
- Helgi Skúli Kjartansson. (2019). Upprifjun um náttúrunafnakenningu. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, 108, 151–174.
- Helgi Valtýsson. (1945). *Á hreindýraslóðum: Örnefnatöfrar Íslands*. Norðri.
- Helgi Þorláksson. (2008, 7. júlí). *Hvers vegna hefur Náttfara ekki verið hampað sem fyrsta landnámsmanninum?* Vísindavefurinn. <http://www.visindavefur.is/svar.php?id=48331>
- Helleland, B. (2012). Place names and identities. *Oslo studies in language*, 4(2), 95–116. <https://doi.org/10.5617/osla.313>
- Hertz, E. (2016). Pimp my fluff: A Thousand Plateaus and other theoretical extravaganzas. *Anthropological Theory*, 16(2–3), 146–159.
- Hildigunnur Sverrisdóttir. (2011). The destination within. *Landabréfið*, 25, 77–84.
- Hjálmar R. Bárðarson. (1966). Jökulskinna, gestabók á Hrolleifsborg í Drangajökli. *Jökull*, 16, 219–225.
- Hjálmar R. Bárðarson. (1967, 20. janúar). Barizt við náttúruöflin - til sigurs! *Vísir*, 2.
- Hjördís Erna Sigurðardóttir. (2016). *Örnefni, Örnefnanefnd, sameinuð sveitarfélög og bæjanöfn* [MA-ritgerð í sagnfræði]. Háskóli Íslands.
- Hlöðver Johnsen. (1986). *Bergið klifið*. Almenna bókafélagið.
- Holuhraun fékk heitið Holuhraun. (2015). *Vísir*. <https://www.visir.is/g/202067472d/holuhraun-fekk-heitid-holuhraun>

Horsman, S. (2006). The Politics of Toponyms in the Pamir Mountains. *Area*, 38(3), 279–291.

Hough, C. (2016). Introduction. Í Hough, Carole (ritstj.), *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford University Press.

Huggulegt lítið sprungugos. (1966, 23. ágúst). *Þjóðviljinn*, 1.

Huston, J. (Leikstjóri). (1966). *The Bible: In the Beginning...* 20th Century Fox. http://archive.org/details/The_Bible_In_The_Beginning

Hörður Kristinsson. (e.d.). *Fjörúkal (Cakile maritima)*. Náttúrufræðistofnun Íslands. Sótt 3. janúar 2025, af <https://www.ni.is/is/biota/plantae/tracheophyta/magnoliopsida/brassicaceae/fjorukal-cakile-maritima>

Ingimundur Einarsson. (1941). *Örnefnabók Hrunamannahrepps*. (2022/12 A/1). Héraðsskjalasafn Árnesinga.

Ingold, T. (1993). The Temporality of the Landscape. *World Archaeology*, 25(2), 152–174.

Ingólfur Einarsson. (1968). *Árbakki*. Örnefnastofnun; Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/23240/pdf>

Íbúar leggja til heitið Bakkavatn. (2018, 9. ágúst). mbl.is. https://www.mbl.is/frettir/innlent/2018/08/09/ibuar_leggja_til_heitid_bakkavatn/

Íslendingabók. Landnámabók. (1968). Íslenzk fornrit I (útg. Jakob Benediktsson). Hið íslenska fornritafélag.

Íslenzkt fornbréfasafn III. (1896). Hið íslenska bókmentafélag.

James, K. J. og Vincent, P. (2016). The Guestbook as historical source. *Journal of Tourism History*, 8(2), 147–166.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, 4. bindi. Borgarfjarðar- og Mýrasýsla. (1925). Hið íslenska fræðafélag.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, 11. bindi. Þingeyjarsýsla. (1943). Hið íslenska fræðafélag.

Jóhann Pálsson. (1964a). (Örnefnanefnd, kassi 6: Gögn nefndarinnar 1959-1969). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Jóhann Pálsson. (1964b). Andæft að Vesturey. *Fylkir*, 16(10), 1–2.

Jólaeyja að skjóta upp kollinum við Surtsey? (1965, 28. desember). *Tíminn*, 16.

Jón Aðalsteinn Jónsson. (1959). Ágrip af sögu íslenzkrar stafsetningar. *Íslenzk tunga*, 1, 71–119.

Jón Helgason. (1945). Verkefni íslenzkra fræða. *Tímarit Máls og menningar*, 8(3), 199–218.

- Jón Jónsson. (1886). Örnefni í Snóksdals sókn. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju*, 2, 319–327.
- Jón Karl Helgason. (1995, 1. apríl). Söguslóðir á mölinni. *Lesbók Morgunblaðsins*, 4–5.
- Jón Karl Helgason. (1998). *Hetjan og höfundurinn*. Heimskringla.
- Jón Karl Helgason. (2013). *Ódainsakur: helgifesta þjóðardýrlinga*. Sögufélag.
- Jón Sigurðsson, Konráð Gíslason og Gísli Brynjúlfsson. (1856). [Inngangur]. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju*, 1, III–VI.
- Jón Þorláksson. (1928). Ferðafjelag Íslands. *Árbók 1928*, 3–6.
- Jónína Hafsteinsdóttir. (2019). Starf örnefnasafnarans. *Vefritið Nefnir*. <https://arnastofnun.is/is/utgafa-og-gagnasofn/pistlar/starf-ornefnasafnarans>
- Karl Sæmundsson. (1970). Um sumarmál í Surtsey. *Vikan*, 32(21), 10–15, 32.
- Katrín Anna Lund. (2010). Áferð landslags. *Þjóðarspegyllinn. Rannsóknir í félagsvísindum*, XI, 128–133.
- Katrín Anna Lund, Gunnar Þór Jóhannesson, og Ingjaldur Hannibalsson. (2012). Samgöngur og hreyfanleiki: Áfangastaðurinn Strandir. *Þjóðaspegyllinn. Rannsóknir í félagsvísindum. Erindi flutt á ráðstefnu í október 2012.*, XIII, 1–8.
- Katrín Anna Lund og Karl Benediktsson. (2010). Introduction: Starting a conversation with landscape. Í Karl Benediktsson og Katrín Anna Lund (ritstj.), *Conversations with landscape* (bls. 1–13). Ashgate.
- Kennitölur íslenskra hraunhella. (1994). *Surtur. Ársrit Hellarannsóknafélags Íslands*, 5, 12–16.
- Kjartan Már Ómarsson. (2014). *Tákn íslensks anda* [MA-ritgerð í almennri bókmenntafræði]. Háskóli Íslands.
- Kjós [örnefnalýsing]. (1974). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/17350/pdf>
- Kolen, J. og Renes, J. (2015). Landscape biographies: Key issues. Í Kolen, Jan, Renes, Hans, og Hermans, Rita (ritstj.), *Landscape biographies: Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (bls. 21–47). Amsterdam University Press.
- Kostanski, L. (2009). “What’s in a Name?” *Place and Toponymic Attachment, Identity and Dependence. A case study of the Grampians (Gariwerd) National Park Name Restoration Process* [Doktorsritgerð]. University of Ballarat.
- Kostanski, L. (2016). Toponymic Attachment. Í Hough, Carole (ritstj.), *The Oxford Handbook of Names and Naming* (bls. 412–426). Oxford University Press.

- Kostanski, L. og Clark, I. D. (2009). Reviving old indigenous names for new purposes. Í Koch, Harold og Hercus, Luise (ritstj.), *Aboriginal Placenames. Naming and re-naming the Australian landscape*. Aboriginal History Monographs 19. The Australian National University.
- Kostanski, L. og Puzey, G. (2016). Trends in Onomastics: An introduction. Í Puzey, Guy og Kostanski, Laura (ritstj.), *Names and Naming: People, Places, Perceptions and Power* (bls. xiii–xxiv).
- Kristján Eiríksson. (1973). *Grímsstaðir*. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/20677/pdf>
- Kristján Eldjárn. (1944, 1. apríl). Örnefnaskráning U.M.F. *Skinfaxi*, XXXV, 34–39.
- Kristján Eldjárn. (1945). Nokkrar leiðbeiningar um örnefnasöfnun. *Skinfaxi*, XXXVI, 45–50.
- Kristján Eldjárn. (1980). Upprifjun úr hundrað ára sögu Fornleifafélagsins. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1979, 7–24.
- Kristján Eldjárn. (1981). Örnefni og minjar í landi Bessastaða á Álftanesi. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1981, 132–147.
- Kuhn, H. (1951a). Upphaf íslenskra örnefna og bæjanafna (Flutt á íslensku 18. apríl 1948). *Samtíð og saga*, 5, 183–197.
- Kuhn, H. (1951b). Vestfirzkr örnefni. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1949–50, 5–40.
- Kålund, K. (1877). *Bidrag til en historisk-topografisk Beskrivelse af Island I*. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat.
- Kålund, K. (1882). *Bidrag til en historisk-topografisk Beskrivelse af Island II*. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat.
- Kålund, K. (1984). *Íslenzkir sögustaðir I. Sunnlendingafjórðungur* (Haraldur Matthíasson, þýð.). Bókaútgáfan Örn og Örlygur.
- Lagði niður húfuskottið í „Skúfsey“. (1963, 21. desember). *Tíminn*, 1.
- Landamerkjalog. (1888). Í *Lagasafn handa alþýðu* (bindi 3, bls. 271–275). https://urlausnir.is/skrar/Lagasafn/Lagasafn%20handa%20al%c3%be%c3%bd%c3%b0u%20-%203.%20bindi_%c3%batg1.0-OCR.pdf
- Lerner, M. (2006). Nýtt landnám – landnám óbyggðanna. *Landabréfið*, 22(1), 21–35.
- Lerner, M. (2013). Staðir og menningarlegt minni. Um ferðalýsingar og vörður. *Ritið*, 1, 9–28.
- Lethbridge, E. (2016). The Icelandic Sagas and Saga Landscapes. *Gripla*, 27, 51–92.
- Lethbridge, Emily. (2023). Medieval to modern: Using spatial data from the digital projects Icelandic Saga Map and Nafnið.is to explore the interaction between narrative and place in

- Iceland. Í Alexandra Petrúlevich og Simon Skovgaard Boeck (ritstj.), *Digital Spatial Infrastructures and Worldviews in Pre-Modern Societies* (bls. 59–89). ARC Humanities Press.
- Levinson, S. C. (2008). Landscape, seascape and the ontology of places on Rossel Island, Papua New Guinea. *Language Sciences*, 30(2–3), 256–290.
- Lind, E. H. (1905). *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Lundequistska bokhandeln.
- Loftur Atli Eiríksson. (2009). Menningarvæðing viðskiptalífsins. *Ritið*, 10(1), 59–82.
- Lowenthal, D. (1998). *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press.
- Lög hins íslenska fornleifafélags. (1881). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1880-1881*, 2–5.
- Lög um bæjanöfn. (1932). Í *Lagasafn. Gildandi lög íslensk 1931* (bls. 1572–1573). Bókadeild Menningarsjóðs.
- Lög um skógrækt og varnir gegn uppblæstri lands. (1932). Í *Lagasafn. Gildandi lög íslensk 1931* (bls. 917). Bókadeild Menningarsjóðs.
- Lög um verndun fornmenja. (1932). Í *Lagasafn. Gildandi lög íslensk 1931* (bls. 532–540). Bókadeild Menningarsjóðs.
- Lög um örnefni nr. 22. (2015). <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2015022.html>
- Magnús F. Jónsson. (1985). Göngur og réttir Miðfirðinga. Í *Göngur og réttir* (2. útg., bindi 3, bls. 142–181). Bókaútgáfan Skjaldborg.
- Magnús Finnbogason. (1937). Um örnefnarannsóknir. *Skírnir*, 111, 176–198.
- Magnús Friðriksson. (1936). Arnarbæli. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1933-1936*, 76–93.
- Magnús Grímsson. (1886). Athugasemdir við Egilssögu Skallagrímssonar. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju*, 2, 251–276.
- Magnús Kristinsson. (2003). Hans og Elsa Kuhn. Reinhard og Nora Prinz. Ævi, störf og örlög. Í *Úr torfbæjum inn í tækniöld* (bindi 2, bls. 19–34). Bókaútgáfan Örn og Örlygur ehf.
- Magnús Thorlacius. (1931). Saurbær á Hvalfjarðarströnd. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1930-1931*, 77–91.
- Magnús Þorkelsson. (1987, 31. október). Íslenskt þjóðlíf í 1000 ár: Samtal við Ásgeir S. Björnsson. *Lesbók Morgunblaðsins*, 4–7.
- Margeir Jónsson. (1920). Torskilin bæjanöfn í Skagafjarðarsýslu. *Íslendingur*, 43–46, 170–171, 178–179, 182.

- Margeir Jónsson. (1938, 13. janúar). Bókmentafjelagsbækurnar 1937. *Morgunblaðið*, 6.
- Margeir Jónsson. (1939). Vitazgjafi og Hríateigur. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1937-39*, 69–77.
- Margrét Guðnadóttir og Eyjólfur Guðnason. (e.d.). *Landakot*. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/14678/pdf>
- Massumi, B. (1980). Translator's Foreword: Pleasures of Philosophy. Í *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (bls. ix–xv). University of Minnesota Press.
- Matthías Þórðarson. (1945). *Þingvöllur. Alþingisstaðurinn forni*. Alþingissögufund.
- Maurer, K. (1997). *Íslandsferð 1858*. Ferðafélag Íslands.
- Meðalfell [örnefnalýsing]*. (e.d.). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/12587>
- Merleau-Ponty. (2017). *Heimur skynjunarinnar* (Steinar Örn Atlason og Björn Þorsteinsson, þýð.). Heimspekistofnun / Háskólaútgáfan.
- Misjöfn ánægja með landnám hóffífils í Surtsey*. (2019, 29. júlí). [ruv.is. https://www.ruv.is/frettir/innlent/misjofn-anaegja-med-landnam-hoffifils-i-surtsey](https://www.ruv.is/frettir/innlent/misjofn-anaegja-med-landnam-hoffifils-i-surtsey)
- Montague, J. (2019). *Selected poems 1961-2017*. Gallery Books.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological Research Methods*. Sage.
- Norrman, J. O. (1978). Coastal changes in Surtsey Island, 1972-1975. *Surtsey Research Progress Report VIII*, 53–59.
- Nyström, S. (2016). Names and Meaning. Í Hough, Carole (ritstj.), *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford University Press.
- Nýja eyjan skal heita Surtsey. (1963, 10. desember). *Morgunblaðið*, 31–32.
- Nýr gýgur og 100 m strýta. (1964, 20. febrúar). *Morgunblaðið*, 24.
- Nýtt nafnberakerfi fyrir örnefni*. (2017, 4. október). Landmælingar Íslands. <https://www-gamli.lmi.is/nytt-nafnberakerfi-fyrir-ornefni/>
- Oddur Einarsson. (1971). *Íslandslýsing*. Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Olsen, M. (1963). Hvað getum vér lært af örnefnunum? Í Guðni Jónsson (þýð.), *Þættir um líf og ljóð norrænna manna í fornöld* (bls. 9–43). Hið íslenska bókmenntafélag.
- Olsen, M. (1978). *Ættegård og helligdom* (2. útg.). Universitetsforlaget.
- Orri Vésteinsson. (1996). *Menningarminjar á miðhálandi Íslands*. FS019-95042. Fornleifastofnun Íslands.
- Orri Vésteinsson. (1998). Hvað er stekkjurvegur langur? *Archaeologia Islandica*, 1, 47–57.

- Orri Vésteinsson. (2012). Upphaf máldagabóka og stjórnsýslu biskupa. *Gripla*, 23, 93–131.
- Orri Vésteinsson, Adolf Friðriksson, og Barrett, James H. (2003). Creating a Past: A Historiography of the Settlement of Iceland. Í *Contact, Continuity and Collapse: The Norse Colonization of the North Atlantic* (bls. 139–161). Brepols.
- Orri Vésteinsson og McGovern, T. H. (2012). The peopling of Iceland. *Norwegian Archaeological Review*, 45(2), 206–218.
- ÓKÁ. (2009, 21. desember). Götuheitum breytt í borginni. *Fréttablaðið*, 8.
- Ólafur Lárusson. (1929). Úr byggðarsögu Íslands. *Vaka*, III(3), 319–369.
- Ólafur Lárusson. (1936). Hversu Seltjarnarnes byggðist. *Landnám Ingólfs. Safn til sögu þess*, II(1), 23–58.
- Ólafur Lárusson. (1939). Ísland. *Stednavne. Nordisk kultur*, 5, 60–75.
- Ólafur Lárusson. (1940). Eyðing Þjórsárdals. *Skírnir*, CXIV, 97–120.
- Ólafur Lárusson. (1944). Undir jökli. Ýmislegt um Bárðar sögu Snæfellsáss. Í *Byggð og saga* (bls. 146–179). Ísafoldarprentsmiðja.
- Ólafur Rastrick og Valdimar Hafstein. (2015a). Gagnrýnin menningararfsfræði: Rannsóknarsvið í mótun. Í Ólafur Rastrick og Valdimar Hafstein (ritstj.), *Menningararfur á Íslandi: Gagnrýni og greining* (bls. 9–18). Háskólaútgáfan.
- Ólafur Rastrick og Valdimar Hafstein (ritstj.). (2015b). *Menningararfur á Íslandi: Gagnrýni og greining*. Háskólaútgáfan.
- Ómar Friðriksson. (2007, 25. mars). Götur hverfisins nefndar eftir kvenpersónum Halldórs Laxness. *Morgunblaðið*, 6.
- Ómar Garðarsson. (1991, 25. febrúar). Allir eiga að fá fyrsta flokks þjónustu. *Dagblaðið Vísir - DV*, 30.
- Ómar Ragnarsson. (2014, 25. desember). Af hverju má hraunið ekki heita Holuhraun? *Íslands þúsund ár*. <https://omarragnarsson.blog.is/blog/omarragnarsson/entry/1556090/>
- Ósáttir íbúar: Samráð? Það hefur enginn sent eitt né neitt - Fólki sýnd bein lítilsvirðing af borginni. (2014, 2. apríl). *Pressan.is*. <http://www.pressan.is/frettir/lesafrett/osattir-ibuar-samrad-thad-hefur-enginn-sent-eitt-ne-neitt--folki-synd-bein-litilsvirding-af-borginni>
- Ósvaldur Knudsen (Leikstjóri). (1967). *Sequel to Surtsey*. <https://www.youtube.com/watch?v=G0SRSTjPkQ>
- Ósvaldur Knudsen (Leikstjóri). (1973). *Land out of the ocean*. <https://www.youtube.com/watch?v=XiGN2TKEFPc>
- Páll Valsson. (1999). *Jónas Hallgrímsson. Ævisaga*. Mál og menning.
- Pulgram, E. (1954). *Theory of names*. American Name Society.

Radding, L. og Western, J. (2010). What's in a name: Linguistics, geography and toponyms. *Geographical Review*, 100(3), 394–412.

Ragnar Lár. (1967, 28. ágúst). Surtseyjarbændur sóttir heim. *Vísir*, 9–10.

Ragnheiður Mósesdóttir og Gottskálk Jensson. (2021). Udgivelse af norrøn litteratur 1772-1879. Í Frederiksen, Britta Olrik (ritstj.), *Dansk Editions historie* (bindi 2, bls. 107–213). Museum Tusculanum Forlag.

Rannveig Ólafsdóttir, Guðrún Líneik Guðjónsdóttir, Þorkell Stefánsson og Anna Dóra Sæþórsdóttir. (2015). *Áhrif vindmylla í Búrfellslundi á ferðaþjónustu og íbúa* (LV-2015–072). Landsvirkjun.

Reiknaðu rétt strákur! (1999). *Vísibending*, 43(17), 4.

Riesto, S. (2015). A biography for an emerging urban district: Discovering open spaces in the former Carlsberg breweries, Copenhagen. Í Kolen, Jan, Renes, Hans, og Hermans, Rita (ritstj.), *Landscape biographies: Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (bls. 377–401). Amsterdam University Press.

Rose-Redwood, R., Alderman, D. og Azaryahu, M. (2010). Geographies of toponymic inscription: new directions in critical place-name studies. *Progress in Human Geography*, 34(4), 453–470.

Róbert Marshall. (2018). Nafnlausir fossir Rudolf. *Úti*.
<https://www.vertuuti.is/2018/04/11/nafnlausir-fossir-rudolf/>

Rósa Þorsteinsdóttir. (2020). Þjóðsögur Magnúsar Grímssonar: Hlutur Magnúsar Grímssonar í upphafi þjóðsagnasöfnunar á 19. öld. *Gripla*, 31, 105–124.

Rætt við Sigurð um Surtlu. (1963, 31. desember). *Þjóðviljinn*, 3.

Samkeppni um hönnun húss fyrir íslensk fræði: Úrslit. (2008). Menntamálaráðuneytið.
https://www.stjornarradid.is/media/menntamalaraduneyti-media/media/ritogskyrslur/arnastofnun_samkeppni%20_2008.pdf

Samuels, M. S. (1979). The Biography of Landscape: Cause and Culpability. Í Meinig, D.W (ritstj.), *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays* (bls. 51–88). Oxford University Press.

Sandst, L. (2016). The Onomastic landscape of Copenhagen: Meaning formation, Rewriting History and Onomastic Scale Reduction. Í C. Hough og D. Izdebska (ritstj.), *Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences, Glasgow, 25-29 August 2015* (bindi 2, bls. 123–134). Glasgow University.

Sauer, C. O. (1963). The morphology of landscape. Í J. Leighly (ritstj.), *Land and Life. A selection from the writings of Carl Ortwin Sauer* (bls. 315–351). University of California Press.

- Sigfús Sigfússon. (1932). Goðkennd örnefni eystra. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1932, 83–89.
- Sigmund. (1964, 25. febrúar). Landgangan. *Morgunblaðið*, 5.
- Sigtryggur Sigtryggsson. (2009, 18. desember). Minning kvenna heiðruð með götunöfnum. *Morgunblaðið*, 8.
- Sigurður Gunnarsson. (1886). Örnefni frá Jökulsá í Axarfirði austan að Skeiðará. *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju*, 2, 429–497.
- Sigurður H. Richter. (e.d.). *Surtseyjardagbók, 1967*. Skjalasafn Surtseyjarfélagsins (CD34), Náttúrufræðistofnun.
- Sigurður Nordal (ritstj.). (1923). *Völuspá*.
- Sigurður Nordal. (1942). *Íslensk menning*. Mál og menning.
- Sigurður Sigurfinnsson. (1913). Gömul örnefni í Vestmannaeyjum. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1913, 3–16.
- Sigurður Sveinn Jónsson og Björn Hróarsson. (1990). Hellarannsóknir í Surtsey. *Surtur. Ársrit Hellarannsóknafélags Íslands*, 1, 3–10.
- Sigurður Vigfússon. (1884). Rannsókn um Vestfirði 1882 einkannlega í samanburði við Gísla Súrssonar sögu. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1883, 1–70.
- Sigurður Þórarinnsson. (1963, 30. desember). 3 nýir gígir á einni gossprungu. *Vísir*, 1, 5.
- Sigurður Þórarinnsson. (1964). *Surtsey. Eyjan nýja í Atlantshafi*. Almenna bókafélagið.
- Sigurður Þórarinnsson. (1965). Neðansjávargos við Ísland. *Náttúrufræðingurinn*, 35, 49–74.
- Sigurður Þórarinnsson. (1966a). Sitt af hverju frá síðastliðnu sumri. *Náttúrufræðingurinn*, 36(1–2), 35–47.
- Sigurður Þórarinnsson. (1966b). Sitt af hverju um Surtseyjargosið. *Náttúrufræðingurinn*, 35(4), 153–181.
- Sigurður Þórarinnsson. (1966c, 21. júlí). Allt er breytingum háð. *Vísir*, 8–9.
- Sigurður Þórarinnsson. (1969). Síðustu þættir eyjaelda. *Náttúrufræðingurinn*, 38(3–4), 113–212.
- Sigurjón Björnsson. (1989). Margeir Jónsson. Í Friðrik Margeirsson og Hjalti Pálsson (ritstj.), *Heimar horfins tíma. Rannsóknir og sagnir úr safni Margeirs Jónssonar á Ögmundarstöðum* (bls. 7–30). Sögufélag Skagfirðinga.
- Simek, R. (1993). *Hugtök og heiti í norrænni goðafræði* (Heimir Pálsson, ritstj.; Ingunn Ásdísardóttir, þýð.). Heimskringla.

Singer, R. (2016). Leisure, refuge and solidarity: messages in visitors' books as microforms of travel writing. *Studies in Travel Writing*, 20(4), 392–408.

Síminn vildi ekki Airwaves-tónleika í Vodafone-höll. (2014, 11. október). Kjarninn. <https://kjarninn.is/frettir/siminn-vildi-ekki-airwaves-tonleika-i-vodafone-holl/>

Skráning íslenzkra örnefna og gerð örnefnauppdráttar þolir ekki bið. (1974, 10. nóvember). *Tíminn*, 8–10.

Skriðan í Hítardal er féll í fyrra á að heita Skriðan. (2019, 2. mars). *Vísir*. <https://www.visir.is/g/20191814203d/skridan-i-hitardal-er-fell-i-fyrra-a-ad-heita-skridan>

Skúli Guðmundsson. (1939). Undir Þríhyrningi. Nokkrar athugasemdir. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1937-39*, 108–112.

Skúli Skúlason. (2020). Er syndin náttúruleg? Um mikilvægi heimsmynda og uppsprettu gilda. *Ritið*, 20(3), 141–178.

Skýringar við örnefnaskrá Hreðavatns. (e.d.). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/15468>

Skýrsla. (1919). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1918*, 36–37.

Skýrsla. (1930). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1929*, 105–112.

Skýrslur. (1936). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1933-1936*, 132–142.

Skýrslur. (1949). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1943-1948*, 141–153.

Smith, G. W. (2006). A Semiotic Theory of Names. *Onoma*, 41, 15–26.

Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge.

Snorri Baldurson og Álfheiður Ingadóttir (ritstj.). (2007). *Nomination of Surtsey for the UNESCO World Heritage List*. Náttúrufræðistofnun Íslands.

Stefán Jónsson. (1966). Álfaskeið. *Heima er bezt*, 16(4), 133–136.

Steindór Steindórsson. (1987). Daniel Bruun og Ísland. Í *Íslenskt þjóðlíf í þúsund ár* (bindi 1). Bókaútgáfan Örn og Örlygur.

Steinþór Sigurðsson. (1938). Björn Gunnlaugsson og uppdráttur Íslands. *Skírnir*, 112, 166–173.

Stemshaug, O. (2000). Oluf Rygh som namnegranskar og språkvitskapsmann. *Norna rapporter 70 A*, 31–41.

Stewart, G. R. (1958). *Names on the land. A historical account of place-naming in the United States*. Houghton Mifflin.

Stigu á gjósandi Surtsey. (1964, 20. febrúar). *Tíminn*, 1, 15.

- Stimplun frímerkja í Surtsey veldur deilum. (1965, 27. júní). *Morgunblaðið*, 31.
- Strætisvagnshnoð. (1964, 14. ágúst). *Vísir*, 10.
- Sturla Friðriksson. (1964). Um aðflutning lífvera til Surtseyjar. *Náttúrufræðingurinn*, 34(2), 83–89.
- Sturla Friðriksson. (1965). Fjörukál í Surtsey og fræflutningur á sjó. *Náttúrufræðingurinn*, 35(3), 97–102.
- Sturla Friðriksson. (1967). Melgresi í Surtsey. *Náttúrufræðingurinn*, 36(3), 157–158.
- Sturla Friðriksson. (1975). *Surtsey. Evolution of life on a volcanic island*. Butterworths.
- Sturla Friðriksson. (1994). *Surtsey. Lífriki í mótun*. Hið íslenska náttúrufræðifélag / Surtseyjarfélagið.
- Sturla Friðriksson og Björn Johnsen. (1968). *The Colonization of Vascular Plants on Surtsey in 1967* (Surtsey Research Progress Report 4, bls. 31–38). https://english.surtsey.is/wp-content/uploads/2019/08/1968_IV_2_03.pdf
- Sturla Friðriksson [minningargrein]. (2025, 26. ágúst). *Morgunblaðið*, 22–23.
- Surtsey*. (e.d.). UNESCO: World Heritage Convention. Sótt 11. nóvember 2024, af <https://whc.unesco.org/en/list/1267/>
- Surtsey*. (1964). [Map]. Landmælingar Íslands.
- Surtsey auglýst erlendis. (1964, 5. janúar). *Alþýðublaðið*, 16.
- Surtsey. Jarðfræðikort*. (2000). [Map]. Náttúrufræðistofnun Íslands.
- Surtsey, la forme d'une île/ the shape of an island*. (2021, 7. mars). https://www.youtube.com/watch?v=EAxmV_cWAFA
- Surtsey. Sérkort*. (1994). [Map]. Landmælingar Íslands.
- Surtseyjarfélagið. Fundagerðir 1964-1970*. (e.d.). Skjalasafn Surtseyjarfélagsins (CD34/7), Náttúrufræðistofnun.
- Surtseyjarhúsið flutt? (1967, 5. janúar). *Tíminn*, 16.
- Svavar Hávarðsson. (2012, 13. október). Bríet og Skúli fógeti deila götu. *Fréttablaðið*, 36.
- Svavar Hávarðsson. (2014). *Vísir - Eldarnir dragi nafn sitt af nornahárinu*. [visir.is. http://www.visir.is/eldarnir-dragi-nafn-sitt-af-nornaharinu/article/2014141008940](http://www.visir.is/eldarnir-dragi-nafn-sitt-af-nornaharinu/article/2014141008940)
- Svavar Sigmundsson. (1968). Ortnamnsforskning på Island. *Scripta Islandica*, 19, 19-38 [endurprentað í Nefningum 2009 (bls. 1-21)].
- Svavar Sigmundsson. (1972). Tvær bækur um örnefnafræði. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1971*, 100–104.

Svavar Sigmundsson. (1991). Analogi í íslandske stedsnavne. *Analogi í navngivning: tiende nordiske navneforskerkongres Brandbjerg 20.-24 maj 1989*, 189–197.

Svavar Sigmundsson. (1997). Málsagan og nöfnin. Í Úlfar Bragason (ritstj.), *Íslensk málsaga og textafræði* (bls. 121–131).

Svavar Sigmundsson. (2000). Oluf Rygh og íslandsk stedsnavneforskning. *Norna rapporter 70 A*, 57–65.

Svavar Sigmundsson. (2002). Place-names at boundaries in Iceland. *Onoma*, 37, 193–203. <https://doi.org/10.2143/ONO.37.0.519192>

Svavar Sigmundsson. (2009, 30. mars). *Hvað eru örnefni og hvernig ætli þau hafi orðið til?* Vísindavefurinn. <https://www.visindavefur.is/svar.php?id=51313>

Svavar Sigmundsson. (2010). Um örnefnaskýringar. *Orð og tunga*, 12, 55–68.

Svavar Sigmundsson. (2018, 1. apríl). *Handrit frá Háeyri – AM461 12mo*. Árnastofnun. <https://www.arnastofnun.is/is/greinar/handrit-fra-haeyri-am-461-12mo>

Svavar Sigmundsson. (1985). „Synonymi“ í topografiske appellativer. Í Þórhallur Vilmundarson (ritstj.), *Merking staðfræðilegra samnafna í örnefnum*. Norna-Förlaget.

Svavar Sigmundsson. (2003). Þorp på Island. Í Gammeltoft, Peder og Jørgensen, Bent (ritstj.), *Rapport fra NORNAs 31. symposium i Jaruplund 25.-28. april 2002* (bls. 223–229).

Sveinbjörn Rafnsson. (2008). Hvað er Landnámabók? *Saga*, XLVI(2), 179–193.

Sveinn P. Jakobsson, Leonardsen, E. S., Balic-Zunic, T. og Sigurður S. Jónsson. (2008). *Encrustations from three recent volcanic eruptions in Iceland* (Fjölrit Náttúrufræðistofnunar 52). https://utgafa.ni.is/fjolrit/Fjolrit_52.pdf

Sverrir Jakobsson. (2010). Heaven is a Place on Earth: Church and Sacred Space in Thirteenth-Century Iceland. *Scandinavian Studies*, 82(1), 1–20.

Tent, J. og Blair, D. (2011). Motivations for naming: The development of a toponymic typology for Australian placenames. *Names*, 59(2), 67–89.

Tilkynning til sjófarenda. (1977). *Ægir*, 70, 287.

Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape*. Berg Publishers.

Tuan, Y.-F. (1990). *Topophilia: A Study of Environmental Perceptions, Attitudes, and Values*. Columbia University Press.

Tuan, Y.-F. (1991). Language and the Making of Place: A narrative-Descriptive Approach. *Annals of the Association of American Geographers*, 81(4), 684–696.

Tuan, Y.-F. (2001). *Space and place: The perspective of experience* (11. útg.). University of Minnesota Press.

Um daginn og veginn. (1965). *Brautin*, 4.

Unnur Birna Karlsdóttir. (2019). Um ást á öræfum og áhrif hennar á umræðu um verndun miðhálandisins. *Ritið*, 19(3), 45–67.

Urry, J. (1990). *The Tourist Gaze*. Sage.

Urry, J. (2000). *Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty-first century*. Routledge.

Úr dagbókarblöðum Reykvíkinga. (1935, 14. nóvember). *Morgunblaðið*, 8.

Útdráttur úr þinggerð U.M.S.K 25.-26. okt 1924. (1924). *Skinfaxi*, XV(11–12), 82–85.

Valdimar Hafstein. (2006a). Menningararfur: sagan í neytendaumbúðum. Í Hilma Gunnarsdóttir, Jón Þór Pétursson, og Sigurður Gylfi Magnússon (ritstj.), *Frá endurskoðun til upplausnar* (bls. 313–328). Miðstöð einsögunannsókna/ReykjavíkAkademían.

Valdimar Hafstein. (2006b, 8. apríl). Menningararfur er nýr af nálinni. *Lesbók Morgunblaðsins*, 10.

Valdimar Össurason. (2019, 23. maí). Höllin reist meðan „handritin brenna“. *Morgunblaðið*, 44.

Valshamar. (2010, 20. október). Klifur. <https://www.klifur.is/crag/valshamar>

Vera Knútsdóttir. (2016). Reimleikar í Reykjavík. *Ritið*, 16(3), 99–120.

Vestmannaeyingar vilja aukið forræði yfir Surtsey. (2008, 21. júlí). *Vísir*. <http://www.visir.is/vestmannaeyingar-vilja-aukid-forraedi-yfir-surtsey/article/2008586781585>

Viðar Pálsson. (2003). „Var engi höfðingi slíkr sem Snorri.“ Auður og virðing í valdabaráttu Snorra Sturlusonar. *Saga*, 41(1), 55–96.

Vill verða skipsþerna. (1965). *Heimilisritið*, 11(1), 65.

Viti reistur í Surtsey. (1973, 12. ágúst). *Morgunblaðið*, 2.

Vöflumix á Hólmsheiði í boði Maríu Agnar. (e.d.). www.hjolafrettir.is. Sótt 13. september 2024, af <https://hjolafrettir.is/2020/05/29/vofflumix-a-holmsheidi-i-bodi-mariu-agnar/>

Wasowicz, P., Thorsteinsson, S., Borgþór Magnússon, Eyþór Einarsson, Valgeir Bjarnason, Ágúst H. Bjarnason, Jón Guðmundsson, Sigurður H. Richter, Ragnar Jónasson, Bjartmar Sveinbjörnsson og Skúli Þ. Magnússon. (2020). Vascular plant colonisation of Surtsey Island (1965-1990) - a dataset. *Biodiversity Data Journal*, 8, 1–11. <https://doi.org/10.3897/BDJ.8.e54812>

Whelan, Y. (2014). Place and Meaning. Í J. Morrissey, D. Nally, U. Strohmayer og Y. Whelan (ritstj.), *Key Concepts in Historical Geography* (bls. 159–190). Sage.

Wulf, A. (2015). *The invention of nature: The adventures of Alexander von Humboldt, the lost hero of science*. John Murray.

- Wylie, J. (2002). An essay on ascending Glastonbury Tor. *Geoforum*, 33, 441–454.
- Wylie, J. (2007). *Landscape*. Routledge.
- XIV. sambandsþing U.M.F.Í. (1943). *Skinfaxi*, XXXIV, 59–67.
- Zahavi, D. (2008). *Fyrirbærafræði* (Björn Þorsteinsson, þýð.). Heimspekistofnun / Háskólaútgáfan.
- Þorgerður Ólafsdóttir, Forsythe, Becky, Birna Lárusdóttir, Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, Gunnís Ýr Finnbogadóttir, og Þóra Pétursdóttir. (2023). *Esseyja/Island Fiction* (Jón Proppé, þýð.). Þorgerður Ólafsdóttir/Relics of Nature.
- Þorkell Jóhannesson. (1930). Um rannsóknir í íslenskri menningar- og atvinnusögu. *Samvinnan*, 24, 26–59.
- Þorkell Jóhannesson. (1938). *Örnefni í Vestmannaeyjum*. Hið íslenska þjóðvinafélag.
- Þorleifur Einarsson. (1965). *Gosið í Surtsey í máli og myndum*. Heimskringla.
- Þorsteinn Bjarnason. (e.d.). *Afréttur Ölfushrepps*. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Þorsteinn Bjarnason. (1932). Örnefni á Gnúpverjahreppsafretti. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1932, 72–78.
- Þorsteinn Bjarnason. (1936). Örnefni á Flóa- og Skeiða-mannaafretti. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1933-1936, 94–99.
- Þorsteinn Björnsson. (1920). Sóley. *Eimreiðin*, 26(5–6), 336–341.
- Þorsteinn Gunnarsson. (1995, 21. desember). Hætti lífi sínu og limum fyrir tiltækið. *Fréttir*, 32.
- Þorsteinn Jóhannsson. (1982). Úr gestabók sæluhússins á Skeiðarársandi. *Skaftfellingur*, 3, 169–170.
- Þorsteinn Konráðsson. (1932). Skrá yfir eyði-býli, -hjáleigur, og -sel í Húnaþingi. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1932, 60–71.
- Þorsteinn Þorsteinsson. (1976). Skýringar yfir örnefni sem tilheyra helst Svarfaðardal. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1975, 107–138.
- Þorvaldur Thoroddsen. (1922). *Minningabók* (bindi 1). Hið íslenska fræðafjelag.
- Þorvaldur Thoroddsen. (1958). *Ferðabók. Skýrslur um rannsóknir á Íslandi 1882-1898* (2. útg., bindi 1). Snæbjörn Jónsson & Co. H.F.
- Þorvaldur Thoroddsen. (2005). *Landfræðissaga Íslands* (Gísli Már Gíslason og Guttormur Sigbjarnarson, rittj.; 2. útgáfa). Ormstunga.

- Þóra Björk Hjartardóttir. (2009). Hvað á býlið að heita? Um starfsemi örnefnanefndar. *Vefritið Nefnir*. <https://arnastofnun.is/is/utgafa-og-gagnasofn/pistlar/hvad-bylið-ad-heita-um-starfsemi-ornefnanefndar>
- Þóra Pétursdóttir. (2023). Sæborgin Surtsey. Í *Esseyja/Island Fiction* (bls. 121–141). Þorgerður Ólafsdóttir/Relics of Nature.
- Þórður Þorláksson. (1982). *Ísland – stutt landlýsing og sögufirlit*. Ferðafélag Íslands.
- Þórhallur Vilmundarson. (1969a). *Um sagnfræði* (Fjölritað sem handrit).
- Þórhallur Vilmundarson. (1969b, 9. september). Greinargerð um örnefnastofnun Þjóðminjasafnsins. *Alþýðublaðið*, 3, 12.
- Þórhallur Vilmundarson. (1969c, 9. september). Örnefnastofnun Þjóðminjasafnsins. *Morgunblaðið*, 12, 21.
- Þórhallur Vilmundarson. (1972). *Leiðbeiningar um örnefnaskráningu*. Örnefnastofnun Þjóðminjasafns.
- Þórhallur Vilmundarson. (1980a). Frá Örnefnastofnun. *Grímnir*, I, 50–55.
- Þórhallur Vilmundarson. (1980b). Nýnefni og örnefnavernd á Íslandi. *Grímnir*, I, 24–36.
- Þórhallur Vilmundarson. (1983a). Frá Örnefnastofnun. *Grímnir*, II, 48–50.
- Þórhallur Vilmundarson. (1983b). Örnefni landsins, sem fór undir vatn í Stíflu: uppdráttur Páls Sigurðssonar. *Grímnir*, II, 38–47.
- Þórhallur Vilmundarson. (1986). Um persónunöfn í íslenskum örnefnum. *Norna rapporter* 33, 67–79.
- Þórhallur Vilmundarson. (1989). (Örnefnanefnd, kassi 10: Gögn nefndarinnar 1988-1998). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Þórhallur Vilmundarson. (1994). Örnefnastofnun. Í Árni Björnsson og Ívar Brynjólfsson (ritstj.), *Gersemar og þarfaping* (bls. 224–225). Þjóðminjasafn Íslands/Hið íslenska bókmenntafélag.
- Þórhallur Vilmundarson. (1996). Overførelse af stednavne til Island. *Norna rapporter* 60, 395–411.
- Þórhallur Vilmundarson. (1999). Om islandsk stednavneforskning. *Den nordiska namnforskningen i går, i dag, i morgon: handlingar från NORNAs 25. symposium i Uppsala 7-9 februari 1997*, 133–140.
- Þórhildur Þorkelsdóttir. (2015, 18. apríl). *Svipuð verðmæti og handritin*. Vísir. <https://www.visir.is/g/20151042832d>
- Þyrla flutti hrakningsmennina úr Surtsey. (1966, 9. september). *Morgunblaðið*, 32.

Æsa Sigurjónsdóttir. (2008). *Til gagns og fegurðar: Sjálfsmyndir í ljósmyndum og klæðnaði á Íslandi 1860-1960*. Þjóðminjasafn Íslands.

Ævar Jóhannesson. (1972). Report on Geothermal Observations on the Island of Surtsey. *Surtsey Research Progress Report VI*, 129–136.

Ögmundur Helgason. (1991). Upphaf að söfnun íslenzkra þjóðfræða fyrir áhrif frá Grimmsbræðrum. *Árbók Landsbókasafns Íslands - Nýr flokkur*, 15, 112–124.

Örnefni í Hraungerðishreppi (Afrit) (Lbs 2990 4to). (1947). Handritasafn. Landsbókasafn Íslands/Háskólabókasafn.

Örnefni og sagnir. (1928). *Viljinn*, 3. tbl.

Viðauki

Gagnasafn úr Surtsey, töflur úr QGis

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
"Bondi" (Bauer's Peak)	59	tindur	6	2	1-	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"Desember-gígurinn"	260	gígur	43	3	1	3.2 tilefni	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
"eiði"	203	eiði	57	1	3-	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
"Fjallið eina"	107	hæð	22	2	1-	5.1 aðflutt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"flugvöllur"	108	mannvirki	23	2	3-	1.3 hlutverk	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"grillið"	65	smágígur	8	2	2-	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"Grillið"	63	smágígur	8	2	1-	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	já	já	nei	fasi 2
"Hjálparhellir"	182	hellir	40	2	1-	7.1 húmor	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"sandur"	136	fjara	30	1	3-	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
"símaklefinn í Surtsey"	183	hellir	41	3	2-	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
"símaklefinn"	137	örnastaður	31	4	2	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
"Stóra niðurfallið"	240	niðurfall	82	3	2	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
"Strompfjall"	177	hæð	38	2	1	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"Strompur"	144	smágígur	32	2	1-	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"Stullahola"	269	hellir	56	3	1-	6.1.3a kollegi húmor	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
"Surtla"	169	eyja	37	1	1-	1.2f afstaða afdráttur	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
"Surtur yngri"	31	gígur	2	1	2	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
"Syrtlingur"	167	eyja	36	1	1-	1.2f afstaða afdráttur	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
"the Grill"	61	smágígur	8	2	1-	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	já	já	nei	fasi 2
65-gígur	39	gígur	3	1	3+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
65-hraunið	215	hraun	66	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
67-gígur	12	gígur	2	1	3+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
67-hraunið	228	hraun	72	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Ágústgígar	261	gígur	89	3	1	3.2 tilefni	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Ágústgígur	252	gígur	89	3	1	3.2 tilefni	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
apalhraun	226	hraun	71	2	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
apalhraunið	279	hraun	71	2	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Apall	225	hraun	71	2	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	já	fasi 3
austurbjörgin	229	bjarg	73	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
austurbrekkan	230	brekka	74	4	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
austurbunki	268	hæð	38	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Austurbunki	171	hæð	38	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	já	já	já	já	fasi 2
austurgígsbrekka	231	brekka	74	0	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Austurgígur	41	gígur	3	1	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
bærinn	117	hús	24	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Bauerstindur	57	tindur	6	2	1	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
bergið	232	bjarg	75	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Bergsveinn	195	klettur	51	0	1	6.1.3a kollegi húmor	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Bjalla	297	smágígur	39	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	já	já	nei	fasi 3
Bjallan	178	smágígur	39	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	já	nei	já	fasi 2
bjargið	233	bjarg	75	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	já	já	já	fasi 2
Bjarnaey	335	eyja	1	1	1	6.1.2 nafntoguð persóna	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Black Gully	105	gil	21	2	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Boggabunga	184	hóll	42	0	1	6.1.3a kollegi húmor	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Bólfell	134	hæð	120	0	1	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	já	já	já	já	fasi 2
Bónði	55	tindur	6	2	1	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	já	já	nei	já	fasi 2

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
Bónði (Bauerstindur)	58	tindur	6	2	1-	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
borhola/borholur	199	mannvirki	55	0	3	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Brjótur	311	bjarg	102	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Bunkar	265	hæð	4	2	2+	5.1 aðflutt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
bunkarnir	47	hæð	4	2	3	5.1 aðflutt	nei	já	nei	já	nei	fasi 2
Bunkarnir	51	hæð	4	2	2+	5.1 aðflutt	nei	já	nei	já	nei	fasi 2
Bunki (a)	73	hæð	13	2	2+	5.1 aðflutt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Bunki (b)	174	hæð	38	2	2+	5.1 aðflutt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Bunki (c)	135	hæð	120	0	2+	5.1 aðflutt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Chimney	142	smágígur	32	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Chimney (Strompur)	145	smágígur	32	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Chimney Mountain (Strompfjall)	173	hæð	38	2	1	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
dauði fýllinn	196	fugl	52	0	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Desembergígar	185	smágígur	43	3	1	3.2 tilefni	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Die Glocke	179	smágígur	39	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Dritvík	306	örnastaður	94	0	1	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Dropi	312	lón	34	1	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
efra lónið	156	lón	34	1	3+	1.2a afstaða staðsetning	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
eiðið	202	eiði	57	1	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Einbúi	208	klettur	61	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Einbúi (b)	186	klettur	44	0	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Eldri Surtur	257	gígur	3	1	2+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Elínarlág	126	lág	27	0	1	6.1.3a kollegi húmor	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
eystra móbergsfjallið	175	hæð	38	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
eystra sandfellið	176	hæð	38	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
eystri Bunki	170	hæð	38	2	2	1.2c afstaða átt	nei	já	já	nei	nei	fasi 2

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
Eystri Bunki	267	hæð	38	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
eystri gígurinn	35	gígur	3	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Eystri-Bunki	263	hæð	38	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
ferskvatnstjörnin	209	lón	62	2	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Fjallið eina	106	hæð	22	2	1	5.1 aðflutt	nei	já	já	já	já	fasi 2
flugvöllurinn	109	mannvirki	23	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
fótsporið	313	fótspor	100	0	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Frakkey	333	eyja	1	1	1	6.1.1 hópur	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Fýlshöfði	187	hæð	45	2	1	2.1a umhverfi fugl	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
gamla lónstæðið	151	lón	34	1	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
gamla varpið	3	varp	60	4	3+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
gamli gígurinn	36	gígur	3	1	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	já	nei	nei	fasi 2
gamli kofinn	113	hús	24	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
gamli Surtur	37	gígur	3	1	2	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
geymirinn	314	tankur	92	0	3	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
gígarnir	219	gígur	68	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	já	nei	fasi 2
gígurinn	21	gígur	2	1	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
gígurinn fyrir ofan lónið	143	smágígur	32	2	3+	1.2a afstaða staðsetning	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
gjáin	236	gjá	78	3	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
gjáin stóra	262	gjá	78	3	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Glóðafeykir	25	gígur	2	1	1	5.1 aðflutt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
gömlu melgraspúfurnar	99	hóll	20	3	3+	2.1d umhverfi planta	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Gosey	325	eyja	1	1	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Grænalág	188	lág	46	0	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Grillen	66	smágígur	8	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Grillið	64	smágígur	8	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	já	já	já	fasi 2

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferð 2019	nafn birtist
Grýla	189	klettur	47	0	1	6.6.4 bókmenntir/goðafræði	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Guðrúnardýngja	190	hóll	48	0	1	6.1.3a kollegi húmor	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Gustavsberg/Gústafsberg	138	örnastaður	31	4	1	7.1 húmor	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
hæðirnar	48	hæð	4	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
hái Bunki	76	hæð	13	2	2	1.2d afstaða stærð	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
hellirinn	191	hellir	49	3	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	já	fasi 3
hjarta varpsins	315	varp	119	0	3+	1.2a afstaða staðsetning	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Hjulströms fata	255	gígtappi	99	3	1	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Hóllinn	332	eyja	1	1	1	2.1f umhverfi fortíð	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Hrafninn	210	klettur	63	0	2+	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
hraungígur	5	gígur	2	1	3+	1.2e afstaða eðli	já	já	já	nei	nei	fasi 1
Hraungígur	9	gígur	2	1	2	1.2e afstaða eðli	nei	já	já	nei	nei	fasi 2
hraungígur "Surts II" (vestari hraungígur)	11	gígur	2	1	3+	1.2f afstaða afdráttur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
hraunið sunnan gíganna	213	hraun	66	2	3+	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
hundsskott	316	tangi	17	2	2	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
húsið	120	hús	24	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
hússtæði	193	mannvirki	50	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Hvanndalur	197	lág	53	0	1	2.1d umhverfi planta	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Hverfey	341	eyja	1	1	1	7.1 húmor	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Ísleifsey	339	eyja	1	1	1	6.3.3 skip	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Jólaeyja	161	eyja	35	1	1	3.2 tilefni	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Jólnir	162	eyja	35	1	1	3.2 tilefni	já	já	já	já	já	fasi 1
Káetan	310	herbergi	103	0	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
keilur	264	hæð	4	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Kirkjugígur	181	smágígur	39	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
kofinn	119	hús	24	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
kofinn	54	hús	5	3	3	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	já	fasi 3
kofinn (=Pálsbær II)	280	hús	5	3	2	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Kokksey	336	eyja	1	1	1	6.1.3a kollegi húmor	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
lagoon I	153	lón	34	1	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
lagoon II	128	lón	28	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
laug	211	laug	64	3	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
lava I	98	hraun	19	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
lava II	237	hraun	79	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
lava III	147	hraun	33	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Leifsey	340	eyja	1	1	1	6.3.3 skip	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
leiran	238	leira	80	4	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
Light Hill	97	hæð	18	2	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Liljuflöt	83	flöt	16	3	1	2.1d umhverfi planta	nei	nei	já	nei	já	fasi 3
Litli skratti	166	eyja	36	1	1	1.2d afstaða stærð	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Litligígur	43	gígur	3	1	2+	1.2d afstaða stærð	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Little Surtur	343	eyja	36	1	2+	1.2d afstaða stærð	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Lóðsvör	317	lending	101	2	1	6.3.3 skip	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
lónið	150	lón	34	1	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	já	nei	já	já	fasi 1
Lónið	154	lón	34	1	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Máfaból	220	varp	69	3	2+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
máfabyggð	221	varp	69	3	3+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	nei	já	fasi 3
máfabyggðin	302	varp	69	3	3+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	já	nei	fasi 3
máfavarp	222	varp	69	3	3+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
máfavarpíð	303	varp	69	3	3+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	já	nei	fasi 3
Marensinn	318	hellir	97	3	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
mávaból	305	varp	69	3	2	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
Mávaból	300	varp	69	3	1	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
mávabyggðin	301	varp	69	3	3+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	já	nei	fasi 3
Mávabyggðin	223	varp	69	3	2	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Mávasteinn	212	klettur	65	0	1	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
mávavarp	1	varp	69	3	3+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	já	já	fasi 3
megingígurinn	10	gígur	2	1	3+	1.2a afstaða staðsetning	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
melgresishólarnir	101	hóll	20	3	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Milljón	111	hús	24	0	1	4.2 fordæming	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
minni gígurinn	42	gígur	3	1	3+	1.2d afstaða stærð	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
móbergsbunkarnir	49	hæð	4	2	3+	2.1c umhverfi jarðfræði	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Muruhóll	216	hóll	54	0	1	2.1d umhverfi planta	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Naggur	132	smágígur	29	4	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
neðra lónið	127	lón	28	2	3+	1.2a afstaða staðsetning	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
nesið	86	nes	17	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	já	já	nei	fasi 2
Nesið	87	nes	17	2	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
nesið (tanginn)	93	nes	17	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
New Years lava	146	hraun	33	2	1	3.2 tilefni	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Niðurfallið	241	niðurfall	82	3	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
niðurfallið stóra	286	niðurfall	82	3	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
niðurfallið við Surtung	242	niðurfall	82	3	3+	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Norður-nes	285	nes	17	2	2	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
norður-nesið	284	nes	17	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
norðurfjaran	244	fjara	84	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Norðurfjaran	245	fjara	84	2	2	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
norðurlón	131	lón	28	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
norðurnes	88	nes	17	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	já	nei	nei	fasi 2

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
Norðurnes	91	nes	17	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
norðurnesið	92	nes	17	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
norðurströndin	123	fjara	26	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
norðurtangi	89	tangi	17	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Norðurtangi	90	tangi	17	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Norðurtanginn	298	tangi	17	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	já	nei	fasi 3
northwest crater	16	gígur	2	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Nýárshraun	277	hraun	33	2	1	3.2 tilefni	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Nýey	329	eyja	1	1	1	1.2b afstaða aldur	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
nýi gígur	6	gígur	2	1	3+	1.2b afstaða aldur	já	já	já	nei	nei	fasi 1
nýi gígurinn	26	gígur	2	1	3+	1.2b afstaða aldur	já	já	nei	nei	nei	fasi 1
nýi Pálsbær	53	hús	5	3	2	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Nýi Surtur	258	gígur	2	1	2	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
nýja apalhraunið	224	hraun	70	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
nýja gilið	319	gil	98	0	3+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
nýjasta hraunið	149	hraun	33	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Nýlenda	247	varp	86	4	1	1.2b afstaða aldur	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
nyrðra gosopið	24	gígur	2	1	3+	1.2c afstaða átt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
nyrðra lónið	129	lón	28	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
ofanvert varpið	249	varp	87	4	3+	1.2a afstaða staðsetning	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Ólafsey/Óley	338	eyja	1	1	1	6.1.3b kollegi minni	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Ósvaldarengi	320	sandur	96	2	1	6.1.3a kollegi húmor	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Ósvaldur	122	smágígur	25	3	1	6.1.3b kollegi húmor	nei	nei	já	já	já	fasi 3
Páll I	115	hús	24	2	2	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Pálsbær	110	hús	24	0	1	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	já	já	já	já	fasi 2
Pálsbær gamli	116	hús	24	2	2	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
Pálsbær I	114	hús	24	2	2+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	já	já	fasi 3
Pálsbær II	52	hús	5	3	2+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	já	já	fasi 3
Pálsey	163	eyja	35	1	1	6.1.2 nafntoguð persóna	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Pálshús	112	hús	24	2	1	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Pálstindur	56	tindur	6	2	1	6.1.2 nafntoguð persóna	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Rauðabrík	307	smágígur	93	0	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
reitur 1	288	rannsóknareitur	110	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
reitur 22	292	rannsóknareitur	109	4	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
reitur 3	290	rannsóknareitur	111	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
reitur 4	291	rannsóknareitur	108	4	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
reitur 7	289	rannsóknareitur	112	4	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
reitur 8	293	rannsóknareitur	107	4	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
reitur 9	294	rannsóknareitur	106	4	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Rúsínan	321	tankur	92	0	2+	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
S-1	192	hellir	49	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-2	201	hellir	56	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-3	270	hellir	117	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-4	271	hellir	118	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-5	272	hellir	97	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-6	273	hellir	116	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-7	274	hellir	115	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-8	180	hellir	39	2	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-9	275	hellir	114	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
S-10	276	hellir	113	3	3+	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
sandströndin	250	fjara	88	2	3+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
sandurinn	133	fjara	30	1	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	já	nei	nei	nei	fasi 1

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
Selatangi	96	tangi	17	2	1	2.1b umhverfi dýr	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Séstey	342	eyja	1	1	1	7.1 húmor	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
sexan	322	rannsóknareitur	119	0	2	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Sfinxinn	194	klettur	51	0	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Sigurð	204	urð	58	0	1	6.1.3a kollegi húmor	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Sildarey	331	eyja	1	1	1	2.1e umhverfi auðlind	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Sjónarhóll	324	eyja	1	1	1	2.1g umhverfi útsýni	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
skálinn (a)	118	hús	24	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	já	nei	nei	fasi 2
skálinn (b)	281	mannvirki	5	3	3	1.3 hlutverk	nei	nei	já	nei	já	fasi 3
skarðið	104	gil	21	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Skúfsey	334	eyja	1	1	1	6.1.2 nafntoguð persóna	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
sprengigígur	45	gígur	3	1	3+	1.2e afstaða eðli	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
sprungan við vitann	323	sprunga	95	0	3+	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Stían	248	hellir	113	3	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
stóra niðurfallið	287	niðurfall	82	3	3+	1.2d afstaða stærð	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Stóri gígur	8	gígur	2	1	2	1.2d afstaða stærð	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
stóri gígurinn	27	gígur	2	1	3+	1.2d afstaða stærð	nei	já	já	já	já	fasi 2
stóri hraungígurinn	259	gígur	2	1	3+	1.2d afstaða stærð	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Stóri-Gígur	29	gígur	2	1	2+	1.2d afstaða stærð	nei	já	nei	já	nei	fasi 2
Storigígur	28	gígur	2	1	2+	1.2d afstaða stærð	nei	já	nei	já	já	fasi 2
Strompfjall	172	hæð	38	2	1	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Strompgýgur	140	smágígur	32	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Stromphraun	148	hraun	33	2	1	2.4 tengsl annar nafnberi	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
Strompur	141	smágígur	32	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	já	já	já	já	fasi 2
Stullahola	200	hellir	56	3	1	6.1.3a kollegi húmor	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Sturluhólar	100	hóll	20	3	1	6.1.3b kollegi minni	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
Sturlumelar	246	melur	85	4	1	6.1.3b kollegi minni	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
suðurbjargið	205	bjarg	59	3	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	já	nei	fasi 3
suðurhraunið	254	hraun	72	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Surtla	168	eyja	37	1	1	1.2f afstaða afdráttur	já	já	já	já	já	fasi 1
Surtsey	206	eyja	1	1	1	6.6.4 bókmenntir/goðafræði	já	já	já	já	já	fasi 1
Surtseyjarjarlinn	308	tindur	6	2	1	1.1b staðfræði myndlíking	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Surtseyjarlónið	152	lón	34	1	1	2.4 tengsl annar nafnberi	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Surtungur	164	eyja	36	1	1	1.2f afstaða afdráttur	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
Surtungur	13	gígur	2	1	1	1.2f afstaða afdráttur	nei	nei	já	já	já	fasi 3
Surtur (a)	32	gígur	3	1	1	6.6.4 bókmenntir/goðafræði	já	já	já	já	já	fasi 1
Surtur (b)	207	eyja	1	1	1	6.6.4 bókmenntir/goðafræði	já	já	já	já	nei	fasi 1
Surtur eldri	33	gígur	3	1	2	1.2b afstaða aldur	já	já	já	nei	nei	fasi 1
Surtur I	34	gígur	3	1	2+	1.2b afstaða aldur	nei	já	já	já	nei	fasi 2
Surtur I (austari gígur)	40	gígur	3	1	2	1.2f afstaða afdráttur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Surtur II	7	gígur	2	1	2+	1.2b afstaða aldur	nei	já	já	nei	nei	fasi 2
Surtur Junior	23	gígur	2	1	2	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Surtur yngri	30	gígur	2	1	2	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Surtur yngri	4	gígur	2	1	2	1.2b afstaða aldur	já	já	já	nei	nei	fasi 1
Svarta-gil	103	gil	21	2	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Svartagil	102	gil	21	2	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	já	já	já	fasi 2
Svartey	326	eyja	1	1	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
syðra gosopið	44	gígur	3	1	3+	1.2c afstaða átt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
syðra lónið	157	lón	34	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
syðri gígurinn	38	gígur	3	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Syrtlingur	165	eyja	36	1	1	1.2f afstaða afdráttur	já	já	já	já	já	fasi 1

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
tangaflötin	239	flöt	81	4	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	já	fasi 4
Tangi	95	tangi	17	2	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
tanginn	94	tangi	17	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	já	já	fasi 3
Tanginn	299	tangi	17	2	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
tankurinn	235	tankur	92	0	3	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
The beach	251	fjara	88	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
The Bigger crater	14	gígur	2	1	2	1.2d afstaða stærð	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
the central lava crater	19	gígur	2	1	3+	1.2a afstaða staðsetning	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the hut	121	hús	24	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the lagoon	160	lón	34	1	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the lava crater	22	gígur	2	1	3+	1.2e afstaða eðli	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
The N.Ness	283	nes	17	2	2	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
the ness	84	nes	17	2	3	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the Ness	282	nes	17	2	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
the New Lagoon	130	lón	28	2	2	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the new lava	227	hraun	72	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
The north shore	124	fjara	26	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the northern crater	18	gígur	2	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the northern ness	85	nes	17	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the old lava	214	hraun	66	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the old Surtur crater	46	gígur	3	1	2	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the older lagoon	158	lón	34	1	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
The sandy beach to the north	125	fjara	26	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the small lagoon	243	lón	83	2	3+	1.2d afstaða stærð	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the southern lagoon	159	lón	34	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the southern lava field	278	hraun	72	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
The Surtur II ridge	75	hæð	13	2	3+	1.2b afstaða aldur	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the tephra hills	50	hæð	4	2	3+	2.1c umhverfi jarðfræði	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
the toilet bed	139	örnastaður	31	4	3	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
the western Bunki	78	hæð	13	2	2	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
tían	198	rannsóknareitur	91	0	2	1.3 hlutverk	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
tjörnin austan skálans	155	lón	34	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Tröðin	82	hrauntröð	15	0	2+	1.1a staðfræði bókstaflegt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
túnvingulsreiturinn	309	rannsóknareitur	119	0	2	2.1d umhverfi planta	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Upplyfting	328	eyja	1	1	1	1.1b staðfræði myndlíking	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
V-Bunki	74	hæð	13	2	2	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Varmey	327	eyja	1	1	1	1.1a staðfræði bókstaflegt	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
varpið	2	varp	69	3	3	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	já	já	fasi 3
Varpið	304	varp	69	3	2+	2.1a umhverfi fugl	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
veðurstöð	80	mannvirki	14	3	3	1.3 hlutverk	nei	nei	já	já	já	fasi 3
veðurstöðin	81	mannvirki	14	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	já	já	nei	fasi 2
vestari gígur	17	gígur	2	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	já	nei	nei	fasi 2
vestari hraungígur	15	gígur	2	1	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
vestasti Bunkinn	77	hæð	13	2	2	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Vestmannsey	337	eyja	1	1	1	6.1.3b kollegi minni	já	nei	nei	nei	nei	fasi 1
vestri Bunki	71	hæð	13	2	2	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Vestri Bunki	266	hæð	13	2	2	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
Vestur-Bunki	79	hæð	13	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	já	já	nei	nei	fasi 2
Vesturbjarg	253	bjarg	90	3	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
vesturbjörgin	234	bjarg	76	2	3+	1.2c afstaða átt	nei	já	nei	nei	nei	fasi 2
Vesturbunki	72	hæð	13	2	2+	1.2c afstaða átt	nei	já	já	já	já	fasi 2
Vesturey	330	eyja	1	1	1	1.2c afstaða átt	já	nei	nei	nei	já	fasi 1

nafn/nafnvísir	id	nafnberi	nafnberi númer	nafnberi birtist í fasa	skali	Tent&Blair	fasi 1	fasi 2	fasi 3	fasi 4	ferd 2019	nafn birtist
vesturgígsbrekka	70	brekka	12	0	3+	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Vesturgígur	20	gígur	2	1	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	nei	nei	já	ferð 2019
Vesturklettar	69	bjarg	11	3	2+	1.2c afstaða átt	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
vitinn	68	mannvirki	10	2	3	1.3 hlutverk	nei	já	já	já	já	fasi 2
yngra mávavarp	67	varp	9	4	3+	1.2b afstaða aldur	nei	nei	nei	já	nei	fasi 4
yngrí Surtur	256	gígur	2	1	2	1.2b afstaða aldur	nei	nei	já	nei	nei	fasi 3
Þórólfsfellir	62	hellir	77	2	1	6.1.3b kollegi minni	nei	já	nei	nei	já	fasi 2
þyrlupallur	60	mannvirki	7	3	3	1.3 hlutverk	nei	nei	já	já	já	fasi 3